

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ КАФЕДРАСЫ**

Кол жазма укугунда
УДК 811:161(575.2) (043.3)

Пазилова Самара Каримовна

**«ОЙ» КОНЦЕПТИ ЖАНА АНЫН ТИЛДЕГИ
НОМИНАНТТАРЫ**

10. 02. 01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган
диссертация

Илимий жетекчи – филология илимдеринин доктору,
профессор Элчиев Жаанбай

Ош – 2023

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4
I БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ӨБӨЛГӨЛӨРҮ ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИ: ЛИНГВОЭТНОМАДАНИЯТКА КИРИШҮҮНҮН ИДЕЯЛАРЫНА, КОНЦЕПЦИЯЛАРЫНА, ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫНА СЕРЕП	10
1.1. Лингвомаданият таануу илимий парадигма катарында.....	11
1.2. Менталингвистика жана анын негизги багыттары.....	21
1.3. Этнолингвистиканын баштапкы идеялары жана принциптери	31
1-баптан алынган тыянактар.....	35
II БАП. “ОЙ” КОНЦЕПТИНИН НОМИНАНТТАРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	37
2.1. Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору	38
2.2. «Ой» концептинин лексикографияда жана семантикалык талааларда берилиши	43
2.3. «Ой» концептинин номинанттарынын парадигмасы	49
2.4. Кыргыз тилиндеги “Ой” концептинин этиштик экспоненттери.....	57
2.5. “Ой” концептинин деривациялык талаасы	62
2.6. “Ой” концептиндеги психологиялык мазмун жана ага карата статистикалык сереп	69
2.7. <i>Ой</i> сөзүнө карата эпитеттердин түзүмү жана функционалдык эквиваленттери	74
2.8. «Ой» концептинин репрезентативдеринин синтагма түзүү потенциалы жөнүндө.....	79
2-баптан алынган тыянактар.....	83

III БАП. “ОЙ” КОНЦЕПТИНИН АКТУАЛДАШУУСУН ЖАНА ПРОПОЗИЦИЯЛАРГА АЖЫРООСУН ИЗИЛДӨӨНҮН НАТЫЙЖАЛАРЫ	85
3.1.1. «Ой» концептинин фразеологиялык бирдиктердеги лингвомаданият таануучулук көз карашта каралышы.....	86
3.1.2. “Ой” концептин уюштурган афоризмдерге когнитивдик анализ	99
3.1.3. Ой компоненти бар провербиалдык бирдиктердеги пропозициялар	105
3.1.4. «Ой» концептиндеги пропозицияларды когнитивдик-семантикалык жактан изилдөөнүн жыйынтыктары	112
3.2. «Ой» концептиндеги образдык белгилердин актуалдашуусу	144
3.3. “Ой” концептиндеги фреймдик жана сценарийдик түзүлүштөр	168
3.4. Обондуу ырлардагы «Ой» концептинин когнитивдик аспектиде сыпатталышы.....	172
3.5. Ассоциативдик эксперименттин натыйжалары.....	179
3-баптан алынган тыянактар.....	184
КОРУТУНДУ	186
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	192
ТИРКЕМЕЛЕР.....	214

КИРИШҮҮ

Акыркы жыйырма жылдыктагы илим “реалдуу чындык – аң-сезим - тил” трихотомиясынын фундаменталдык маселелерин чечүүгө арналган илим-билимдин түркүн тармактарынын өнүгүп жаткандыгы менен айырмаланат. Изилдөөчүлөрдүн көңүл чордонунда «адамга бул жарыкчылыкта жол табууга, аны практикалык түрдө өздөштүрүүгө, абстракттуу дүйнөсүндө болуп жаткан процесстерди таанып-билүүгө жана түшүнүүгө багытталган ишмердүүлүгү» турат [187, 3-б.]

Азыркы лингвистиканын антропоборбордук парадигмасынын алкагында бир катар перспективалуу жаңы багыттар бөлүнүп чыкты: когнитивдик лингвистика (Г.И. Берестнев, Н.Н. Болдырев, В.З. Демьянков, Дж. Лакофф, Е.С. Кубрякова, Е.В. Рахилина, З.К. Дербишева, М.Дж. Тагаев, К.З. Зулпукаров, У. Дж. Камбаралиева, К. Саматов, Э.Т. Төлөкова, Г.Ш. Абдразакова ж.б.), психоллингвистика (В.В. Красных, А.А. Леонтьев, А.А. Залевская ж.б.), лингвомаданият таануу (Е.Н. Верещагин, В.Г. Костомаров, В.А. Маслова, Ю.С. Степанов, Н.В. Уфимцева, С. Ибрагимов ж.б.), этнолингвистика (А.С. Герд, Н.И. Толстой, А.Н. Сыдыков ж.б.), этногерменевтика (Е.А. Пименов, М.В. Пименова ж.б.).

Изилдөөнүн көп сандагы объекттеринин ичинде тилде берилүүчү түркүн концепттерди кароо маселелери өзгөчө актуалдуулукка ээ. Лингвистикада ийгиликтүү жүргүзүлүп жаткан концепттик изилдөөлөр көптөгөн илимий эмгектерде чагылдырылууда. Алардын арасынан россиялык окумуштуулар В.И. Карасик, И.А. Стернин тарабынан редакцияланган «Концепттер антологиясы» деген аталыштагы илимий жыйнакты өзгөчө белгилеп кетүү зарыл [90, 13-17-бб.]. Ал түзүүчүлөр тарабынан адамдын тилдик аң-сезиминде жана коммуникациялык жүрүм-турумунда бекемделген маданий жактан баалуу маанилердин концепттик чөйрө катары аныкталган. М.В. Пименова жүргүзгөн концепттик изилдөөлөрдүн илимий сериясы дагы когнитивдик лингвистикада көрүнүктүү орунду ээлейт [148, 15-20-бб.]. Ал эми ата-мекендик илимпоздор М.Дж. Тагаев, З.К. Дербишева, К.З. Зулпукаров,

У. Дж. Камбаралиева, К. Саматов, Г.Ш. Абдразакова Л.И. Дрофа, Ы.А. Темиркулова, Г.А. Абыканова, Э.Т. Төлөкова, А.Р. Бутешова, С.М. Амиралиев, Р.К. Ормокеева, А.К. Тентимишева ж.б. тарабынан аткарылган эмгектер кыргыз лингвоконцептологиясынын өзөктүү маселелерин чечүүгө арналгандыгын белгилеп кетүү зарыл. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр биздин “Ой” концептибизди вербалдаштырууга негиз болушту.

Изилдөөнүн **актуалдуулугу:**

- “Ой” концептинин этностук аң-сезим үчүн баалуулугу, анын кыргыз тилдик ой-тутумда вербалдашуусу бүгүнкү күнгө чейин каралбагандыгы, ага тиешелүү лексиканын, образдык белгилердин курамы, пропозициялардын кыргыз лингвистикасында атайын иликтенбегендиги, аны репрезентациялоочу каражаттардын түрлөрү, саны, кепте колдонулуу өзгөчөлүктөрү буга чейин аныкталбай келгендиги;

- адамдын менталдык дүйнөсүндөгү концепттердин тилде чагылуу маселесине лингвистикалык жана когнитивдик жактан сыпаттоо татаал болгондугуна карабастан, өзгөчө кызыгуулардын пайда болуп жатышы (И.В. Бурнос, В.А. Маслова, Г.Г. Слышкин, М. Михеев, М.В. Пименова, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Ю.Д. Тильман, Ю.С. Степанов ж.б.) [120, 123];

- бул концептти сыпаттоонун ык-жолдорун иштеп чыгуу, изилдөөнү лингвоэтномаданият таануучулук, когнитивдик тил илими жана лингвистикалык концептологиянын көз карашында кыргыз тилинин материалдарынын негизинде жүргүзүү зарылчылыгында турат.

Иштеги жаңы илимий натыйжалар: 1) «Ой» концептинин маңызы когнитивдик категориялардын, методдордун жана принциптердин негизинде иликтенди; изилденип жаткан концепттин репрезентацияланышы, турпатталыш жолдору кенен баяндалды; 2) алгачкы жолу бир иштин алкагында “ой/ойлонуу” идеясын камтыган кыргыз тилинин лексикалык бирдиктери, макал-лакаптары, учкул сөздөрү, фразеологизмдери топтолуп, системалаштырылып, анализденди; проverbsиалдык каражаттардын негизинде «Ой» концептин уюштуруучу пропозициялар ачыкталып, чечмеленди;

3) тандалып алынган концепттин мазмун, түшүнүк, фрейм, пропозиция, когнитивдик категориялардын жардамы менен жиктелип сыпатталды; менталдык өзгөчөлүккө ээ концепттерди репрезентациялоочу тилдик каражаттардын статистикасы аныкталып, алардын өзөккү (ядролук, борбордук) жана жакабелдик (перифериялык) алкактары жиктелди; 4) «Ой» концепти биринчи жолу дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүнүн фрагменти катары изилденип, анын кыргыз элинин улуттук тилинде объективтешүүсүнүн спецификасы ачыкталды.

Изилдөөнүн **максаты** “Ой” концептинин структурасын, тилдик турпатка ээ болуу жолдорун, когнитивдик мазмунун, провербиалдык бирдиктерин ж.б. тараптарын кыргыз тилинин материалында лингвомаданият таануу алкагында комплекстүү изилдөө болуп эсептелет. Иште төмөнкүдөй конкреттүү **милдеттер** чечмеленет:

1) “Ой” концептинин түшүнүктүк, баа берүүчү белгилерин, экспоненттеринин сөздүктөрдөгү дефиницияларын изилдөө; ал катышкан провербиалдык каражаттардагы образдык белгилердин типтерин аныктоо;

2) аталган концепттин номинанттарына морфемалык-сөз жасоочулук, семантикалык-түшүнүктүк, психологиялык ж.б. анализ жүргүзүү;

3) “Ой” концептинин экспоненттерин сыпаттоо жана ал катышкан кыргыз тилиндеги материалдарды комплекстүү карап чыгуу үчүн парадигматикалык-синтагматикалык талдоо ыкмасын колдонуу;

4) тилдин провербиалдык мейкиндигиндеги “Ой” концептинин өзгөчөлүктөрүн карап чыгуу, ар кыл типтеги фразеологизмдерде анын экспоненттеринин окшош жана спецификалык касиеттерин аныктоо;

5) макал-лакаптардагы, учкул сөздөрдөгү “Ой” концептинин олуттуу белгилерин камтыган пропозициялардын негизги типтерине, когнитивдик моделдерине мүнөздөмө берүү.

Диссертациянын **теориялык мааниси** кыргыз лингвистикасында алгачкы жолу лингвоэтномаданият таануунун, лингвистикалык

концептологиянын идеяларын, принциптерин колдонуп, адамдын менталдык дүйнөсүнүн “Ой” концептин камтыган тилдик материалдарды комплекстүү иликтөөгө кошкон салымы менен аныкталат. Изилдөөнүн натыйжалары тил менен маданият, ой жүгүртүү, дүйнө көрүмдүн карым-катышы сыяктуу теориялык маселелерди, о.э. таанып-билүү процессиндеги тилдин ролу туурасындагы маселени чечүү үчүн жарактуу.

Иштин практикалык мааниси. Изилдөөнүн материалдарын республикабыздагы окуу жайлардын филологиялык факультеттеринде жалпы тил илими, лингвомаданият таануу, когнитивдик лингвистика боюнча теориялык курстарда жана дүйнөнүн тилдик сүрөтүн анализдөөгө, концептуалдык изилдөөлөргө арналган атайын курстарда, курстук, квалификациялык жана магистрдик иштердин тематикасын иштеп чыгууда, о.э., абстракттык концептти сыпаттоодон алынган натыйжаларды башка тилдеги материалдар менен салыштырууда колдонуу мүмкүнчүлүгү бар.

Иштин апробациясы. Диссертация Ош мамлекеттик университетинин англис тилин окутуунун методикасы кафедрасынын отурумунда талкууланган. Анын негизги жоболору менен тыянактары 2015-2023-жылдары өткөрүлгөн эл аралык илимий-практикалык конференцияларда, атайын уюштурулган семинарларда жасалган докладдарда баяндалган. Изилдөөнүн материалдары автордун 12 илимий макаласында чагылдырылган.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Адамдын менталдык дүйнөсүнө таандык концептуалдык система көп компоненттүүлүгү жана маданий жактан шартталгандыгы менен айырмаланат. “Ой” концепти бул системанын фрагменттеринин бири.

2. “Ой” концепти көп катмарлуу, ал диахрондук жана синхрондук, түшүнүктүк жана образдык, денотативдик жана коннотативдик, борбордук жана жакабелдик, жалпы жана жекелик, субстантивдик жана адъективдик, процессуалдык жана адвербиалдык ж.б. номинанттарды жана түркүн концептуалдык белгилерди камтыган татаал структурага ээ.

3. Концепттин номинациясы ар түрдүү формадагы, статустагы жана мүнөздөгү тилдик бирдиктерде (сөз, сөз айкашы, фразеологизм, макал-лакап ж.б.) репрезентацияланат. “Ой” концепти бай, ийкемдүү мазмунду өзүнө камтыйт жана шартка, жагдайга, себеп-натыйжага карата өзгөрүлүп, варианттарга ажырап, трансформацияланып турат.

4. “Ой” концепти абстракттуу концепттердин катарына киргендиктен, анын мазмундук спецификасы образдык белгилердин тобу аркылуу аныкталат. Адамдын менталдык дүйнөсүнүн фрагменти болгон бул концепттин белгилеринин тилде чагылуусу бекемделген когнитивдик моделдер боюнча, о.э. концептуалдык метафоралардын жетиштүү денгээлде туруктуу, ошол эле учурда өзгөрмөлүү системасынын жардамында ишке ашат. “Туруктуулук” белгиси кыргыз тилиндеги “Ой” концептинин экспоненттери орун алган идиомаларга мүнөздүү эмес.

5. “Ой” концептинин вербализациялык каражаты катары колдонулган провербиалдык бирдиктер - дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөнүн жемиштүү фонду. Себеби алар этностук тажрыйбаны каттап жайылтат. Провербиалдык бирдиктерде когнитивдик мазмун жалпы этностук көз караш, ой-пикир катары түптөлөт. Когнитивдик анализ аркылуу дүйнөнүн провербиалдык сүрөтүн реконструкциялоодо маани эле изилденбестен, провербиалдык бирдиктердин ички формасы, курамы, коннотациясы жана ассоциативдик комплекси биргеликте иликтенет. Анткени аларды бирге анализдөө аркылуу гана дүйнөнүн провербиалдык элесин толук сүрөттөөгө болот.

Автордун жекече салымы теманын тандалышында, теориялык жана фактылык материалдарды системалаштыруу, иретке салуу, чечмелөө жана жалпылоодо жатат. Иштеги негизги натыйжалар жана тыянактар изденүүчүгө гана таандык.

Диссертациялык эмгектин түзүлүшү. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундунан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин жалпы көлөмү - 211 бет. Эмгекте ар түрдүү чиймелер, схемалар жана таблицалар колдонулду. Биринчи бапта заманбап лингвистиканын,

концептуалдык изилдөөлөрдүн теориялык жана методологиялык маселелери каралат. Экинчи бапта “Ой” концептинин түзүмүн сыпаттоо материалдары берилсе, үчүнчү бап иликтөөнүн негизги натыйжаларын ачыктоого арналат. Ал эми корутундуда жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгы чыгарылып, перспективасы белгиленет.

I БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ӨБӨЛГӨЛӨРҮ ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИ: ЛИНГВОЭТНОМАДАНИЯТКА КИРИШҮҮНҮН ИДЕЯЛАРЫНА, КОНЦЕПЦИЯЛАРЫНА, ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫНА СЕРЕП

Кириш сөз

Бул бап изилдөөнүн негизги өбөлгөлөрүн жана принциптерин серептөөгө арналган. Мында лингвоэтномаданиятка киришүүнүн баштапкы идеялары, анын калыптануусу, өнүгүүсү, азыркы абалы жана перспективалары илимий багыт катары талданат.

Лингвоэтномаданиятка киришүү жалпы тил илиминин, этнолингвистиканын, социоллингвистиканын, лингвомаданият таануунун, когнитивдик тил илиминин, лингвистикалык концептологиянын жана лингвоөлкөтаануунун идеяларын жана жетишкендиктерин эске алуучу, алардын жетишкендиктерине таянуучу комплекстүү илимий дисциплинаны өзүнө камтыйт. Ошондуктан биздин сереп полиаспектттик жана көп багыттуу мүнөздө болот. Биздин иш тилдин полипарадигмалуу теориясынын методологиялык принциптерине негизделет [183, 7-б.].

Эмгек негизинен изилдөөнүн багыты таанып билүүнүн объекттеринен анын субъектине өтүүнү талап кылуучу антропоборбордук парадигманын алкагында аткарылат. Андыктан мында “адам тилде” сыяктуу эле “тил адамда” чөйрөсү анализденет. Мындай жол этностун тили менен рухун биргеликте ар тараптуу мүнөздөөгө алууга мүмкүндүк берет.

Лингвоэтномаданиятка киришүү өзүнүн жакынкы келип чыгуу теги боюнча немец маданий-тарыхый жана натурфилософиялык адабиятынын каада-салттарына таандык болот (И.Г. Гердер, В.фон Гумбольдт, А. Шлейхер ж.б.) жана философия, социология, тил илиминдеги көптөгөн илимий багыттар менен тыгыз байланыштуу. Биз бул бапта аталган дисциплинанын кыргыз лингвомаданиятындагы “Ой” концептин сыпаттоо үчүн маанилүү болгон маселелерине гана токтолобуз.

1.1. Лингвомаданият таануу илимий парадигма катарында

«Лингвомаданият таануу» термини ХХ кылымдын 90-жылдарында советтик маданий-тилдик мейкиндигинде пайда болгон лингвистиканын өз алдынча багытынын аталышы катары белгилүү.

Лингвомаданият таануу – лингвистикада адам кептик маалыматтарды кабыл алуучу жана жөнөтүүчү катары биринчи орунга чыга турган антропоборбордук парадигманын азыгы. Антропоборбордук парадигмада адамды тилсиз, ал эми тилди адамдан сырткары элестетүүгө болбойт. Лингвомаданият таануу тилди маданияттын феномени катары, өзгөчө менталдуулуктун жана менталитеттин көрсөткүчү катары изилдейт (Ю.С.

Степанов, В.Н.Телия, Н.Д.Арутюнова, В.В.Воробьев, В.М.Шаклеин, В.А.Маслова, С.Ибрагимов, З.К.Дербишева, С.Г.Воркачев ж.б.). Ушул көз карашта, тил маданияттын шарты, негизи жана азыгы катарында белгиленет.

Кээ бир окумуштуулар, мисалы В.Н. Телия, лингвомаданият таанууну этнолингвистиканын бөлүгү деп эсептейт, ал эми башка бир топ илимпоздор алар бирдей касиеттерге, өзгөчөлүктөргө ээ деп билишет.

Лингвомаданият таануу илимий парадигма катары Россияда пайда болуп, филологиянын теориясы менен тарыхына айланып, көркөм чыгарманын теориясынын төмөнкү багыттарынын жетишкендиктерине негизделип келет:

- риторикалык, чечендик (XVIII к. ортосу – XIX к. башы, М.В. Ломоносов);

- салыштырма (XIX к. башы – XIX к. ортосу, И.С. Рижский, Н.Ф. Зеленецкий, И.И. Давыдов, Ф.И. Буслаев);

- филологиялык (1862-1923-жж., А.А. Потебня, А.Н. Веселовский);

- формалдык (1917-1929 жж., О.О. Якобсон, О.М. Брик, В.Б. Шкловский, Б.М. Эйхенбаум, Л.П. Якубинский, В.М. Жирмунский, Ю.Н. Тынянов);

- лингвопоэтикалык (Л.П. Якубинский, Б.А. Ларин, В.В. Виноградов, Г.О. Винокур);

- филологиялык-философиялык (М.М. Бахтин);
- структуралык-семиотикалык (Ю.М. Лотман, Вяч.Вс. Иванов, В.Н. Топоров, М.Л. Гаспаров ж.б.);

- концептуалдык-маданият таануучулук (С.А. Аскольдов, Д.С. Лихачев, Ю.С. Степанов, В.А. Маслова ж.б.);

Орус көркөм чыгармасынын теориясынын бул багыттары, В.В. Красных белгилегендей, лингвомаданият таануунун негиздери катары каралат [105, 7-14-бб.]. Албетте, бөлүнүп көрсөтүлгөн багыттар таза, автономдук түзүмдөр эмес. Алардын арасында өтмө учурлар бар, кээ бир касиеттери кайчылашат же жалпы өзгөчөлүккө ээ, а алардын ортосундагы чектер көп жолу ачык, так эмес, күңүрт жана туруксуз болот, андыктан биринен-бирине өтүп туруучу байланыштар дайыма байкалып турат. Буга багыттарды мындайча негизги өтмөлөр түрүндө интерпретациялоо күбө болот – биринен экинчисине өтүүчү көпүрөлөр – «риторикадан көркөм чыгарма теориясына карай», «көркөм чыгарма теориясынан филологиялык ыкмага карай», «филологиялык ыкмадан формалдыкка карай», «көркөм чыгарма теориясынан поэтикалык тилдин теориясына карай», «семиотикадан тексттин структурасына карай», «философиядан текстке карай», «философиядан филологиялык концептуализмге карай» ж.б. [177, 22-29-бб.].

Лингвомаданият таануунун негизги категориялары орус маданий-тилдик мейкиндигинде калыптанган: ХХ кылымдын 20-жылдарында С.А. Аскольдов «концепт», Д.С. Лихачев – «концептосфера», Ю.С. Степанов – «коцептуарий» терминдерин киргизген [17, 113-126-бб.; 122, 280-287-бб.].

С.А. Аскольдовдун (1928) ою боюнча, концепт деп сөздөрдө камтылган жалпы элестөөнү жана түшүнүктү билүү керек. Концепттер логика-таанып билүүчүлүк жана көркөм-поэтикалык мүнөздө болот. Таанып билүүчүлүк жана көркөм концепттер «түпкү тегинде оң түрдө дал келишет». «Таанып билүүчүлүк мүнөздөгү концепттер бир караганда поэзияга жат көрүнүштөй туюлат». Чындыгында алар жер астындагы тамырлар сыяктуу өздөрүнүн маанилик мазмундары менен поэтикалык сөздөрдүн жана ыкмалардын

иррационалдык жана белгисиз стихиясын азыктандырышат. Андан ары көркөм сөздөрдүн маанилерине кандай гана индивидуалдык сапат кирип калбасын, аларда дайыма тигил же бул жалпылык орун алган болот. Алардын ар башка маанилик мазмундары дайыма бир нече жалпы бири-бирин кесип өтүүчү чекиттерге ээ. Бул мааниде алганда бардык көркөм кабыл алуулар логикалык туруктуулугу жок болсо да концепттердин мүнөзүнө ээ [17, 268-б.].

Лингвомаданият таануу этнолингвистиканын ичинде пайда болгон, бирок андан олуттуу түрдө айырмаланат. Этнолингвистиканын алкагында элдердин генетикалык туугандыгы изилденет, эки жана көп тилдүүлүк маселеси чечилет, социомаданий факторлордун тилдин жана руханий этникалык маданияттын өнүгүүсүнө тийгизген таасири каралат. Ал ретроспектүү парадигма жана көпчүлүк учурда уруулардын, элдердин тилин, диалектилерин, байыркы маданиятын изилдөөгө багытталат. Андан айырмаланып, лингвомаданият таануу проспективдик парадигма катарында белгиленет, синхрондук чөйрөдө этностордун контакташуусунун жана маданият аралык коммуникациянын өнүгүүсүнүн глобалдык шарттарында тил менен маданияттын өз ара аракеттешүүсүн иликтөөгө багытталат.

Этнолингвистика менен лингвомаданият таануу бири-биринен өздөрүнүн методологиялык базасы менен дагы айырмаланышат. Этнолингвистика этнографиянын, этнологиянын, этнопсихологиянын жана этногеографиянын принциптерине жана ыкмаларына таянат, а лингвомаданият таануу өзүнүн теориялык негизи менен маданият таанууга жана маданият аралык коммуникация жөнүндөгү илимге ээ. Аларды объекттин жалпылыгы – тил менен маданияттын өз ара байланышы бириктирип турат [190, 33-б.].

Өзүнүн табияты боюнча лингвомаданият таануу интегративдүү илимий билим болот. В.В. Воробьевдин аны «синтездөөчү типтеги комплекстүү илимий дисциплина» катарында аныктоосу кокусунан эмес [44, 47-б.]. Бул – баарынан мурда тилди окутуу-үйрөтүү үчүн зарыл жана тилдик факторлордун эмпирикалык жактан тереңирээк изилдөөнү талап кылган прикладдык илим.

Лингвомаданият таануу интегралдык дисциплина катары өз ичине бир нече багыттарды камтыйт: 1) этникалык лингвомаданият таануу; 2) диахроникалык лингвомаданият таануу; 3) тектештирме лингвомаданият таануу; 3) салыштырма лингвомаданият таануу; 4) синхрондук лингвомаданият таануу; 5) лингвомаданий лексикография; 6) жалпы лингвомаданият таануу ж.б. [130, 28-30-бб.; 160, 35-36-бб.].

Этникалык маданият таанууда белгилүү бир социалдык топтун (уруунун, элдин, улуттун) жашоосунун тигил же бул мезгилинде тил менен маданияттын өзгөчөлүктөрү изилденет. Диахроникалык лингвомаданият таануу тарыхый аспектиде тил менен маданияттын өз ара катышынын өнүгүүсүнүн этаптарын иликтөөнү өзүнүн максаты катары коет. Тектештирме лингвомаданият таануу генетикалык жактан жакын этностордун тилдериндеги маданияттын чагылуусунун жалпы жана спецификалык белгилерин талдайт. Салыштырма лингвомаданият таанууда генетикалык жактан тектеш эмес элдердин менталдык-тилдик өзгөчөлүктөрү изилденет. Синхрондук лингвомаданият таануу тил менен маданияттын өз ара аракеттешүүсүн учурдагы абалында тарыхый-этимологиялык экскурстарсыз иликтейт. Лингвомаданий лексикография маданият таануу, лингвомаданият таануу жана өлкө таануу боюнча сөздүктөрдү түзүү иштери менен алектенет. Жалпы лингвомаданият таануу илимдин тарыхын жана теориясын, анын принциптерин, категорияларын жана ыкмаларын баяндайт. Жада калса, бир концептти лингвомаданият таануучулук жактан кароо бир эле учурда диахронияны синхрония менен, тектештирмени салыштыруу менен, этимологияны функционалдаштыруу менен ж.б. бириктирип, жогоруда аталган бардык багыттар боюнча изилдөөлөрдүн натыйжаларына таяна алат. Бул багыттардын нугунда аткарылган кээ бир иштерди атай кетели [128, 71-79-бб.; Толстой Н.И., 193, 194; Телия В.Н., 186; Голованивская М.К., 46; Воробьев В.В., 43, 44; Ольшанский И.Г., 140; Красных В.В., 105. ж.б.].

Ушинтип, лингвомаданият таануу этностун, этностук топтун жана жалпы эле адамзаттын тилдик формага кирүүчү материалдык жана руханий

маданиятын окутуп-үйрөтүүчү гуманитардык дисциплина катары белгиленет. Дал ушул илим тилдин фундаменталдык функцияларынын бири – маданиятты жаратуунун, өнүктүрүүнүн, сактоонун жана берүүнүн (трансляциялоонун) куралы болуу кандайча жүзөгө ашырыла тургандыгын аныктоого жана түшүндүрүүгө жол берет.

Акыркы мезгилдерде заманбап лингвистикада лингвомаданият таануу проблематикасына арналган бир нече иштер пайда болду. Ага россиялык алдыңкы катардагы тилчилер кайрылышууда. Алсак, Ю.С. Степанов орус тил ээлери үчүн актуалдуу концепттер, алардын кеңири комментарийлери берилген «Константы: Словарь русской культуры» деген эмгегин жарыкка чыгарды [175, 824 б.]. Н.Д. Арутюнованын «Язык и мир человека» деген изилдөөсү ар кыл мезгилдеги ар түрдүү элдердин тексттеринен алынган маданияттын универсалдык терминдерин изилдөөгө багытталган [16, 312 б.]. В.Н. Телия жана анын мектеби бул тармактын изилдөө предмети катары фразеологизимдерди, ал эми максаты катары алардын маданий-улуттук коннотацияларын сүрөттөөнү жана “менталитетке мүнөздүү белгилерди” ачып көрсөтүүнү санашат [186, 293 б.]. Жалпы жонунан лингвомаданият таанууга байланыштуу терминдер учурда көптөгөн изилдөөлөрдүн аталыштарында катышып келүүдө, бирок бул түшүнүктөрдүн дефинициялары авторлор тарабынан толук түрдө чечмеленип, негизделе элек. Муну бул илимий тармактын жаңыдан жаралып, калыптануу доорун баштан өткөрүп жаткандыгы менен түшүндүрүүгө болот.

Лингвомаданият таануу илими жөнүндө көптөгөн окумуштуулар өздөрүнүн ой-пикирлерин айтып келишет.

Уорф - Сепирдин гипотезасына ылайык, лингвомаданият таануу – бул улуттук-маданий объекттерди тилде чагылдырылган маданий баалуулуктардын функционалдык системасы катары теориялык жактан бүтүндөй сүрөттөп жазууга арналган изилдөө, ар түрдүү элдердин лингвомаданий чөйрөсүн лингвистикалык салыштырмалуулук теориясынын негизинде контрастивдик анализдөө [165, 31-35-бб.].

Е.О. Опаринанын аныктамасы боюнча, ал улуттук тилдеги маданияттын өзгөчөлүктөрүн окутуп-үйрөтүүчү гуманитардык илим. Лингвомаданият таануу илиминин объекттерин изилдөө үчүн семантиканын, сигматиканын, синтактиканын жана прагматиканын биримдигин камтыган системалык ыкманы колдонуу талапка ылайык. Ал эми лингвомаданият таануу илимине таандык тексттердин прагматикасына байланыштуу өзөктүү маселелер С.Ж. Мусаевдин кыргыз тил илиминин маселелерин иликтөөгө арналган фундаменталдык эмгегинде терең чечмеленет [136, 31-35-бб.].

В.В. Красных «Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология» деген эмгегинде лингвомаданият таанууну маданияттын тилде жана дискурста дүйнөнүн улуттук сүрөтү, тилдик аң-сезим, менталдык-лингвалдык комплекстин өзгөчөлүктөрү менен түздөн-түз байланышкан чагылуусун жана фиксациясын окутуп-үйрөтүүчү дисциплина катары аныктайт. Лингвомаданият таануучулук спецификасын ачыктап көрсөтүү үчүн коммуникацияга карата лингво-когнитивдик ыкманы колдонуу сунуш кылынат, анткени бул ыкма анын жалпы лингвистикалык аспектин талдаган сыяктуу улуттук компонентин дагы анализдөөгө жол берет. Автор этнопсихоллингвистика менен лингвомаданият таануунун ортосундагы чекти көрсөтпөйт, алардын проблематикасынын жалпылуулуктарын ырастайт, изилдөө ыкмаларындагы айырмачылыктар белгиленбейт [105, 12-б.].

Лингвомаданият таануу проблемалары Волгоград мектебинин илимпоздору, атап айтканда, В.И. Карасик жана Е.И. Шейгал тарабынан иштелип чыгууда. В.И. Карасик лингвомаданият таанууну тил менен маданияттын өз ара байланышы жөнүндөгү комплекстүү илимий алкагын карайт жана бул алкактын салыштырылуучулук мүнөзүнө басым жасайт. Лингвомаданият таануунун негизги бирдиги катары ал маданий концептти атайт, ал эми изилденүүчү бирдиктери катары реалийлерди жана фондук маанилерди белгилейт [91, 103-108-121-б.].

Е.И. Зиновьева жана Е.Е. Юрков “Лингвокультурология: теория и практика” деген эмгегинде “Лингвомаданият таануу – бул дүйнө жөнүндөгү

билимдерди чагылдыруунун ар түрдүү жолдорун изилдөөчү филологиялык илим. Ал тигил же бул тил ээсинин маданиятын ар түрдүү деңгээлдеги тилдик бирдиктерди, кептик ишкердикти, кептик жүрүм-турумду, дискурсту изилдөө аркылуу аныктайт. Тилдик объектилерди лингвомаданият таануу илиминин алкагында изилдөө анализденип жаткан бирдиктердин маани-маңызын, маанилик боектуулуктарын, коннотация жана ассоциацияларын ачып берүүгө жол берет”, - деп жазышат [65, 13-б.].

Россиянын заманбап лингвистикасында лингвомаданият таануунун теориялык-методикалык негиздери толугураак түрдө В.В. Воробьевдун «Лингвокультурология: теория и методы» деген эмгегинде берилген. Окумуштуунун пикири боюнча, лингвомаданият таануу илимий тармак катары бир катар өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт:

- ал – маданият менен филологиянын ортосунда пайда болгон илимий тармак;

- анын негизги объекти болуп, тил менен маданияттын чегиндеги өз ара байланыш, өз ара аракеттер саналат;

- анын предмети – тилдик коммуникацияда туюнтулуучу, маданий баалуулуктарга негизделген коомдун жашоосунун улуттук формалары;

- лингвомаданият таануу жаңы ой толгоолор, коомдун заманбап жашоосу көтөрүп чыккан маданий баалуулуктарга, өлкөнүн маданий жашоосунун түрдүү өңүттөрү боюнча маалыматтарды жана кубулуштарды объективдүү интерпретациялоого арналат [44, 332 б.; 40, 9-б.].

Лингвомаданият таануу илиминин келип чыгуу тарыхы узак мезгилди камтыйт. Бул илимдин өз алдынча илимий тармак катары калыптануусунда батыш, орус окумуштууларынын эмгектери, орус илимпоздорунун ичинен В.А. Маслованын «Лингвокультурология» аттуу эмгеги зор мааниге ээ. Анын бул эмгеги ата мекендик (теги - кыргызстандык) илимдеги эң популярдуу иш болуп саналат. Анда бул тармактын методологиялык базасы келтирилет, Россиядагы лингвомаданият таануу боюнча изилдөөлөрдүн заманбап багыттары көрсөтүлөт. Автор лингвомаданият таанууну “лингвистика менен

маданият таануунун кошулган жеринде пайда болгон лингвистикалык тармак”, “улуттук жандуу тилде жана тилдик процесстерде туюнтулуучу материалдык жана руханий маданиятты окутуп-үйрөтүүчү гуманитардык дисциплина” же “маданият таануудагы жана тил илиминдеги, этнолингвистикадагы жана маданий антропологиядагы изилдөөлөрдүн натыйжаларын өзүнө сиңирип алуучу, билимдердин бирдиктүү областы” катары аныктап, анын предметтер аралык мүнөзүн белгилейт [128, 9-30-32-б.]. [123, 372-б.]. [172, 41-б.]. [129, 34-41-бб.]. [139, 15-22-бб.].

Жыйынтыктап айтканда, жалпы кабыл алган аныктама боюнча, лингвомаданият таануу тилди маданият менен ажырагыс биримдикте карап изилдөөчү илим катары саналат. Маданий маалымат камтылган концепттер, эталондор, архетиптер, стереотиптер, метафоралар, образдар, ырым-жырымдар, ишенимдер, ритуалдар, мифологемалар ж.б., б.а., лингвокультуремалар бул илимдин предметтери болот.

Лингвомаданият таануунун предмети: 1) этностун же этностук топтун турмушунун, психикасынын жана маданиятынын башка тилдерде жана маданияттарда эквивалентке ээ эмес спецификасын чагылдыруучу сөздөр жана айтымдар; 2) мифтештирилип кеткен тилдик бирдиктер: тилде бекем орногон архетиптер, мифологемалар, ырым-жырымдар жана ишенимдер, ритуалдар жана үрп-адаттар; 3) этностун көп кылымдуу тажрыйбасын чагылдыруучу тилдин паремиологиялык фонду; 4) тилдин фразеологизмдери; 5) эталондор, стереотиптер, символдор, кептик формулалар; 6) метафоралар жана тилдик образдар; 7) тилдердин стилистикалык тартиби (уклады); 8) кептик кылык-жорук; 9) кептик этикет. Булар тилдин маданиятты өзүнө көбүрөөк «сиңирген» бирдиктери.

Биздин иште «Ой» концептинин кыргыз лингвомаданиятындагы экспоненттери ар түрдүү аспектилерде каралып чыгат.

Лингвомаданият таануу Кыргызстандык бир катар лингвисттердин изилдөө предметине айланып калган. Бул багыттын баштоочуларынын бири катары бизде С. Ибрагимов саналат. Ал «Лингвокультурология – тилдик

маданият таануу» (Б., 2004) деген аталыштагы монография чыгарган. Мында лингвомаданият таануунун тарыхы жана теориялары баяндалат. Сүйүнтбек Ибрагимович бул илимдин проблематикасына арналган макалалар сериясын жарыкка чыгарган. Алардын көпчүлүгү чет өлкөлүк басылмаларда жарык көргөн [72, 58-61-бб.; 73, 62-65-бб.; 74, 169-173-бб.; 75, 250-252--бб.; 76, 56-60-бб.]. Изилдөөчүнүн бул эмгектеринде лингвомаданият таануунун принциптери кыргыз тилиндеги фактыларга ылайыктуу берилет.

Лингвомаданият таануунун маселелери П.К. Кадырбекова тарабынан интенсивдүү түрдө иштелип чыккан [анын иштерин караңыз: 80, 75-80-бб.; 81, 105-115-бб.; 82, 419-б.].

Изилдөөлөрдүн бул сериясына Г.А. Бексултанованын, Е.Н. Мурадымованын, Ч.Т. Сыдыкованын, А.Н. Сулайманкулованын, Ж.А. Бекбалаеванын ж.б. иштерин кошушат [Кара.: 25, 423-430-бб.; 26, 22-б.; 134, 3-22-бб.; 135, 169-б.; 179, 155-б.; 24, 22-б.; 178, 181-184-бб. ж.б.].

З.К.Дербишеванын монографиясы республикабыздагы лингвомаданият таануунун өнүгүүсүндөгү маанилүү этабы болгон. Анын «Кыргызский этнос в зеркале языка» [51, 404 б.] жана «Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры» [52, 176 б.] монографиялары заманбап лингвомаданият таануунун негизги идеяларын, принциптерин камтыйт жана баяндоонун көп аспектүүлүгү менен айырмаланат. Буларда менталдык-тилдик аң-сезиминин эң маанилүү этномаданий концепттери аныкталган.

Лингвомаданият таануу бир катар казак окумуштууларынын дагы эмгектеринде берилген. Е.Н. Жанпеисовдун «Этнокультурная лексика казахского языка» [56, 282 б.] жана Ш.К. Жаркынбаеванын «Концепты цвета в казахской и русской лингвокультурах» [Алматы: Каз. гос. ун-т, 2004. – 284 б.] китептерин, А. Сейсенованын «Лингвистическая культурология: сравнительный анализ формул этикета» [163, 22 б.] жана Ш.Б. Сейитовдун «Историко-лингвокультурные основания казахских этнонимов» [162, 54 б.], Г.М. Алимжанованын «Сопоставительная лингвокультурология: сущность, принципы, единицы» [10, 42 б.] деген диссертацияларын белгилөөгө болот.

Лингвомаданият таанууда А.Ш. Жилкубаеванын Усть-Каменогорскиде басылып чыккан «Лексика питания в тюркских языках (лингвокультурологический аспект)» [59, 292 б.] деген изилдөөсү маанилүү орунду ээлейт. Мында дүйнөнүн тилдер аралык сүрөтүнүн теориясынын негизинде түрк элдеринин улуттук символдорунда, провербиалдык каражаттарында, каада-салт жана үрп-адаттарында чагылдырылган тамак-аш лексикасы сыпатталган.

З.К. Сабитованын «Лингвокультурология» [160, 528 б.] окуу куралын казак лингвомаданият таануусунун өнүгүүсүндөгү маанилүү учур катары саноого болот. Автор мында окурмандарды төмөнкү концептуалдык областтардын айланасында топтоштурулган лингвомаданият таануу маселелери менен тааныштырат: тил жана маданият, тилдеги маданият, маданияттагы тил, тилдеги жана маданияттагы адам ж.б. глобалдашуу доорундагы тил жана маданият. Биздин иштин объектисин эске алганда автордун «бөрү» концептин орус жана казак лингвомаданиятында анализдөөсү кызыгууну туудурат. Аларда бул концепт образдык-символдук, магиялык, тотемдик ж.б. маанилерге ээ [160, 194-200-бб.].

А. Орусбаевдин жаркын элесине арналып 2011-жылы 22-23-марттарда болуп өткөн эл аралык илимий конференциянын материалдарынын жыйнагында бир катар кыргыз жана казак лингвист-лингвомаданият таануучуларынын: З.К. Сабитованын [159, 81-85-бб.], Г.Н. Коротенко жана Н. Сардарбек кызынын [100, 90-94-бб.], Л.В. Иванованын [78, 94-98-бб.], Г.Т. Жанкадированын [55, 103-105-бб.], А.Р. Бутешованын [36, 120-124-бб.] ж.б. макала-докладдары жарык көргөн.

Тилекке каршы, лингвомаданият таануу боюнча башка КМШ өлкөлөрүндө аткарылган изилдөөлөрдүн натыйжалары бизге белгисиз. Бирок жогоруда аталган лингвомаданият таануучулардын эмгектеринде биздин изилдөө үчүн алгылыктуу идеялар менен жоболор камтылган.

Жогоруда биз лингвомаданият таануунун кыргыз лингвомаданиятындагы «Ой» концептинин маани-мазмунун толугураак ачып

берүүгө багыт боло алган негизги объектилерин, маселелерин жана жоболорун сыпаттап, мүнөздөөгө аракет кылдык.

1.2. Менталингвистика жана анын негизги багыттары

Биздин изилдөө үчүн ой жүгүртүү менен тилдин өз ара аракеттешүүсүн изилдөөчү илим катарындагы менталингвистиканын (лат. *mens, mentis* «акыл, акыл-эс, ой-пикир, ой жүгүртүү», фр. *mental* «ой менен элестетилген, акылга таандык») натыйжалары жана жоболору олуттуу мааниге ээ.

Ал бир нече багыттарга ээ: 1) логикалык менталингвистика; 2) психологиялык менталингвистика; 3) семиотикалык менталингвистика; 4) когнитивдик менталингвистика; 5) лингвистикалык концептология / контенсивдик менталингвистика [94, 152-156-бб.].

Логикалык менталингвистика бир топ лингвисттердин эмгектеринде берилген [Падучева Е.В., 144, 91-124-бб., Арутюнова, 14, 341-б.; 16, 312-б.; Павиленис, 143, 286-б.; Смирнова Е.Д., 1988. 121-125-б.; Разлогова Э., 156, 98-106-бб.; Булыгина Т.В., Шмелев А.Д., 35, 233-б.; Эргешова С.Б., 213, 16-б. ж.б.у.с.]. Бул багытка сүйлөмдүн структурасын жана семантикасын ой жүгүртүүнүн логикалык теориясы боюнча карашкан П.В. Чесноковдун, В.В. Бабайцеванын, Г.Я. Солганиктин, В.В. Панфиловдун ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрү дагы кошулат [94, 153-154-бб.].

Логикалык менталингвистикада сөздөгү логикалык элементтер, түшүнүк менен сөздүн байланыш-катышы, пикир менен сүйлөмдүн корреляциясы иликтенет, корутундулоонун синтаксистик берилүүсү, грамматикалык категориялардын жана парадигмалардын семантикалык структурасы изилденет. Лингвистикалык логицизмдин идеялары «Ой» концептинин экспоненттеринин семантикасындагы денотативдик жана коннотативдик, түшүнүктүк/образдык маанилерди, бул концептти камтыган сүйлөмдүк предикаттардын жана пропозициялардын типтерин, логикалык структурасындагы валенттүү көрүнүштөрдү чектөө үчүн абдан маанилүү.

Психологиялык менталингвистика концептти индивиддин энчиси катарында, баштапкы перцептивдик-аффекттик түзүлүш катарында карайт [Лихачев Д.С., 122, 280-287-бб.; Залевская А.А., 61, 6-19-бб.; 63, 36-44-бб.; Карасик В.И., 89, 6-13-бб.; Зализняк А.А., 64, 85-106-бб. ж.б.]. Менталингвистиканын бул тармагында тил менен ой жүгүртүүнүн байланышы аныкталат, логикалык-түшүнүктүк ой жүгүртүү образдык-көркөм жана күнүмдүк-турмуштук пикирге, илимий-техникалык пикир эмоционалдык/индивидуалдык пикирге, туруктуу (инварианттык) пикир кыймылдуу-динамикалык/вариантталуучу ой жүгүртүүгө карама-каршы коюлат. Мында «адамдын психикасындагы конкреттүү-образдык (көрүү, угуу, туюу, жыттоо), түшүнүктүк (ошонун ичинде баалуулук), прототиптик, гештальттык, фреймдик, сценарийдик жана башка элементтер» изилденет [136, 47-б.]. Бул багыт адамдын аң-сезиминдеги психикалык процесстерди биринчи планга чыгарып, концептти психологиялык маңыз катары көрсөтөт.

Семиотикалык (семиологиялык) менталингвистикада тил форма катары, а маани функция катары түшүндүрүлөт. Мында белги менен маанинин, форма менен мазмундун, белгилөөчү менен белгиленүүчүнүн биримдиги көрсөтүлөт. Структуралык-формалдык функция алгачкы, контексттик функция туунду катары белгиленет. Семиологиялык менталингвистикада маалыматтын тилде кантип белгиленип берилишине аны кантип жеткирүүгө боло тургандыгына өзгөчө басым жасалат. Ушуну менен бирге ой жүгүртүү маалыматты сактоо, өзгөртүү жана берүү процесси катары түшүндүрүлөт. **Кепти жаратуучу - тилдик ой жүгүртүүнүн бардык системасынын өзөгү.** Кептик акт борборунда кепти жаратуучу турган мейкиндикке-убакытка багытталат: “*Мен - мен эмес*” формуласына карама-каршы коюлат [Степанов Ю.С., 174, 140-141-бб.; Бюлер К., 37, 94-109-бб.; Кодухов В.И., 94, 155-б.; Мамонова Ю.А., 126, 78-81-бб. ж.б.].

Когнитивдик менталингвистика (же когнитивдик лингвистика) тилди маалыматты каттоочу, туюнтуучу жана трансформациялоочу механизм катарында окутуп-үйрөтөт [136, 408-415-бб.]. Ал XX к. 80-жылдарында

түзүлгөн. Тилдин жардамында адамдын билимдерин жана тажрыйбасын менталдык репрезентациялоо жолдору анын предмети катары кабыл алынган. Когнитивдик тил илиминин калыптануусу америкалык авторлордун (Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Джакендорф, А. Ченки ж.б.) жана россиялык лингвисттердин (В.С. Кубрякова, Н.Н. Болдырев, З.Д. Попова, И.А. Стернин, В.З. Демьянков, А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский, В.В. Красных, А.П.Бабушкин ж.б.) эмгектери менен байланыштуу. Лингвистикалык когнитивизмдин теориясы боюнча адабияттардын обзору Дж. Лакоффтун [118, 12-51-бб.], А.В. Костиндин [101, 6-б.], Е.С. Кубрякованын [111, 16-б.], З.Д. Попованын жана И.А. Стерниндин [153, 13-17-бб.], Л.И. Дрофанын [53, 96-б.] иштеринде жана дагы биздин иштин библиографиясында бар.

Когнитивдик тил илиминин жалпы жана жекече маселелери Кыргызстандык илимпоздордун - М.Д. Тагаевдин [183, 61-89-бб.; 184, 224-226-бб.; 185, 60-64-бб.], З.К. Дербишеванын [51, 404 б.; 52, 176 б.], К.Ш. Бакзайлунун [23, 128-130-бб.], Г.А. Абыканованын [7, 21 б.], К.З. Зулпукаровдун, А.А. Калмурзаеванын, С.С. Сейитбекованын [66, 7-18-бб.; 69 а. 16-25-бб.; 70 б. 246-254-бб.], Ы.А. Темиркулованын [189, 23 б.], Э.Д. Төлөкованын [198, 21 б.] ж.б. эмгектеринде каралат. Лингвистикалык когнитивистика бизде толугу менен калыптанып, тил илиминин белгилүү бир дисциплинасына айланып бара жатат деп айтууга негиз бар. Аталган эмгектерде кыргыз тилинин фактылары когнитивдик-лингвистикалык планда ар тараптуу чечмелене тургандыгын белгилеп кетүү зарыл.

Лингвистикалык концептология менталингвистиканын аталган парадигмалары менен тыгыз байланышта. Анда тил мазмундук форма катары, тилде чагылдырылган жана бекемделген билимдердин жыйындысы катары каралат. Лингвистиканын изилдөө предмети бир гана ой жүгүртүүнүн формалары жана психикалык ассоциациялардын чагылуусу болбостон, тилдик түшүнүктөрдүн, категориялардын мазмуну дагы боло тургандыгы белгиленет. Бул багытты контенсивдик лингвистика деп дагы атап жүрүшөт [94, 156-б.; 139, 31-33-бб.].

Контенсивдик лингвистикада тилдик бирдиктер комплекстүү түрдө – философиялык, логика-түшүнүктүк, образдык-поэтикалык, символикалык, мифологиялык, этноменталдык, синхрондук-диахрондук (ошонун ичинде этимологиялык), эмоционалдык-баалоочулук, индивидуалдык-ассоциативдик ж.б. ар кыл позицияларда изилденет. Анын изилдөө объектилери - тилдик концепттер жана категориялар [139, 26-б.]. Андыктан лингвистикалык концептологияны категориялаштыруу теориясы менен байланыштырууга болот. Бул көз караштан алганда, М.Дж. Тагаев айткан «элдердин концептуалдык дүйнө таанымы» жөнүндөгү идеясы көңүл бурууга арзыйт. Ал болмушту категориялаштырууда адамдын аң-сезим аркылуу дүйнөнү концептуалдаштыруу жолдору жана алардын этностун генетикалык эс-тутумундагы орду тууралуу жазган [183, 80-81-бб.]. Концепт жана категория түшүнүктөрү өз ара байланыштуу, көптөгөн жалпылыктарга ээ. Алар объекттерди жалпылоо, классификациялоо, чектөө жөндөмдүүлүктөрүнө ээ, таанып билүүнүн натыйжасы, ой жүгүртүүчүлүк-тилдик мазмундун бирдиги ж.б. катары эсептелинет. Ошол эле учурда алар бири-биринен айырмаланышат. Концепттер категорияларга салыштырмалуу алгачкы, көбүрөөк конкреттүү жана аныкталган болушат, категориялардын мазмунун түзүшөт. Концепттер ассоциативдик мүнөзгө ээ, аң-сезимдин түпкүрүндө жашашат жана өнүгүшөт, а категориялар объективдүү дүйнөнүн предметтери жана кубулуштары жөнүндөгү жалпыланган билимдерди чагылдырышат жана дүйнөнүн илимий сүрөтүн түзүшөт [Кубрякова Е.С. ж.б. 107, 45-90-бб.; Болдырев Н.Н., 29, 66-83-бб.; 31, 18-36-бб.; Попова З.Д., Стернин И.А., 153, 34-127-140-бб.].

Лингвоконцептологиянын жалпы маселелери жана принциптери У.Д. Камбаралиеванын «Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира» аттуу эмгегинде жана бир катар макалаларында ар тараптуу баяндалган [87 б, 8-187-бб.; 84, 193-200-бб.; 85, 110-117-бб.; 86 а, 26-31-бб. ж.б.]. Бул автор тарабынан лингвистикалык концептуализм нугунда жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжалары 2014-жылы жакталган докторлук диссертацияда

корутундуланган [88, 3-47-бб.]. Ишибизде биз У.Д. Камбаралиеванын аталган эмгектеринде камтылган аң-сезимдеги абстракттуу концепттердин репрезентативдерин изилдөө үчүн модель жана үлгү катары кызмат кылуучу идеяларга жана теориялык жоболорго таянабыз.

Жогоруда биз лингвомаданият таануу менен менталингвистиканын ар түрдүү багыттары тууралуу сөз кылдык. Аларды эмне бириктирип турат? Антропоборбордук багытталыш, түшүнүктүк-категориялык аппарат жана методологиялык база алар үчүн жалпылуулукка ээ. Менталингвистикалык изилдөөлөр сыяктуу эле лингвомаданият таануу боюнча дагы изилдөөлөрдүн түйүндүү категориялары болуп «концепт» жана «дүйнө сүрөтү» эсептелинет, алардын ар бири илимпоздор тарабынан түрдүүчө каралат жана аныкталат.

Концепт термини көбүнчө лингвистикалык изилдөөлөрдө пайда болууда. Бул түшүнүк - азыркы когнитивдик лингвистиканын маанилүү түшүнүктөрүнүн бири. Ал бир гана философияда жана маданият таанууда кеңири колдонулбастан, лингвомаданият таанууда, лингводидактикада, котормо теориясында, этнопсихоллингвистикада да кенен каралууда. Концепт термини алгачкы жолу 1928-жылы С.А. Аскольдовдун «Концепт жана сөз» аттуу макаласында белгиленген. Ал аркылуу автор: «мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» деген ойду түшүнгөн [17, 260-267-бб.]. Бул мааниде концепт ойлоо процессинде айкын эмес тектеш көп предметтерди алмаштыруучу ой түзүмүн туюнтат.

Концепт термини когнитивдик лингвистика багытында эмгектенген (С.А. Аскольдов, А. Вежбицкая, Р. Лангакер, Ю.С. Степанов, Р.М. Фрумкина, З.Д. Попова, А.И. Стернин, В.А. Маслова, К.З. Зулпукаров, М.Дж. Тагаев, З.К. Дербишева ж.б.) окумуштуулар тарабынан жетишерлик түрдө узак убакыт бою колдонулуп келүүдө. «Лингвистиканын предметтик областынын кеңейүүсү» аркылуу концепт 80-жылдары толук кандуу термин боло алды [203, 3-б.].

Р.М. Фрумкина белгилегендей, советтик лингвистикада концепт термини (70-жылдардын ортосунда) Шенк, Чейф, Рассел, Карнап, Патнемдердин англис тилиндеги эмгектеринен которуу жолу менен өздөштүрүлгөн [203, 10-16-бб.]. Анда англисче *concept* сөзүн понятие катары которуу сунушталган эле.

Лингвисттер «**концепт – бул эмне?**» деген суроого жооп берип жатып, концепттин ар кыл аныктамаларын сунушташат: лингвокогнитивдик түшүнүк [Кубрякова, 110], психологиялык кубулуш [Залевская, 63], маданияттын баштапкы бирдиги [Степанов, 175], лингвомаданият таануу кубулушу [Слышкин, 171; Карасик, 91 ж.б.] ж.б. Алар концепттин чоңураак категорияларга карата алакасын ар кандай аныкташат: концепт – бул менталдуулук бирдиги [Колесов, 97, Воркачев, 41 ж.б.], аң-сезим бирдиги, менталдык түзүлүш [Кубрякова, 110; Бабушкин, 21; Попова, Стернин, 150, 153; Кравченко, 103; Слышкин, 171 ж.б.], дүйнөнү тил менен көрүүнүн бирдиги [Апресян, 12; Арутюнова, 15; Демьянков, 50; Чернейко, 205 ж.б.], менталдык-лингвалдык комплекстин бирдиги [Матвеева, 131], дүйнө жөнүндөгү маалыматтын бирдиги [Болдырев, 30, Сергеев, 166].

Берилүү, көрсөтүлүү жолдору дагы ар кыл түшүндүрүлөт. “**Концепт эмнеден түзүлөт?**” деген суроого тилчилер түрдүүчө жооп беришет: Концепт 1) сөз [Аскольдов, 17; Черемисина, 204; Красавский, 104], 2) сөздүн уңгусу [Зиновьева, 65], 3) адам объект жөнүндө билген бардык нерселер [Телия, 188], 4) тилдик жана тилдик эмес каражаттардын бардык жыйындысы [Карасик, 91], 5) эне тилдин категориялары жана формалары [Колесов, 97], сөздөр, сөз айкаштары, фразеологизмдер, синтаксистик конструкциялар, тексттер жана тексттердин жыйындысы [Бондарева, 32, 34; Паскова, 145; Мусаев, 136; Фесенко, 200; Матвеева, 131; Попова, Стернин, 153 ж.б.], сөздүн маанилеринин жана тийиштүү ассоциациялардын жана коннотациялардын комплекси [Лихачев, 122; Рудакова 157], гештальт, фрейм-структуралар [Чернейко, 205; Пименова, 147; Красных, 106; Жумагулова, 60] ж.б. менен берилет. **Концепттин структурасы** дагы түрдүүчө белгиленет: бир топ

тилчилер этимологиялык жана актуалдык катмарды [Степанов, 175; Абыканова, 7 ж.б.], башкалары – борбор менен жакабелди [Попова, Стернин, 153; Дрофа, 53; Дербишева, 51; Камбаралиева, 87; Абдразакова, 1 ж.б.], окумуштуулардын үчүнчү тобу - диахрондук жана синхрондук аспекттерди, когнитемалык жана индивидуалдык-фразалык [Зулпукаров, Камардинова, 68 ж.б.] өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүшөт.

Жогоруда айтылган ойлорго таянуу менен концепт – маалыматты сактоонун, иштеп чыгуунун жана топтоонун маданий феномени, балким, эң кыска логикалык мүнөздөмө анын универсалдык дефинициясы болот деп ишеничтүү айтууга болот: **концепт – дүйнөнүн тилдик сүрөтү боюнча маалыматтарды топтоочу жана сактоочу конструктивдик түшүнүк.** Анын маанилик көлөмүндө түшүнүк, фрейм, гештальт, пропозиция, прототип, сценарий, элес, символ ж.б. семантикалык категориялар орун алган (Н.Н. Болдырев, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Л.И. Дрофа).

Лингвист-когнитологдор менен лингвист-концептологдор концепттин уюшуучулук-структуралык типтерин ар башка түшүнүшөт. **Концепттин типтерин айырмалап көрсөтүү** назар салууга арзыйт:

1) элес, ойлоо сүрөтчөсү, түшүнүк, концепт-образ, концепт-схема, концепт-фрейм, концепт-инсайт, концепт-сценарий, концепт-гештальт, калейдоскопиялык концепт [Бабушкин, 21; Попова ж.б. 150; Алефиренко, 9; Дрофа, 53; Зулпукаров 70; Камбаралиева, 87; Амиралиев, 11 ж.б.];

2) концепт-минимум жана концепт-максимум [Вежбицкая, 39, Камбаралиева, 87, Дрофа, 53];

3) түйүндүк жана атомдук (элементтик) [Булатова, 1999];

4) микроконцепт жана макроконцепт [Топорова, 196, Лазариди, 117];

5) индивидуалдык, микротоптук, макротоптук, улуттук, цивилизациялык, жалпы адамзаттык [Слышкин, 171, Карасик, 90];

6) индивидуалдык жана топтук (профессионалдык, курактык, гендердик) [Попова, Стернин 153, Слышкин 172 ж.б.];

7) этномаданий жана социомаданий [Слышкин, 172];

8) ысымдар, уникалиялар жана универсалиялар, архетиптер жана инварианттар [Воркачев, 42].

Концепттин мазмундук типтери бир аз башкача көрсөтүлөт: 1) маданий концепттер маданий эмес маанидеги концепттерге каршы (Ю.С.Степанов, В.И.Карасик, С.Г.Воркачев, З.К.Дербишева ж.б.); 2) когнитивдик концепттер - когнитивдик эмес концепттерге (Е.С.Кубрякова, З.Д.Попова, И.А.Стернин, Г.А.Абыканова ж.б.); 3) илимий эмес концепттерге (мисалы, карапайым-турмуштук концепттерге) - илимий концепттер (Н.Н.Болдырев, Т.В. Матвеева, К.З.Зулпукаров ...) карама-каршы берилет. Концептти типтештирүү боюнча мыкты эки обзор бар. Биринин автору – Ю.Е. Прохоров [155, 68-74-бб.], экинчисинин автору – Л.И. Дрофа [53, 34-45-бб.].

Айта кетүү керек: концепт түшүнүгүнүн эң кенен жана негиздүү аныктамасын У.Д. Камбаралиева берген. “Концепт, - дейт бул лингвоконцептолог, - это дискретная ментальная единица, присутствующая в сознании человека как базовая единица мыслительного кода, имеющая относительно систематизированную структуру и не всегда вербализованное содержание, представляющая собой результат когнитивно-познавательной деятельности отдельной личности и общества, несущая в себе совокупность информации и культурно-обусловленных представлений человека о явлениях и предметах действительности” [88, 58-б.]. Бул аныктамада концепттин негизги белгилери синтезделип комплекстүү түрдө берилген. Анын 1) өз алдынча чектүү бирдик экендиги; 2) ойлоо ыкмаларынын базалык көрсөткүчү катары адамдын аң-сезиминде жашашы; 3) салыштырмалуу иреттелген структуралык мүнөздө болушу; 4) кээде тилдик эмес, тилден тышкары да бериле алышы; 5) жеке адамдын, коомдун когнитивдик-билиптаануучулук аракетинин натыйжасы катары кызмат кылышы; 6) чын дүйнөдөгү кубулуштар, предметтер жөнүндөгү маалыматтардын жана кишинин маданий шартталган көз караштарынын жыйындысын алып жүрүшү белгиленет.

Бул аныктама биздин эмгекте жетектөөчү принцип катары кызмат кылды.

Азыркы учурда тил теориясында окумуштуулар тарабынан изилденген бир канча концепттер бар. Алсак, Н.М. Катаева «Русский концепт *воля*: от словаря к тексту» [92, 21 б.], О.В. Кошманова «Концепт *скромность* в русской, американской и иранской лингвокультурах» [102, 3-10-бб.], Г.А. Абыканова «Концепт *вода/суу* в русском и кыргызском языках» [7, 5-10-бб.], А.Р. Бутешова «Концепт *жизнь* в русской и кыргызской языковой картине мира» [36, 3-5-бб.], Э.Т. Төлөкова «Кыргыз тилиндеги *бала* концепти (Лингвомаданият таануу илиминин аспектиси боюнча)» [198, 22 б.], Г.Ш. Абдразакова «Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү “суу”, “тоо”, “жер” концепттери» [1, 244 б.] ж.б. концепттер лингвомаданият таануу жана когнитивдик лингвистика илимдеринин чегинде терең изилдеген.

Когнитивдик лингвистиканын дагы бир маанилүү түшүнүктөрүнүн бири – концептосфера. Ал ойлоо сүрөттөрү, схемалар, символдор, түшүнүктөр, фреймдер, сценарийлер, гештальттар (сырткы дүйнөнүн татаал комплекстүү образдары), пропозициялар, когнитемалар уюштурган абстракттуу маанилер түрүндө жашоочу, сырткы дүйнөнүн ар түрдүү белгилерин жалпылоочу концепттерден турган билимдердин жыйындысы. *Концептосфера* термини илимге алгачкы жолу академик Д.С. Лихачев тарабынан киргизилген. Д.С. Лихачевдун аныктамасына ылайык концептосфера – бул улуттук концепттердин жыйындысы, ал тил ээлериндеги концепттердин бардык потенциалы жана топтому аркылуу түзүлөт [121, 5-б.].

Когнитология менен социологияда «дүйнө сүрөтү» түшүнүгү бар. Ал философияда, гносеологияда да учурайт. Бирок окумуштуулар дүйнө сүрөтүн түрдүүчө аныкташат. Ага берилген аныктамалар да бир кылка эмес. Ар бир аныктама жекече же автордук дүйнө сүрөтүнүн таасири менен берилиши ыктымал. Дүйнө сүрөтүн аныктоого философтор, психолог-когнитологдор, маданият таануучулар, лингвисттер ж.б. аракет кылышат [153, 50-57-бб.]. Аны илимге Л. Витгенштейн киргизген [53, 13-б.].

Заманбап лингвистикада дүйнө сүрөтүнүн маселелери төмөнкү россиялык, алыскы чет элдик, о.э., кыргызстандык көрүнүктүү

илимпоздордун: В. фон Гумбольдт, Дж.Брунер, Э.Сепир, Б.Уорф, Ф. де Соссюр, Н.Д.Арутюнова, А.Вежбицкая, Б.А.Серебренников, Ю.С.Степанов, Е.С.Кубрякова, В.И.Постовалова, В.Н.Телия, З.Д.Попова, И.А.Стернин, Р.М.Фрумкина, В.А.Маслова, Т.В.Булыгина, К.З.Зулпукаров, М.Дж.Тагаев, З.К.Дербишева, Г.Ш.Абдразакова ж.б. эмгектеринде чагылтылып, бүгүнкү күндө да актуалдуу бойдон калууда. Тагыраак айтканда, Б.А.Серебренников дүйнөнүн сүрөтү деген түшүнүктү, анын түрлөрүн (дүйнөнүн тилдик, концептуалдык сүрөтү) жана алардын өз ара байланыштарын изилдеген. В.Н.Телия, В.В.Колесов ж.б. дүйнөнүн улуттук сүрөтүнө, анын менталитет менен болгон алакасына кайрылышууда. И.А.Стернин, Е.С.Кубрякова, З.Д.Попова, А.П. Бабушкиндер дүйнө сүрөтүнүн когнитивдик тармактарын иштеп чыгышууда. Дүйнө сүрөтү когнитивдик жана тилдик дүйнө сүрөтү тууралуу жоболордун жана идеялардын обзору төмөндөгү изилдөөлөрдө кенен берилген: Кубрякова, Е.С. Языковое сознание и языковая картина мира // Филология и культура. – Часть I. Тамбов, 1999. – 6-13-бб.; Попова, З.Д., Стернин, И.А. Язык и языковая картина мира. – Воронеж, - 2002. – 183 б.; Дрофа, Л.И. Понятия картины мира и языковой картины мира // Дрофа, Л.И. Ключевые понятия когнитивной лингвистики. – Ош, 2009. – 11-21-бб.

Адам өзү курчап турган дүйнөнү көрөт, туят, угат, деги эле ал бул дүйнөнү өзүнүн тилинин «тору» аркылуу кабыл алат. Анын тилинде бул этностун алдыңкы өкүлдөрү тарабынан топтолгон бардык билимдер белгиленип, сакталат. Тилдик формага ээ белгилер бизге буюмдардын, кубулуштардын жана кылык-жоруктардын баалуулугун, өзгөчөлүктөрүн аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Инсан тилдик бирдиктердин жардамында аң-сезимдин ар кыл салаалары боюнча мифологиялык, диндик, көркөм, илимий, коомдук (социалдык-экономикалык, саясий), улуттук, философиялык дүйнөнүн сүрөтүн көрөт, билип үйрөнөт жана калыптандырат [50, 35-46-бб.].

Жогоруда демонстрацияланган материал концепт менен дүйнө сүрөтү терминин ар кыл авторлордун кабылдоосу кандайдыр бир бирдейликке алып келбей жаткандыгы жана концептти аныктоонун критерийлеринин бирдиктүү

принципке баш ийбөөсү бизге «Ой» концептин ар кыл көз караштардан жана түрдүү лингвоконцептологиялык ыкмалардын алкагында ар тараптуу пикирлеп-түшүнүүгө жол берет. Этностун, адамзаттын өнүгүүсү менен изилдөөгө муктаж концепттердин саны бара-бара өсүүдө жана алардын маанилеринин көлөмү, түзүлүшү, чеги, багыты дайыма өзгөрүлүүдө.

1.3. Этнолингвистиканын баштапкы идеялары жана принциптери

Этнолингвистика – тил менен маданияттын, эл каада-салтынын жана түшүнүгүнүн, бүтүндөй улуттун өзгөчөлүгүн изилдөөчү илимий тармак.

Адамдын дүйнөгө карата мамилеси «тил менен бүтүндөй шартталгандыгын» эске алып, В. фон Гумбольдт: «... каждый язык описывает вокруг народа, которому он принадлежит, круг, из пределов которого можно выйти лишь постольку, поскольку он тут же вступает в круг другого языка», - деп жазган. [48, 80-378-б.]. Мында ал ар бир тил өзү таандык болгон элдин айланасындагы нерселерди чагылдыруусун айтып жатат. Этнос менен анын тилинин биримдиги жөнүндөгү идея «неогумбольдтианство» философиялык мектебинин түптөлүүсүнө негиз салган жогоруда аталган окумуштуунун жолун жолдоочулардын (Эрнст Кассирер, Иост Трир, Лео Вайсгербер ж.б.) эмгектеринде өнүккөн. Й.Л. Вайсгербер Гумбольдттун тил жөнүндөгү тезисин кайрадан иштеп чыккан. Анда тил адам менен тышкы дүйнөнүн ортосунда турган, өзүнүн түзүмүндө, өзгөчө улуттук дүйнө көрүмдү каттоочу «ортомчу дүйнө» катары сыпатталат [38, 26-27-бб.].

Этнолингвистиканын келип чыгуусуна негиз болгон тил менен маданияттын байланыш маселеси гумбольдтианствонун каада-салттарынан көз карандысыз XX к. башында америка тил илиминде биринчи планга чыккан (Л.Г. Морган, Ф.У. Боас, А.Л. Кребер, Э. Сепир, Б. Уорф, Б.К. Малиновский ж.б.). Ушуну менен катар, Э. Сепир: «Люди ... в значительной мере находятся под влиянием того конкретного языка, который стал средством выражения для общества, в котором они живут», язык – «хранилище культуры», «обобществляющая и униформирующая сила», - деп жазган [164, 248-б.].

Мында тил маданияттын сактоочусу, анда сүйлөгөн элге таасир этүүчү, аны бириктирип камыр-жумур кылуучу күч экендиги белгиленип жатат. Б. Уорфтун идеяларынын арасында тилдер чындыкты ар кандайча объективдештирүүсү, түрдүүчө абстракциялоосу жана бөлүктөргө ажыратуусу жөнүндөгү ою маанилүү. Дүйнөнүн сан, сапат, материя, мейкиндик, убакыт ж.б. объективдүү категориялары индеецтердин хоппилинде жана Европа элдеринин маданиятында таптакыр ар башкача презентацияланат, алардын вербализациялануучу жолдору дагы ар кандай. Европа лингвомаданиятынын көптөгөн белгилери хоппилинин өкүлдөрүнүн тилдик ой жүгүртүүсүндө түзмө-түз дал келүүчүлүктөргө ээ эмес. Кээде англис тилинин субстантивдик формалары бул тилде тактоочтук же этиштик түзүлүштөргө дал келет [199, 255-280-бб.].

Этнолингвистика АКШда индеецтердин тилдерин англо-америкалык ой жүгүртүүнүн көз карашында изилдөө процессинде пайда болуп, бирок европа өлкөлөрүндө тез өнүгө баштаган. Россияда ал XIX-XX кк. чегинде этнографиянын түпкүрүндө жаралган (Ф.И. Буслаев, А.А. Потебня, А.И. Соболевский, А.А. Шахматов ж.б.).

Этнолингвистика Советтер Союзунда жана Россияда күчтүү өнүккөн. Анда бир нече бири-бири менен тыгыз байланыштуу багыттар белгиленет. Алардын биринчиси реконструкциялоонун маселелерин коюу жана чечүү, «маданий» лексика чагылдыруучу онтологиялык, космологиялык, социалдык көз караштардын эң байыркы системасын, мифтик мүнөздөгү сөздөрдүн этимологиясын түзүү, улуттар аралык символдордун келип чыгуусун аныктоо ж.б. менен алектенет (С.Б. Бернштейн, Р.А. Агеева, Вяч.Вс. Иванов, Т.В. Гамкрелидзе ж.б.). Экинчи багыт биринчи кезекте максималдуу дескрипциянын талабын, маданияттын, мифтердин, пантеондордун, ритуалдардын, ырым-жырымдардын, этностун календарынын жана тийиштүү лексиканын формаларынын толук инвариантын алардын таркалуу ареалын көрсөтүү менен ачыктоону көтөрүп чыгат. Буга байланыштуу караңыз: [Толстой Н.И., 193, 194; Топоров В.Н., 197; Топорова В.М., 196; Степанов

Ю.С., 175; Копыленко М.М., 98; Герд А.С., 45, 6-15-бб.; 10-18-бб.; Маслова В.А., 130, 26-30-бб.; Сыдыков А.Н., 181, 3-6-бб.]. Тил илиминде этнопсихоллингвистика деп аталуучу дагы бир багыт бар (Ю.А. Сорокин, Н.В. Уфимцева, И.Ю. Марков, В.В. Красных ж.б.), ал этнолингвистика менен психоллингвистиканын ортосунда пайда болгон. Мында этностун менталдык-психологиялык өзгөчөлүктөрүнүн тилде чагылдырылуусу изилденет [Сорокин Ю.А., 173, 8-11-бб.; Красных В.В., 105, 23-37-бб.; Маслова В.А., 130, 10-11-бб.; Сыдыков А.Н., 182, 15-17-бб.].

Төртүнчү багыт этносту тилдин күзгүсүндө изилдейт. Этнолингвистиканын башкы предмети болуп тил саналат. А маданият, тарых, этнология, диалектология көмөкчү каражаттар катары каралат. Анда этномаданий лексика жана фразеология гана эмес, элдин тарыхы, жашоосу менен байланыштуу ономастика, топонимика, фоносемантика ж.б. да изилденет (Е.Д. Поливанов, А.Т. Кайдаров, М.М. Копыленко, А.Н. Сыдыков, Г.К. Шакенбаева ж.б.) [М.М.Копыленко, 98, 9-б; А.Н. Сыдыков, 181, 236 б.].

Бул багыттын КМШ өлкөлөрүндөгү көрүнүктүү өкүлү - М.М. Копыленко. Анын ою боюнча, этнолингвистика – бул, баарынан мурда, «тилдин күзгүсүндөгү этнос» [Копыленко М.М., 98, 16-б.]. Этнолингвистикада «турмуштун тилде чагылдырылган бардык тарабы, азыркы жашоо жана этностун тарыхы, анын материалдык жана руханий маданияты бир гана этномаданий лексика менен фразеологияда эмес, ономастикада, фоносемантикада, перифрастикалык айтымдардын катышында, сөздөрдүн ассоциативдик байланыштарында, идиоэтникалык пресуппозициялык маанилерде, паралингвистикалык кубулуштарда изилденет» (17-б.). Этнолингвистиканын бул аныктамасында жана монографиясынын текстинде автор кыргызстандык окумуштуулар тарабынан сунушталган «этномаданий лексика», «этномаданият таануучулук лексика», «этнолексика» терминдерине тез-тез кайрылып турат (9, 19, 76-бб.).

М.М. Копыленконун таяныч түшүнүк катары идиоэтникалуулук, б.а. тилдик объекттин спецификалуулугунун улуттук-маданий категориясын

колдонот, ошону менен бирге берилүү айырмачылыгынын даражасы боюнча аны «күчтүү идиоматикалык» (идиомалар, карапайым сөздөр ж.б.) жана «идиоматикалык эмес лингвистикалык кубулуштар катары бөлүштүрөт. Бул илимпоздун оюн колдоп, А. Абдулатов улуттук-маданий семантика материалдык жана руханий маданияттын терминдеринде, фразеологиялык айкаштарда, паремияларда, фоносемантикада, ономастикада, топонимикада, табуда, эвфемизмдерде, дисфемизмдерде, мифтерде, обряддарда, эпосто ж.б. көбүрөөк байкалат жана берилет деп айтат [4, 142-б.].

Баяндалган материал этнолингвистика өзүнүн объектиси, методологиялык базасы, илимий аппараты жана мазмуну бар толук калыптанып бүткөн илимий багыт болуп калды деп тыянак чыгарууга жол берет. Татаал түзүлүшкө ээ болуу менен бирге ал өз ичинде бир нече тар багыттарды бөлүп көрсөтөт.

Кыргызстанда этнолингвистика XX-XXI кк. чегинде гана илимпоздордун көңүл чордонунун объекти болуп калды (Ш. Жапаров, Ч.К. Дыйканова, И. Абдувалиев, К. Саматов, М.Х. Манликова, А.Н. Сыдыков, Г.К. Шакенбаева, Г. Жумакунова ж.б.). И. Абдувалиевдин иштерин [2, 147-155-бб.; 3, 8-14-бб.) жана А.Н. Сыдыковдун «Этнолингвистика: опыт ретроспективы» [181, 236 б.] деген аталышта чыккан жалпылоочу эмгегин, ошондой эле анын «Этнолингвистическая специфика лексики киргизского и русского языков» [182,46-299-бб.] аталышындагы докторлук диссертациясын өзгөчө белгилеп кеткибиз келет. Акыркы автордун изилдөөлөрүндө сөздөрдүн кээ бир лексикалык-семантикалык топтору: хрононимдер, этнотопонимдер, антропонимдер, культуронимдер, колеронимдер, соционимдер жана теонимдер терең изилденген. Лексемалардын мындай бир катар катмарларынын этномаданий таануучулук анализи азыркы салыштырма лексикологиянын талаптарына ылайык жүргүзүлгөн.

1-баптан алынган тыянактар

Иштин обзордук бөлүгүндө баяндалган материалдардан айрым жалпы тыянактарды жасоого болот.

1. Азыркы тил илиминде тилдик фактыларды жекелик, кептик маалыматтарды жиберүүчү жана кабыл алуучу, маалыматты таратуучу жана окуяларды баалоочу инсандык позициядан сыпаттоого умтулуу үстөмдүк кылуучу тенденцияга айланууда. Андыктан заманбап лингвистиканын интегралдык багыты катары лингвистикалык антропоцентризмдин жоболору менен ыкмалары башкы планга чыгууда. Лингвистикалык антропоцентризм – көп пландуу, полипарадигмалуу тилдик багыт. Ал лингвистикадагы бир топ тармактардын объекттерин, түшүнүктүк-терминологиялык аппаратын, методологиялык системасын координациялайт.

2. Бул багыттын чегинде этнолингвистиканын, когнитивдик тил илиминин, теолингвистиканын, лингвистикалык концептуализмдин, лингвопаремиологиянын ж.б. изилдөө объектилери болуучу тил жана этнос, тил жана маданият, тил жана менталитет, тил жана аң-сезим/таанып билүү, тил жана дин ж.б. сыяктуу концептуалдык областтардын айланасында топтолгон тилдик маселелер иштелип чыгат.

3. Лингвистиканын жогоруда аталган антропоборбор багытындагы тармактар жалпы категориялык аппаратка ээ. Аларды концепт, дүйнө сүрөтү, концептуалдык-семантикалык талаа түшүнүктөрү маанилүү орунду ээлейт.

4. Концепт менталдык түзүм катары эстутумдун бирдиги болот. Ал көп типтүү, өзүнүн мазмундук структурасында денотативдик-түшүнүктүк, образдык-баалоочулук, денотативдик, сөз жасоочулук, поэтикалык, паремиялык-фразеологиялык ж.б. катмарларга ээ.

5. Концепт түшүнүгү өз ичинде кичи категорияларга же түрлөргө бөлүнөт: элес, түшүнүк, схема, фрейм, инсайт, сценарий, гештальт, микроконцепт, макроконцепт, концептосфера.

6. Таркалуу чөйрөсү боюнча концепт индивидуалдык, микротоптук, макротоптук, улуттук, аймактык, континенталдык, цивилизациялык жана

жалпы адамзаттык концепттерге ажыратылат. Ал эми дүйнө сүрөтү төмөнкү түрлөргө ээ: дүйнөнүн тилдик сүрөтү, дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү, дүйнөнүн этникалык сүрөтү, дүйнөнүн диний сүрөтү (исламий, буддизмдик ж.б.), дүйнөнүн философиялык сүрөтү, дүйнөнүн концептуалдык сүрөтү ж.б. Концептуалдык-семантикалык талаа борборго жана жакабелге ээ.

7. “Ой” концептин, анын мазмунун тилдин полипарадигмалуу теориясынын контекстинде лингвистикалык концептологиянын жетишкендиктерин эске алуу менен изилдөө бир топ жемиштүү болот.

II БАП. “ОЙ” КОНЦЕПТИНИН НОМИНАНТТАРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

Кириш сөз

Иштин экинчи бабы «Ой» концептинин лингвокогнитивдик материалдарын, ага тиешелүү орчундуу маалыматтарды, тилдик каражаттарды талдоого жана алардын когнитивдик-семантикалык мазмунун аныктоого арналат. Бул иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу үчүн төмөндөгү милдеттерге токтолуу зарылчылыгы келип чыгат:

1) концептуалдык изилдөөлөрдүн методологиясына жана методдоруна токтолуу;

2) концепттин номинантынын дефиницияларын ар кыл лексикографиялык булактардын жардамында анализдөө жана анын базалык мисалдардагы «борбор-жакабел (ядро-периферия)», «түз-өтмө», «нейтралдуу-нейтралдуу эмес» ж.б. семантикалык көрсөткүчтөрүн аныктоо;

3) «Ой» концептинин номинанттык парадигмасынын жалпы түзүмүнө сереп салуу. Мындагы парадигмаларды бир нече топко ажыратуу;

4) изилденип жаткан концепттин этиштик экспоненттеринин илимий-түшүнүктүк мазмунун талдап чыгуу;

5) каралып жаткан концепттин психологиялык мазмунуна кайрылып, андагы маалыматтарга статистикалык анализ жасоо;

6) тилдин концептти “тыштоочу” лексикалык бирдиктеринин деривациялык талаасын, синтагма түзүүчү өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү;

7) «Ой» концептин толугураак репрезентациялоочу эпитеттердин жалпы түзүмүн анализдөө.

Бул милдеттер кыргыз лингвистикасында ушул күнгө чейин өзүнчө коюлуп, каралган эмес болчу. “Ой” концепти боюнча табылгалар башка мисалдарды талдоодо дагы колдонулуп, тилибиздин концептосферасын бир бүтүндүк катары изилденишине салым кошо алышынан шек санабайбыз.

2.1. Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору

“Ой” концепти – адамдын аң-сезиминин өзөгүн түзгөн менталдык элемент. Анын табияты, касиеттери, маани-маңызы көп кырдуу, түркүн касиеттүү. Аны бир өңүттө, бир багытта иликтөөгө болбойт. “Ой” концептин изилдөө татаал, анын мазмуну аң-сезимдин ичинде жайгашат, биз ойдун тилдик репрезентативдерин гана мүнөздөп берүүгө аракеттенебиз.

Биздин иш төмөнкүдөй постулаттарга негизделет да, аларды жетектөөчү жобо катары карайбыз.

1. Когнитивистика – дисциплиналар аралык тармак. Анын изилдөө объектиси катары адамдын акыл-ою, ойлоосу, ой жүгүртүү жараяндары эсептелинет. Когниция – анын өзөккү түшүнүгү. Когниция деп адамдын билимин, түшүнүүсүн, эстөөсүн, ишенимин, чечмелөөсүн ж.б. абалдарын аташат (Лингв. антропоцентризм. Маслова. Введ.: 6-7). Когниция адамдын акыл-эсин, ойлоосун, менталдык өзгөчөлүктөрүн, интеллектуалдык, маалымат алуучулук, баалоочулук, сактоочулук жана таркатуучулук касиеттерин, билип таануусун, жүрүм-турумдарын жалпылап чагылдырат.

Когнициялык лингвистиканын объектиси-маалыматтарды репрезентациялаган жана трансформациялаган белгилердин системасы, жалпы когнициялык механизм, когнициялык инструмент – тил. Анын предмети – маалыматты өздөштүрүнүн, сактоонун, иштетүүнүн бөтөнчөлүктөрүн, тилдин жардамы менен билим-тажрыйбанын менталдык чөйрөдө жайгаштыруунун ыкмалары [161, 11-б.]. Когнитивистикада адам активдүү аракеттенүүчү, тынымсыз маалымат алуучу жана жаратуучу, жашоосунда түрдүү схемалар, программалар, пландар, стратегиялар аркылуу ой-жүгүртүүчү субъект катары аныкталат. Когнитивистика адамдын мээсиндеги менталдык процесстер жөнүндөгү илим деп эсептелинет.

Биздин иш когнитивистика менен лингвистиканын жигинде пайда болгон лингвокогнитология (когнитивдик лингвистика), лингвоконцептология, менталингвистика сыяктуу дисциплиналардын жоболоруна, когнитивистика менен культурологиянын (маданият таануунун) ортосунда жаралган тилдик

маданият таануу (лингвокультурология) илиминин жетишкендиктерине, когнитивистика менен психологиянын ортосунда пайда болгон когнитивдик психология тармактарынын эрежелерине таянат.

Ошондуктан биздин ишти полипарадигмалдык изилдөө (М.Ж.Тагаев, 2004) деп атоого болот.

2. Антопоборбордук лингвистика түшүнүгү да учурда кенен жайылууда (грекче *antrōpos* “человек”). Бул тармак тилди колдонуучу адамды изилдөөнүн борборуна коет, анын таламдарын, максат-милдеттерин, билимин, акыл-эс казынасын, инсандык сапаттарын, социалдык абалын (жыныстык, курактык, адистик, расалык ж.б.), улутун, ролун (сүйлөөчү же угуучу катарында, жазуучу, окуучу же котормочу катарында) ж.б. сапаттарын биринчи планга чыгарат.

Антропоборбордук лингвистика – көлөмдүү тармак. Ал өз кучагына когнитивдик лингвистиканы, лингвокультурологияны, менталингвистиканы, кеп ишмердүүлүк теориясын, тилдик инсан теориясын (теория языковой личности) ж.б. тутумдаш кичи дисциплиналарды алат.

Биздин иштин объектиси өзү эле антопоборбордук касиетке ээ: ой – адамга гана мүнөздүү сапат.

3. Провербиалдык мейкиндик теориясынын жоболору (Ю.В.Левин) да биз үчүн маанилүү болду. Аны провербиалдык талаа же алкак деп атоого болот.

Провербиалдык алкак (мейкиндик) түшүнүгү таркалган кептик формулаларды, фразеологизмдерди, макал-лакаптарды, түрдүү учкул сөздөрдү, афоризмдерди ж.б. бириктирип, алардын жалпылыктарын эсепке алуу изилдөөгө негиз болот. Алардын көлөмү (эки же бир нече сөз), өтмө мааниси, туруктуу түзүмү чогуу кароону талап кылат.

Ошентип, изилдөөнүн методологиялык пайдубалын когнитивистика, антопоборбордук лингвистика менен провербиалдык талаа теориясынын жоболору түзөт.

Иштин **объектиси** – дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү “Ой” концептинин экспоненттери, анын структурасын уюштуруучу белгилер жана провербиалдык бирдиктер. Ал эми **предмети** - адамдын абстракттуу аң-сезиминин фрагменттеринин бири болгон “Ой” концептинин түзүмдүк “катмарлары”, аны репрезентациялоочу когнитивдик тилдик каражаттар.

Изилдөөдө бир нече **методдор** колдонулду.

Аны жазууда салттуу эле ыкмалар, методдор пайдаланылды.

Иштин практикалык бөлүгү эмпирикалык ыкмалар менен аткарылды: байкоо жүргүзүү, материал топтоо, каттоо, иреттөө, системага салуу, чечмелөө, которуу, ассоциативдик эксперимент ж.б.

Анын теориялык бөлүгүн даярдоодо сыпаттоо, салыштыруу, моделдештирүү, аналогия, жалпылоо, индукция, дедукция, анализ, синтез сыяктуу методдорго кайрылдык.

Бул эки түрдүү методдор салттуу лингвистикада кенен колдонулат. Ал эми биздин иш когнитивдик лингвистиканын, лингвомаданият таануунун, менталингвистиканын жана лингвоконцептологиянын методологиясына негизделет.

Бүгүнкү күнгө чейин тилчилер тарабынан концептти изилдөөнүн жана окуп-үйрөнүүнүн бир нече ыкмалары иштелип чыкты. Мындай концептуалдык анализдин максаты катарында маданият жаатында актуалдуу концепттердин маани-маңызын, парадигмаларын ачып көрсөтүү жана алардын концептуалдык талааларын иликтөө саналат [93, 20-б.].

Мындай изилдөөнүн негизги багыты – концепттин структурасын, анын лингвомаданий өзгөчөлүгүн сыпаттоо жана конкреттүү этномаданияттын тилдик дүйнө сүрөтүндөгү анын маанилүүлүгүн ачып берүү.

Концептуалдык изилдөөнүн маселелерине арналган теориялык жана эксперименталдык ири материал азыркы тил илиминде Н.Д. Арутюнова, С.Г. Воркачев, В.З. Демьянков, А.А. Залевская, И.В. Карасик, В.В. Колесов, Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Р.М. Фрумкина сыяктуу окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан. Концептуалдык изилдөөнүн «татаалдыгы»

жөнүндөгү Ю.С. Степановдун оюна Е.С. Кубрякова, Р.М. Фрумкина, В.А. Маслова, М.А. Пименова, З.Д. Попова, И.А. Стернин, С.Е. Никитина ж.б. көптөгөн окумуштуулар кошулушат.

Концептти сыпаттоо – анын аталышынын жана жакынкы белгилеринин маанисин чечмелөөдөгү атайын изилдөө процедурасы: 1) дефинирлөө же дефинициялоо (маани берүүчү белгилерин бөлүп көрсөтүү); 2) контекстуалдык анализ (ассоциативдик жактан байланышы бар маани берүүчү белгилерин ажыратып көрсөтүү); 3) этимологиялык анализ; 4) паремиологиялык анализ; 5) интервью алуу, анкета жүргүзүү, комментарий берүү (комментирование) [89, 131-б; 136, 962-б.].

З.Д. Попова жана И.А. Стернин «Когнитивдик лингвистика боюнча очерктеринде» концептуалдык изилдөөнүн негизги ыкмаларын көрсөтүүгө аракет кылышкан. Алардын кээ бирлерин атай кетели: 1) мүмкүн болушунча көптөгөн сөздүктөрдүн жардамында ачкыч сөзүнүн чечмелеништерин анализдөө; 2) сөздүн көп маанилүүлүгүн, анын жайылуу процессин сыпаттоо, сөздүн жаңы маанилеринин пайда болуу ырааттуулугун аныктоо [151, 14-б.]; 3) изилденип жаткан ачкыч сөз катышкан макал жана лакаптарды анализдөө; 4) ачкыч сөзүнүн түрдүү талааларын (деривациялык, лексика-грамматикалык, лексика-фразеологиялык) куруу жана окуп-үйрөнүү; 5) эксперименттер (эркин ассоциативдик жана рецептивдик – тил ээлеринин тилдик бирдиктердин маанилерин билүүсүн (түшүнүүсүн) эксперименталдык изилденүүсү) [151, 117-б.].

Жогоруда белгилеген ыкмаларынан сырткары З.Д. Попова жана И.А. Стернин семантикалык-когнитивдик изилдөөнүн негизги этаптарын да көрсөтүшөт: 1) концепттин номинативдик талаасын түзүү; 2) концепттин номинативдик талаасына кирүүчү тилдик каражаттардын семантикасын анализдеп чыгуу; 3) тилдик каражаттардын семантикасын анализдөөнүн жыйынтыктарына когнитивдик интерпретация жүргүзүү, изилденип жаткан концептти менталдык бирдик катарында аныктоочу когнитивдик белгилерди ачып берүү; 4) алынган когнитивдик изилдөөнү тил ээлеринде

верификациялоо (факультативдүү); 5) концепттин мазмунун когнитивдик белгилердин тизмеси түрүндө сыпаттоо [152, 45-46-бб.].

В.А. Маслова концепттин структуралык өзгөчөлүктөрүнө таянып концептуалдык изилдөөнү концепттин ядросун жана перифериясын аныктоодон баштоо ыкмасы натыйжалуу деп белгилейт. Анын ою боюнча, ядро – бул концепттин мазмунун ачуудагы ири мүмкүнчүлүктөрдү өзүнө камтуучу жана концепттин тилдик формада берилүү спецификасын көрсөтүүчү тигил же бул лексеманын сөздүктөгү мааниси. Периферия – субъективдик тажрыйба, ар түрдүү прагматикалык түзүүчү лексемалар, коннотациялар, ассоциациялар, өтмө маанилер [129, 67-б.].

Ушинтип, ар кандай ыкмалардын колдонулуп жаткандыгы күбөлөндүргөндөй, бүгүнкү лингвистикада концептуалдык изилдөөнүн туруктуу универсалдык модели жок.

Изилдөөчүлөрдүн тыянактарына таянып, лингвистика илиминде лексикалык концептти изилдөөнүн өзгөчө таркаган ыкмаларын жана жоболорун сунуш кылабыз: 1) ачкыч сөзүнүн маанилерин сөздүктөрдөгү түшүндүрмөлөрдүн негизинде анализдөө; 2) сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн анын жайылуу, колдонуу процессинде изилдөө; 3) аталышы концептти репрезентациялоонун негизги лексикалык каражаты болгон ар түрдүү талааларды түзүү жана окуп-үйрөнүү; 4) ачкыч сөзүнүн этимологиясына кайрылуу; 5) изилденип жаткан ачкыч сөзүн кучагына алган паремиологиялык жана фразеологиялык бирдиктерди, б.а., концептти вербализациялоонун каражаттарын анализдөө, алардын провербиалдык бирдиктерде берилүүсүн ачып көрсөтүү, бул иш-аракет этностук дүйнө көрүмдү, улуттук маданиятты чагылтууга жол берет; 6) психолингвистикалык, ассоциативдик эксперименттер.

Концептуалдык изилдөө улуттук концепттин өзгөчөлүгүн ачыктоого, анын улуттук концептосферадагы ордун аныктоого мүмкүнчүлүк жаратат.

2.2. «Ой» концептинин лексикографияда жана семантикалык талааларда берилиши

Адамдын менталдык концептосферасынын эң алгачкы звенолорунун бири болгон «Ой» концептинин полисемиялык маңызын аныктоо, концепттин түркүн релятивдик жана которулган аныктамалары орун алган лексикографиялык маалыматтарга кайрылуу зарылчылыгын туудурат.

«Ой» концептинин лексикалык (сөздүктөрдөгү) репрезентациясы (кодификациясы) концепттин ядросунда тематикалык жактан жалпылаштырылган катмарлардан турган семантикалык микроталааларды белгилеп көрсөтүүгө жол берди. Кыргыз тилиндеги лексикографиялык эмгектердин саны аз болгондуктан, орус тилиндеги сөздүктөрдөгү маалыматтарга көбүрөөк кайрылууга туура келди жана бул иш-аракетти аткарууда академик К.К. Юдахиндин орусча-кыргызча сөздүгү чоң жардамын тийгизди. Иштин ыкмасына ылайык, орус тилиндеги бир топ лексикографиялык эмгектердеги, сөздүктөрдөгү *ой* сөзүнүн чечмелеништери каралып чыккан. Жыйынтыгында 19 микроталаа бөлүнүп көрсөтүлгөн. Алар иштин тиркемесинде орун алган (караңыз 1-тиркеме, 207-б.).

Ой (мысль) сөзүнүн мүнөздөмөлөрү бардык эле сөздүктөрдө орун алган эмес. Ал символдор сөздүгүндө, тарых, саясат таануу сөздүктөрүндө, социологиялык сөздүктө, компьютердик терминдердин сөздүгүндө экономикалык, юридикалык сөздүктөрдө ж.б. кезикпейт. Демек, бул сөздүктөр үчүн *ой* түшүнүгү маанилүү эмес. Бир нече лексикографиялык эмгектерде аталган лексеманын аныктамалары окшош, маанилеринин саны бирдей. Бирок бул булактардын мисалдарында бир аз өзгөчөлүк байкалат.

Айрым сөздүктөрдө илимий аныктамалар берилсе, айрымдарында жөнөкөй, жалпак тилде келтирилген чечмелөөлөр бар.

Орус тилинде оозеки кепте «Ой» концепти *мыслишка*, *думка*, *думушка*, *идейка* деген сөздөр аркылуу кичирейтүүчү, эркелетүүчү, төмөндөтүүчү боек менен берилет, ал эми кыргыз тилинде *ойчо*, *пикирче*, деген сөздөр учурабайт.

Ойлоо сөзүнүн репрезентаттары орус тилинде бир топ жогору, алар ар кыл сөздөр, уңгулар менен берилет. Мисалы, *дума, раздумье, размышление, мышление, суждение, рассуждение, мысль, замысел, помысел, умысел, соображение, ум, разум, мнение, воззрение, точка зрения* ж.б.

Түшүндүрмө сөздүктөрдө бул концепттин базистик номинанттарынын мазмуну тектик-түрдүк (гипер-гипонимдик) жана релятивдик аныктамаларды колдонуунун жардамында аныкталат. Мисалы, «Азыркы орус адабий тилинин сөздүгүндө» [170, 12-том, 965-966-бб.] ой “акылдын, акыл-эстин, аң-сезимдин бириндеген каалаган кыймыл-аракети, кайсы бир нерсени акылда элестетүү, идея, пикир, түшүнүк, билим, көз караш, корутунду, жоромол, ойлоп чыгарылган нерсе”, ал эми А.П. Евгеньеванын редакциясы астында чыккан “Орус тилинин сөздүгүндө (төрт томдук)” [168, II-том, 317-б.] ой – бул “1. Ойлоо процесси; ой жүгүртүү. 2. Ой жүгүртүү процессинин натыйжасы (пикир же түшүнүк формасында). 3. Кайсы бир областтагы билим, тааным. 4. Аң-сезимди толтуруучу нерсе. 5. Ишенимдер, көз караштар, ой-пикирлер)”. Башкача айтканда, концепттин мазмуну *акыл-эс, аң-сезим, пикир, түшүнүк, билим, көз караш* ж.б. гиперонимдер менен алакалаштыруу жолу же релятивдик жол аркылуу аныкталат. А “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” [115, 974-б.] биз релятивдик аныктаманы гана жолуктурабыз: 1) Ойлоо процесси; акыл жүгүртүп ойлонулган ниет. 2) Ойлоо продуктусу, пикир. Бул, балким, түзүүчүлөрдүн лексикографиялык тажрыйбасынын чектелгендиги же концептте процессуалдуулукка аз маани берилип, субстантивдүүлүк басымдуулук кылуусу менен түшүндүрүлөт. Ошондуктан берилген түшүндүрмөлөр жана иллюстративдик мисалдар зат атоочтук белгилерге ээ (атооч, илик жөндөмөлөрүнүн формасында ж.б.).

Психологиялык лексикографияда анын когнитивдик структурасын төмөнкү мазмундук белгилер түзөт: 1) тектик сема (бирдик); 2) түрдүк сема: а) “пайда болуу себеби” (эмоционалдык импульстарга жооп иретинде ...), б) «процесстин объекти» (кубулуштардын убакыттагы жана мейкиндиктеги окшоштугу, чектештиги), в) «процесстин субъекти» (ойлоп жаткан адам), г) ал

байланыштырган белгилердин түрү “айырмачылык-окшоштук, себеп-натыйжа, чыныгы-мүмкүн болуучу белгилер”. Бул структураны төмөнкү аныктама берет: «Ой – бул ой жүгүртүүнүн негизги бирдиги, ал эмоционалдык импульстарга жооп иретинде пайда болуп, когнитивдик мааниге ээ бардык образдардын байланышын билдирет. Адамдын оюнун негизинде кубулуштардын убакыттагы жана мейкиндиктеги ж.б. окшоштугу, чектештиги сыяктуу фундаменталдык белгилеринин чагылуусу жана фактылардын айырмачылык-окшоштук, себеп-натыйжа, чыныгы-мүмкүн болуучу ж.б. белгилеринин байланыштары жатат» [167, 146-б.]. Бул аныктамада концепттин ой түшүнүгүн оңой аныктоого жол берүүчү ачкыч түзүүчүлөрү бөлүнүп көрсөтүлгөн.

Түшүндүрмө сөздүктөрдө каралып жаткан концепттин мазмунуна карата башкача көз караштар кезигет. Кыргыз тилинде түшүндүрмө сөздүктөрдүн саны чектелүү болгондуктан, “Ой” концептин орус тилинин эки авторитеттүү түшүндүрмө сөздүктөрүндө көрсөтүлгөн дефиницияларын келтиребиз. Орусча *мысль* (ой) сөзү полисемиялык касиетке ээ болгондуктан, эки сөздүктө тең бештен аныктама берилет. Д.Н. Ушаковдун редакциясы астындагы “Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” [192, III-том, 117-118-бб.]: ой - 1) Ойлоо, ой, көз караш. 2) Акыл-эстин, ой жүгүртүүнүн, ойлоонун, пикирдин ишкердигинин продуктусу; идея. 3) Акыл менен эсептөө, чамалоо, ой жоруу, жоромолдоо, божомолдоо, ниет, түшүнүү. 4) Ой; аң-сезимди ээлеп туруучу нерсе. 5) Ишенимдер, кайсы бир нерсени түшүнүү жолдору. С.И.Ожегов менен Н.Ю.Шведованын “Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” [220, 372-б.]: ой - 1) Ойлоо процесси, ой жүгүртүү. 2) Ойлонуунун натыйжасында келип чыккан нерсе. 3) Аң-сезимди толтуруп турган нерсе, ой, пикир. 4) Ишенимдер, көз караштар. 5) Жакшы идея, жакшы ойлонулган нерсе. Бул лексикографиялык дефиницияларда концепт төмөнкүдөй структураларга ээ: 1) тектик сема – продукт, процесс; ойлоо чөйрөсү көрсөтүлөт; 2) түрдүк семалар көрсөтүлгөн: а) сема «пайда болуу шарты» (ойлонуунун натыйжасында), б) сема «мейкиндик» (акыл-эсти, аң-сезимди

ээлейт, толтурат). Мында биз концепттин мазмунун кошумча тавтологиялык мүнөздө ачып берип жаткан менталдык түшүнүктөрдүн көп сандагы номинанттарынын (пикир, ойлоо, көз караш, ишенимдер, идея, чамалоо, ой жоруу, жоромолдоо, божомолдоо, ниет, түшүнүү) ашыкча саналгандыгына да күбө болобуз. Сөздүктөрдө *ой* сөзү түрдүү мазмундук мүнөздөмөлөрдү алды: кайсы биринде – үстүртөдөн, дагы башкаларында – толугураак. А.П. Евгеньеванын редакциясы астындагы “Орус тилинин сөздүгүндөгү (төрт томдук)” [168, II-том, 317-б.] дефиницияны лексикографиялык жактан табылгалуу жана семантикалык жактан толук берилген деп саноого болот. Бул жерде *ой* сөзүнүн мазмуну рационалдуу көрсөтүлгөн: анын семантикасынын негизги түзүүчүлөрү аталган жана сөздүн мазмунунун базистик семалары берилген. Бирок бул сөздүктө психологиялык сөздүктөгү дефиницияда орун алган «ойлоонун объекти», «ойлоонун субъекти» семалары жок. Лингвопсихологиялык көз карашта, **ой адамдын акыл-эсинин, ой жүгүртүүсүнүн, ойлоосунун натыйжасында эмоционалдык импульстарга жооп иретинде пайда болуучу, когнитивдик образдардын байланыштарын, кубулуштардын окшоштугун, чектештигин чагылтуучу аң-сезимдин бирдиги, продукту** катары аныкталышы мүмкүн (Иштин көлөмү улам артып баргандыктан, концепттин философиялык, энциклопедиялык сөздүктөрдөгү аныктамаларын анализдөөгө көңүл бурулган жок).

Е.П. Бондарева “Актуализация концепта *мысль* в русской языковой картине мира” аттуу диссертациялык ишинде изилденип жаткан концепттин лексикографиялык катмарына кайрылган [32, 47-57]. Ал *ой* сөзүнүн орус тилинин сөздүктөрүндөгү (ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка, БТС – Большой толковый словарь русского языка. Гл. ред. С.А.Кузнецов, ТСРЯ – Толковый словарь русского языка. Под ред. Д.Н.Ушакова.) дефиницияларын картотекадагы мисалдарда камтылган семалардын негизинде иликтеп чыккан. Жыйынтыгы төмөнкүдөй болгон:

Белгинин аталышы	Сөздүктөрдөгү дефинициялар	Мисал саны
1. Ой жүгүртүү процесси	ойлоо процесси; ой жүгүртүү ССРЛЯ – объективдүү чындыкты түшүнүктөрдө, пикирлерде, ой корутундуларында чагылдыруучу ойлоо процесси; ой жүгүртүү; БТС – ойлоо процесси, ой жүгүртүү тууралуу	412
2. Ойлоо процессинин натыйжасы	ой жүгүртүү процессинин натыйжасы (пикир же түшүнүк формасында); ССРЛЯ – продукт, натыйжа; түшүнүк, пикир, ой корутундусу; ТСРЯ – акыл-эстин, ой жүгүртүүнүн, пикирлөөнүн ишкердигинин продукту; идея; БТС – ой жүгүртүү процессинин натыйжасы (пикир же түшүнүк формасында)	2004
3. Билим чөйрөсү	кайсы бир чөйрөдөгү билим, тааным; БТС – кайсы бир чөйрөдөгү билим, тааным	17
4. Аң-сезимди толтуруучу	аң-сезимди толтуруучу нерсе; ой ТСРЯ – ой, аң-сезимди толтуруучу нерсе; БТС – аң-сезимди эмне толтурса, ошол, ой	380
5) Көз караштар	көп. түр. (ойлор) ишенимдер, көз караштар, ой-пикирлер ССРЛЯ – көз караштардын, элестетүүлөрдүн системасы; дүйнө көрүм, идея (көб-чө көп. түр.); ТСРЯ – бир гана көп. түр. ишенимдер, бир нерсени түшүнүү жолу; БТС – көп. түр. ишенимдер, көз караштар, ой-пикирлер	533
Баары		3346

Сөздүктөрдө келтирилген дефинициялардан байкалгандай, “Ой” концептинин номинанттары катары төмөнкү субстантивдер аныкталат: ой (ой жүгүртүү, ойлоо) процесси/образы/продуктусу/мазмуну, ой жоруу, ой-пикир, акыл, пикир, идея, көз караш, аң-сезим, эс, ишенимдер, түшүнүк, билим, элес, корутунду, жоромол, божомол, фантазия, ассоциация, сезим, жобо, гипотеза, ниет, сезим, каалоо, тилек, максат, мазмун, тезис, парадокс, тапшырма, маалымат чечим, план, журнал, басмакана. Концепттин бул экспоненттеринин ар бири лексикографиялык мүнөздөөгө ээ боло алат.

Өзүбүз күбө болгондой, “Ой” концепти кыргыз лингвомаданиятынын менталдык концептосферасында маанилүү орунду ээлейт. Анын номинанттары лексикографиялык адабияттарда жетишерлик түрдө толук чагылдырылган. Концепттин экспоненттери көбүрөөк субстанционалдуу жана субстантивдүү. Концепт номинанттарынын жыштыгында жана семантикасында материалдык түрдө берилүүчү талаа түзүмүнө ээ.

Биздин картотекада бардыгы болуп “Ой” концептине тиешелүү 1258 мисал бар. Алар – фразеологизмдер, макалдар, лакаптар, көркөм адабияттан

алынган сүйлөмдөр, оозеки кептин фразалары. 153 мисалда бул концепт имплициттик түрдө берилген. Мисалы, ойлоонун берилүү жолдору: *Башты катыр*. Мында “Ой” концептинин белгилүү номинанты катышпайт. Бирок фраза толук бойдон ойлоо маанисин берет. Ал эми *Ойдо жок ойду ой табат; Ойду оюна койбо* макалдарынын структурасындагы 8 компоненттин бешөөсү бул концепттин номинанттары эксплициттик түрдө берилген бирдиктери болушат. *Ой* унгусунун дубляжы жана тавтологиясы ойлоо процессинин эффективдүүлүгүн күчөтөт.

Биз “Ой” концептинин номинанттары катышкан мисалдарды атайын бөлүштүргөнүбүздө төмөнкүдөй картина пайда болду. 827 мисалдын 195 түрүндө концепттин экспоненттери болуп *ой* жана андан куралган *ойчул, ойсуз, ойлойт, ойлогон, ойлонбогон, ойлоп* ж.б. лексемалары учурады жана алар концепттин ядросун түзүштү. Ал эми *санаа, кыял, убайым* сөздөрү катышкан мисалдар концепттин перифериясынан орун алды.

“Ой” концепти кыргыз тилинде, негизинен, төмөнкүдөй семантика-грамматикалык бөтөнчөлүктөрдө кеңири алкакта колдонулат:

Сөз жасоочу, форма жасоочу, сөз өзгөртүүчү кабыл алып, жалпы категориялык жана жеке грамматикалык маанилерди туюнтуу аркылуу. Мисалы: *ойчулдук, ойлонуштурулган, ойдогудай* ж.б. *Ойллорум* өзүң жөнүндө. *Ойду* жүгөндөп болбойт, *досту* түгөлдөп болбойт.

Сөз айкаштары тибинде мисалдар: *ой жорум, ой чабыт, ой толгоо, ойго салуу, ойго батуу, ойдон арылбоо, ою тунук, ою бузук, ою кыска* ж.б.

Позитивдүү жана негативдүү түрдүүчө маанилердеги мисалдар: *ак ниет, асыл ой, сынчыл ой, көркөм ой, ачык ой, арам ой, кыска ой, алдамчы ой, орунсуз ой* ж.б.

Ошондой эле “Ой” концепти жөнүндө сөз болгондо, аны омонимдеринен (*ой*- этиш: *жерди ой, ой* - зат атооч: *ойду-тоону сүйлөө, ой-сырдык сөз: ой-тобо*) айырмалап кароо да зарыл.

Албетте, бул маалыматтар менен концепттин номинанттарына гана баа бере алабыз, анын маңызына эмес. Концепттин мазмуну татаал когнитивдик-

менталдык түзүмгө ээ. Ал эми биздин мисалдар анын вербалдык-материалдык каркасын гана демонстрациялайт.

2.3. «Ой» концептинин номинанттарынын парадигмасы

Концепт – адамдын аң-сезиминде жашаган жана ишмердүүлүгүн жүргүзгөн менталдык бирдик. Ал вербалдык жана вербалдык эмес белгилердин жардамында тышталат жана материалдашат. Бул белгилер макропарадигмаларды түзүшөт жана «Ой» концептинин материалдык алып жүрүүчүлөрү болушат [139, 50-б.].

Бул концептин вербалдык парадигмасы номинанттардын бир нече тобунан турат. Алар – а) сөздөр; б) сөз айкаштары; в) фразеологизмдер; г) паремиялар; д) афоризмдер ж.б. Бул топтордун ар бири өз ичинде дагы да майда бөлүкчөлөргө ажырап, «Ой» концептине подпарадигма катары чыгат.

Мисалы, «Ой» концептинин экспоненттери катары биригүүчү сөздөр сөз түркүмдөрүнө таандык болуу белгилери, хронологиялык жана функционалдык айырмачылыктары, ошондой эле синтагма түзүүчүлүк (айкашуучулук) валенттүүлүгү боюнча бөлүштүрүүгө жол ачат [139, 78-б.].

Концептин номинанттары сөз түркүмдөргө таандык болуу жагынан төмөнкү топторго ажырай алышат:

1) субстантивдик сөздөр: а) *ой, ойлонгучтук, пикир, көз караш, идея, позиция, андаза ...*; б) *санаа, санааркоочулук, убай, убайым, кайгы, муң, капа, капалык, арман, күйүт, кыжалатчылык, оору ...*; в) *үмүт, тилек, мүдөө, максат, ниет, дымак (Тиги кичинекей баланын **дымагын** көрдүңбү дегенсип, Алым Сатарга бурулду. Таштемиров), ыктыяр, ишенич, кызыкчылык ...*; г) *көңүл, сыр, дит, капар, назар, көөн, ыкылас (Университетте окусам деген **ыкыласым** бар эле), ынтаа, пейил (**Пейли** бузук душмандын, Берген эле катыгын. Тоголок Молдо) ...*; д) *кыял, элес, фантазия, тилек, утопия, ойлоп чыгарган иш, калп ...*; е) *акыл, сезим, билим, түшүнүк, баам, тааныштык кеңеш, насаат, тил (Бул селсаяктын **тилин** ээрчигениңер эмне. Турусбеков), сөз, кеп, макал, маалымат, теория ...*; ж) *жоромол, божомол, болжол,*

гипотеза, шек, миш-миш, имиш-имиш ...; з) афоризм, санат, насыят, санат сөз, накыл сөз, сентенция, апофегма, апофтегма ...; и) мүнөздөмө, баа, сын, корутунду, тыянак, жыйынтык, мазмун ...; к) девиз, эреже, формула, мыйзам, жобо ...; л) план, проект, тезис, аспект, отчет ...; м) каламбур, чечендик, куудул сөздөр, эпиграмма ...; н) баш катырма, сөз оюну, суроо, маселе ...; о) авторитет, престиж, репутация, паблицити, реноме (акыркы эки мисал илимий, публицистикалык адабиятта); ө) максатташ, жүрөктөш, пикирлеш, көңүлдөш, санаалаш, идеялаш, ниеттеш, тилектеш, дилдеш ...; п) ойчул, санаачыл, убайымчыл, кападар, кайгычыл [169, 856 б.].

2) жаксыз, жактык, чактык жана атоочтук формалардагы этиштик сөздөр:

а) кыймыл атоочтор синтетикалык жана аналитикалык формаларда: - *ойлоо, ойлонуу (ойлош, ойломок), ой жүгүртүү (ой жүгүртүш, ой жүгүртмөк), ой жоруу (ой жоруш, ой жорумак) – ушундай эле сөздөрдүн катарын ой жүргүзүү, ой жоруу, ойлоп көрүү, ойлонуп көрүү (туруу, жүрүү, коюу), ойлонушуу, ойлонуштуруу, ойлоно түшүү (калуу, баштоо), ойго батуу (келүү, түшүү, чөмүлүү) сыяктуу лексемалар дагы толуктайт; - пикирлөө/пикирдешүү (пикирлеш/пикирдеш, пикирлешмек/пикирдешмек); - кыялдануу (кыялданыш, кыялданмак); - санааркоо (санааркаш, санааркамак), сары санаа/сарсанаа болуу (сары санаа/сарсанаа болуш, сары санаа/сарсанаа болмок); - убайымдоо (убайымдаш, убайымдамак): - кайгыруу (кайгырыш, кайгырмак); - капалануу (капаланыш, капаланмак); - кейүү (кейиш, кейимек); - кыжалат болуу (кыжалат болуш, кыжалат болмок); - үмүттөнүү/үмүт кылуу (үмүттөнүш/үмүт кылыш, үмүттөнмөк/үмүт кылмак); - тилек/максат/ниет кылуу (тилек/максат/ниет кылыш, тилек/максат/ниет кылмак); - ниеттенүү (ниеттениш, ниеттенмек); - каалоо (каалаш, кааламак); - эңсөө (эңсеиш, эңсемек); - самоо (самаш, самамак); - көңүлгө алуу (көңүлгө алыш, көңүлгө алмак); - дит/ыкылас коюу (дит/ыкылас коюш, дит/ыкылас коймок); - элестетүү (элестетиш, элестетмек); - тилек тилөө (тилек тилеиш, тилек тилемек); - акылдашуу (акылдашыш, акылдашмак); -*

кеңешүү (кеңешиши, кеңешмек); - баамдоо (баамдаш, баамдамак); - божомолдоо/болжсоо/жоромолдоо (божомолдош/болжсош/жоромолдош, божомолдомок/болжсомок/ жоромолдомок); - шектенүү/шекшүү (шектениши/шекшиши, шектенмек/шекшимек); - корутундулоо (корутундулаш, корутундуламак); - армандоо (армандаш армандамак); - толгонуу (толгонуш, толгонмок); - тынчсыздануу (тынчсызданыш, тынчсызданмак); - көңүлдөнүү (көңүлдөнүш, көңүлдөнмөк); - келүү (келиши, -гы + келет, келмек (каалоону, эңсөөнү, тилекти билдирүүдө колдонулат: *Баргым келет. Ар дайым сенин жаныңда болгум келет*); - саноо (санаши, санамак (*Уйпалаган кедейди, Убалы бар деп санабай*. Тоголок Молдо); - эсептөө (эсептеш, эсептемек); - кайгылануу (кайгыланыши, кайгыланмак); - кайгыруу (кайгырыши, кайгырмак); - капалануу (капаланыши, капаланмак); - күйкөлөктөө (күйкөлөктөш, күйкөлөктөмөк); - эстөө (эстеш, эстемек); - көксөө (көксөш, көксөмөк); - сагынуу (сагыныши, сагынмак); - кусалануу (кусаланыши, кусаланмак); - өкүнүү (өкүнүш, өкүнмөк); - түшүнүү (түшүнүш, түшүнмөк); - аңдоо (аңдаш, аңдамак); - баалоо (баалаш, бааламак); - сындоо (сындаш, сындамак); - чамалоо (чамалаш, чамаламак). Карама-каршы коюлуучу кат буйрук формалары: - ойлонтуу (ойлонтуши, ойлонтмок); - ойго салуу (ойго салыши, ойго салмак); - санааркатуу (санааркатыши, санааркатмак); - ниеттентүү (ниеттентиши, ниеттентмек); - үмүттөнтүү (үмүттөнтүш, үмүттөнтмөк); - капалантуу (капалантыши, капалантмак); - кыжсалат кылуу (кыжсалат кылыши, кыжсалат кылмак) -го деш (-го дешмек), -са керек. Көпчүлүк кыймыл атоочтордун жаксыз этиштик формалары жок болгондуктан, алар болуу, кылуу, алуу, түшүү, жүрүү ж.б. көмөкчү этиштердин жардамында түзүлөт. Акылдашуу, кеңешүү бирдиктери кыймыл-аракеттин эки же андан көп субъекттин катышуусун талап кылат.

б) чакчылдар: ойлой – ойлоп, ойлоно – ойлонуп, ой жүгүртө – ой жүгүртүп, ойго бата – ойго батып, кыялдана – кыялданып, эңсей – эңсеп, убайым тарта – убайым тартып, тилей – тилеп, үмүттөнө – үмүттөнүп, ниеттене – ниеттенип, максат кыла – максат кылып, каалай – каалап,

пандай – пландап, баамдай – баамдап, кеңеше – кеңешип, акылдаша – акылдашып, шекте – шектенип, болжой – болжоп; бул чакчылдар жактар боюнча өзгөрүү жана предикативдик функцияны аткаруу менен дискурста катышат (ойлойм/ойлоймун – ойлойсуң – ойлойсуз (сылык.) – ойлойт – ойлойбуз – ойлойсуңар – ойлойсуздар (сылык.) – ойлошот, ойлопмун, ойлопсуң ж.б.) же жат, тур, кал, бер, кет, түш, жүр ж.б. жардамчы этиштер менен айкалышып айтымдардын мазмунуна ар түрдүү маанилерди – убакытка карай аяктагандык-улангандык, күтүлбөгөндүк-узакка созулгандык, чектелгендик-чектелбегендик ж.б. киргизет, мисалы, ойлой баштадым, ойлой баштадың ...; ойлоп жатам/турам - ойлоп жатасың/турасың ...; ойлоп кеттим, ойлоп кеттик ... ж.б.; аналогиялык жол менен чакчылдардын кат буйрук формалары дагы жакталат: ойлонто берем, ойлонто бересиз ж.б.;

в) дискурста жакталуучу (предикативдик) жана адъективдик (аныктоочтук) функцияларда катышуучу атоочтуктар; салыштыр., мисалы, предикативдик түзүмдөр: *ойлогонмун/ойлогон элем/болчумун; ойлогонсуң/ойлогон элең/болчусуң ..., ойлочумун/ойлочу элем/ойлочу болчумун; ойлочусуң/ойлочу элең/ойлочу болчусуң ж.б. Адъективдик түзүмдөр: ойлогон/ойлоп жүргөн/ойлоп жаткан/ойлоп турган ...+ киши, ойлочу/ойлоп жүрчү/ойлоп жатчу/ойлоп турчу ...+ бала, көңүлдө калган из, ойлоп чыгарылган нерсе ж.б. (буларда атоочтук формалар көбүнчө чакчыл формалар менен айкашат).*

3) а) адъективдик лексемалар: *ойчул, кыялкеч, санаачыл, кайгычыл, капачыл, кейикчээл, убайымчыл, санаалуу, кайгылуу, күйүттүү, капалуу, убайымдуу, ойлуу, максаттуу (Кол кармашкан жолдошумсуң бир максаттуу, бир тилек. Аалы), санаадар (Салам бердим сагынып, Санаадар жүрөм жабыгып. Токтогул), үмүткер, үмүттүү, тилектүү (Токтогул - тилектүү, ойлуу, прогрессивдүү акын. Бөкөнбаев), армандуу, ак ниет/жүрөк, ою тунук, кападар (Канышыңыз кападар, Ойлоп ошол жорукту. Жантөшев), шектүү/шектенчээк, кызганчаак; антонимдик формалар: убайымсыз, кайгы-капасыз, капасыз, кайгы-капасы жок, армансыз, максатсыз, кайгысыз,*

капарсыз, бейкапар, бейгам, кара ниет/жүрөк, ниети бузук, кара санатай, үмүтсүз ж.б.;

б) тактоочтор: көңүлдөгүдөй, ойдогудай, каалагандай, эңсегендей, көксөгөндөй, бейкапар, ойлонбой ж.б.; тактоочтордун саны өздөрүнүн функционалдык жалпылуулуктарынын негизинде адъективдик лексемалардын предикативдик формаларынын эсебинен көбөйүшү мүмкүн.

4) эркин сөз айкаштары: жумушту/үй-бүлөнү//жумуш/үй-бүлө жөнүндө ойлоо, күнүмдүктү ойлоо; образдуу ойлоо, куру кыялга батуу; адам оюнун күчү, санаанын күлүктүгү; ой толгоо, ой жоруу, ой табышуу (Ооба, аны менен оту күйүшүп, **ой табышкан** жок. Егиналиев); терең ой, мыкты идея, калыс пикир; ойдун өркүндөшү/гүлдөшү, көз караштын жайылышы; кыялеч жигит, ойчул акын; санааркап жатуу, кыялдана түшүү (Таң калыштуу окуяны укканда, кыз түбү жок ойго батып, кыялдана түшүтү. Осмоналиев); бирдей ойдо болуу, пикирлеш болуу; баш тартуу жөнүндө ойлонбоо, адашып калууну кыялына келтирбөө; ойго келүү, ойго түшүү; көпкө ойлонуу, тынымсыз убайымдоо ж.б.;

5) фразеологизмдер: дүнүйө түшүндө жок, эки ойлуу болуу, акыл токтотуу, баш оорутуу, сары оору, котур ташы койнунда, башы катуу (Мына ушинтип Алымкул нечен түрдүү **ой-санаага батып, башы катып отурду**. Абдукаримов), үч уктаса түшүнө кирбеген, жегени желим, ичкени ирим болду, көңүлүндө кири жок, санаасы санга бөлүнүү (Бул эмине болду деп **санаасы санга бөлүндү**. Фольк.), тогуз толгонду, асан кайгы, үмүтү таш капты, көз караш, жүрөк заада болуу (Өлөрүнө көзү жеткен Батийна **жүрөк заада** болуп, ичинен калтыраса да сыр алдырган жок. Сыдыкбеков), башы ишишүү, акылга салуу, ичи бузук ж.б. [116, 519 б.];

б) макал-лакаптар, накыл/санаат/ылакап сөздөр, учкул ойлор: Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет, Жакшыны көрүп пикир кыл, жаманды көрүп шүкүр кыл, Эки тоонун чөбүн эңсеген кийик ачтан өлөт, Койчунун санаасы – койдо, ойчулдун санаасы – ойдо, Бою келтенин ою келте, Санаа эрди саргайтат, убайым эрди картайтат, Азаматтын белгиси – көбүрөөк ойлоп

аз сүйлөйт, Жүрөк сырын көз билдирет [58, 137, 540-б.], Экинчи ой ар дайым биринчисине караганда акылдуураак (Еврипид), Ойлонгондон уялбасак, айткандан дагы уялбашыбыз керек (Магноу), Качан кандайдыр бир пикир жалпы болуп эсептелсе, ал адатынча туура (Остин), Ким жекече ойлонсо, ал маанилүүрөөк жана пайдалуураак ойлонот (Цвейг Стефан), Ойлонгон үйлөнөөрдөн мурда шашпай, калбасын үйлөнгөн соң сага жакпай (Баласагын) ж.б.

Ушинтип, тилде «Ой» концептинин дискурстагы номинанттарынын ролун аткаруучу бир нече сөздөр жана айтымдар бар экендиги жөнүндө айта алабыз. Алардын көпчүлүгү менен *ой/ойлоо* сөздөрү гипонимдик жана гиперонимдик алакада болот. Алар борбору жана жакабели бар белгилүү бир системаны түзүшөт. Түшүнүктүк, образдык жана баа берүүчүлүк мазмунга ээ, «ойлоо/ой» деген дериваттары бар *ойло* сөзү бул парадигмада ачкыч концепт деп айтууга толук негиз бар. Мындан тышкары ал стилдик жактан нейтралдуу жана колдонулуу жыштыгы жогору жалпы колдонуучу сөз.

Келтирилген топтордун арасында айрым айырмачылыктар байкалат. Лексика-семантикалык топтордо башка бирдиктерге караганда этиштик номинанттар басымдуулук кылат. Жалпы саны 80ге жакын, бул факт тил ээлеринин аң-сезиминдеги «ойлоо» процесси көп түрдүү жана динамикалуу ишке ашуусунан кабар берет. Ал эми эң аз санда тактоочтук репрезентативдер кезикти (болгону 7 лексема). Булар этиштерди жандап дискурска кирген аз сандагы, чектелген парадигмага ээ.

Кыргыз тилиндеги лексемалар ийкемдүү, көп варианттуу жана өздөрүнүн түрдүү колдонулуштарында субстантивдик, адъективдик, адвербиалдык жана башка семантиканы кабыл алышат. Мисалы, *ойчул* лексемасынын ушундай касиети бар. Жөндөмөлөрдө өзгөрүү аркылуу ал: а) номинативдик формага *байыркы замандын ойчулдары; ойчул токтоо, жупуну*; б) дативдик формага *ойчулга жанаша жүр, ойчулга акыл үйрөтпө*; в) генетивдик формага *ойчулдун ойчулу, ойчулдун статускасы*; г) аккузативдик формага *ойчулду философ катары санашат, ойчулду сыйлашат*; д)

локативдик формага *ойчулда идея көп, ойчулда терең ой жүгүртүү жөндөмү бар*; е) чыгыш жөндөмөсүнүн формасына *ойчулдан оор басырыктуулукту үйрөн, омоктуу пикирди ойчулдан сура*; ж) салыштырма формага *ойчул сыяктанат, жашоонун маңызын ойчулдай түшүнүү кыйын*; з) теңдөөчү формага *ойчулча ойлоно алсаң керек? ойчулдарча кеңеш бере албайсыңбы?*; и) ээ болуу формасына *ойчулдук сапатыңды жоготпо, улуу ойчулдардын жанында ойчулдук кылба*; к) терс, тангыч формага *ойчулсуз эле оор маселени чечсе болот, ойчулсуз табышмактын жообун таба албайбыз* ж.б. Ушул эле учурда башка позицияда ал адъективдик семантиканы кабылдай алат: *ойчул адам, ойчулураак, эң ойчул акын* ж.б.

Бир эле парадигманын каалаган мүчөсү сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу көп сандагы ячейкаларды жана кичи парадигмаларды түзө алат. Мисал иретинде, ээ болуу формасындагы *ойчулдук* сөзүнүн башка позицияларда пайда болуучу маанилерден айырмаланган *ойчулдук сапатыңды жоготпо* маанисин алып көрөлү: *Ойчулдук акылмандуулукту билдирет, Буга ойчулдугум/ойчулдугуң/ойчулдугуңуз/ойчулдугу/ойчулдугубуз/ ойчулдугуңар/ойчулдугуңуздар/ойчулдуктары жардам берди*. Бул айтымдар генетивде жактама ат атоочтордун *менин, сенин, сиздин, анын, биздин, силердин, сиздердин, алардын* сыяктуу кичи парадигмаларын биринчи менен экинчи сөздүн, б.а. *буга ... ойчулдугум ...* ортосуна киргизүүгө жол берет. Бул факт концепттин экспоненттеринин көп түрдүүлүгүн, ири парадигмосинтагмаларды түзүүчүлүк мүмкүнчүлүгүн көрсөтүп турат.

Ойчул лексемасы жактар боюнча өзгөрүп жатып, өзүнүн дагы бир өзгөчөлүгүн – сүйлөмдүн парадигмасындагы предикативдик борбор болуу жөндөмүн ачып көрсөтөт: *ойчулмун, ойчулсуң, ойчулсуз, ойчул* (нөлдүк аффикс менен), *ойчулбуз, ойчулсуңар, ойчулсуздар* (сылык фор.), *ойчул(дар)*. Сүйлөмдүн калган мүчөлөрү фразаны жайылтуу менен билдирилип жаткан ойдун толуктугун жана дааналыгын камсыздайт. Бул фактылар дүйнөнүн тилдик концептуализациясы маданияттан жана этностун өнүгүү деңгээлинен гана эмес, реалдуулукту айрым бөлүктөргө бөлүп өздөштүрүү мүнөзүнөн,

элестөөлөрүнөн, дүйнө жөнүндөгү билимдерди репрезентациялоодо тил аркылуу жетишилген моделдерден дагы көз каранды экендигине күбө болушат. «Ой» концепти кыргыз лингвомаданиятынын өкүлдөрүнүн аң-сезиминде түшүнүктүк, образдык жана баа берүүчү мазмунга ээ, түрдүүчө вербализацияланат жана жекече көрүнүштөрүндө кээде гана контрастты пайда кылат. «Ой» концептинин экспоненттеринин бул бөтөнчөлүктөрү тил ээлеринин аң-сезиминин лингвоэтномаданий өзгөчөлүктөрүн, алардын кептик ой жүгүртүүсүнүн улуттук стандарттарын чагылдырат.

«Ой» концептинин номинанттары бири-биринен стилистикалык өзгөчөлүктөрү жана колдонулуу чөйрөсү боюнча дагы айырмаланышат. Мисалы, *пикир, гипотеза, көз караш (материалисттик, илимий көз караш), идея, позиция, аспект* ж.б. илимий-публицистикалык стилде, *санаа, санааркоочулук, убай, убайым, дымак, ыкылас, мүдөө (Токтогул эмгекчи элдин мүдөөсүн, оор турмушун ырдаган. “Советтик Кыргызстан”)* ж.б. көркөм-адабий чөйрөдө, ал эми *баш катырма, дит, имиш-имиш (Имиш-имишиңди баарына эле айта бербе), ойлонгучтук*, ж.б. оозеки кепте колдонулса, *эпиграмма, наблисити (Анда белгилүү илимпоздун наблиситиси бар. О Дуглас), реноме (ак ниеттүү кишинин реномеси), сентенция, апофегма, апофтегма* күнүмдүк сүйлөшүү процессинде таптакыр пайдаланылбайт, айрым илимий эмгектерден гана учурашы мүмкүн. *Позиция, план, проект, тезис, аспект, отчет* ж.б. бирдиктеринин ой түшүнүгүнө кыйыр байланышы бар экендигин жана сөз (*Ал эми Канымдын талабын талашып, анын сөзүн сүйлөдү. Каимов*), *кеп, макал, маалымат, теория (Кылган иштерин тануу үчүн Абаз бүтүндөй теорияны ойлоп тапты. Таштемиров), афоризм, санат, насыят* ж.б. сөздөрдүн туунду, өтмө маанилеринин кээ бирлери гана семантикалык планда ой сөзүнө тиешелүү болуусун белгилеп коюу зарыл. Ал эми *ой/ойлоо/ойлонуу, ой жүгүртүү, кыялдануу, самоо, тилек кылуу, ниеттенүү* ж.б. бирдиктер стилдик жактан нейтралдуу делинет. Бул концепттин алкагындагы зат атоочтордун тобу сын атоочтор менен айкашып, парадигмосинтагманы түзөт: *терең ой – баалуу пикир, таттуу кыял – жакшы*

тилек, көксөгөн ой – тепселенген сунуш ж.б. Мында синтагмалык аспект «Ой» концептине тиешелүү кош бөлүктүү үч сөз айкаштарында берилип, парадигмалык аспекти аныкталуучулар тобу (ой – пикир, кыял – тилек, ой - сунуш) менен аныктоочулар (позитивдүү: терең – баалуу, таттуу – жакшы, контрасттуу: көксөгөн - тепселенген) тобу түзүп турат. «Ой» концептинин чегиндеги этиштер СО+П моделин ишке ашыруу аркылуу субъекттик жана объекттик функцияларда зат атоочтор менен парадигматикалык-синтагматикалык алакага барышат. Мисалы, *Балтабай сабакты ойлобойт; Тоок тарууну ойлойт; Кыз мода кийимди кыялданып жатат* ж.б.

2.4. Кыргыз тилиндеги “Ой” концептинин этиштик экспоненттери

“Ой” концептинин репрезентативдерине адъективдик жана субстантивдик лексемалар гана таандык эмес. Алардын арасында бири-биринен формалдык белгилеринин көп түрдүүлүгү жана функционалдык-семантикалык касиеттерге бай экендиги менен айырмаланган этиштик номинанттар өзгөчө орунду ээлейт [139, 79-б.].

Кыргыз тилинде **“бир нерсе туурасында ойлоону, ой жүгүртүү, божомолдоо, сар санаа болуу, кайгыруу, кыялдануу, башты катыруу”** маанини берүү үчүн колдонулуучу, бир нече семантикалык топтордон турган синонимдик тизмек бар:

1. *Ойло-, ойлон-, ой жүгүрт-, ой жүргүз-, ой жору-, ойлоп көр-, ойлонуп көр- (тур-, жүр-, кой-), ойлонуш-, ойлонуштур-, ойлоно түш- (кал-, башта-), ойго бат- (кел-, түш-, чөмүл-), пикирле-* ж.б.

2. *Эңсе-, сама-, көксө-, каала-, тиле-, үмүттөн-, ниеттен-, кыялдан-, элестет-, эсте-* ж.б.

3. *Убайымда-, санаарка-, кыжалат/кабатыр/камтама бол-, капалан-, кайгыр-, өкүн-, кейи-, кусалан-, күйкөлөктө-, тынчсыздан-* ...

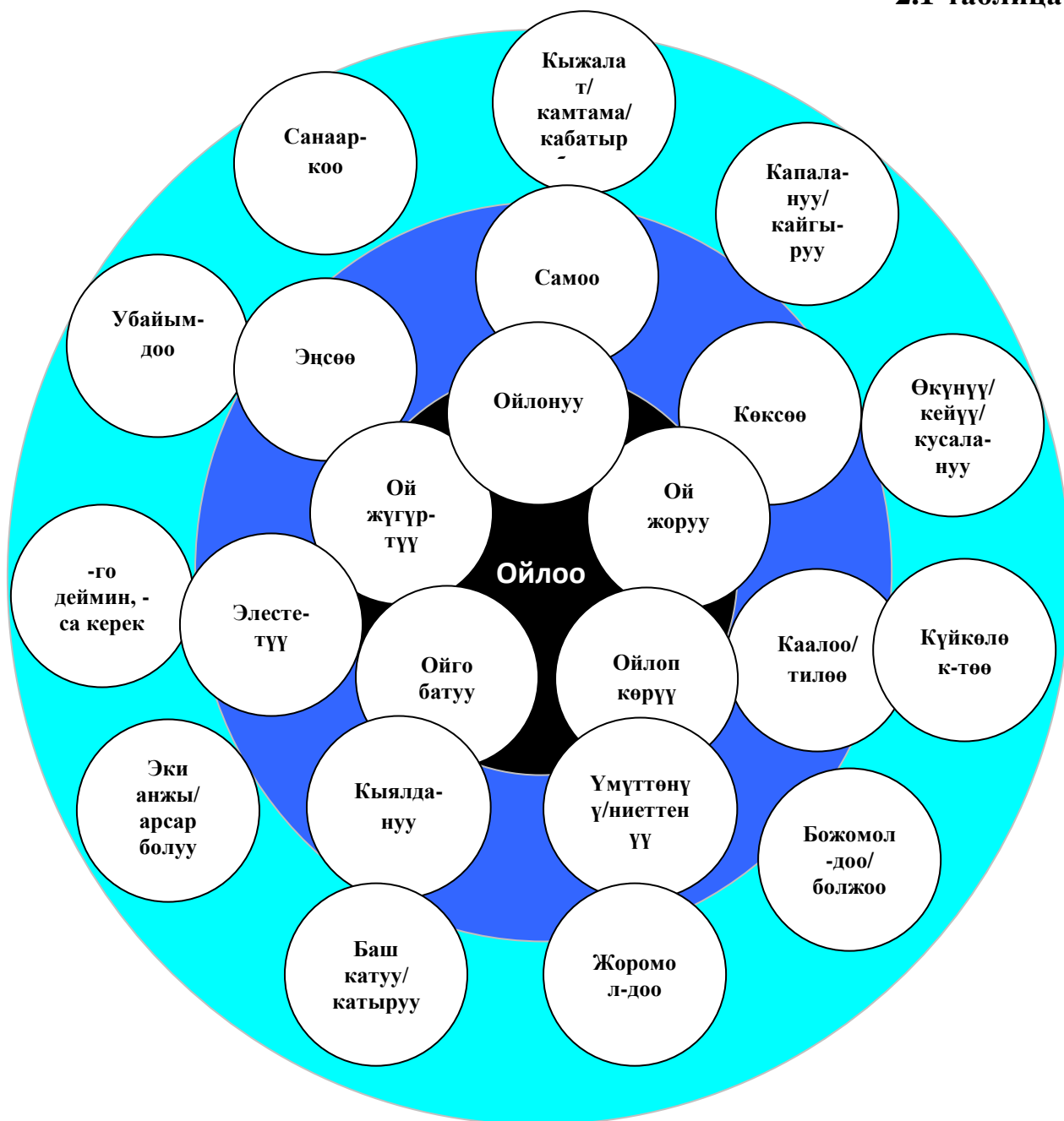
4. *Арсар/эки анжы, ыргылжың бол-, башты катыр-* (фразеол.) ж.б.

5. *Божомолдо-, болжолдо-, жоромолдо-, болжо-, ишен-, баа бер-, деп эсепте-, -го де- (дейсиң, дейсиз, дейт, дейбиз, дейсиздер, дейсиңер, дешет), -са керек ж.б.*

6. *Туй-, сез-, байка-, кармалап байка-, алдыртадан байкап көр-, кармалап көр- ж.б.*

Бул – аларды бир топко бириктирүүчү жалпы маани. Мындай сөз тизмектердин ар бир түзүүчүсү кээде контексттин, жагдайдын таасири астында трансформацияланып, өзүнүн типтик жекече семасына дагы ээ боло тургандыгы илимпоз С.Ж. Мусаевдин тексттин түзүмүн изилдөөгө арналган ири эмгегинде кеңири каралат [136, 635-651-бб.]. Анализденүүчү концепттин борбордук жана жакабелдик талааларын ачып берүү үчүн синонимдик тизмекти таблица түрүндө мындайча берүүгө болот (2.1-табл., 52-б.).

Биринчи топтогу *ойлонуу, ойлоо, ой жүгүртүү, ой жүргүзүү, ой жоруу, ойлоп көрүү, ойлонуп көрүү ж.б.* – жалпысынан ойлоо процессин стилдик жактан нейтралдуу чагылдыруучу, “Ой” концептинин эң жыш, продуктивдүү колдонулуучу бирдиктери. *Ойлонуу* жана *пикирлөө* сөздөрү “ойлорду бир нерсеге багытоо” семасын билдиришет, бирок булардын экинчиси абдан сейрек колдонулат, көбүнчө китептик, илимий стилде абстракттык түшүнүктөрдү туюнтууда белгиленет. *Эңсөө, самоо, көксөө, каалоо, тилөө, үмүттөнүү, ниеттенүү ж.б.* лексемалары адамдын максаттарынын, пландарынын жакын арада ийгиликтүү ишке ашуусун же кайсы бир таттуу, кубанычтуу окуялардын, бактылуу көз ирмемдердин келечекте жүз берүүсүн каалап, аларды чыдамсыздык менен күтүп, ушулар туурасында ойлонгон абалын көрсөтүшөт. Бул учурда кыймыл-аракет көпкө созулуп, сөзсүз түрдө келечекте аткарылышы абзел. Адам бир нерсени же бир иштин болуусун эңсегенде, самаганда же көксөгөндө, ал тууралуу көп мезгил бою ойлонуп жүрөт. Бирок эңсеген окуя заматта болуп кетүүсү дагы ыктымал. Мында *кыялдануу* сөзү башкалардан мааниси боюнча ойго тереңирээк батууну билдирүүсү менен айырмаланат.

Кызалат/камтама/кабатыр болуу, капалануу, кайгыруу, кусалануу, өкүнүү, убайымдоо ж.б. сыяктуу экспоненттер “күн мурунтадан ойлонулбастан болуп өткөн же турмушка ашпай калган кайсы бир арты өкүнүчтүү, жагымсыз иш-аракетти эстеп, ойлоп алып маанайдын чөгүшү” семасын беришет жана негативдүү боекко ээ болушат. Санааркоо, убайымдоо лексемасы өтө сейрек колдонулуусу менен өзгөчөлөнөт. Булардын колдонулуу чөйрөсү дагы чектүү, тар. Негизинен, “Ой” концепттин репрезентативдери стилдик дифференциациялануу жана вариациялануу жөндөмүнө ээ эмес.

“Ой” концептинин этиштик экспоненттери болгон *баш катуу, арсар/эки анжы/ыргылжсың болуу* ж.б. этиштери “кандайдыр бир татаал маселени чечүү же түшүнүү үчүн абдан күчтүү ойлонуу, олку-солку болуу, бир пикирге келе албоо” маанисин билдирүү менен көбүнчө оозеки кепте, көркөм чыгармаларда, поэтикалык кепте колдонулат. *Баш катуу* лексемасы терең ойлонууну билдирүү менен күчөтүлгөн мааниге ээ.

Божомолдоо, болжолдоо, жоромолдоо, болжсоо, ишенүү, деп эсептөө, -го деймин, -са керек бирдиктери алдын ала ойлонууну билдирип, бир нерсенин болуу мүмкүнчүлүгүнө ишенүү, жол берүү менен модалдык маанини өзүнө камтышат. Булардын арасында куранды мүчө менен өз алдынча колдонулуучу сөздөн турган, жалпы эрежеге баш ийбеген, стандартсыз, өзгөчө репрезентативдер кезигет: *-го деймин, -са керек*. Алар басымдуу түрдө карапайым, оозеки кепте колдонулат. Биринчи *-го деймин* синтагмасы *дейсиң, дейсиз, дейт, дейбиз, дейсиздер, дейсиңер, дешет* деген варианттарга дагы ээ болот. Ушул жерде *деп ойлоо* менен *ишенүүнүн* айырмачылыктарына азыноолак токтоло кетели. Чын же болуусу мүмкүн болгон кайсы бир нерсе тууралуу өзүбүздүн же кимдир бирөөнүн оюн айтып жатканыбызда *ишенүү* этишин колдонуу орундуу. Бирок бул учурда ал формалдуу болуп калат. *Ишенүү* башка адамдардын идеяларын билдирүү учурунда көбүрөөк колдонулат. Ал эми *деп ойлоо* лексемасын өзүбүздүн жеке пикирди айтууда тез-тез кезиктиребиз. Өз оюн билдирген адам, ал маалыматтын чын же төгүн, туура же туура эмес экендигине жооптуу болбойт. *Деп ойлоого* караганда *ишенүү* бир топ күчтүүрөөк мааниге ээ. Анткени *ишенүү* сөзүн биз принципиалдык маселелер, негиздүүлүк, көз караш, ишеним, реалдуулук ж.б. жөнүндө кеп кылганыбызда пайдаланабыз. *Деп ойлоо* бирдигин практикалык маселелер же жекече пикирди, көз карашты жеткирүүдө колдонуу туура болот. Мисалы, *Биз балдарыбыздын келечегине жооптуу экенибизге мен ишенем. Театрга баруу үчүн билеттерди алдын ала сатып алуубуз керек деп ойлоймун.*

Акыркы топтогу туюу, сезүү, байкоо, кармалап байкоо, алдыртадан байкап көрүү, кармалап көрүү этиштери “кимдир бирөө же кайсы бир нерсени сезүү органдары аркылуу билүү, түшүнүү, аныктоо, ойлоп-аңдоо , ал тууралуу кандайдыр бир ойдо болуу” семантикасын өздөрүнө сиңирүүсү менен өзүнчө топко ажыратылып, “Ой” концептинин башка экспоненттеринен айырмаланып турат. Өзгөчөлүк катары, бул учурда ойлонууга көрүп-байкоо, кармалап, тери аркылуу билүү, жыттоо, угуу ж.б. инстинкттик сезимдер жардам бере тургандыгын белгилеп кетүү керек.

“Ой” концептин берүүчү этиштердин маанилери контекстке, сүйлөмдүн же анын бөлүгүнүн структурасы жана мазмунуна жараша вариацияланышат. Стилистикалык жактан нейтралдуу *ойлонуу* этиши -жогоруда келтирилген этиштердин кыргыз тилиндеги негизги эквиваленти. Изилденип жаткан концептин номинанттары стилистикалык жаатта алганда жалпысынан бир түрдүү, колдонулуу чөйрөсү боюнча бири-биринен кескин айырмаланбай тургандыгын белгилеп кетүү зарыл. Айрым мисалдарды келтирип, талдап көрөлү.

Жер тиктеп көпкө турдум айран калып, Түбү жок ойго батып кыялданып (Осмонов). *Кызык көп кыялданып карап турсам* (Турусбеков). *Бүгүн да ошол сөздү улантууга кыялданып келатат* (Байтемиров). *Агай менен чоң балдар мени ээрчитпеске кыялданышты* (Таштемиров). Белгиленген мисалдар толугу менен “Ой” концептинин экспоненттери боло алышат. Биринчи жана экинчи мисалда терең ойго чөмүлүү, кыялга батуу семалары байкалат, *кыялдануу* этиши үч ирет чакчыл түрүндө берилип, кошумча кыймыл-аракетти билдирип жатат. Биринчи сүйлөмдүн *Түбү жок ойго батып кыялданып* деген экинчи бөлүгүндө тавтология кубулушу өкүм сүргөн. Биздин көз карашта, *ойго батуу* менен *кыялдануу* бирдей, окшош мааниге ээ. *Ой* сөзүнө карата колдонулган *түбү жок* эпитети сүйлөмдө маанилүү орунду ээлеп, өзгөчө образдуулук жаратып турат. Анын предикаттык касиети бар, ээ, баяндоочтон турат. Анын жардамында ойдун чексиздиги, тереңдиги, туруктуулугу, тыным албастыгы белгиленүүдө. Ал эми үчүнчү, төртүнчү

мисалдарда ойго келүү, эңсөө, ниеттенүүнү билдирген маани бар. Бул эки мисал көркөм чыгармалардан алынган. Аларда стилистикалык айырмачылыктарга жол берүүчү элементтер кезикпейт.

Мамбеткулдун тынчсызданганын Мамбет сезде (Каимов). *Жакып Бейшекенин келишине тынчсызданды* (Бейшеналиев). Сүйлөмдөрдө тынчсыздануу этиши санаасы тынбоо, кабатырлануу маанилерин туюндурат. Адам олуттуу бир нерсе тууралуу кабатырланып ойлоно берсе, тынчы кетип кыйналат. Анын мындай абалы сырткы келбетинен байкалат. Биринчи мисалдагы *тынчсыздануу* сөзүн *кыжалат/сар санаа болуу* сыяктуу функционалдык эквиваленттер менен алмаштырууга болот. Эки мисалда тең антропонимдин катышуусун жана алардын эркек аттары экендигин өзгөчөлүк катары белгилөө зарыл.

2.5. “Ой” концептинин деривациялык талаасы

З.Д. Попова, И.А. Стернин «Когнитивдик лингвистика» аттуу китебинде изилденүүчү концепттин деривациялык талааларын түзүү керектиги жөнүндө да жазышат. Концепттин деривациялык талаасын түзүү - баалуу ыкма. Концептти объективдештирүүчү ачкыч сөз-репрезентантынын деривациялык талаасы сөз жасоо боюнча сөздүктүн материалынын негизинде түзүлөт. Ачкыч сөзүнө уңгулаш сөздөр тандалып алынат. Ачкыч сөзүнүн деривациялык талаасын түзүү жана иликтөө изденүүчүгө концепттин когнитивдик белгилерин ачып берүүгө да жол берет [150, 24-б].

Бул параграфта биз концептти изилдөөнүн деривациялык ыкмасынын негизинде “Ой” концептинин лексема-репрезентанттарынын сөз жасоо потенциалын анализдөөгө аракет жасамакчыбыз (кыргыз тилиндеги орфографиялык жана түшүндүрмө сөздүктөрдүн материалынын негизинде).

Ой, ойлоо, кыял, кыялдануу, пикир, пикирлөө, ниет, ниеттенүү, санаа, идея, көз караш (акыркы үч лексеманын этиштик формалары жок, алардын этиштик формалары башка көмөкчү этиштердин жардамында уюшулат)

сыяктуу “Ой” концептинин ядролук дериваттарынан куралуучу жалпы уңгулуу лексемаларды топтоп, каттап, системалаштырып, санап чыктык.

Ой сөзү - “Ой” концептинин эң өнүмдүү экспоненти. Ал 61 лексеманы куроого жол берет. *Ой* уңгусу компонент катары катышкан кош сөздөр: - *ой-пикир*, *ой-түрмөк*, *ой-чабыт*, *ой-санаа*, *ой-мүдөө*, *ой-тилек*, *ой-түшүнүк*, *ой-максат*, *ой-сезим*, *акыл-ой*; айрым синтагмаларда: *ой жүгүртүү*, *ой корутундулоо*, *ой толгоо*, *ой өрүш*, *оюна келгенди оттоо*, *ойдон чыгаруу* ж.б.; -**лор**: *ойлор*; -**чу** мүчөсү: *ойчу* (бул диалектилик сөз); -**чу+л** мүчөсү: *ойчул*; -**чу+л+-дук**: *ойчулдук*; -**ло**: *ойло*; -**ло+м**: *ойлом*; -**ло+м+о**: *ойломо*; -**лоо**: *ойлоо*; -**ло+т**: *ойлот*; -**ло+т+ту**: *ойлотту*; -**ло+т+уу**: *ойлотуу*; -**ло+ш**: *ойлош*; -**ло+н**: *ойлон*; -**ло+н+о**: *ойлоно*; -**ло+н+уу**: *ойлонуу*; -**ло+н+уу+чу**: *ойлонуучу*; -**ло+н+чу**: *ойлончу*; -**ло+н+дур**: *ойлондур*; -**ло+н+дур+уу**: *ойлондуруу*; -**ло+н+т**: *ойлонт*; -**ло+н+т+уу**: *ойлонттуу*; -**ло+н+т+ту**: *ойлонтту*; -**ло+н+т+тур**: *ойлонттур*; -**ло+н+т+тур+уу**: *ойлонттуруу*; -**ло+н+ул**: *ойлонул*; -**ло+н+ул+уу**: *ойлонулуу*; -**ло+н+уу**: *ойлонуу*; -**ло+н+уу+чу**: *ойлонуучу*; -**ло+н+уш**: *ойлонуш*; -**ло+н+уш+тур**: *ойлонуштур*; -**ло+н+уш+тур+уу**: *ойлонуштуруу*; -**ло+н+чу**: *ойлончу*; -**луу**: *ойлуу*; -**луу+лук**: *ойлуулук*; -**суз**: *ойсуз*; -**суз+дук**: *ойсуздук*; -**ло+бос**: *ойлобос*; -**ло+бос+тук**: *ойлобостук*; -**ло+боо**: *ойлобоо*; -**ло+боо+чу**: *ойлобоочу*; -**ло+боо+чу+лук**: *ойлобоочулук*; -**ло+бо+гон**: *ойлобогон*; -**ло+бо+гон+дук**: *ойлобогондук*; -**ло+чу**: *ойлочу*; -**лой+калуу**: *ойлой калуу* (*Мен бир нерсени ойлой калганымда, ал чыгып кетиптир*); -**ло+н+о+түшүү**: *ойлоно түшүү* (*Мугалим сүйлөмдү доскага жазганда, студенттер ойлоно түшүштү*); -**лон+бо**: *ойлонбо*; -**лон+бос**: *ойлонбос*; -**лон+бос+тук**: *ойлонбостук*; -**лон+гон**: *ойлонгон*; -**лон+гон+дук**: *ойлонгондук*; -**лон+бо+гон**: *ойлонбогон*; -**лон+бо+гон+дук**: *ойлонбогондук*; -**ло+н+ул+уп**: *ойлонулуп* +чыгарылган; *ойлонулуп чыгарылган*; -**ло+н+уу+чу**: *ойлонуучу*; -**ло+н+чу**: *ойлончу*; -**ло+н+уп** +чыгуу: *ойлонуп чыгуу* (*Узакбай түнү бою ойлонуп чыкты*); -**ло+н**: *ойлоп*; -**лон+ул**: *ойлонул*; -**лон+ул+уу**: *ойлонулуу*; Бул сөздөрдүн баары *ой*, *ойлоо* сөздөрүнө туунду мамиледе болушат.

Келтирилген бул мисалдар жалпы мүнөздө талданып берилди. Алардын көпчүлүгү ар кыл парадигмаларга (микро, мини парадигмаларга, кичи топторго) ажырай алышат. Эмгегибизде биз деле парадигма деп окшоштуктарга да, айырмачылыктарга да ээ тилдик каражаттардын системасын көңүлгө тутабыз. Айрым сөз өзгөртүү көрсөткүчтөрүн карап көрөлү. Алсак, *ойчул* сөзүнүн **жөндөмөлүк** парадигмалары төмөнкүчө: *ой-чу-л-дун, ой-чу-л-га (Ойчул адамдар бардык нерсени терең ойлошот. Маликов), ой-чу-л-ду, ой-чу-л-да, ой-чу-л-дан. Жекелик жана көптүк* санга ажыроо парадигмасы: *ой-чу-л – ой-чу-л-дар. Суроо* берүүдөгү парадигмалар: *ой-чу-л-бу?, ой-чу-л-га-бы?, ой-чу-л-ум-бу?, ой-чу-л-ум-ду-бу?, ой-чу-л-дар-дан-бы?* **Белгилүү бир жакка таандык** экендигин көрсөтүүчү парадигмалар: *ой-чу-л-ум, ой-чу-л-дар-ым, ой-чу-л-уң, ой-чу-л-дар-ың, ой-чу-л-уң-уз, ой-чу-л-дар-ың-ыз, ой-чу-л-у, ой-чу-л-дар-ы (Орто кылымдын ойчулдары бул сөздү башкача чечмелешкен. Борбиев), ой-чу-л-у-буз, ой-чу-л-дар-ы-быз, ой-чу-л-уң-ар, ой-чу-л-дар-ың-ар, ой-чу-л-уң-уз-дар, ой-чу-л-дар-ың-ыз-дар, ой-чу-л-у, ой-чу-л-дар-ы.*

Ойло этишинин **чактык** жана **жактык** формаларынын парадигмалары:

1) *ой-лоп жатам, ой-лоо-до-мун, ой-до-мун, ой-лоп жатасың, ой-лоо-до-суң, ой-до-суң, ой-лоп жатасыз, ой-лоо-до-суз, ой-до-суз, ой-лоп жатат, ой-лоо-до, ой-до, ой-лоп жатабыз, ой-лоо-до-буз, ой-до-буз, ой-лоп жатасыңар, ой-лоо-до-суңар, ой-до-суң-ар, ой-лоп жатасыздар, ой-лоо-до-суз-дар, ой-до-суз-дар, ой-лоп жатышат, ой-лоо-до (ой-ло-шуу-да);*

2) *ой-ло-дум, ой-ло-п-мун, ой-ло-п-тур-мун, ой-ло-чу-мун (Шаршенбек мени таштабаса керек деп ой-ло-чу-мун. “Ала-Тоо”), ой-ло-гон-мун, ой-ло-гом, ой-ло-гон элем, ой-ло-чу элем, ой-ло-дуң, ой-ло-п-суң, ой-ло-п-тур-суң, ой-ло-чу-суң, ой-ло-гон-суң, ой-ло-гон элең, ой-ло-чу элең, ой-ло-дуң-уз, ой-ло-п-суз, ой-ло-п-тур-суз (Маселени чечүүнүн туура жолун ойлоптурсуз. Айтматов), ой-ло-чу-суз, ой-ло-гон-суз, ой-ло-гон элеңиз, ой-ло-чу элеңиз, ой-ло-ду, ой-ло-п-тур, ой-ло-чу (Байкуш ана дайыма балдарын ойлочу. Каимов), ой-ло-гон, ой-ло-гон эле, ой-ло-чу эле, ой-ло-дук, ой-ло-дуң-ар, ой-ло-дуң-уз-дар, ой-лош-ту, ой-ло-ду-лар (говорлордо);*

3) *ой-лой-мун, ой-лор-мун, ой-ло-ор өй-лор/ойлоор, ой-ло-бо-й-мун, ой-ло-р элем, ой-ло-й-суң, ой-ло-р-суң, ой-ло-бо-й-суң, ой-ло-р элең, ой-ло-й-т (Табышмактын жообун ар ким ар кандай **ойлойт**), ой-ло-р, ой-ло-бо-с-тур, ой-ло-р эле, ой-ло-й-буз, ой-ло-р-буз, ой-ло-п жатарбыз, ой-ло-бо-с-пуз, ой-ло-бо-с-ту-р-буз, ой-ло-р элек, ой-ло-й-су-ң-ар, ой-ло-р-су-ң-ар, ой-ло-бо-й-су-ң-ар, ой-ло-бо-с-ту-р-сы-ң-ар, ой-ло-р элеңер, ой-ло-шо-т, ой-ло-шо-р, ой-ло-бо-с-ту-р-ла-р, ой-ло-р эле.*

Ал эми ушул эле формалардын **суроолуу сүйлөмдүк** парадигмалары: *ой-до-мун-бу?, ой-до-суз-бу?, ой-до-суң-ар-бы? ж.б.; ой-ло-дум-бу?, ой-ло-дук-пу?, ой-ло-дуң-уз-дар-бы?, ой-лош-ту-бу? ж.б.; ой-лой-мун-бу?, ой-лой-суң-бу?, ой-ло-гон-суң-бу? (Он жылдан кийин чөнтөк телефондор элдин жашоосуна кеңири кирет деп **ойлогонсуңбу?** Убукеев), ой-лой-буз-бу?, ой-ло-п-тур-буз-бу?, ой-лой-суз-дар-бы? ж.б. **Буйрук ыңгай** формасынын парадигмалары: *ой-ло, ой-ло-гун, ой-ло-гун-уң, ой-ло-чу, ой-ло-ң-уз, ой-ло-ң-уз-чу, ой-ло-гу-ла, ой-ло-гу-ла-чы, ой-ло-ң-уз-дар, ой-ло-ң-уз-дар-чы (Алар бизден **ойлонуңдарчы**, - деп суранышты. Шоокум), ой-ло-бо-ң-уз-дар-чы, ой-ло-сун ж.б. **Тилек, ниет, шарттуу ыңгайларынын** парадигмалары: *ой-ло-гой эле, ой-ло-мок эле, ой-ло-мок-чу, ой-ло-гу-м келет, ой-ло-го-ну турат, ой-ло-со, ой-ло-со-чу.***

Ушул эле этиштин **атоочтук** парадигмалары: *ой-ло-п жаткан, ой-ло-гон, ой-ло-гон-дор, ой-ло-й турган(дар), ой-лор, ой-ло-бо-с (**Ойлобос** баштын кимге кереги бар? Медетов), ой-ло-бо-с-тор, ой-ло-боо-чу, ой-ло-боо-чу-лар, ой-лон-о +элек, ой-ло-гу-дай, ой-ло-чу-дай, ой-ло-муш, ой-ло-гус, ой-ло-мок-сон. **Чакчыл** формасындагы парадигмалар: *ой-лоп (Жылдызкан так ушуларды **ойлоп** турду. Байтемиров), ой-лой, ой-ло-гону, ой-ло-гон-чо, ой-ло-гу-ча (ой-ло-гу-чак-ты), ой-ло-мой-ун-ча (Бийликтегилер карапайым элдин жашоосун **ойломоюнча**, заман оңолбойт. Шимеев). **Кыймыл атоочтун** парадигмалары: *ой-л-оо, таандык болуп айтылышы: ой-лоо-м, ой-лоо-ң (ой-лоо-ң-уз), ой-лоо-су, ой-лоо-буз, ой-лоо-ңор, ой-лоо-ңуз-дар, ой-лоо-су – ой-ло-гон-мун, ой-ло-гон-уң (ой-ло-гон-уң-уз), ой-ло-гон-у, ой-ло-гон-у-буз, ой-ло-гон-***

уң-ар (ой-ло-гон-уң-уз-дар), ой-ло-гон-дор-у, жөндөлүштө (жекелик жана көптүк түрдө): ой-лоо-нун, ой-лоо-го, ой-лоо-ну, ой-лоо-до, ой-лоо-дон; ой-лоо-лор, ой-лоо-лор-дун, ой-лоо-лор-го, ой-лоо-лор-ду, ой-лоо-лор-до, ой-лоо-лор-дон), ой-л-ош, ой-ло-мок, ой-ло-мой (Жаман ойломой жок) [112, 1136 б.].

Мамиле категориясынын парадигмалары: *ой-лон-ул-ду (Кийинки жылдын пландары ойлонулду. Абакиров), ой-лон-ул-уп чыкты, ой-лон-тушту, ой-лонт-по-со, ой-лонт, ой-лот-тур, ой-лош (Ар бир иштин артын ойлош керек. Чыныкеев), ой-лош-ку-ла-чы, ой-лош-туң-ар-бы?* ж.б. Мында келтирилген сөз формалардын көпчүлүгү топтолуп, чогуу берилгендиктен тизме катары сезилиши шексиз.

Талданган мисалдардын санын мол экендиги биздин тилдин потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү чоң, түшүнүктөрдү билдирүүдө ийкемдүү, жатык тил экендигине далил боло алат. Бул парадигмалардагы айырмачылыктар жана окшоштуктар материалдык жактан да, маанилик жактан да байкалат.

Ой лексемасы бир нече түшүнүктөрдүн жана терминдердин курамында эксплициттик эмес, имплициттик түрдө назарга туюлат: *философия, чыгармачыл ойлом, сынчыл ойлом, логика, индукция, дедукция, анализдөө, синтездөө, корутунду, интеллект, баш катырма, деш* ж.б.

“Ой” концептинин эң өнүмдүү репрезентативдеринин бири - *кыял* сөзү. Андан 43 бирдик жасалат. Кош сөздөрдө: *кыял-көңүл, кыял-жорук, кыял-мүнөз*; фразеологиялык айкаштардагы лексемалар менен: *кыял күтүү, кыялы чатак, кыялы бузук, кыялы чорт, кыялы чукул*; **-кеч** мүчөсү: *кыялкеч (Кызыксыз менин жомогум, кыялкеч жан деп түшүнбө. Закирова)*; **-да** мүчөсү: *кыялда (фольклордо)*; **-дык** мүчөсү: *кыялдык/жат кыялдык (архаизм сөз)*; **-дуу**: *кыялдуу*; **-сыз**: *кыялсыз*; **-дан**: *кыялдан*; **-дан+-ар**: *кыялданар (ал ушинтип кыялданар эле)*; **-дан+-бас**: *кыялданбас (кыялданбас киши жок)* ж.б.

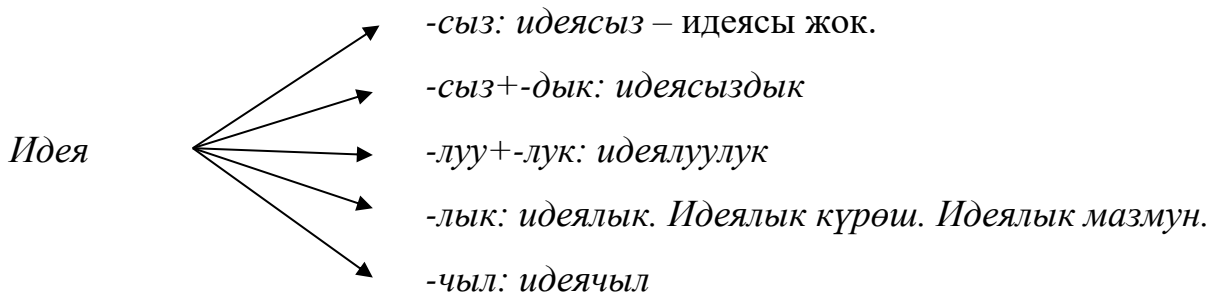
Пикир, пикирлөө лексемаларынан төмөнкү 25 уңгулаш сөз куралды: **-лер** мүчөсү аркылуу: *пикирлер*; **-сиз**: *пикирсиз*; **-сиз+-дик** мүчөлөрүнүн

жардамында: *пикирсиздик*; **-деш/-леш**: *пикирдеш* – сырдаш, ой-санаасы бирдей (Эми мен кенге барам, билим алам, Соо болгун бир **пикирдеш** акын адам. Турусбеков); **-деш+үү**: *пикирдешүү*; **-леш**: *пикирлеш* (пикир айтышуу); **-деш+не+ген**: *пикирдешпеген*; **-деш+тик**: *пикирдештик*; **-леш+ме**: *пикирлешме* ж.б. Аталган мисалдардын баштапкы мааниси катары *пикир* сөзүнүн семантикасы саналат.

Ниет, *ниеттенүү* лексемаларынан төмөнкү 24 уңгулаш сөз жасалды. Бул бирдик катышкан бир нече туруктуу сөз айкашы бар: *ак ниет* – *ниети ак*, *кара ниет* – *ниети кара*, *ниети бузук*, *ниети калыс*, *ниети караюу*, *ниет ыгай* ж.б.: **-тер**: *ниеттер*; **-тен**: *ниеттен* – ниет кылуу, ойлоо, ойлонуу (Балдар карыянын кызыктуу уламадан айтуу *ниеттенгендигин* сезишип, тегеректешти. (Бейшеналиев)); **-тен+иш**: *ниеттениш*; **-тен+үү**: *ниеттенүү*; **-теш**: *ниеттеш*; **-теш+тик**: *ниеттештик*; **-түү**: *ниеттүү*; **-сиз**: *ниетсиз* ж.б. Бул лексемалардагы маанилер *ниет* сөзүнүн туунду маанилери болушат.

Санаа лексемасынан төмөнкү 15 уңгулаш сөз түзүлдү: **-лар**: *санаалар*; **-лаш**: *санаалаш*; **-лаш+тык**: *санаалаштык*; **-лан**: *санаалан*; **-дар**: *санаадар* – санаалуу, убайымдуу, ойлуу; **-чыл**: *санаачыл*; **-чыл+дык**: *санаачылдык*; **-сыз**: *санаасыз* ж.б.

Идея сөзү уңгу катары 5 бирдикте катышат.

Көз караш лексемасынан төмөнкү 5 уңгулаш сөз конструкцияланды: **-тар**: *көз караштар*; **-тык**: *көз караштык*. **-туу**: *көз караштуу*; **-туу+лук**: *көз караштуулук*. Бирдей *көз караштуулук*; **-сыз**: *көз карашсыз*.

Ой, *ойлоо*, *кыял*, *кыялдануу*, *пикир*, *пикирлөө*, *ниет*, *ниеттенүү*, *санаа*, *идея*, *көз караш* сөздөрүнөн куралган уңгулаш сөздөрдү изилдөө *санаа*, *идея*,

көз караш сөздөрүнөн түзүлгөн тилдик бирдиктер *Ой, ойлоо, кыял, кыялдануу, пикир, пикирлөө, ниет, ниеттенүү* лексемаларынын негизинде жасалган сөздөрдөн бир нече аз экендигин көрсөттү.

“*Ой*” концептине тиешелүү көпчүлүк сөздөр **-лаш, -кеч, -теш, -чул, -чыл, -сыз, -сыздык, -деш, -лүк** ж.б. суффикстердин жардамында түзүлөт. Бир суффикс номинанттардын баарына же көпчүлүгүнө таандык экендиги байкалат. Алсак, сын атоочту туюндурган **-луу, -дүү, -түү** суффикси *ойлуу, кыялдуу, санаалуу, идеялуу, пикирдүү, ниеттүү* сөздөрүндө орун алат.

-Дуу (-дуу, -түү) +-лук: -лон+-гон+-дук: -лон+-бо+-гон+-дук (-дик кээде **-лик** суффиксине да өтүп кетет), **-түү+-лүк** курандылары иликтенип жаткан концепттин репрезентанттарын уюштуруп турат. Айрым окумуштуулар *суффикс, мүчө* түшүнүктөрүнүн ордуна *куранды* сөзүн колдонуп жүрүшөт [5, 255 б.].

Ойчул, идеячыл, санаачыл, кыялкеч, санаалаш, ниеттеш, пикирдеш сыяктуу *ким?* деген суроого жооп берген, ойлоо, ойлонуу менен алектенген адамдарды билдирүүчү сөздөр: **-чул, -кеч, -лаш, -теш, -деш** мүчөлөрү аркылуу жасалат. Аталган курандылардын ичинен **-чил, -чыл, -чул, -деш, -теш** курандыларын өнүмдүү деп саноого болот. Анткени анын жардамында *ойчул, санаачыл, идеячыл, ниеттеш, пикирдеш* лексемалары жасалат.

Тангыч терс формалары: **-сыз/-сиз/-суз/-сүз/ + -дык/-дик/-дук/-дүк/, -тен+-бес, -тен+-бес+-тик, -ло+-боо, -тен+-беген, -тен+-беген+-дик, -ло+-бо+-гон+-дук, -ло+-бо+-гон, --лон+-бо+-гон+-дук, -лон+-боо+-чулук** ж.б. курандыларынын жардамында жаралат (*ойсуз, санаасыз, ниетсиздик, кыялданбас, ниеттенбестик, ойлобогондук, ойлобоо, ниеттенбеген, кыялданбаган, ниеттенбегендик, ойлонулбаган, ойлонбоочулук* ж.б.).

Орус тилинде *мысль, дума* сөздөрүнүн **-ишк-, -к-** кичирейтүүчү, эркелетүүчү суффикстеринин жардамында түзүлгөн *мыслишка, думка* деген варианттары бар, ал эми кыргыз тилинде мындай учур кезикпейт.

Ой, ниет, кыял, пикир, санаа сөздөрүнөн куралган бардык сөздөр оозеки жана жазуу кебинде жыш, тез-тез колдонула бербейт. Алардын арасынан өтө

сейрек колдонула тургандарын, кептин төмөнкү стилинде колдонула тургандарын учуратууга болот. Мисалы, *ниеттенбөөчүлүк, санаачылдык, көз караштуулук, кыялдуу, ойлонттуруу, кыялданбагандык, пикирлешме, санаакордук, ойломо, ниеттеш, пикирдик* сөздөрү, биздин көз карашта, өтө сейрек колдонула тургандай сезилет. *Ойлонулуу (Илимий иштин объекти менен предмети мыкты ойлоңулуп тандаган. Элчиев. Анын пикиринде бул кадам Кыргызстан үчүн абдан кылдат ойлоңулган чечим болгон. “www.super.kg/kabar/news”), кыялда, пикирдешпөөчүлүк (Эки атка минердин тирешүүсү, пикирдешпөөчүлүгү ишкананын өндүрүшү алга жылуусуна кедергесин тийгизди. “Кыргыз Туусу”. 2014), пикирмандык, ниеттентүү, санаалан, идеялуулук, көз караштуу (Жергиликтүү башкаруу органдарына карата коомчулукта сын көз караштуу пикирлер жарала баштады. “Ош жанырыгы”. 2010-ж.)* сөздөрү күнүмдүк пикир алмашуубузда дээрлик кезикпестей, кээ бир илимий, публицистикалык эмгектерде гана учурай тургандай сыяктанат.

Натыйжада концепттин борбордук дериваттарынын арасынан *ой* лексемасы өтө өнүмдүү экендиги байкалды. Бул лексемадан *61, кыял - 43, пикир - 25, ниет - 24, санаа - 15, идея - 7, көз караш - 5* сөз жасала тургандыгы маалым болду. Жалпысынан бул жети дериваттын жардамында концептке тиешелүү **169** сөз уюшулуусу аныкталды.

2.6. “Ой” концептиндеги психологиялык мазмун жана ага карата статистикалык сереп

Талданып жаткан концепт психологиялык түшүнүк, анда интеллектуалдык семалар көп. *Ойлоо* сөзү лингвистикадан тышкары бир катар илимдердин изилдөө объектиси болуп, ар кандай аспектилерде талданат. Мисалы, философия ойлоо менен материянын ортосундагы байланышты, ойлоо аркылуу дүйнөнү таануунун жолдорун, социология болсо коомдун социалдык структурасына жараша ойлоонунун тарыхый жактан өнүгүш жолдорун изилдейт, физиология ойлоонун мээлик механизмин, мээнин тигил

же бул бөлүктөрүнүн ойлоону жаратарын, ойлоого тийгизген таасирин, ролун үйрөтөт ж.б. Ал эми психология ойлоону таануу иш-аракети катары, анын адам ишмердигиндеги маанисин, жүрүү механизмдин башка психикалык процесстерден айырмасын, инсандын калыптануусундагы ролун үйрөтөт. Бул параграфта ойго психологиялык жактан мүнөздөмө берип, ой түшүнүгүнө карата психологиялык-илимий терминдерди аныктап, параграфтардагы бирдиктердин санына статистикалык анализ жасоого аракет кылабыз. Бул үчүн К. Миңбаев, А. Закировдун “Психология окуу китеби” аттуу кыргыз тилиндеги эмгектин материалдарынан пайдаланабыз [133, 255-б.]. Статистикалык анализдин объектиси катары ушул окуу куралындагы төмөнкү параграфтар (жалпы 13 б.) алынды: § 1. Ойлоо жөнүндө жалпы түшүнүк. § 2. Адамдын ойлоосунун индивидуалдуу өзгөчөлүгү, аутизм. § 3. Ойлоонун физиологиялык негизи. § 4. Ойлоо жана кеп. § 5. Ойлоо жана маселе чечүү. § 6. Ойлоонун социалдык табияты. § 7. Ойлоо процесстери. § 8. Ойлоонун формалары. § 9. Ойлоонун түрлөрү. § 10. Чыгармачыл ойлоонун өзгөчөлүктөрү.

Объективдүү чындыкты үйрөнүү сезүүдөн, кабыл алуудан башталып, ойлоо процессине өтүү жолу менен жүрөт. Сезүүдөн жаратылышты үйрөнүүгө чыгып, ойлоо аны тереңдетет, улантат. Ошондуктан В.И. Ленин объективдүү чындыкты үйрөнүү жандуу сезүүдөн абстракттуу ой жүгүртүүгө, андан практикага өтүү жолу менен жүрөрүн белгилеген. Ойлоо качан адам баласы алдында турган объектини сезүүнүн, кабыл алуунун жардамы менен таанууга мүмкүн болбогон учурда пайда болот.

Ойлоо башка психикалык процесстерге караганда татаал, кандайдыр бир зат жөнүндө ой жүгүртүү дегендик алгач анын башка заттар менен болгон байланышын, касиеттерин тактоо, анан ал зат жөнүндө жалпы жыйынтыкка келүүнү түшүндүрөт. Ал кабыл алуу, сезүү процесстери аркылуу тышкы дүйнө менен түздөн-түз байланышта болуп, алардын чагылуусу катары көрүнөт. Ойлоо сезүүдөн, кабыл алуудан алынган маалыматты колдонот, керек болгон учурда анын чегинен чыгат.

Психологиялык илимий адабиятта “Ой” концепти өзүнчө чечмелөөлөргө жана терминологиялык аппаратка ээ. Бул аныктамалар жалпысынан түшүндүрмө сөздүктөрдөгү аныктамаларга окшош болгону менен өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар. Анда алардын айрымдарын мисал катары келтирели. 1. Ойлоо бардык психикалык процесстердин ичинде өзгөчө абалда турат. Адамдын жогорку аң-сезимге ээ болушунда ойлоо бирден-бир негизги фактор болуп эсептелет. 2. Ойлоонун негизи болгон экинчи сигналдык система сөздөн жана кептен түзүлөт. Ойлоо - тормоздолгон кеп, кеп болсо - үн чыгарып айтылган ой. 3. Ойлоо башка психикалык процесстер сыяктуу эле баш мээнин продуктысы болуп саналат. 4. Ойлоо - заттын маңызын ачуучу идеялардын кыймылы. 5. Ой жүгүртүү үйрөнүлүүчү объектине, анын касиеттерин жокко чыгарууну же чыгарбоону, тактоону билдирет.

Эми ойлоо процессине, формаларына жана түрлөрүнө тиешелүү кээ бир терминдерди дагы демонстрациялап өтөлү. **Анализдөө** кандайдыр бир бүтүн нерсени ой жүзүндө бөлүктөргө ажыратууну же анын деталдарын, аракеттерин, алакаларын бөлүп алууну билдирет. **Синтездөө** - анализдөөгө тескери операция. Объектин деталдары, касиеттери кайрадан жыйналып бүтүндүк катары үйрөнүлөт. Ал - анализ процессинин натыйжасы. **Салыштыруу** кубулуштарды, заттарды бири-биринен айырмалоо жана алардын окшоштуктарын табуу дегендик. Анда анализдөө операциясы колдонулат. **Ой корутундулоо** - эки же бир канча чакан корутундулардын натыйжасында жалпы корутундуга келүү. Анын индуктивдүү жана дедуктивдүү ой корутундулоо деген түрлөрү бар. **Индуктивдүү ой** корутундулоодо адам жеке ой жүгүртүүдөн жалпы ой корутундулоого өтөт. **Дедукциялык ой** корутундулоо жалпы жоболордун негизинде жеке ой корутундулоого өтүп түшүндүрүлөт. **Теориялык ойлоо** тигил же бул маселени түшүнүктөр аркылуу чечүүдө колдонулат. Мында операция тажрыйба жүргүзүлбөй, сезүү органдарынын жардамына кайрылбай, башка адамдардан алынган даяр маалыматтарды колдонуу менен акылдын деңгээлинде жүзөгө ашат. **Теориялык образдуу ойлоо** ааламды түшүнүүдө ой

жүгүртүүнү, ой корутундулоону колдонбостон, образдарга таянат. Ал керектүү образды эске түшүрүү же чыгармачыл жол менен максатка ылайык кайра түзүү аркылуу пайда болот.

Жогоруда аталган эмгектин материалдарынан пайдаланып, мындагы *ойлоо, ойлоону, ой, ой жүгүртүү, ой корутундулоо, ойлоо процесси, идея, пикир, гипотеза* ж.б. сөздөрдүн колдонулуу жыштыгына статистикалык анализ жүргүздүк. Эсептөөнүн жыйынтыгы 2.2-таблицада көрсөтүлдү.

2.2-таблица

§ 1. Ойлоо жөнүндө жалпы түшүнүк (3 бет)					
№	Аталыштар	Саны	№	Аталыштар	Саны
1	Ойлоо	32	7	Ойлоонун иш-аракети	1
2	Ой жүгүртүү	3	8	Ойлоонун кудрети	1
3	Абстракттуу ой жүгүртүү	1	9	Тикеден тике ойлоону	1
4	Ойлоонун тарыхый жактан өнүгүшү	1	10	Кыйыр ойлоону	1
5	Ойлоонун мээлик механизми	1	11	Логикалык түрдө ойлоону	1
6	Ойлоо процесси	4	12	Адамдын ойлоосу	1
Баары: 48					
§ 2. Адамдын ойлоосунун индивидуалдуу өзгөчөлүгү, аутизм (1 бет)					
1	Ойлоо	6	6	Ой жүгүртүү	1
2	Аутизмдик ойлоо	1	7	Ойдун жекелиги	1
3	Адамдын ойлоосу	1	8	Ойлоонун жекелик өзгөчөлүктөрү	1
4	Реалдуу ойлоо	1	9	Ойлоонун өз алдынчалыгы	1
5	Ой	1			
Баары: 14					
§ 3. Ойлоонун физиологиялык негизи (0,5 бет)					
1	Ойлоо	2	3	Ойлоо процесси	1
2	Ойлоонун физиологиялык негизи	1			
Баары: 4					
§ 4. Ойлоо жана кеп (0,5 бет)					
1	Ойлоо	13	4	Пикир	1
2	Ойлоонун негизи	1	5	Ойлоо процесси	1
3	Ой	2	6	Купуя ойлоону	1
Баары: 19					
§ 5. Ойлоо жана маселе чечүү (1 бет)					
1	Ойлоо	5	4	Ойлоонун инерттүүлүгү	1
2	Гипотеза	3	5	Ойлоо процесси	1
3	Ойлоону активдештирүү	1			
Баары: 11					
§ 6. Ойлоонун социалдык табияты (0,5 бет)					
1	Ойлоо	7	3	Ойлоо процесси	1

2	Ойлонуу	1	4	Ойлоонун өнүгүшү	1
Баары: 10					
§ 7. Ойлоо процесстери (1 бет)					
1	Ойлоо	2	4	Кыялдануу, элестетүү	1
2	Ой	2	5	Ойлоо процесси	1
3	Ой жүгүртүү	1	6	Ойлоонун жогорку чеги	1
Баары: 8					
§ 8. Ойлоонун формалары (1 бет)					
1	Ойлоо	4	6	Жалпы ой жүгүртүү	2
2	Ой жүгүртүү	7	7	Чыныгы/жалган ой жүгүртүү	1
3	Ой корутундулоо	4	8	Индуктивдүү, дедуктивдүү ой корутундулоо	3
4	Ойлонуучу	1	9	Ойлоонун формасы	1
5	Жекелик ой жүгүртүү	2			
Баары: 25					
§ 9. Ойлоонун түрлөрү (1 бет)					
1	Ойлоо	20	8	Практикалык ойлоо	1
2	Идея	2	9	Көргөзмө аракеттүү ойлоо	1
3	Ой жүгүртүү	1	10	Ойлоо процесси	1
4	Теориялык ойлоо	2	11	Ойлоонун түрлөрү	4
5	Теориялык образдуу ойлоо	2	12	Ойлоонун спецификалык жыйынтыгы	1
6	Көргөзмө образдуу ойлоо	3	13	Ойлоо образы	1
7	Теориялык түшүнүктүк ойлоо	1	14	Ой корутундулоо	1
Баары: 41					
§ 10. Чыгармачыл ойлоонун өзгөчөлүктөрү (4 бет)					
1	Ойлоо	6	6	Моралдык ой жүгүртүү	7
2	Идея	7	7	Ойлоонун стереотиптүүлүгү	1
3	Ой	2	8	Ой жүгүртүү процесси	1
4	Ой жүгүртүү	1	9	Ойлоо процесси	1
5	Чыгармачыл ойлоо	4			
Баары: 30					
Жалпы - 210					

№	Аталыштар										
1											
		Ойлоо	Ой жүгүртүү	Ойлоо процесси	Идея	Ой	Ой корутундулоо	Гипотеза	Адамдын ойлоосу	Ойлонуу	Пикир
2	Саны	97	14	11	9	7	7	3	2	1	1
3	Жалпы - 152										

Статистикалык эсептөө көрсөткөндөй, «Психология окуу китеби» илимий-популярдуу, методикалык басылмасындагы жалпысынан 14 беттен турган 10 параграфта *ойлоо* сөзү 97, *ой жүгүртүү* 14, *ойлоо процесси* 11, *идея* 9, *ой* 7, *ой корутундулоо* 7 жолу колдонулуп, натыйжада бул сөздөрдүн баары 152 жолу пайдаланылган. Бул эмгекте *ойлоо* сөзү *ойлонуу*, *ой*, *ой жүгүртүү* сөздөрүнө караганда жалпы денотативдик мааниге ээ болуп, жыш кайталанып концепттин ядросун түзөт. Ал эми перифериясын *гипотеза* (3), *адамдын ойлоосу* (2), *ойлонуу* (1), *пикир* (1) бирдиктери ээледі. “Ой” концептинин нагыз репрезентативдери болгон *санаа*, *кыял*, *үмүт*, *тилек*, *көз караш*, *убайым* ж.б. сөздөр бир жолу дагы учурабады.

Жогоруда жүргүзүлгөн анализдөөнүн негизинде тийиштүү концепттин өзөктүк бирдиктери илимий-популярдуу эмгектердин когнитивдик мазмунун уюштурууда чоң кызмат аткарат деп айтууга болот.

2.7. Ой сөзүнө карата эпитеттердин түзүмү жана функционалдык эквиваленттери

Концепттин когнитивдик-тилдик мазмунунда эпитеттер маанилүү функцияны аткарышат. Эпитет концепттин номинантынын менталдык-тилдик маанисин күчөтөт, айтымдын түшүнүктүк-аксиологиялык мазмунун байытат, кептик чыгармалардын жаралуу жана кабылдануу эффективдүүлүгүн жогорулатуу менен кептик маалыматка көркөмдүк жана образдуулук берет. Биз эпитеттердин милдеттери, пайда болуу булактары жана жолдору, эпитетика теориялары жана эпитеттердин маңызы жана типтери жөнүндө кеп кылбайбыз. Бул атайын изилдөөнү талап кылган тема.

Биз “Ой” концептинин негизги экспонентеринин - *ой*, *пикир*, *идея*, *көз караш*, *кыял*, *санаа* ж.б. сөздөрдүн аныктоочторунун функциясын салттык түрдө аткаруучу типтүү аныктагычтар, алардын курамы жөнүндө гана кеп кылабыз. “Ой” концептинин чегиндеги тигил же бул образдарды, түшүнүктөрдү ачыктоочу, мүнөздөөчү жана “сыпаттоочу” типтүү, жалпыга маалым аныктоочторду карайбыз [47, 20-22-бб.].

Бул параграфта “Ой” концептинин эң белгилүү номинантынын типтүү эпитеттерин мүнөздөөгө алабыз. Төмөндө концепттин маңызын аныктоо үчүн колдонулуучу эпитеттердин негизги тобун келтиребиз жана классификациялайбыз, алардын адабий-көркөм дискурстан алынган мисалдардагы колдонулуштарын демонстрациялайбыз.

Ой сөзү – биздин изилдөөбүздүн предмети болгон концепттин эң жалпы, нейтралдуу номинанты. Ал объективдүү чындыкты түшүнүктөрдө, корутундуларда чагылдыруучу ойлоо процесси; акыл жүгүртүүнүн натыйжасында пайда болгон мазмун, ой жүгүртүү маанисине ээ. Сөздүн семантикасы анын эпитеттерин бир нече түргө бөлүштүрүүнү талап кылат.

1) Ойдун позитивдүүлүгүн белгилеген эпитеттер: *гениалдуу* (Ю), *акылман, омоктуу, табылгалуу, улуу, алтын, орошон, натыйжалуу, жетик* (бул эпитеттин *жетилген, жеткилең* деген варианттары дагы бар), *бышкан, мыкты, өнүмдүү, таза, алгыр, бирдиктүү* (***Бирдиктүү*** *ойлор жамаатты бириктирет*), *позитивдүү, жемиштүү, мазмундуу* ж.б. Жалпы – 72 эпитет.

Академик К.К. Юдахиндин “Орусча-кыргызча сөздүгүнөн” алынган бирдиктерден кийин (Ю) белгиси коюлду. Демонстрацияланган бирдиктердин арасында туура, көтөрүңкү, жемиштүү, мыкты, асыл ойлорду билдирген тилдик каражаттар учурайт. *Таза, туура* эпитеттеринин башына *тап-, туп-* күчөткүч көрсөткүчтөрдүн жалгануусу аркылуу аталган аныктоочтордун күчөтүлгөн маанилери *таптаза, туптуура* жасалат.

2) Ойдун негативдүүлүгүн экспонаттоочу эпитеттер (59): *мокок, арам* (***Арам*** *ойдон алыс жүр, алып келбейт жакшылык*), *сандырак, караңгы, майда-чүйдө, баш-аягы жок, чаржайыт, орунсуз* (***Орунсуз*** *ой ооматына жетпейт*), *натыйжасыз, мазмунсуз, туруксуз, негативдүү, бук кылуучу* (Ю), (говорлордо) *чөп башылаган (үстүртөдөн)* ж.б. Мындагы арасында туура болбогон, нормалдуу эмес, пайдасыз, жаман, бузук ойлорду мүнөздөөчү бирдиктер бар.

Тынчы жок эпитетинин *тынчтанбаган, тынчты алган, тынчытпаган* (Ю) деген варианттары бар. Алар К. Юдахиндин сөздүгүндө дагы *ой*

лексемасы менен бирге келет. Мындай ойлор бизден күчтүүрөөк, алардан кутулуш кыйын, алар эрксизден башка келе берип, адамды жүдөтөт, кыйнайт, тынчын алат, зыянын тийгизет. *Байланышсыз, байланышы жок* эпитеттери ой сөзүн көптүк түрдө колдонулуусун талап кылат.

Биздин изилдөөдө негативдүү эпитеттерге караганда позитивдүү эпитеттер басымдуулук кылды. Кыргыз тилинин эпитеттер сөздүгү болбогондугуна байланыштуу базалык булак катары орус тилиндеги эпитеттер сөздүгүн, Интернет булактарынан колдонууга туура келди. Аларды калька ыкмасы менен которууда академик К.К. Юдахиндин орусча-кыргызча сөздүгү жемиштүү пайдаланылды. Мындагы материалдарды калькалоо жолу менен сөзмө-сөз которуп алдык. Эпитеттер көркөм чыгармалардан, макал-лакап, оозеки кептен дагы алынды.

Келтирилген эпитеттердин арасында бир, эки сөздөн, кош, кошмок сөздөрдөн жана бүтүндөй сөз айкашынан турган бирдиктер кезигет: *асыл, бейбаш, чоң маанилүү, болор-болбос, ыкылас койгон, ишенүүгө болбой турган, кишинин тынчын алган ж.б.*

3. Ойдун социалдык, илимий, көркөм адабий спецификасын атоочу эпитеттер: *абстракттуу, илимий, парадоксалдуу, логикалык, глобалдуу, сынчыл, образдуу, аналитикалык, коомдук, реалдуу, гениалдуу, фантазиялуу, формасыз, ишкердүү, критикалык, чолок (Ар дайым коомдо **чолок** ойлорго кооз уйкаштар балдак катары кызмат кылат), көркөм, интригалуу, чыгармачыл, ойноок, тикенектүү, инженердик, ж.б.* Жалпы – 59 эпитет. Буларда ойдун мүнөзүн, формасын, логикалык деңгээлин туюнткан эпитеттер көрсөтүлгөн.

4. Ойдун төмөнкү көрсөткүчтөр менен байланыштуу белгилерин номинациялоочу эпитеттер (361):

1. Убакыт (темпоралдык өзгөчөлүгүн): *күн мурунтан ойлонулган, убагында болбогон, эрте мененки, кечиккен, сейрек, жаңы, эски, кечки ж.б.*

2. Орун (локалдык өзгөчөлүгүн): *катып коюлган, ички, сырткы, жергиликтүү, баштагы, жүрөктөгү, түпкү, түпсүз, көкүрөктөгү ж.б.*

3. Түс (калоронимдик): *кара, жалтыраган, бүркөк, акактай, тунук, тунарган, бүлбүлдөгөн, киргил, жаркыраган, түнөргөн, түнт, караңгы* ж.б.

4. Көлөм: *кыска (Бою кысканын – ою кыска. Макал), алп, зор, пас, узун, он сегиз миң ааламды камтыган, учу-кыйры жок, майда-чүйдө* ж.б.

5. Сапат (квалитативдик): *терең, жагымдуу, көтөрүңкү, бышпаган, жалкоо, туруктуу, бүтүн, кылдат, татынакай, бекем, үстүрт, чийки* ж.б.

6. Кыймыл-аракет (динамикалык): *бат, күлүк, шок, активдүү, токтоо, баш бербеген, жандуу, кыймылсыз, дилгир, алоолонгон, карматпас* ж.б.

7. Сырткы көрүнүш: *тайманбаган, коркок, мас, кооз, шайыр, каардуу, иретсиз, даана, элес-булас, чарчаган, шаттуу, муңдуу, томсоргон, көзгө илешпеген, майып, пакиза (говорлордо), соолуган, ээн баш, мелмиреген, таптаза* ж.б.

8. Таандык формасы: *адамдын (философтун, профессордун, жаш баланын, шайлоочунун ж.б.), жалпы, көз карандысыз, элдик, улуттук, этностук, либералдык, саясий, лирикалык, өз- (-үмдүн, -нүн, -үбүздүн ж.б.).*

9. Адамдын менталдык ишкердигине байланыштуу эпитеттер: *акылга сыйбаган, талдоочу, кунарсыз, ыкылас койгон, унутулгус, жакшы ойлонулган, бышып жетилген, байкагыч, акылдуу, акыл-эсти бийлөөчү, ишенимдүү* ж.б.

10. Адамдын маанайы, жан дүйнөсү, психологиялык абалы менен байланыштуу эпитеттер: *бук кылуучу (Ю), тажаткыч, маскаралоочу, кайгылуу (Аны кайгылуу ойлор кыйнады. Ю, 883-б.), кутулгус, сүйүнүчтүү, ызалаган, жанга батуучу, маанайды түшүрүүчү, көңүл эргиткен* ж.б.

Сунушталган эпитеттер ой түшүнүгүн мүнөздөөдө гана эмес, “Ой” концептинин “ойлонуу”, “идея”, “пикир”, “көз караш” ж.б. сыяктуу репрезентативдерин аныктоодо дагы колдонула алат.

Эпитеттерди класстарга, подкласстарга, топторго бөлүштүрүү шарттуу түрдө аткарылды. Андыктан айрым эпитеттер эки-үч же бир нече топко таандык болуусу ыктымал. Мисалы, *элес-булас* эпитети “түс менен байланышкан эпитеттер” жана “сырткы келбет боюнча алынган эпитеттер”

топторуна таандык, *түрмөктөлгөн* эпитети - “көлөм менен байланышкан эпитеттер” жана “сырткы келбет боюнча алынган эпитеттер” ж.б.

Салыштыруу стилистикалык фигурасы эпитеттерде өзгөчө орунду ээлейт. Мисалы, *алоолонгон* эпитети ойду от, *күлүк* эпитети ат, *бүркөк* эпитети аба-ырайы, *жабышкак (жабышкан)* эпитеттери желим менен салыштырууга шарт түзөт.

“Ой” концептин репрезентациялоочу эпитеттер вариациялык, синонимдик, антонимдик кубулуштарды дагы өз кучагына алат. Көп маанилүү бирдиктердин басымдуу бөлүгү ойду сүрөттөөдө негизги түз маанисинде эмес, экинчи өтмө маанилеринде колдонулат. Мисалы, орус тилиндеги *трезвая мысль* сөз айкашын, *мас эмес ой* деп түз маанисинде берүүгө болбойт, өтмө маанисинде *салмактуу, салабаттуу ой* деп айтуу туура. *Соолуу* этишинин өткөн чак формасынын негизинде түзүлгөн *соолуган* атоочтугу полисемиялык касиетке ээ. Анын баштапкы мааниси - “кайноо, буулануу аркылуу азайган же түгөнгөн”. Ал ойго карата түз маанисинде аныктоочтук милдетти аткара албайт. Анын “жок болуу, түгөнүү (*Айта берип абышканын ою соолуду*)” деген үчүнчү мааниси ойду мүнөздөөдө *соолуган ой* сөз айкашында эпитеттик жүктү көтөрө алат. Ал эми *тантык* сөзүн түз маанисинде ойго карата колдонууга тилдик мыйзам жол бербейт – *оозуна келгенди тантый берген киши*. Бул биринчи маани адамдарга карата айтылат. Анын “мааниси жок, супсак” деген үчүнчү семасын *ой* сөзүнө (*тантык ой*) эпитет катары колдонуу максатка ылайыктуу.

Синонимдик жуптар: *адилет – калыс – туура, актуалдуу – орчундуу – салмактуу – олуттуу – маанилүү – мазмундуу, жакишы – мыкты – сонун, толук эмес – чала – чолок – чөп башылаган* (говорлордо), *үстүртөн* ж.б. Антонимдик дихотомиялар: *салмактуу – жеңил, позитивдүү – негативдүү, терең – үстүртөн, элпек – пассивдүү, глобалдуу – майда-чүйдө, бышкан – жетиле элек, чийки* ж.б.

Ушинтип, *ой* сөзү нейтралдык-илимий мааниге жана кеңири колдонулуу чөйрөсүнө ээ болуу менен ар түрдүү эпитеттер үчүн позиция ачат жана алар менен биргеликте концепттин жемиштүү экспоненти болот.

Жогоруда кыргыз тили маанилерди берүү үчүн колдонулуучу синонимдик, бирин-бири ич ара алмаштыра алган, синтаксистик түзүмдөрдүн бүтүндөй комплексине ээ экендигине күбө болдук. Бул көрүнүш бизге тилибиздин “Ой” концептин бүтүндөй жана адекваттуу мүнөздөөгө толук жөндөмү жана ири семантикалык потенциалы бар деп айтууга жол берет.

2.8. «Ой» концептинин репрезентативдеринин синтагма түзүү потенциалы жөнүндө

Концептти билдирүүчү сөздөрдүн айкалышуусун анализдөө ыкмасы жайылган ыкма жана ал З.Д. Попова жана И.А. Стернин сунуштаган ыкмага же багытка шайкеш келет. Изилдөөчүлөр өзүнүн анализин концепттин аталышын тандоодон баштайт. Ал эми окумуштуу С.Ж. Мусаев концепт тандалгандан кийин анын ар кыл тексттердеги башка сөздөр менен колдонулуусун аныктоо жеңил экендигин белгилейт [136, 541-б.]. Биздин көз карашта, конкреттүү сөздүн лексикалык айкалышуусу – концепттин [206, 369-370-б.] табиятынын маанилүү көрсөткүчү. Концептти чагылдыруучу сөздүн кепте колдонулуш мисалдары улуттук тилдин семиотикалык мейкиндигиндеги башка концепттер менен болгон анын «айкалышуусун» ачыктап берет. Бул ыкма изилдөөчү-лингвокультурологдор тарабынан жигердүү колдонулууда [139, 87-б.].

Төмөндө «Ой» концептинин репрезентанттарынын ар кыл сөздөр менен болгон айкалышууларын аныктап көрсөтмөкчүбүз. Изилденип жаткан концепттин номинанттары типтүү сөз айкаштарын түзүшөт.

1. “Зат ат. + илик жөн. зат ат.” модели боюнча түзүлгөн сөз айкаштар: *акылмандын ою, окумуштуунун пикири, ата-эненин санаасы, коомчулуктун көз карашы, кыздын эси, баланын кыялы, элдин эңсөөсү* ж.б. Ачкыч сөздөрдө субстантивдүүлүк басымдуулук кылат.

2. “Табыш жөн. зат ат. + этиш. аркылуу мамилеси”: *ата-энени, мугалимдерди, студенттерди, окуучуларды, ишкерлерди, математиктерди, философторду, саясатчыларды ... ойлонтуу/кыялдантуу.*

3. “Илик жөн. зат ат. + алдында + этиш. кыймыл атооч” формасы: *уктоо алдында ойлонуу, тамактануу алдында ойлонуу, иштөө алдында ойлонуу, үйлөнүү/нүн алдында ойлонуу, экзамен/дин алдында ойлонуу ж.б.*

4. “Тактооч + ойлонуу/ойлоо” модели: *көпкө, далайга, бир күн бою, бир саат, жакшылап, ката, жаңылыш, олуттуу, ачык, бүтүндөй, аягына чейин, толугу менен, түз, туура, чын жүрөктөн, ак ниет (-тик) менен, чындап, катуу, бекем, мыкты, аябай, жекече (Адамдын жекече **ойлонуусу** баарынан маанилүү), күнүгө, тынымсыз, дайыма, мурунтан, күн мурунтан, алдын ала ... ойлонуу.*

5. “Илик жөн. зат + 3-ж. таандык мүчөсү бар кыймыл атооч”: *ойдун пайда болушу, идеянын өсүп жетиши, көз караштын өрчүшү/жетилиши, пикирлердин топтолушу, ойдун бышышы/пайда болушу/келип, чыгышы/турмушка ашуусу/курчушу ...*

6. “Илик жөн. зат + 3-ж. таандык мүч. бар зат”: *ойдун образы, түрү, модели, формасы, жолу, көз караштардын гармониясы, күчү, эксперименти, системасы, пикирдин таасири, таасирдүүлүгү, процесси, тереңдиги, мааниси, рационалдуулугу, маанилүүлүгү, стили, кыскалыгы, кучагы ...*

7. “Атооч жөн. зат атооч + учур чактагы этиш”: *ой + келет (Мугалимдин көңүлүнө алда нече **ойлор келип жатат.** “Мугалимдер газетасы”)/жаралат/пайда болот/ойгонот/чыгат/туулат/кылт этет/эске келет (түшөт шап этип)/козголот (бул бирдиктердин баары ойдун башталышын билдирет); **быкылдап жатат** (Менин башымда ар түрдүү **ой быкылдап жатат.** Юдахин); *ой + кетпей коет/чыкпай коет (баштан), тынчсыздандырат/тынчты алат (кетирет)/ээлеп алат (жан дүйнөнү, башты, акыл эсти ж.б.)/бекем орнойт/жейт/жүдөтөт/кыйнайт/азап тарттырат/тажатат/айланы кетирет (көрсөтүлгөн бирдиктердин баары ойдун туруктуулугун билдирет); ой + мааниге ээ болот/кызыктырат/өзүнө**

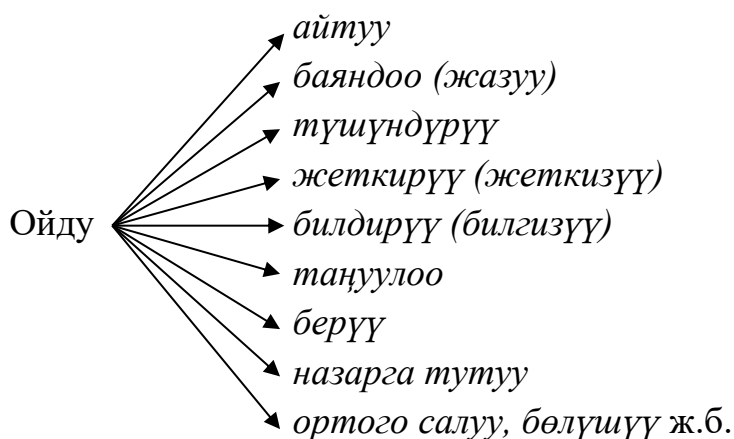

тартат/жагат/жүрөт (Сенин оюң кайда жүрөт?)/бурат (көңүлдү)/азгырат/коркутат/чочутат/байкалат/орундалат/ишке/турмушка /жүзөгө ашат/чачырайт/жүгүрөт/алмашат/туулат ж.б. Берилген этиштердин терс формалары менен дагы ой лексемасы айкалышат; (сенин) оюң + жагат – жакпайт/кызыктырат – кызыктырбайт/орундалат - орундалбайт ж.б.

8. “Барыш жөн. зат + кыймыл атооч”: *ойго + чөгүү (Сыйпалап кер мурутун ойго чөктү, Өзгөрүп куба жүзү мүнөт сайын. Абдыраманов)/чөмүлүү/батуу (Жер тиктеп көпкө турдум айран калып, Түбү жок ойго батып кыялданып. Осмонов); ойго/эске + түшүү/келүү/кылт эте түшүү; ойго + түрткү болуу/ала качуу/чөмүлүү; ойго + түрткү/убакыт/мүмкүнчүлүк берүү/таасир этүү/кошулуу/жсетеленүү ...*

9. “Табыш жөн. зат + кыймыл атооч” модели боюнча: *ойду + кубалоо/талкуулоо/өзгөртүү/буруу/бузуу/бөлүү/ойлоо/бүтүрүү (бүткөзүү)/ чаташтыруу/аралаштыруу/кыстаруу/бөлүшүү, ойду + ишке/турмушка/ жүзөгө ашыруу, өнүктүрүү/өркүндөтүү/өрчүтүү/тактоо/бийлөө/бекемдөө/ бышыруу/кеңейтүү/билүү/угуу/табуу/түшүнүү/ээрчүү/топтоо (Ал сүйлөөгө чейин ойлорун топтоп алды)/кармануу/байланыштыруу/апыртуу/негиздөө/ курчутуу/туудуруу/жүгүртүү/жеңүү (Кыялдуу сасык туман ойду жеңип, Коштошуу сөзүн айтты колун берип. Турусбеков) ...*

Объекти *ой* сөзү болгон кыска синтагманы төмөнкүдөй вербалдаштырып, схема түрүндө берүүгө болот:

10. “Чыгыш жөн. зат + кыймыл атооч”: *ойдон/эстен + кетпөө (чыкпоо), ойдон + качуу/кайтуу/коркуу/алыс болуу, ойдон/эстен + чыгаруу, ойдон + азап чегүү/жабыркоо/куткаруу* ж.б.

11. “Сын атооч + зат атооч”: а) *омоктуу ой, аруу кыял, курч пикир*; б) *ойлуу киши, кыялкеч жан, санаалуу эне, эстүү бала* ж.б.

Сунушталган лексемалар ойду демонстрациялоо үчүн колдонулат. *Анын оюна кылт этип сонун идея келе калды.* Юдахин, 488-б.). Бул сүйлөмдө тавтология орун алган. Бир маанилүү сөздөр кайталанып калган. *Ой* менен *идея* - синоним сөздөр, алардын бир кыска сүйлөм ичинде чогуу келиши деле туура. Биринчи сөздүн мааниси кенен, экинчи сөз гипоним катары колдонулган. Бул сүйлөмдү *Анын башына кылт этип сонун идея келе калды* деп өзгөртүп, *ой* сөзүнүн ордуна *баш* сөзүн колдонууга деле болот. Анткени *идея* башта жаралат, *идеянын башаты*, генератору дененин ушул бөлүгүндө жайгашкан.

“Ой” концептинин репрезентативдери менен алакадагы сөз айкаштар көп түрдүү. Биз алардын айрымдарын гана келтирдик. Алар бизге **типтүү сөз айкаштар курулуш материалы катарында сүйлөмдөрдүн конструктивдик моделдерине кантип кире тургандыгын** көрсөтүү үчүн керек болду. Албетте, сүйлөмдүн типтүү моделдерин сыпаттоо өзүнчө кызыктуу маселе, атайын иликтөөгө арзыйт, бирок ал биздин темага кыйыр мамиледе [139, 76-б.]. Төмөндө биз *ойлоо* номинантынын мисалында гана “Ой” концепти кайсы синтаксистик түзүмдөрдө өзүнүн турпатына ээ болуусун көрсөткүбүз келип жатат. Бул синтагматикалык моделдер назарга тутулуп жаткан концепттин жыш колдонулуучу экспоненттеринин бири. Аларда *ойло-* этишинин валенттүүлүгү ачыкталат.

Ойлоо этиши бир катар типтик конструкцияларды жасоого жол ачат:

1. Ким+кимди/эмнени+ойлойт. Бул жерде үч мүчөлүү синтагма: Атооч жөн. + табыш жөн. + этиш. Мисалдар: *Асан досторду, ата-энени, тууган-урукту ... акчаны, көйгөйдү, ооруну, эс-алууну ... ойлойт.* Ушул эле формуланы кеңейтип **Ким+ким/эмне+жөнүндө+ойлойт** төрт мүчөлүү

синтагманы жаратууга болот: *Асан үй-бүлө, ата-эне, акча, тамак ... жөнүндө ойлойт.* Фразанын бардык варианттарында борбордук уюштуруучу позицияны *ойлоо* этиши ээлейт. Мында концепт этиште көрсөтүлгөн, ал эми ойлоонун мотиви, багыты объектте берилген. Этиш менен объект түйүндүү жана кошумча маанилерди алып жүрүүчүлөр болушат. Мында мүчө термини сүйлөм мүчөсүн туюнтпайт.

2. Ким+ким болууну/эмне кылууну+ойлойт: *Асан юрист, жазуучу ж.б. болууну ... ойлойт. Асан саякат жасоону, эмгек кылууну ... ойлойт.*

3. Ким+канчалык+ойлонот: *Асан көп, аз, абдан, терең ... ойлойт.*

4. Ким+ким/эмне үчүн+коркот. *Асан колуктусу/ден соолугу/келечеги/сүйүүсү үчүн ... ойлойт.*

Ойлоо этиши менен алакадагы типтүү фразалардын тизмеси уланышы мүмкүн. Сүйлөмдөрдүн моделдери ар түрдүү мүнөздөгү лексикалык толуктоолорго ээ. Бирок жалпы каркас туруктуу. Аналогиялык жол менен фразалардын моделдери “Ой” концептинин башка экспоненттери менен дагы сыпатталышы мүмкүн. Жогоруда айтылгандардан тыянак чыгарабыз: “Ой” концептинин экспоненттери синтагма жасоонун тармакталган системасына ээ. “Ой” концептинин номинанты катышкан фразалардын моделдери көп санда, кепте түрдүүчө вариацияланышат, бирок оңой эле жалпыланышат жана типтүү конструкциялардын чектүү санына жыйнакталышат. Биз келтирген мисалдар *ой* сөзүнүн толук айкалышуулары катары кызмат кыла албайт. Алардын санын мындан да арттырууга, өнүктүрүүгө болот.

Бул эмгектин системалык материалдары кыргыз тилин үйрөнүүчүлөргө, бул тилде сабаттуу жогорку деңгээлде жаза билүүнү каалгандарга жана ар кыл сөздүктөрдү, окуу китептери менен окуу куралдарын түзүүчүлөргө белгилүү бир деңгээлде жардам көрсөтө алат.

2-баптан алынган тыянактар

1. “Ой” концепти адамдын ички дүйнөсүнүн базалык түшүнүктөрүнө кирет. Анда түшүнүктүк жана образдык мазмун бар.

2. Каралып жаткан концепт - адамдын менталдык концептосферасынын эң алгачкы звенолорунун бири. Ал көп пландуу, көп катмарлуу болгондугуна байланыштуу өзүнө карата түрдүү дефинициялардын жаралуусуна жол берет.

3. «Ой» концептинин өздүк экспоненти, лексикографиялык адабияттардагы материалдарга ылайык, субстанционалдуу жана субстантивдүү болот. Ал түшүнүк берүүчү түзүүчүлөрдөн турган 20дан ашуун микроталаага ээ.

4. Концепттин номинанттары ар түрдүү көлөмдөгү жана мүнөздөгү парадигматикалык системаларды түзөт. Кыргыз концептосферасында бул концепт тилдин этиштик, субстантивдик жана адъективдик бирдиктер аркылуу материалдашат. Алар стилистикалык планда бир кылка. Этиштик номинанттар формалдык белгилеринин көп түрдүүлүгү жана функционалдык-семантикалык касиеттерге бай экендиги менен айырмаланат.

5. Изилденип жаткан концепттин номинанттарына форма жасоочу, сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу, синтагмалык жана провербиалдык катмарлар мүнөздүү. Концепттин ядросу жана перифериясы парадигмаларда жана синтагмаларда ажыратылып көрсөтүлөт.

6. «Ой» концептинин деривациялык талаасын сыпаттоодо *ой* лексемасы өтө өндүрүмдүү. Бул лексемадан **61** курама сөз түзүүгө болот.

7. Талданып жаткан концепт психологиялык катмарга ээ. Илимий-популярдуу эмгектердин текстиндеги бирдиктерге статистикалык анализ жасоо анын когнитивдик мазмунун уюштурууда чоң кызмат аткарат.

8. *Ой* сөзүн репрезентациялоочу эпитеттер бул лексеманын түрдүү когнитивдик белгилерин, касиеттерин мүнөздөп көрсөтүп, табиятын аныктап, ага көркөмдүк түр берет.

III БАП. «ОЙ» КОНЦЕПТИНИН АКТУАЛДАШУУСУН ЖАНА ПРОПОЗИЦИЯЛАРГА АЖЫРООСУН ИЗИЛДӨӨНҮН НАТЫЙЖАЛАРЫ

Кириш сөз

Кезектеги бап «Ой» концептинин провербиалдык каражаттардагы пропозицияларын жана түрдүү образдык белгилерин иликтөөнү максат кылат. Провербиалдык деп тилдин көлөмү боюнча сөздөн жогору турган, «кадыресе, салттык, жалпы элдик, баарына маалым» семаларын камтыган, мааниси боюнча өзгөчө функционалдык-маанилик мейкиндик болуучу каражаттарын аташат, латынча *prōverbium*, англис тилинде *proverb* сөзү макал-лакапты билдирет. Тилдин провербиалдык бирдиктери эки же андан ашык кадимки сөздөрдөн турат. Анын минималдуу көлөмү – бир бирдикти же бир идеяны түзүүчү эки сөз. Ушул негизде провербиалдык каражаттарга фразеологизмдерди кошууга болот. Алар минимум эки сөздөн турат.

Абстракттуу концепттин структурасы көп сандагы образдык белгилерди өзүнө камтыйт. Концепттин номинанттарынын ар кыл образдык белгилерине кайрылуу анын мазмунун толук реконструкциялоого жол ачат.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер коюлду:

1) «Ой» концептинин фразеологиялык бирдиктердин, афоризмдердин текст уюштуруучулук мазмунун ачып берүү, бул концепт этностук лингвомаданий билим-тажрыйбанын өзүнчө бир үзүмү экендигин айкындоо;

2) провербиалдык каражаттарда чагылдырылган пропозицияларды ажыратып, алардын түрлөрүн, түшүнүк берүүчү, образдык жана аксиологиялык түзүүчүлөрүн аныктап берүү;

3) когнитивдик анализ жана пропозициялык анализдин интерпретациялоочу-сыпаттоочу бөтөнчөлүктөрүн «Ой» концептинин материалында мүнөздөп чыгуу;

4) «Ой» концептинин фрейм, сценарий түзүүчүлүк касиеттерин жана көркөм адабий тексттерде, обондуу ырларда пропозиция уюштуруу, аң-сезимде түрдүү ассоциацияларды жаратуу мүмкүнчүлүктөрүнө токтолуу.

3.1.1. «Ой» концептинин фразеологиялык бирдиктердеги лингвомаданият таануучулук көз карашта каралышы

Фразеология - кыргыз лексикологиясынын жетишерлик түрдө изилденген бөлүгү. Бул тармакка Э.Абдулдаев [5, 230-245-бб.], Н.К.Абдыракматова [6, 5-8-бб.], Т.Акматов, Ж.Мукамбаев [8, 210-217-бб.] Г.Жамшитова [54, 3-12-бб.], И.Н.Исабеков [79, 3-12-бб.], К.У.Кыдыкеев [113, 6-11-бб.], Ж.Мамытов [127, 170-183-бб.], А.П.Назаров [137, 6-27-бб.], Б.Б.Нарынбаева [138, 223-227-бб.], Ж.Осмонова [142, 7-23-бб.; 163, 5-11-бб.], А.Сапарбаев [1992, 179-183-бб.], Ж.Эгембердиев [212, 312-б.] ж.б. эмгектери арналган. Буларда фразеологиянын жалпы теориялык жана жеке маселелери каралган. Бирок кыргыз идиомаларындагы **“Ой” концептинин экспонатталыш жолдору атайын иликтөөнүн предметине айланган эмес болчу.** Ал эми фразеологиялык айкаштардагы ар кыл концепттердин репрезентацияланышы бир топ лингвисттердин жана лингвомаданият таануучулардын изилдөө предмети болгон.

Н.А.Красавский туруктуу сөз комплекстерин (фразеологиялык бирдиктер, ширешмелер, т.а. идиомалар, фразеологиялык айкаштар, афоризмдер, клишелер жана аларга структуралык-семантикалык жактан жакын макал-лакаптык айтымдарды) эң эле баалуу лингвомаданий материал деп саноого болот деп эсептейт да, аларды изилдөө бир гана филологдор үчүн эмес, бардык гуманитардык илимдердин өкүлдөрү үчүн абдан зарыл экендигин белгилейт [104, 87-б.]. Лингвомаданий аспектидеги фразеология маселелери Л.Г.Бабенко [20, 97-98-бб.] жана В.И.Шаховскийдин [207, 282-283-бб.] эмгектеринде дагы талкууланат. Айрым окумуштуулар фразеологизм менен идиома термининин ортосуна чек коюшат, бирок биз эки түшүнүктү синоним катары санап, алмак-салмак колдонобуз.

Кыргыз тилинде “Ой” концептин вербалдаштыруучу фразеологизмдер түзүмү (көлөмү), формасы, семантикалык структурасы жана концептти чагылтуу касиети боюнча ар түрдүү. Алар эки, үч жана көп компоненттүү болуп, ойдун ар кыл көрүнүштөрүн, ойлонуу процессинин түрдүү

кырдаалдарын жана ойдун ишке ашуу/ашпоо даражаларын ж.б. туюнткан элементтерден турат. Бул идиомалар ойдун башатын, жүрүшүн жана натыйжасын, санаа тартып, убайым жеп жаткан субъекттин тынчсыздануусун, негативдүү, асыл ой-максаттарды, ой жүгүртүүнү, ойлонуунун мүнөзүн, ага түрткү болуучу себептерди сөздөр менен “тыштап”, ойдун этаптарын, узактыгын, көпкө созулбагандыгын, аны менен байланыштуу кыймыл-аракеттерди ж.б. номинациялашат.

Көпчүлүк идиомалардын биринчи мааниси биз изилдеп жаткан объектке тиешелүү болсо, айрымдарынын биринчиси эмес, экинчи туунду мааниси ой түшүнүгү менен тыгыз байланышта болгон учурлар байкалат. Мисалы, *бүк түшүү* – 1) буттарын бүгүп, көмкөрөсүнөн жатуу; 2) кайгыга, санаага жеңдирип, убайым тартып жатып калуу, *камыр-жумур болуу* – 1) бири-бири менен жакын болуп аралашып кетүү; 2) ойлогондой, самагандай болуу. Мында биринчи баштапкы маанилер биз үчүн маанилүү эмес, ал эми *кара саат* - 1) кара санатай, кара ниет; 2) абдан кыйын, азаптуу, кырсыктуу деген маанидеги мисалда экинчи, туунду маанинин “Ой” концептине тиешеси жок.

Айрым фразеологизмдерде *ой* сөзү катышканы менен ал өз лексикалык маанисин жоготуп, сүйлөмдү куруучу блок катары колдонулуп калат, аларда ойлонуу мааниси жок: *ой-боюна койбоо* – акидей асылып, жан-алын койбоо.

Фразеологизмдердин арасында тил ээлеринин этноменталдык спецификасын чагылдыруучу жана улуттук-маданий мазмунга ээ бир топ бирдиктер бар. Алар кыргыз этносунун менталдык-тилдик аң-сезиминин элементтерин, жашоосунун лингвомаданий эпкиндерин: *күкүк менен зейнептей, куш бооңор бек болсун! асан кайгы, төрт түлүгү шай* ж.б. бирдиктердин мааниси кыргызга гана түшүнүктүү. Булардын ичинен *куш бооңор бек болсун! аягыбыз жеңил болсун* бирдиктери сүйлөм түзүлүшүнө ээ. Кыргыз тилинде “Ой” концептин репрезентациялоочу “зат атооч + этиш” схемасы боюнча түзүлгөн көп сандагы фразеологизмдер бар. Алардын жалпы саны - 97. Аларды эки чоң топко бириктирүү мүмкүн:

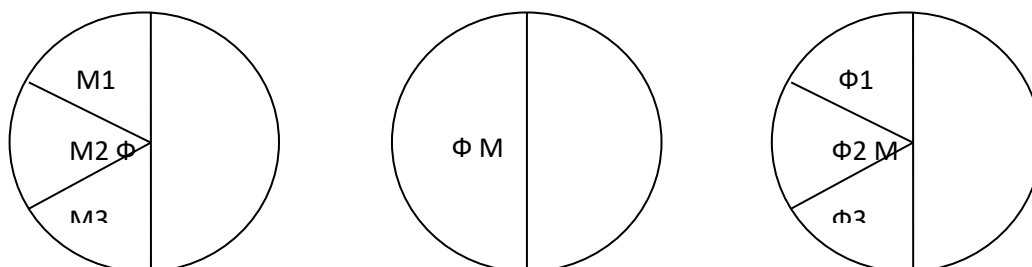
1) “ойлонуу, ойлоо, санаага батуу, убайым тартуу, кабатырлануу, тынчсыздануу, ниет-тилекти билдирүү ж.б.” маанисине ээ фразеологизмдер;

2) “ойлонууга, санаага батууга, убайым тартууга, кабатырланууга, ниет-тилекти билдирүүгө ж.б. мажбурлоо” маанисине ээ фразеологизмдер;

Фразеологизмдердин бул эки тобунун экспоненттеринин ортосунда трансформациялык алакалар жашайт [136, 711-б.].

Изилдөөнүн объекти болгон фразеологизмдердин бир нечеси көп маанилүү. Полисемия өкүм сүргөн мезгилде концептин семасы фразеологизмдин маанилеринин бирөөсүндө гана камтылат. Көп маанилүү идиомаларда ойдун чагылуу деңгээли жогору эмес, ал эми бир маанилүү бирдиктерде ал ачык, так жана адекваттуу берилет. Ушул көз карашта ой идиомаларынын бир нече семантикалык топторун бөлүп көрсөтөбүз: 1. Өзүнүн семантикасында “Ой” концептин камтыган көп маанилүү идиомалар. 2. “Ой/ойлоо/ойлонуу/ой жүгүртүү” семалары бар бир маанилүү идиомалар. 3. Варианттык катышка ээ жана ойдун/ойлонуунун жана анын негизги экспоненттеринин маанилерин билдирүүчү синонимдик идиомалар. Синонимдик идиомалар менен катар антонимдик идиомалар дагы кезигет: *кара жүрөк – ак жүрөк, жүрөгү алып-желеп болуу - мурдун балта кеспөө, көктөн тилегени жерден табылуу - үмүтү таш кабуу ж.б.*

Идиомалардын мааниси менен формасынын ич ара байланышын үч моделге бөлүп көрсөтөбүз. Алар схемалык түрдө төмөнкүдөй берилиши мүмкүн:

Биринчи учурда сөз эки же андан ашык маанилери бар, бирок алардын бирөөсү же экөөсү гана “Ой” концептинин элементин өз кучагына алган идиомалар жөнүндө болуп жатат. Мында бир формага бир канча маани дал келет. Алардын бир бөлүгү каралып жаткан концепт менен байланышы жок.

Айрым мисалдарды келтирели: *ичкен ашын жерге коюу* – 1. Абдан кадырлоо, жакшы көрүү. 2. Абдан самоо, эңсөө, ак эткенден так этүү; *көзүн кароо* – 1. Бирөөгө көз каранды болуу, баш ийүү маанисинде. 2. Айткан-дегени менен, ою менен болуу. 3. Бирөөнүн жардамына муктаж болуу ж.б.

Экинчи учурда “Ой” концептинин репрезентативдеринин чөйрөсүнө толугу менен таандык идиомалар жөнүндө сөз жүрөт. Алар бул лингвопсихологиялык түшүнүктүн чегинен чыгышпайт жана анын “жеке менчик” номинанттары болушат. Аларда концептти идиоманын компоненттери биргеликте чагылдырышат: *эки ойлуу болуу, тогуз толгонуу, башы катуу, жүрөк заада болуу, жүрөгүн өйүү* ж.б.

Үчүнчү схема формалдык жактан ар түрдүү фразеологизмдер окшош, бирдей же жакын мааниге ээ боло тургандыгын көрсөтөт. Бул моделге таандык фразеологизмдер эки типте болуусу мүмкүн. Биринчи топко өзүнүн курамында ар түрдүү лексемаларды камтуу менен окшош маанини берүүчү синонимдик идиомаларды кошууга болот. Экинчи топчого курамындагы элементтер чагылтуучу маанини өзгөртпөстөн, өз ара эркин алмашууга жөндөмдүү фразеологизмдер кирет: *ичинен сызуу - ичтен сыздоо - ичинен кейүү - ичинен түтөө; көктөн тилегени жерден табылуу - көктөн издегени жерден табылуу - асмандан издегени жерден табылуу* ж.б.

Төмөндө биз $\Phi - 3_1, 3_2, 3_3 \dots$ моделиндеги фразеологизмдерге бир аз токтолобуз. Бул топко эки, үч же андан көп мааниси бар жана ал маанилердин бирөөсү “Ой” концептин репрезентациялаган бирдиктер кирет. Мисалы, *ичи күйүү* идиомасы 3 мааниге ээ: 1. Өкүнүү, кайгыруу. 2. Ардануу. 3. Кызгануу. Демек, ал кептин ар түрдүү үч жагдайында колдонулат. Сөздүк биринчи планга ойлонуу семасын алып чыгат. Ал эми *мээси айлануу* идиомасы сөздүккө ылайык төмөнкү маанилерди берет: 1. Келесоо болуп, алжып калуу. 2. Бир чечимге келе албай башы маң болуу. Бул жерде бизди экинчи маани гана кызыктырат. *Ала көөдөн* фразеологизми: 1. Оюнда арамдыгы жок. 2. Мактанчаак, жеңил мүнөз маанилерин репрезентациялайт. Ал өзүнүн бир тарабы менен гана “Ой” концептинин чөйрөсүнө кирет.

Кыргыз тилиндеги “Ой” концепти катышкан фразеологизмдерди конструктивдик-семантикалык касиеттерине карата лингвомаданий планда типтештирүүгө, белгилүү парадигмаларга же топторго ажыратууга болот.

I. Башкаларга жамандык ойлоо, бузук ниетте болуу, ичи таруу (32):

а) *ор казуу, тузуна кара саноо, айдарын тигүү, койнуна котур таш катуу, кайырмак салуу* – кандайдыр бир нерсеге же бирөөгө карата арам ойдо болуу, кара ниеттик, душмандык кылуу. *Бизге кара санап көпүрөнү бузган ким?* (Жантөшев), *чылбыр таштоо, пейли агарбоо* ж.б.

б) *пейли бузук, суук көз, ичи тар* (бул идиоманын “кызганчаак” деген мааниси изилденип жаткан концептке тиешеси жок), *тузу арам - Ушу тузу арам итти колуңуздан келсе каматып да коюңуз* (Сыдыкбеков), *котур ташы койнунда, кара жүрөк* ж.б.

в) *ичине кара таруу айланбоо, ичи таруу, көрө албоо, ич күүдүлүк* ж.б.

Берилген идиомаларда жалаң арам ойлуулук, жаман ниеттик, кара санатайлык, кыянатчылык, кастык жана ичи тар, көрө албас, бузук ойлуу, кара ниет, пейли тар адамдардын иш-аракеттери, кылык-жоруктары таасын мүнөздөлүүсү “Ой” концепти “Жамандык/арамдык” концептинин курамына кирип кетүүсүн да далилдейт. Булардагы бардык маанилер ак ниеттүүлүк, ак жүрөктүк, асыл ойлуулук маанилерине карама-каршы келет.

II. Кайгыруу, капалануу сезими, жан дүйнөнү кыйноочу ой (26):

а) *кан жутуу, ичинен кан өтүү, өңү бузулуу, каңырыгы түтөө/каңырыгы таш жаруу, жүрөгү туз куйгандай ачышуу, кабыргасы сөгүлүү, көзүнөн чаар чымыны учуу* (өтө оор абалда калып, айласы кетүү деген экинчи мааниси капалануу, кайгыруу мааниси менен байланышы жок), *жүрөгү күйүү* – катуу кайгыруу, өтө капалануу, катуу өкүнүү аябай жаны ачуу. *Кантээр айла табалбай Кан жуткансың ичиңде* (Токтогул) ж.б.

б) *кабагын карыш салуу, ичи күйүү, кабагы бүркөлүү, жылдызы жерге түшүү, ичи бышуу, жүрөгү жаралуу, ичинен сызуу/ичтен сыздоо* ж.б.

Бул топто адамдын бир нерсеге катуу капа болгонун, өкүнгөнүн, кайгырганын, убайым тарткандыгын, ичи күйгөндүгүн, көңүлү чөккөндүгүн,

жаны ачыгандыгын, бушайман, бук болуусун, жана кимдир бирөөнүн көңүлүн калтыруу, ага запкы көрсөтүү, аны катуу кайгыга, азапка калтыруу, убайым тарттырууну сүрөттөөчү фразеологизмдер бириктирилген. Биринчи бөлүктөгү сөз айкаштардын семантикасындагы *абдан, өтө, аябай, катуу* сыяктуу күчөткүч сөздөрдүн пайдаланылгандыгы кыймыл-аракеттин жогорку даражада болгондугун тастыкташат. Мындан тышкары көптөгөн бирдиктерде *жүрөк* сөзүнүн катышуусу, абдан капалануу, кайгыруу процесстери адамдын нерв ишмердүүлүгү менен гана эмес, ички органдары менен дагы байланыштуу экендигин көрсөтөт. Ал эми экинчи топтогу сөз айкаштарда мындай көрүнүш байкалбайт, күчөткүч маанилер катышпайт.

III. Ой-тилек орундалуу, иш, бардык нерсе ойдогудай болуу (24):

а) *ташы тегеренүү, төрт түлүгү шай, көңүлү ток, оңдой берди болуу, телегейи тегиз, илебине дан бышу, майдай жагуу, күнү туу; Ал убакта күчтүүнүн күнү тууп, карылуунун карды тоюучу* (Сыдыкбеков) ж.б.

б) *төөсү ак тууду, көктөн тилегени жерден табылуу/көктөн издегени жерден табылуу/асмандан издегени жерден табылуу, ашыгы алчы туруу, ак жолу ачылуу; Ак жолум ачылса чоң шаарда окуп калам* (Сыдыкбеков) ж.б.

в) *төбөсү көккө/айга жетүү/төбөсү көккө тийүү, кабагы ачылуу, кабагы ачык/кабагы жарык/маңдайы жарык/маңдайы ачык; Кабагы ачылып, ата бүгүн көргөн-билгендерин сүйлөй баштады* (Убукеев) ж.б.

Жогоруда келтирилген мисалдарда варианттуулук бир нече жолу байкалат. Бул фактылар кыргыз тилинин образдуулугунан, ийкемдүүлүгүнөн, кыргыз элинин сөзмөрдүүлүгүнөн кабар берет.

Белгиленген мисалдарда адамдын ой, максат, ниет, пландары орундалуусу, ой-тилектери ишке ашканда төбөсү көккө жетип сүйүнүп, жайдары мүнөздө боло тургандыгы байкалат. Буларда ойлонулган иштин, максаттын натыйжалуугу биринчи орунда турат.

IV. Кенебөөчүлүк, камырабоочулук, жеңил ойлуулук (21):

а) *мурдун балта кеспөө, камырап койбоо, этибарга албоо, дүнүйө капар, элес кылбоо, каакы ордуна көрбөө* (бул идиоманын теңсинбөө деген мааниси

биз карап жаткан объектке карата маанилүү эмес), дүнүйө өрттөнүп баратса да, быш этпөө; **Мурдубузду балта кеспейт**, кайгы-капа менен жумушубуз жок (Убукеев) ж.б.

б) тил учунан, алды-артын карабай, аңды-дөңдү карабоо, жандан түңүлүү, башы ооган жакка кетүү; Анын ошондой алды-артын карабай айта бермей бар. Тил учунан айта салуудан оңой не бар (“Ала-Тоо”).

Аталган сөз айкаштарында кандайдыр бир маанилүү иш-аракеттерди, олуттуу, нерселерди этибарга албоо, аларга карата түпкүлүгүн ойлобой, жеңил ойлуулук менен мамиле жасоо сыяктуу көрүнүштөр белгиленет.

V. Татаал нерселердин үстүнөн катуу ойлоону, оор маселени чечүү үчүн көпкө ойлоону, бир чечимге, тыянакка келе албай ой басуу (20):

а) он толгонуу, эки анжы болуу, мээси айлануу/мээси айнуу/мээси катуу, каңгы баш, нес болуу, эси кетүү, кош көңүл (бул мисалдын талгак мааниси эске алынбады), **башы айлануу, эки ойлуу болуу; Көзү так жетпеген Ороскул он толгонуп ок чыгарбай токтоду** (Осмоналиев) ж.б.

б) кабыргага кеңешүү, ийри отуруп түз кеңешүү, акылга салуу, эсине келүү, акыл токтотуу, теңирин таануу; Сабырлык менен акылга салып иш кылуу керек (Жантөшев) ж.б.

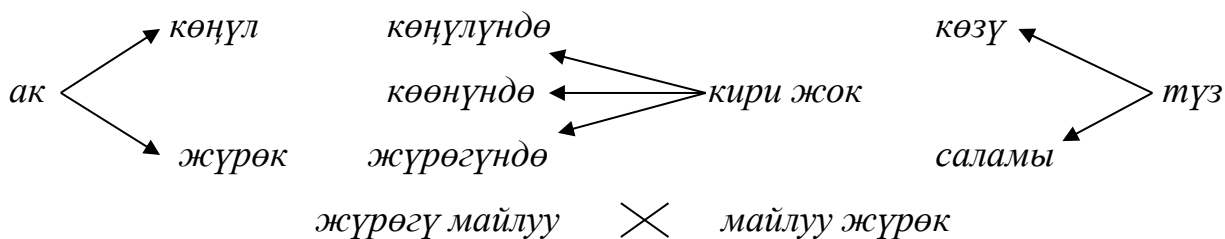
в) тогуз толгонуу, кирпич какпоо, баш катырма, баш катыруу, баш катуу/башы маң болуу/башы шишүү/башы ооруу чачы агаруу; Ойлой берип башым шишиди, эч нерсе чыга турган эмес (“Чалкан”) ж.б.

Жогоруда аталган 20 туруктуу сөз айкашында талаал маселени, табышмакты чечүүдө катуу ойлоонун талап кылынуусу, кайсы бир чечимге келүүдө абдан мыкты ойлоо керектиги жана адам көпкө, катуу ойлонгондо эмне кылышын билбей, башы маң болуп кала турганды белгиленет.

Ойлоо/ойлоону процессинин жогорку деңгээли, градациясы дал ушул мисал катары табылган фразеологизмдерде байкалат. Алар ойлоонун күчүн, узактыгын көрсөтүүгө жөндөмдүү.

VI. Башкаларга жамандык ойлобоо, ак ниетте болуу (19):

а) сын атоочтук фразеологизмдер - *ак жүрөк, ак көңүл, ак жолтой, оюнда кара жок, көзү түз, көңүлүндө кири жок/жүрөгүндө кири жок/көөнүндө кири жок, саламы түз; Оюнда кылдай кара жок* Дүйшөнкулду кампачы кылып шайлашты (Бөкөнбаев) ж.б. Мында *жүрөк, көңүл, жолтой* сөздөрүнө карата *ак* сөзү эпитет катары колдонулган. Берилген бирдиктер варианттуулукка, кайчылаш варианттуулукка жол ачат:

б) этиштик фразеологизмдер - *жырык ийнесин албоо, кылдай кара санабоо, сокур ийнесине кара санабоо, көөнү агаруу, ак саноо; Ата-энемдин арбагын сыйлаган ак байбичеге кылдай кара санаба, - деди* (Сыдыкбеков).

в) кошумча маанилерди камтыган фразеологизмдер - *ала көөдөн, ала-көөдөк, ала өлкө* (бирдиктеринин мактанчаак, жеңил мүнөз адамды туюнтуучу экинчи мааниси изилденип жаткан концепт менен эч кандай байланышы жок), *жайдак төш, майлуу жүрөк* ж.б.

Көрсөтүлгөн бардык мисалдарда бирөөлөргө жамандык ойлобоо, ак ниетте, жакшы мамиледе болуу жана кең пейилдүүлүк, асыл мүнөздүүлүк маанилери камтылган. Бул топтогу бирдиктердин көпчүлүгү “Ой” концепти” “Жакшылык” концепти менен тыгыз байланышта экендигинен кабар берет.

VII. Сары санаа болуу, тынчсыздануу, жан дүйнөгө бүлүк салып, тынчтык бербеген ойдун басуусу (16):

а) *камтама болуу, ичкени аш болбоо, жүрөгү түпөйүл болуу, көңүлү жарым, жүрөгү титирөө, санаасы сан болуу, жүрөк заада болуу, чийки (тоң) май жегендей, жегени желим, ичкени ирим болуу* ж.б.

б) *жүрөгүн өйүү/жүрөгүн өйкөө, жүрөгү элел-желеп болуу, жүрөгү зыр дей түшүү, жүрөгү околжуу, жүрөгү алып учуу; Жүрөгү алып учуп, көз алдында дагы эле уулу турду* (“Кыргызстан аялдары”).

Келтирилген бирдиктер кайдайдыр бир нерсенин боло турганын күтүп, кимдир бирөөнү сагынып, санааркап, бир нерсеге кооптонуп, ойлой берип, көңүлү тынчыбаган адамдын абалын ачат. Сестенүү, тынчсыздануу, сарсанаа болуу адамдын жүрөгүнө зор келүүсү жана бул процесстердин баары жүрөк менен байланыштуу экендиги келтирилген идиомалардан байкалат.

VIII. Ой-тилектин орундалбашы, максаттын ишке ашпоосу (16):

а) *үмүтү таш кабуу, тилеги таштай катуу, талаада калуу, таш тиштөө, арам өлүү, таш кабуу, сунсуну суу, ындыны өчүү, тумшугу ташка тийүү/тумшугу таштай катты/тумшугу катуу, арыз-арман/арыз-муң; Таалайлуу элге катылган, **Таш капсын** анын **тилеги** (Тоголок Молдо) ж.б.*

б) *дат деп отуруп калуу, колу жетпөө, арманда калуу, бармагын тиштөө, ара жолдо калуу, көзү ачык өтүү/көзү ачык кетүү/көзү ачылбай кетүү* (бул идиоманын дагы экинчи мааниси актуалдуу эмес) ж.б.

Келтирилген мисалдарда адам ар дайым эле ойлогон оюна жете бербестиги, анын тилеги/үмүтү кээде орундалса, кээде ишке ашпашы жана ишеничи, планы аткарылбай калса өзүн начар сезүүсү жөнүндө айтылат.

Ата-бабаларыбыз тилектин орундалбоосун билдиргенде эмнегедир *таш* сөзүн колдонушкан (*үмүтү таш кабуу, тилеги таштай катуу, таш тиштөө, тумшугу ташка тийүү, тумшугу таштай катты* ж.б.). Мында таш өзгөчө касиетке ээ болуп, борбордук орунда тургандыгы байкалат. Балким, эмгек жана уста куралдарын (балта, теше, кетмен, орок ж.б.) ташка урганда, алардын мокоосу, жараксыз болуусу, куралы начар болсо, адам ойлогон оюна жетпей, ниетин ишке ашыра албоосу назарга тутулуп жатат.

IX. Ичтеги ой, самоо, көксөө, тилөө, көкүрөктөгү сагыныч (13):

а) *таңдайы такылдоо, көзү кызаруу, үзүлүп түшүү, эт-бетинен кетүү* (экинчи мааниси маанилүү эмес), *оозунан көк түтүн буркуроо, көз артуу, көздөн учуу; Элимден кабар келсе деп, **Эки көзүм кызарды*** (Токтогул) ж.б.

б) *эки көзү төрт болуу, кол сунуу, көңүлү оо, тал кармоо* (бул бирдиктин бет-бетинден тарап кет, бытырап кет деген мааниси ашыкча); *Пайдаланып алтын жаштан, **Кол сунгула жылдызга*** (Аалы) ж.б.

Жогорудагы идиомаларда бир нерсеге жетүүгө болгон аракеттер, умтулуулар, ага ээ болууга карата каалоолор, эңсөөлөр, зарыгуулар, туурасында айтылып, тилек-максаттар, өксөөлөр, сыздоолор белгиленген.

X. Каалоо-тилек, колдоочу ойду билдирүү, бата берүү, көңүл айтуу жана каргоо (11):

а) ак жолуң ачылсын! жолуң шыдыр, жолдошуң кыдыр болсун! иш илгери! аягыбыз жеңил болсун, бешик бооң бек болсун! куш бооңор бек болсун! Иш илгери, балдар эмне кылып жатасыңар? (Турусбеков);

б) жаткан жери жайлуу болсун! кайрат айтуу/көңүл айтуу;

в) жети атаңдын боорун же! кудайга үнү угулуу/кудайга үнү жетүү.

Жогорудагы фразеологизмдерде кимдир бирөөгө каалоо-кутуктоо айтуу, кайгылуу адамга жакшы тилек айтып көңүлүн көтөрүү жана жаман оюн багыштап, каргоо маанилери камтылган.

XI. Ойбоюна койбоо, ойлонууга мүмкүнчүлүк бербөө (5): *акидей асылуу, ач кенедей жармашуу/ач күзөндөй асылуу, көк бет, көк мелтей, кургак чечен, ой-боюна койбоо; Ой-боюна койбостон, атын алып кетти* (Бейшеналиев). Бул идиомаларда ойлонуу маанилүү экендигине көңүл бурулбагандык, өжөрлүк, эмоционалдуулук, албууттануучулук өкүм сүрүп турганда, ойлонууга мүмкүнчүлүк берилбестиги сүрөттөлөт.

XII. Ашыкча убайымчылдык (3): *Асан кайгы, бүк түшүү, зээни кейүү* – абдан убайымчыл болуу, санаага жеңдирип, абдан мүнкүрөп, бирөөгө боору ооруп, катуу кайгырып калуу. *Жалгыз баласы өлүп, кемпир бүк түшүп калды* (“Ала-Тоо”). Келтирилген бирдиктер болбогон бир нерселерди ойлоп кейий берген, бирөөгө боору ооруган, убайымчыл адамдын жүрүм-турумун сүрөттөйт. Алардын арасында заттык да, этиштик да фразеологизмдер бар.

XIII. Ар дайым ойлоп жүрүү (4): *эси-көөнүнөн кетпөө, оозунан түшүрбөө, көз алдынан кетирбөө, сууга салуу.* Кимдир бирөөнү же кайсы бир нерсени ойдо сактоо, унутпоо, кайра-кайра элестете берүү маанилери камтылган. Бирок унутуу семасына ээ *сууга салуу* идиомасы семантикалык жактан жогорудагы мисалдарга каршы келип, аларга антоним боло алат.

XIV. Ойду толук жеткире албоо (2): *сөз кыска, тил кыска* (бул идиоманын бир нерсени айтууга мүмкүнчүлүгү жок мааниси эске алынбады).

XV. Ойду айттырбай туруп билип алуу, жакын болуу, сааналаштык (5): *сыр билги, көңүлүн табуу/көөнүн табуу, үзөңгү жолдош, коюн-колтук алышуу, көңүлү жакын.* Кимдир бирөөнүн оюн айттырбай билүүнү, оюндагысын аткарууну жана бир пикирдүү, ынак, сааналаш адамды мүнөздөөчү семалар бар жана алардын бир тобу сын атооч фразеологизмдер.

XVI. Ойду алдын ала билип коюуга карата аракеттер (5): *тилин тартуу, сырын тартуу, жибин тартып көрүү, танабын тартып көрүү/тамырын тартуу, тамагын майлоо.* Берилген мисалдарда кимдир бирөөнүн сырын билүүгө аракет кылуу, ой-пикирин тымызын байкоого тырышуу, сыйлап көңүлүн алуу маанилери орун алган.

XVII. Ойго келген нерселерди айтууга карата тыюу салуу (2): *тилиңди тарт/тилиңди тый, жаман апаз баштаба.* Изилденип жаткан концепттин ачык экспоненттери катышпайт. Буларда ойлонуу жөнүндө түз маалымат берилбегендиктен, аларды концепттин чекебелине кошууга болот.

XVIII. Бирөөнүн ою менен болуу (6): *көзүнүн агы менен тең айлануу, көзүн кароо, жүгөн салуу/жүгөн катуу, оозуң кайсы десе, мурдун көрсөтүү; Баланын көзүн карасаң эрке боло берет экен* (“Ала-Тоо”). Чагылдырылган идиомаларда, негизинен, бирөөгө көз каранды болуп, анын ою менен жүрүү, өз алдынча ой жүгүртө албоо, өз ою менен болуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратуу маанилерине басым жасалганы көрүнүп турат. Ал эми *ээн жердин бөрүсү* (оюндагысын кылган, өзү билип, өзү бийлеген. *Уркуя жөн эле ээн жердин бөрүсү көрүндү* (Байтемиров)), *көзүнө карабоо, элес кылбоо* бирдиктери жогоруда берилген идиомаларга антонимдик катышта болушат.

XIX. Ойго келбеген, ойдо жок нерсе (2): *үч уктаса түшүнө кирбеген/үч уктаса түштө жок/күтпөгөн жерден.*

XX. Бирөөнүн жана өзүнүн камын ойлогондук (3): *көңүлгө алуу* (мунун таарынуу, иренжип калуу мааниси ашыкча), *өз көмөчүнө күл тартуу, эл көзүнө/душман көзүнө/кожом көрсүнгө.* Мында бирөө жөнүндө ойлоого,

өзүнүн гана камын көрүүгө, башкалар ушундай деп ойлосун деген сыр алдырбоого көңүл бурулган. Буларды антонимдер катары саноого болот.

“Ой” концепти менен байланыштуу, бирок жогорудагы **эч бир топко таандык эмес фразеологизмдер** төмөнкүлөр болду: *беш кол тең эмес* – бардыгы ойдогудай эмес деген мааниде колдонулат, *ичине кирип чыккандай* – көргөн-билгендей, оюндагысындай, *колго салуу, колтук ачуу, жокко саноо, көз караш* ж.б. *Көз караш* сөзү *ой* сөзүнүн синоними болгону менен, андан өзүнүн колдонулуу чөйрөсү менен айырмаланат. Ал көбүнчө илимий стилде жазылган тексттерде жолугат.

“Ой” концепти катышкан фразеологизмдерди сыпаттоо Ж.Осмонова, К.Конкобаев жана Ш.Жапаровдор тарабынан түзүлгөн жана басмадан чыккан Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнүн” [131, 519 б.] жана академик А. Акматалиевдин редакциясы астында басылган “Кыргыз тилинин сөздүгү” аттуу ири эмгектин ж.б. фразеологиялык сөздүктөрдүн негизинде ишке ашырылды [130, 1108 б.]. Алардан каралып жаткан концепттин семалары тигил же бул көлөмдө камтылган 231 фразеологизм чогулттук. Алар парадигматикалык негизде топтоштуруу, жалпылоо аркылуу системалаштырылды. Жыйынтыгында 20 микро топ бөлүнүп көрсөтүлдү. Идиомаларды колдонулуу өзгөчөлүктөрү боюнча парадигмаларга ажыратуу, топторго бөлүштүрүү алардын жагдайга карата шартталуусунан кабар берет. Бардык эле сөздүктөрдө этиштик фразеологизмдер басымдуулук кылат. Атоочтук фразеологизмдер аларга салыштырмалуу аз. Алсак, мааниси *Үй-бүлөнү наалытуучу Асан кайгы баши жаман* (Жантөшев) мисалы аркылуу ачыкталуучу *Асан кайгы* фразеологизми. *Асан кайгы* деп кыргызда болбогон бир нерселерди ойлоп кейий берген, абдан убайымчыл адамды айтышат. *Ичи бузук* бирдиги дагы бул топко кирет. Анын курамында субъект жана предикат, б.а., булар катышкан сүйлөмдүк түзүлүш бар, бирок предикат мында вокативге карата аныктоочтук функцияны аткарат. Кыргыз лингвомаданиятында сыртынан билдирбеген, бирок бирөөгө карата пикири жаман адамды *ичи бузук* деп коюшат. Бул мисалда экинчи сөз атрибуттук

функцияны аткарат. Бирөөгө жамандык ойлобогон адамды мүнөздөөчү *оюнда кара жок* фразеологизми атоочтук мүнөзгө ээ. Анын баштапкы формасы белгилүү бир жакка таандык өзгөчөлүктүн бар экендигин көрсөтүп турат. Ал үчүнчү жактын жекелик санына таандык. *Оюнда кылдай кара жок Дүйшөнкулду кампачы кылып шайлашты* (Бөкөнбаев). Жогоруда келтирилген мисалдар фразеологизмдерди сөз түркүмдөрү боюнча дифференциациялоого боло тургандыгын айгинелейт: этиштик - *он толгонуу* (зат ат. + этиш) ...; адъективдик – *ак жүрөк* (сын ат. + зат ат.), *сыр билги* (сын ат. + сын ат.) ... ; субстантивдик – *көз караш*, *Асан кайгы* (зат ат. + зат ат.) ... ; адвербиалдык (тактоочтук) - *эл көзүнө/душман көзүнө*, *телегейи тегиз* (зат ат. + такт.) ж.б.

Жогоруда айтылгандардан төмөнкүдөй тыянактар келип чыгат:

1. Кыргыз тилинде “Ой” концептинин номинанттарына таандык 250гө жакын идиома бар. Аларды 20 семантикалык топко бөлүп, сөз түркүмдөрү боюнча айырмалоого болот.

2. “Ой” концепти камтылган фразеологизмдер үч топко бөлүнүшөт: 1) аталган концепти билдирүүгө багытталган моносемантикалык фразеологизмдер; 2) “Ой” концепти менен башка концепттерди өзүнө сыйыштырган бисемантикалык жана көп маанилүү фразеологизмдер; 3) изилденип жаткан концепттин семаларын көп түрдүүчө вариациялоочу трансформалардын тармакталган системасына ээ фразеологизмдер.

3. Фразеологизмдерге конструктивдик туруктуулук белгиси мүнөздүү эмес. Мындагы идиомалар тилдик эмес факторлорго (пикир алмашуунун жагдайы, курактык өзгөчөлүк, сүйлөөчүнүн кептик тажрыйбасы жана эмоционалдык абалы ж.б.) ылайык, тил жол берген эрежелердин чегинде түрдүү өзгөрүүнү жеңил жана көп пландуу ишке ашырышат жана трансформацияланышат.

4. *Койнуна котур таш катуу*, *көз караш*, *изин суутуу*, *башы айлануу*, *бармагын тиштөө* ж.б. маданият аралык мүнөзгө ээ.

3.1.2. “Ой” концептин уюштурган афоризмдерге когнитивдик анализ

Афоризм грекче *aphorismos* сөзүнөн бизче «кыска санат сөз» дегенди билдирет. Афоризмдерди жаратуучу чебер адистер катары пайгамбарлар, окумуштуулар, ойчул-философтор, акын-жазуучулар, аскер башчылар жана авантюристтер саналат [221, 279-280-бб.].

Биз эмгегибизде афоризмдерди макал-лакаптар сыяктуу провербиалдык бирдиктер катары карап, алардагы «Ой» концептине тиешелүү пропозицияларды аныктап, анализдеп чыктык. Булак катары «10 000 афоризмов, мыслей, высказываний великих и знаменитых людей» деген ири эмгекти, А. Жапановдун 2 томдук учкул сөздөр жыйнагын жана <http://www.wisdoms.ru/avt/b268.html> сайтынын материалдарын пайдаландык [57, 387 б.; 221, 400 б.]. “Ой” концептинин маани-маңызын ачып, анын пропозициялык белгилерин аныктоодо афоризмдерди жемиштүү пайдаланууга болот. Себеби аларда этностук дүйнө тааным, тажрыйба жана көз караш берилет. Андыктан бул параграфта философтордун накыл кептериндеги пропозицияларды (когнитемаларды) когнитивдик жактан анализдеп бермекчибиз. Аларды топтоштуруунун негизинде жалпысынан 16 пропозициялык топ түзүлдү, алардын курамындагы бирдиктердин дээрлик баарында “Ой” концептинин адам баласынын жашоосундагы орду, ролу, түрдүү касиеттери, ар кыл концептуалдык белгилери мүнөздөлөт.

Учкул сөз каражаттарында негизинен “Ой” концептине байланыштуу төмөндөгүдөй пропозицияларды жиктөөгө болот.

1. Ой акылга, акыл ойго таасир этет, алар ажырагыс биримдикте турушат когнитемасы 12 афоризмди өз кучагына алат. Мындагы бардык бирдиктер ой менен акыл-эстин тыгыз байланышын ачып берүү үчүн кызмат кылат. Ойдун, пикирдин, идеянын, көз караштардын булагы, башаты – бул акыл-эс же мээ. Андыктан *акыл* сөзү аларга толук кандуу синоним болуу менен бирге, аларды контексттик, контексттик эмес учурларда алмаштыра алат (мисалы, *Асыл таштан чыгат, акыл/ой/пикир/идея/көз караш баштан*

чыгат) - *Идеяны алмаштырган акыл-эстин жана кыялдын күчүнүн гипотезалары бар* (Гете). Билимдүү, даанышман адамдардын башында мыкты идеялар, түркүн ойлор көп болот. Алар өз акыл-ойлорун, идеяларын башкалар менен бөлүшүп турушат. Ошондуктан коомчулукта мыкты ойлор, пайдалуу кеп-кеңештер, жаркын идеялар даанышмандардан чыгат деген пикир калыптанып калган. Ал эми келесоолордон бир нерсеге жарай турган акыл чыкпайт - *Акылмандар гана идеяларга ээ болот* (Колдриж).

Идея - акыл-эстин зарыл элементи. Айлана-чөйрөдө болуп жаткан процесстерди, кубулуштарды акылдын жардамында аңдап-түшүнөбүз. Кайсы бир татаал, чиелешкен маселени чечүү үчүн акыл жалгыз өзү алсыздык кылат. Ал билим, идея менен куралданышы керек - *Көрүү үчүн көзгө жарык керек сыяктуудай эле, түшүнүү үчүн акылга идеялар керек* (Мальбрани). Генийлердин эмгектерин, мемуарларын, күндөлүктөрү окуп, таанышып чыгуу, алардын айткан учкул сөздөрүн жаттоо ойду курчутуунун, акыл-эсти өстүрүүнүн баалуу иш-аракети катары саналат - *Сергек акылмандардын ойлору менен таанышуу эң сонун көнүгүүнү түзөт: ал акылды уруктандырат жана ойду курчутат* (Гердер). Бул эки мисалда тең метонимия стилистикалык фигурасы колдонулган, акыл сөзү менен адам баласы назарга тутулуп жатат.

Көңүлдү чөктүрүүчү, жан дүйнөнү жабыркатуучу терс ойлор баарында болот. Аларды көрүнгөн жерде айта берүү орунсуз, бул угуучуну жийиркентет. Акыл эстүү, тарбиялуу инсан бирөөнүн көңүлүн оорутуп албаш үчүн сөздү этияттап сүйлөйт. Сандырак ойлорду туш келди айта берүү эч кимге жакпайт, бул акылдуунун сапаты эмес - *Жаман ойлор ар бир адамда болот, акылдуулар гана аларды айтышпайт* (Буш). Акмактар алгылыктуу пикирге ээ болушпаса дагы, кычыктап, какшыктап сүйлөөгө уста. Алардын тили ачуу жана өткүр болот. Тилдин ойдон ашып кетишине жол бербөө зарыл. Ойлонбой сүйлөө адамга көп зыянын тийгизет жана бул этностук аң-сезимде тескери сыпатталат - *Акылсыздардын оюнан тили өтөт* (Исократ).

Салыштыруу аркылуу акылдуулук менен акылсыздыктын айырмасын байкай алабыз. Эгерде адамда анализдөө, ой жүгүртүү, коомдо жүрүп жаткан

жаман, адепсиз көрүнүштөргө сын-пикир билдирүү жөндөмдүүлүгү жок болсо, ар кандай акылсыздыкка, терс иш-аракеттерге маани берилбей калат - *Ой жок болсо, акылсыздык дагы маанисин жоготмок* (Папини). Макал-лакаптар - элдин жашоо тажрыйбасынын, дүйнөгө болгон көз караштарынын жыйындысы. Аларда адам затынын кылымдардан берки топтолгон акылмандуулугу, ойлоо образы камтылгандыктан, ой жүгүртүү тибин, мүнөзүн чагылдырышат - *Макал-лакаптар – элдердин ойлоо образдарынын күзгүсү* (Гердер); *Макалдар - бул элдин ойлорунун элес күзгүсү* (Гердер).

Акылмандардын алгыр ойлорун, генийлердин жаркын идеяларын колдонуп, көздөгөн максатка жетүү бир кыйла натыйжалуу экендиги төмөнкү накыл сөздө айтылган - *Жаштардан көп угасың, бирөөлөрдүн акылы менен жашагым келбейт, өзүмчө акыл ойлошум керек деп, мен аларга айтаар элем, даяр акыл турса, аны ойлоп табам деп азап тартуунун кажети жок, даяр нерсени ал да, сапарыңды ула, адамзаттын күчү мына ушунда* (Толстой). Ал эми таланттуу инсандардын мыкты ойлору чечмелөөгө муктаж эмес. Алар абдан таасирдүү, курч болгондуктан элдин аң-сезиминде түбөлүктүү сакталат - *Гениалдуу ойдон сөздөрдү алып салууга болот* (Ежи Лец). *Акылдуу ойлор акмактарга келбейт* (Кушнер) бирдигинде кем акыл адамдар жарамдуу жана белдүү ой-пикирлерди жарата албай тургандыгы, алар интеллектуалдар сыяктуу жогорку деңгээлде ой жүгүртүүгө жөндөмү жок экендиги баяндалат.

2. Адамдын жекече көз караштары, жеке ойлоноусу маанилүүрөк (9). *Ар ким идея үчүн өлсө, бекерге өлбөйт* (Тольятти); *Ар ким өзүнүн көз караштарын эрдик менен коргоо керек* (Гумбольдт); *Жаңы металлды ачкан, же жаңы газга ат берген изилдөөчүгө караганда, өзүнүн көз караштары үчүн өмүрүн берген адам, адамзат үчүн көбүрөөк иш жасаган болот* (Лоуэлл) бирдиктеринде ар бир адамга өзүнүн көз караштарын ар-намыстуулук менен коргоо, ой-пикиринин тууралыгын далилдөө, идеясына башкаларды ынандыруу абдан маанилүү экендиги, бул үчүн ал өмүрүн берүүдөн дагы кайра тартпоосу зарыл экендиги айтылган. Адам көздөгөн максатына жетүү үчүн ар кандай чукул кадамдарга барууга туура келүүсү учкай көрсөтүлгөн.

Бул бирдиктерде радикализмге үндөөчүлүк, эгоисттик принциптер бар. *Ойдун көз карандысыздыгы - эң жогорку ак сөөктүк* (Франс) паремиясында адамдын өз эркинче ойлонуусу, оюн эркин түрдө кенен билдирүүсү баарынан кымбат экендигине басым жасалган. Балким, мамлекеттик жогорку кызматта иштегендер, бийлик төбөлдөрү, ак сөөктөр өз ойлорун көз карандысыз, коркпостон айта алуусу назарга тутулуп жатат.

Бирөөнүн акылына жетеленүү, бирөөнүн тилине кирип, өз оюна ээ боло албай, көз каранды болуп жүрө берүү жакшылыкка алып барбайт. Жекече ой калчоо ой жүгүртүүнү өрчүшүнө өбөлгө түзөт. Адам стратегиялык пландарын, кызыкчылыктарын ишке ашыруунун үстүндө ойлонсо, бул өзү үчүн пайдалуу иш-аракет. - *Ким өзүнчө жеке ойлонсо, ал маанилүүрөөк жана пайдалуураак ойлонот* (Цвейг, Стефан). *Пикир* мык сыяктуу: *канчалык аны катуураак урсаң, ошончолук тереңирээк кирет* (Дюма) мисалында эки жагдай эске алынышы мүмкүн. Биринчиси, адам өзүнүн жеке ой-пикирин далилдер, фактылар менен жабдып элге канчалык көбүрөөк жеткирсе, пикирлери коомдо ошончолук кеңири таркалып, популярдуу боло тургандыгы айтылган. Экинчиси, адам ой-максаттарына жетүүгө канчалык көбүрөөк талпынса, аларга ошончолук тезирээк жетүүсү белгиленген. Мында көркөм адабиятта кеңири пайдаланылуучу салыштыруу стилистикалык ыкмасы колдонулган.

Ойчул-даанышман жалпы адамзат тагдыры, коомдун көйгөйлөрү, өзүнүн пландарын ишке ашыруунун, ой-тилектерине жетүүнүн реалдуу кадамдары туурасында ойлонот. Ал эми кыялкеч олуттуу бир маселени чечүүнү эч качан алдына максат кылбайт. Мындай адамдар бардык ишти ою менен бүтүрүп, бардык нерсеге кыялында жетишет - *Ойчулдун белгилүү бир максаты бар, ал эми кыялкечтин эч кандай мындай нерсе жок* (Виктор Гюго). Кыргызда *Ар бир адам өз пейилинен табат* деген накыл кеп бар, адам башкаларга кандай мамиле жасаса, алардан дагы ошондой мамилеге ээ болот. Дүйнөдө бардык нерсеге жакшы көз менен кароо сунушталат. Коомдо болуп жаткан окуялар, заман талаптары, адамдын купулуна толбосо, анда ал өз оюн түздөп, көз караштарын өзгөртүүсү абзел - *Эгерде сизге бул дүйнөдө болуп*

жаткан нерселер жакпаса, өз ой-пикириңизди, дүйнөгө болгон көз карашыңызды өзгөртүү гана жетиштүү болот. Ошондо сизди курчап турган дүйнө өзгөрөт (Герберт). Эгерде адамдардын айткан-дегендерин, бүт каалоолорун алтын балык орундатып турса, анда жашоо кызыксыз болуп калат. Ар кандай нерсеге мээнет, бешене тер, таттуу кыялдар менен күтүп жеткен жакшы - Жашоодо дайым бактылуу болсом, анда кыялданууга эмне калат (Достоевский).

Ойлор бири-бири менен өтө тыгыз байланышта болот пропозициясы эки гана учкул сөздү кучагына алат. *Идеялар электр учкуну сыяктуу бири-бири менен тутанат (Энгельс); Идеяларды идеялар менен гана зыянсыздандырса болот (Бальзак)* бирдиктеринде ой-пикирлер бири-бири менен ажырагыс биримдикте болуп, бири-бирин толуктоосу көрсөтүлгөн, бетке көө жабуучу жалган фактыларды, чыныгы далилдер менен жокко чыгарууга боло тургандыгы айтылат. Экинчи афоризмди бир нече варианттарда берүүгө болот: 1) *Идеяга идея гана каршы тура/таасир эте алат. Идеяга идея менен гана каршы турууга болот.* 2) *Идея деген ооруну идея деген дары менен сакайтуу керек.* 3) *Кайсы бир идея зыянын тийгизбеш үчүн, ага каршы дагы бир идея ойлоо зарыл/кайсы бир идея залал келтирбеш үчүн, дагы бир идея табуу абзел.* 4) *Идеяга идея гана нар келет/барабар болот.* 5) *Идеяны идея менен гана жок кылууга/басууга болот.* 6) *Идеянын дабасы/дарысы/шыпаасы идея.* Мындагы бардык варианттар идеяны идея менен, ойду ой менен гана жокко чыгарууга мүмкүн деген жалпы маанини билдиришет.

Изидөөнүн жүрүшүндө төмөнкү пропозициялар дагы жиктелген, алардын чечмеленүүсү тиркемеде берилген (5-тиркеме, 241-б.): **3. Ой адамдын жан дүйнөсүнүн түпкүрүндө, жүрөгүнүн төрүндө жаралат (9); 4. Ой аяр мамилени талап кылат (9); 5. Бир ишти жасоодон мурда адам ойлонуш керек (8); 6. Ойдун ачык-айкын болгону жакшы (8); 7. Ойлор көлөмдүү/кубаттуу болушат (8); 8. Ой - ар кайсы нерселердин күзгүсү (8); 9. Мыкты ойлор - жалпы адамзатка тиешелүү кенч (7); 10. Идея/ой жана**

согуштук элементтер (6); 11. **Ой эч качан өлбөйт, түбөлүктүү жашай берет (6); 12. Ой - күлүк нерсе (5); 13. Эмоция тунук ойго каршы келет, эмоцияга алдырганда адамдан алгылыктуу пикир чыкпайт (5); 14. Ойлоого дагы улуулук тиешелүү (3); 15. Ойлор алгач укканыңда жөнөкөй сезилет, алардын тереңдигин кийин түшүнөсүң (2); 16. Ойлор бири-бири менен өтө тыгыз байланышта болот (2).** Каралган афоризмдердин бир кыйласы орус тилинен калькалоо жолу менен которулду.

Биз тараптан топтолгон калган афоризмдер когнитивдик структураларды жарата алышпайт, алар концепттин ар түрдүү кошумча мүнөздөмөлөрүн чагылдырышат. Алардын айрымдары макал-лакаптардын негизинде куралган кээ бир пропозицияларды кубаттайт. Мисалы, Бальзактын “Адептин күчү, ойдой эле чексиз” афоризми бир нече макал-лакаптардын маанилеринин негизинде түзүлгөн **«Ой терең, түпсүз, чексиз, көлөмдүү»** пропозициясын, Генри Форддун «Ойлонуу – эң кыйын иш; мына ошондуктан, балким, аны менен саналуу гана адамдар алектенет» аныктамасы **«Ойлонуу - кыйын иш»** пропозициясын тастыктайт.

Мындагы кээ бир топтор макал-лакаптардын жалпы маанисинин негизинде түзүлгөн пропозициялар менен дал келет. Мисалы, **“Ой – күлүк нерсе”** пропозициясы макал-лакаптарга да, афоризмдерге да таандык, **“Ойлор бири-бири менен өтө тыгыз байланышта болот” - “Ойдун жашоосу ой менен байланыштуу”, “Мыкты ойлор - жалпы адамзатка тиешелүү кенч” - “Ой – бул байлык/бакыт”** ж.б. пропозицияларда окшоштук байкалат.

Афоризмдерди ар кандай позицияда кароого болот. Бир эле афоризм ар кайсы пропозициянын куруучу блогу катары кызмат кыла алат. Алардын пропозиция уюштуруу жөндөмү чексиз. Жогоруда “Ой” концепти кирген 16 топ каралды. Ар бир топту жеке инсандык байкоо-билим бириктирип турат.

3.1.3. Ой компоненти бар провербиалдык бирдиктердеги пропозициялар

Дүйнөнүн провербиалдык алкагындагы «Ой» концептинин когнитивдик белгилерин ачып берүү үчүн биз тараптан 534 провербиалдык тилдик бирдик анализделинип чыгылды. Аларды чечмелөө биз тараптан концептин маанилүү, орчундуу, айырмалоочу жана түшүнүү предмети катары каралган белгилерин аныктоого жол берди. Буларды сандык жактан эсептеп чыгуу концептти вербализациялоодо жемиштүү жана продуктивдүү болгон топторду ачып көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Бардыгы болуп 4 топ көрсөтүлүп, аларда 39 эң жыш (кайталанып туруучу) пропозициялар (когнитемалар) белгиленип көрсөтүлдү (3.1-табл.). Концепт категориясынын түзүүчүлөрү болуп, элес, түшүнүк, схема, инсайт, фрейм, скрипт, гештальт ж.б. эсептелинет. Бул системада пропозиция концепт катары чоң мааниге ээ.

Пропозиция - семантикалык инварианттын бир түрү. Ал сүйлөм, айтымдарга гана тиешелүү. Пропозиция сүйлөмдүн парадигмаларына мүнөздүү. **Сүйлөмдөгү, анын трансформаларындагы модалдык жана коммуникативдик парадигмалардын бардык мүчөлөрүнө тиешелүү жалпы семантикалык инвариантты пропозиция дешет.** Бул термин илимге латын тилинен (*propositio* «пикир, сүйлөм») кирип, өзүнчө илимий зарыл түшүнүк катары таркаган. Пропозиция термини алгач «ой» + «сүйлөм» комбинациясын туюнткан [71, 451-б.]. Азыр пропозиция субъективдүү өзгөрүүлөргө баш ийбеген туруктуу ойдун, пикирдин аталышын билдирет.

3.1-таблица

Топтор			
1. Адам менен ойдун ажырагыс биримдиги (256)			
№	Пропозициялар	Провербиалдык бирдиктер	Саны
1	Алгач ойлонуп, анан сүйлөсө, ишке киришсе туура болот	<i>Оозду ойлонуп ач; Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө; Колуңдан келбес жумушту оюң менен бүтүрбө.</i>	44
2	Адам ойлонуудан тажабайт, ал үмүт-тилек менен жашайт	<i>Адам ойго тойбойт, кулак сөзгө тойбойт; Адамды адам кылып алга үрөгөн – үмүт</i>	40
3	Ар ким өзүнүн муктаждыгы жөнүндө ойлонот	<i>Ачка кишинин оюнан тамак кетпейт; Касапчыга мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы</i>	27
4	Ар бир адамдын өзүнүн ою, санаасы болот	<i>Боюңдай бой табылса да, оюңдай ой табылбайт; Казаны башканын кайгысы башка</i>	23
5	Эң оболу адам оюн оңдош керек	<i>Түш оңолбой, иш оңолбойт; Жамандык менен жакшылыкты ниетиңден табасың</i>	22
6	Эгерде адамдын ою, ниети таза болсо, ал бактылуу жашайт	<i>Ак ниеттүү кишиге жамандык жабышпайт; Жүрөгүндө кири жок киши бактылуу</i>	21
7	Адамга ар кандай нерселер/кырдаал жөнүндө ойлонууну сунушташат	<i>Жашыңда элдин ишин ойло, карыганда жердин камын ойло; Адамдан жамандык издебе, адамдык изде</i>	19
8	Адамдын тулку бою оюна карама-каршы коюлат	<i>Бой жетпеген жерге ой жетет, кыраан жетпеген жерге кыял жетет; Бою пакененин ою бийик</i>	17
9	Адамдын оюн оозунан/көзүнөн билүүгө болот	<i>Кыздын сырын көзүнөн оку; Ойдогуну ооз айтат; Тил – ойдун сандыгы</i>	15
10	Санааркабоо үчүн, тың болуу зарыл	<i>Чебиң бек болсо, көңүлүң ток болот; Оюңа келсе дей бербе, оозуңа келсе жей бербе</i>	10
11	Жакшы адамда жакшы ой, жаман адамда жаман ой	<i>Жакшы менен жүрсөң жарыйсың, жаман менен жүрсөң, убайым менен карыйсың; Жакшы эл камын ойлойт, жаман өз камын ойлойт</i>	8
12	Ичтеги ойду эч ким билбейт	<i>Киши аласы ичинде; Кибиреген кишинин да килейген тилеги бар</i>	6
13	Ачууланганда алгылыктуу ой башка келбейт	<i>Ачуулуу башта акыл жок; Ачуусу чукул айыпка жыгылат.</i>	4
2. Ойдун табияты (125)			
1	Ой – бул байлык/бакыт	<i>Жакшы санаа (жакшы ниет) – жарым ырыс; Ой түбүндө алтын бар, ойлой билсең табасың</i>	23
2	Акыл, ой, баш - булар бири-бирин толуктайт	<i>Баш – акыл-эс, баш – ой, баш – өмүр; Акыл кайдан чыгат ой болбосо, килем кайдан чыгат кой болбосо</i>	23
3	Ой – күлүк нерсе	<i>Адамдын ойлогону – миң, аткарганы – бир; Шамал минсең жетпессиң санаа менен өмүргө</i>	20

4	Ой – сөздүн (ойдун) башаты, сактагычы	<i>Ой – сөздүн сандыгы (булагы), тил – ойдун сандыгы; Койдон кой туулат, ойдон ой туулат</i>	13
5	Ойлогон ой түзүлгөн кырдаалдан көз каранды	<i>Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет; Үйдөгү ойду базардагы нарк бузат</i>	12
6	Ой терең, түпсүз, чексиз, көлөмдүү	<i>Ойдо жээк жок, тилде сөөк жок; Чексиз аалам – түпсүз ой</i>	9
7	Ойлонуу - кыйын иш	<i>Ой азабы да кыйын, кой азабы да кыйын; Уктаган ойгонот, ойлогон толгонот</i>	8
8	Ойду ишке ашыруу үчүн аракеттенүү зарыл	<i>Максатка жетем десең, күчүнү корот, пендеден бийиктигиң ошол болот; Талпынбай тилекке жетпейт</i>	8
9	Ой түбөлүк жашайт	<i>Бай өлөт, ой өлбөйт; Эр карыса да, ой карыбайт</i>	5
10	Ойдун жашоосу ой менен байланыштуу	<i>Ойдо жок ойду ой табат; Ой түйүнүн ой чечет</i>	4
3. Ойлоонун натыйжалары (103)			
1	Көп ойлонуу ден соолукка зыян. Оорулуу көп ойлонот	<i>Дартты ойлой бергендин дарманы кетет; Оорудуунун ою онго бөлүнөт</i>	27
2	Көпкө ойлонуп, убайымчыл болууга караганда, чечкиндүүлүк жогору бааланат	<i>Ойчул ойлоп отургуча, тобокелчи кечип өтүптүр; Асанкайгы өз үйүндө жек көрүндү болот</i>	17
3	Көбүрөөк ойлоп, аз сүйлөө артыкчылыкка ээ	<i>Көп сүйлөө – бакыл, көп ойлоо – акыл; Азаматтын белгиси – көбүрөөк ойлоп аз сүйлөйт</i>	15
4	Адамды ой арыктатат, кайгы жейт	<i>Кайгысыз кара сууга семирет, курсагы тойсо элирет; Сарман тоодо салкын жок, санаалуу элде уйку жок</i>	14
5	Башкаларга жамандык ойлобоо керек	<i>Бирөөнүн өлүмүн тилегенче, өзүңдүн өмүрүңдү тиле; Ниетиң оңолсо, оюң да, сөзүң да, ишиң да оңолот</i>	11
6	Керт баштын пайдасын эмес, көпчүлүктүн камын ойлоо жакшы	<i>Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт; Өзүн гана ойлогон – жамандыктын белгиси; өзгөнү да ойлогон – адамдыктын белгиси</i>	9
7	Ушактабастан бирөөнүн артынан ойлонуп сүйлөгүлө	<i>Убайым уудан жаман, уудан ушакчы жаман; Калптан табарың – кайгы</i>	6
8	Өткөн/кеткен иштерди ойлоп кайгырбагыла	<i>Өткөн иш үчүн кайгы чегүү - акылдуу адамдардын иши эмес; Өткөн ишке айла жок, өкүнгөн менен пайда жок</i>	4
4. Ойлоонун объектиси ар кыл болот (44)			
1	Адам ар-намыс үчүн ойлонот	<i>Жигитке намыс кымбат, ар кыйын; Эрди намыс өлтүрөт, коенду камыш өлтүрөт</i>	16
2	Ар кимдин/нерсенин өзү жөнүндө ою бийик	<i>Акмак өзүн эр ойлойт, аңгек өзүн жер ойлойт; Чымчык айтат кушмун деп, чырпык айтат талмын деп</i>	15
3	Келечекти ойлогон адам күчтүү болот	<i>Максаттуу адамга түйшүк жок; Максатсыз киши – канатсыз куш</i>	7
4	Ата-энелер балдары туурасында ойлонушат	<i>Уулу жамандын убайымы көп, үйүрү жамандын субайы көп; Ата ойлоп жүрөт, бала ойноп жүрөт</i>	6

Бирин-серин учурай турган провербиалдык бирдиктер	
Ой да оңунан чыга бербейт; Ойдун да ойт бермеси көп	КӨП ТҮРДҮҮЛҮК
Өзүндү эр ойлосоң, башканы (өзгөнү) шер ойло; Санаа оорудан жаман	САЛЫШТЫРУУ
Ойлобогон жерден түлкү чыгар, оюлбаган жерден коен чыгар	КҮТҮЛБӨГӨНДҮК
Улуунун сөзүн урматта, уурулар менен сырдашпа	ЭТИЯТТУУЛҮК
Жалпы: 4 топ, 39 пропозиция, 534 бирдик	

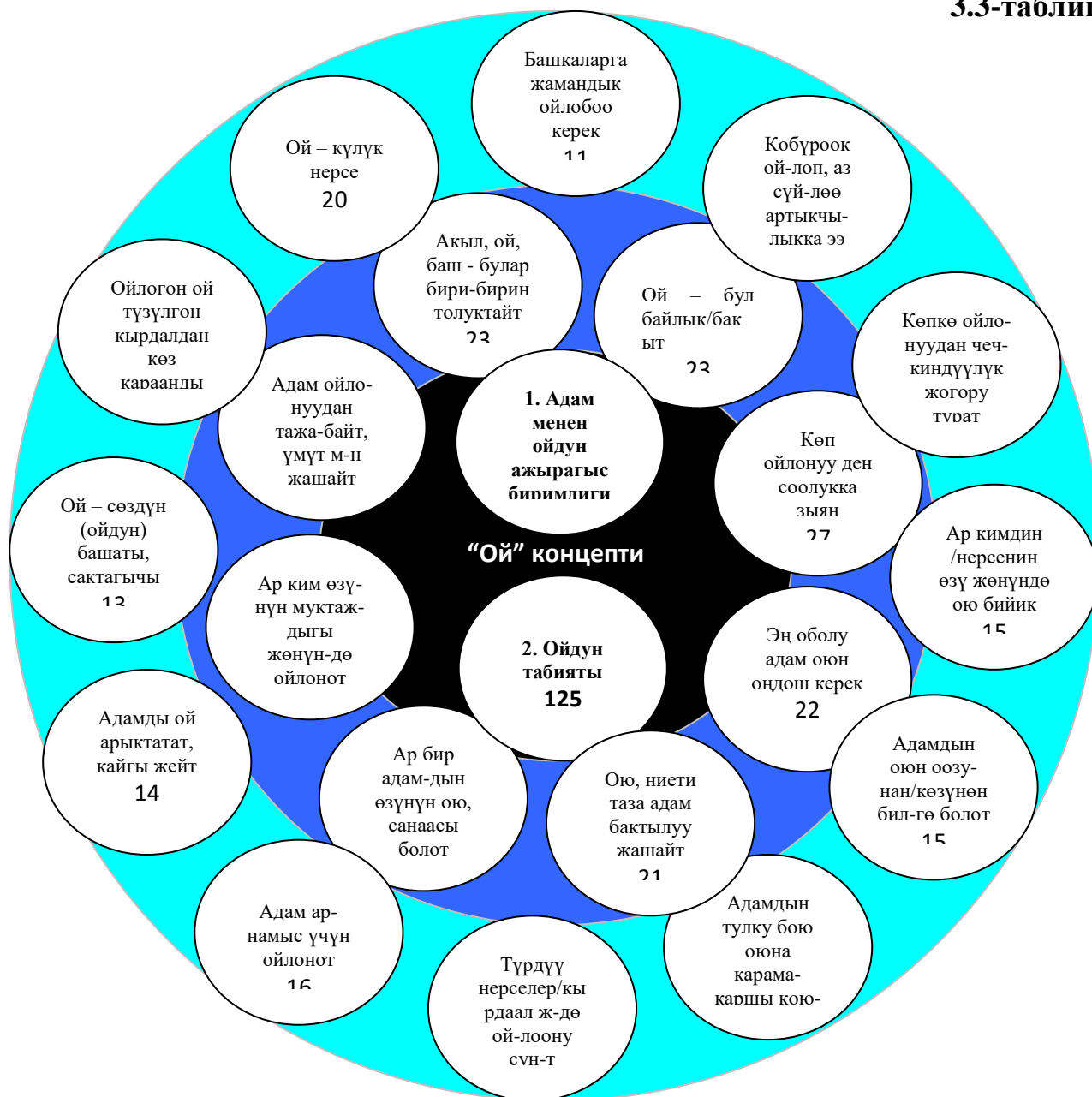
Жогоруда берилген ири провербиалдык бирдиктердин ядролук тобуна кирүүчү айрым чоң пропозицияларды, өзүнчө бир ядролук топ катары бөлүп көрсөтүп, мындан да бир нече кичи пропозицияларды чыгарууга болот. Алсак, **Адам менен ойдун ажырагыс биримдиги** деген башкы ядролук топко караштуу «Алгач ойлонуп, анан сүйлөсө, ишке киришсе туура болот» деген пропозицияны өзүнчө бир топ катары алып, андан төмөндөгүдөй майда пропозицияларды ажыратып көрсөтүүгө болот (3.2-табл.):

3.2-таблица

Алгач ойлонуп, анан сүйлөсө, ишке киришсе туура болот			
№	Кичи пропозициялар	Провербиалдык бирдиктер	Саны
1.	Ойлонбой сүйлөөнүн зыяны көп.	<i>Ойлобой сүйлөгөн онтобой ооруга жолугат; Оолуккан ооз ойго түшөт.</i>	9
2.	Ойлонуп туруп, анан сүйлөө керек.	<i>Кечинде жатып ойлон, эртең менен туруп сүйлө; Ойноп айт, ойноп айтсаң да, ойлоп айт.</i>	8
3.	Ишке киришерден мурда, анын натыйжасын, аягын ойлош абзел.	<i>Иш кылсаң артын ойло; Жебей туруп сиңирериң ойло.</i>	6
4.	Ар ишти ойлонуп кылган жакшы.	<i>Оймо бычсаң да ойлоп быч; Ойлонбой иш баштаба, баштасаң таштаба.</i>	5
5.	Кайсы бир ишти жасоо үчүн мурдатан ойлонуп, камынуу зарыл.	<i>Кечинде ойлон, таң менен ишке кир; Алгың келсе түшүм, алдын ала күтүн.</i>	5
6.	Ишти кеңешип, акылдашып кылганга жетпейт.	<i>Акылдашсаң чечерсиң, акылдашпасаң – кем кесерсиң; Кеңешип кескен бармак оорубайт.</i>	4
7.	Ойлонбой жасалган иштин арты өкүнүчтүү болот.	<i>Жааштыкта кеткен бир ката – карылыкта түгөнбөгөн кайгы; Төбөңдү ойлоп төрөгө тийиш.</i>	3
8.	Адам дөөдүрөп сүйлөбөш үчүн мыкты оюнун болуусу зарыл.	<i>Арбактуу сөз айтууга – салмактуу ой керек.</i>	2
9.	Балдарга бир сөз айтыш үчүн дагы ойлонууга туура келет.	<i>Балага ойлоп айтсаң – угат, ойлобой айтсаң – отко жыгат.</i>	2
Жалпы: 9 пропозиция			44

Провербиалдык бирдиктерди анализдөө белгилердин тизмегин жана концептуалдык-семантикалык талааны бир кыйла кеңейтти жана алынган көлөм концепттин сөз-номинантынын сөздүктөрдөгү макаласын бир канча чоңойтуп жиберди деп тыянак чыгарууга болот (3.3-табл.).

3.3-таблица

Концептуалдык талааны моделдештирүү ыкмасын колдонуп, ядролук зонанын эки микроталаа (катмар) түрүндөгү базалык түзүүчүлөрүн аныктадык:

1. «Адам менен ойдун ажырагыс биримдиги».
2. «Ойдун табияты».

Бул катмарларга кирген маанилер мындагы конкреттүү талааларда тематикалык жалпылуулуктун негизинде жайгаштырылды. Ар бир катмардагы маанилер дагы толук түрдө принципалдуу иштелип чыкты.

«Адам менен ойдун ажырагыс биримдиги» деген биринчи катмар *адам баласынын жашоосу ой менен тыгыз байланышта экендиги, ойсуз жашоого мүмкүн эместик, ар кандай иш-аракетти алгач ойлоп, анан ишке ашыруу туура болорлугу* ж.б.у.с. идеялар аркылуу бириккен пропозицияларды камтыйт. Бул катмарга: *Адам ойлонуудан тажабайт, ал үмүт-тилек менен жашайт; Эң оболу адам оюн оңдош керек; Эгерде адамдын ою, ниети таза болсо, ал бактылуу жашайт; Ар ким өзүнүн муктаждыгы жөнүндө ойлонот; Ар бир адамдын өзүнүн ою, санаасы болот; Адамды ой арыктатат, кайгы жейт; Санааркабоо үчүн, тың болуу зарыл;* ж.б. сыяктуу абдан көп сандагы пропозициялар киргизилди. «Ойдун табияты» деген экинчи катмардагы ойго мүнөздүү болгон белгилерди, өзгөчөлүктөрдү, ойлоого таандык касиеттерди билдирүүчү лексемалар төмөнкү пропозициялардын жалпы темасы болот: *Ой – күлүк нерсе; Ой – сөздүн (ойдун) башаты, сактагычы; Ой терең, түпсүз, чексиз, көлөмдүү; Ойлонуу - кыйын иш; Ой түбөлүк жашайт; Ойду ишке ашыруу үчүн аракеттенүү зарыл* ж.б.

Жакынкы перифериясына *Башкаларга жамандык ойлобоо керек; Керт баштын пайдасын эмес, көпчүлүктүн камын ойлоо жакшы; Өткөн\кеткен иштерди ойлоп кайгырбагыла; Адам ар-намыс үчүн ойлонот; Ар кимдин/нерсенин өзү жөнүндө ою бийик* ж.б. сыяктуу концептуалдык белгилер киргизилди.

Алыскы периферияны: *Ичтеги ойду эч ким билбейт; Ачууланганда алгылыктуу ой башка келбейт; Ушактабастан бирөөнүн артынан ойлонуп сүйлөгүлө; Ойдун жашоосу ой менен байланыштуу; Келечекти ойлогон адам күчтүү болот; Ата-энелер балдары туурасында ойлонушат* ж.б. сыяктуу пропозицияларды чагылтуучу проverbsиалдык бирдиктердин тобу түздү.

Провербиалдык бирдиктердин бардык топторун анализдеп чыккандан кийин «Ой» концептинин түшүнүк берүүчү, образдык жана баа берүүчү компоненттерин бөлүп көрсөттүк:

- **түшүнүк берүүчү** аспекти: Ой – сөздүн (ойдун) башаты, сактагычы делет. Ойлогон ой түзүлгөн кырдаалдан көз каранды. Ой жашоодо абдан маанилүү, анткени адамдар алгач ойлонуп, анан сүйлөшөт, ишке киришишет. Ой өзүнөн өзү эч качан ишке ашпайт, аны орундатыш үчүн аракет кылыш керек. Эгерде адамдын ою, ниети таза болбосо, ал жакшы жашай албайт, башта ойду оңдош керек. Ар бир адамдын өзүнүн ою жана санаасы болот, аны оозунан/көзүнөн билүү мүмкүн, бирок ички ойлорду эч ким билбейт. Инсандын ою, анын сырткы келбетине карата аныкталбайт. Адам түрдүү нерселер/кырдаал, бирок эң оболу ар-намыс жөнүндө ойлонот.

- **образдык** аспекти: Ой – бул байлык/бакыт, аны күлүк нерсе десе дагы болот, ал терең, түпсүз, чексиз жана көлөмдүү. Ойдун пайдалуу дагы, зыяндуу дагы жактары бар, оор ойлор, түгөнгүс кайгы адамды арыктатат, чүнчүтөт жана жүдөтөт, санааркап, көп ойлоно берүү ден соолукка зыян, ал ооруга чалдыктырат. Келечекти ойлогон оптимист жана көпчүлүктүн камын ойлогон камкор адам асыл болот, ал эми өзүнүн керт башынын пайдасы менен катар башкаларга жамандык ойлогон адам жүзү кара, митаам адам.

- **аксиологиялык (баа берүүчү)** аспекти: Ойлоуну татаал иш-аракет катары карашат. Ойдун дагы бир өзгөчө касиети анын түбөлүк жашай тургандыгында, өлбөс-өчпөс экендигинде. Алгылыктуу, салмактуу ойлор адамга көңүлү жай, маанайы жакшы мезгилде келет. Ойдун жакшы же жаман болуусу аны ойлогон адамдан көз каранды. Эч ким өзүн төмөн ойлобойт, ар кимдин өзү жөнүндө ою бийик. Өтө эле көпкө ойлоно берген, санаачыл адамды элдер жактыра беришпейт, чечкиндүү, эр жүрөк жана тобокелчилдерди жогору коюшат, бирок көбүрөөк ойлоп, аз сүйлөө дагы - мыкты сапат.

Жогоруда күбө болгонубуздай, жалпы маданий концептке салыштырмалуу провербиалдык концептин аныктамасындагы түшүнүк

берүүчү, образдык жана аксиологиялык түзүүчүлөрү ойдун акыл жүгүртүүнүн негизинде пайда боло турган нерсе, аң-сезимдин продуктусу экендигин чагылдыра албады. Бул концепттин маани-маңызынын кеңейишине бир топ үлүшүн кошот [190, 148-150-бб.].

Провербиалдык каражаттар ири семантикалык топторго бөлүнүшө алат. Бул топторду пропозиция же когнитивдеги түшүнүгү менен атоого болот. Пропозицияны түзүүчү мисалдар жалпы семантикалык формулалардын чегинде өзүнчө тайпаларга биригишет. Бул тайпаларга кээде өз ара өтө окшош же вариацияланган, синонимдүү макал-лакаптар, кээде шарттуу түрдө бириктирилген (тигил же бул тарабын эсепке алып) учкул сөздөр же карама-каршы маанидеги бирдиктер кирет. Кайсы бир паремияларда «Ой» концепти даана берилсе (*кыял, санаа, убайым, максат, үмүт-тилек* ж.б. сөздөр менен), кайсы бирлеринде каймана, кыйыр түрдө аталат. Ошондуктан “Ой” концептинин репрезентанттарын эксплициттүүлүк жана имплициттүүлүк түрлөргө ажыратууга болот.

3.1.4. «Ой» концептиндеги пропозицияларды когнитивдик-семантикалык жактан изилдөөнүн жыйынтыктары

Паремиялардагы жалпылоочу мазмунду айрым окумуштуулар пропозиция же когнитивдеги деп аташат. Биз эмгегибизде пропозиция терминин колдонобуз. Е.В. Иванова когнитивдеги деп бир же бир нече макалдын семантикалык мейкиндигин анализдөөдө реконструкциялануучу жана бир макалдын, дүйнөнүн макалдык сүрөтүнүн же дүйнөнүн бардык макалдык сүрөтүнүн фрагментинин когнитивдик моделин сыпаттоодо функционалдык жактан маанилүү, билимдин пропозициялык жалпылоочу бирдигин айтат. Ушул эле учурда Е.В. Иванова адамдын аң-сезиминде жана эс-тутумунда когнитивдеге окшош айрым аналогдор бар экендигин божомолдойт [77, 14-б.]. Бул демилге бир топ изилдөөчүлөр тарабынан колдоого ээ болду (К.З. Зулпукаров, Л.И. Дрофа, С.Б. Эргешова, С. Сейитбекова, А. Калмурзаева ж.б.) [213, 3-б.]. **Пропозиция же когнитивдеги деп тигил же бул концептке**

тиешелүү эң жалпы предикативдүү сапаттарды жана касиеттерди жиктеп алып, аны билдирүүчү тилдик каражаттардын ички мазмунунда берилүүчү туруктуу, жалпылоочу маанини айтышат. Мисалы, «Кудай» концептинин чегинде «Кудай бирөө гана» «Кудай – жаратуучу», «Кудай адилет» ж.б. когнитемалар ажыратылат да, тилдеги аталган концепт кирген бардык идиомалар, макалдар, лакаптар, аяндар, велеризмдер жана башкалар пропозицияга карап топтоштурулат. Жогоруда айтылган теориялардын негизинде этностун, этникалык топтун эс-тутумунда пропозиция жашайт деп ойлоого болот [139, 98-100-бб.].

Когнитивдик анализдин объекти болгон материалдар төмөнкү булактардан алынды: 1) Кара кыргыз. О. Айтымбет. - Бишкек: Бийиктик, 2007. – 630 б (шилтемеде К.К. белгиси менен берилди). 2) Макал-лакаптар. “Эл адабияты”, түз. Ж.Ы. Койчуманов. – Б.: Шам, 2001. – 208 б. (текстте Э.А. деп кыскартылды). 3) Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор. Ж.Ы. Койчуманов, Ы. Кадыров. – Б.: 2012. – 540 б. 4) Кыргыз макал, лакап жана учкул сөз түрмөктөрү. Г.Тажиева, А. Курманбекова. – Б.: Бийиктик, 2004. – 696 б. [141, 630 б.; 125, 208 б.; 124, 540 б.; 114, 696 б.]

1. «Ой» концептинин провербиалдык бирдиктеринде жалпысынан төмөнкүдөй пропозициялар жиктелет. 256 бирдиги бар **Адам менен ойдун ажырагыс биримдиги** тобундагы пропозициялардан баштайлы.

1. Алгач ойлонуп, анан сүйлөсө, ишке киришсе туура болот пропозициясы 44 провербиалдык каражаттын негизинде түптөлдү. Ал “Ой” концептинин пропозицияларынын эң чоңу жана алардын борборун ээлейт. Бул пропозиция бутактоо, тармактоо касиетине ээ. Анын курамын дагы 9 кичи топко, пропозицияга ажыратууга болот.

1) Ойлонбой сүйлөөнүн зыяны көп кичи пропозициясы 9 бирдикти кучагына алат. Кыргыз эли сөздүн күчүнө, касиетине өзгөчө маани берет. Сөз айтканга чейин сенин туткунуң, айткандан соң сен анын туткунусуң дегендей ойлонбой сүйлөө адамды шорго салат. Ойлобой, түшүнбөй сүйлөй берсе, кырсыкка, жамандыкка кабылат, балакет басат, кыйын, оңтойсуз абалга туш

болот, бирөөлөрдөн тил угат. Шашылышта ойлонбой бир деме деп койсо, жаңжал чыгышы мүмкүн. Шашылып сүйлөө – бардык жагын ойлонулган кептин душманы. Төмөнкү провербиалдык каражаттар ушул маанилерди беришет: *Ойлонбой сүйлөсөң, оорубай өлөсүң; Оолуккан ооз ойго түшөт* (251-б. К.К.); *Ойлонбой сүйлөсөң кырсык келет, акылдуу сөз ар дайым пайда берет; Ойлоп сүйлөгөн алкыш алар, ойлобой сүйлөгөн каргышка калар* (240-б. К.К.); *Ойлоп сүйлө, шаималыктын чыры көп ж.б.*

2) Ойлонуп туруп, анан сүйлөө керек кичи топко 8 бирдик кирет. Адам ар бир сөзүн мыкты ойлоп, анан айтыш керек, эмнени сүйлөп жаткандыгын анализдеп туруусу шарт. Балким, айта турган сөздөрүн мурда даярдап алганы дурус. Алдын ала ойлонуп, анан сүйлөө – акылмандуулуктун белгиси. Жада калса, болбогон бир кичинекей нерсе жөнүндө кеп кыла турган болсо да, ойлонуп коюу артыкчылык кылбайт. Анткени ар бир сөздүн өзүнүн жоопкерчилиги болот. Айткандан кийин аткарууга туура келет: *Ойлобой «о» дебе; Кечинде жатып ойлон, эртең менен туруп сүйлө; Ойноп айт, ойноп айтсаң да ойлоп айт; Тогуз сөз айтсаң да, токсон ойлон ж.б.*

3) Ишке киришерден мурда, анын натыйжасын, аягын ойлош абзел ой тыянагынын 6 паремиясы бар. Ар бир кыймыл-аракет өзүнүн оң же терс натыйжасына ээ. Ар кандай жумушту жасар алдында, анын түбү, келечеги кандай болорун ойлонуп коюу зарыл. Ойлонулбай аткарылган иштин арты өкүнүч менен коштолот. Анын убалы, залакасы, милдети болот: *Иш кылсаң артын ойло; Кыздын кумарын ойлосоң – убалын да ойло; Жебей туруп сиңирериң ойло; Колуңдан келбес жумушту оюң менен бүтүрбө ж.б.*

4) Ар ишти ойлонуп кылган жакшы кенже тайпасын 5 макал-лакап кубаттайт. Адам бардык кадамын, ойлонуп, этияттык менен таштоосу максатка ылайктуу. Эң бир кичине жумушту дагы шашылбай, бардык тараптан ойлоп көрүп, анан аткарууну этностук тажрыйба талап кылат. Жасап жаткан жумушту бүтүрбөй таштап коюу жеңил ойлуулуктан, жоопкерчиликсизден, алсыздыктан кабар берет. Башталган ишти сапаттуу, тез

бүтүрүү жогору бааланат: *Оймо бычсаң да ойлоп быч; Ойлонбой иш баштаба, баштасаң тааштаба; Ашыкпай ойлоп, тез бүтүр* (225-б. К.К.) ж.б.

5) Кайсы бир ишти жасоо үчүн мурдатан ойлонуп, камынуу зарыл -

5. Адам бир ишке бел байлаган болсо, ага алдын ала даярдык көрүп, шарттарды ойлонуштуруп, анан баштагыны дурус. Белгилүү бир убакыттын ичинде ойлоп чыгып, анан ишке киришүү туура багытка жетелейт. Жасай турган жумуштарды күн мурун ойлонуштуруу оң натыйжага алып барат: *Кечинде ойлон, таң менен ишке кир; Кыштын камын жазда ойло; Алгың келсе түшүм, алдын ала күтүн* (33-б. Э.А.) ж.б. Акыркы бирдикте ойлоонуу мааниси имплициттик түрдө берилген.

6) Ишти кеңешип, акылдашып кылганга жетпейт - 4. Көпчүлүк менен кеңешип, иш кылган адам жаңылбайт. Бир жумушту баштардан мурда башкалар менен акылдашып алган адам кийин өкүнбөйт. Тажырыйбалуу адамдардан акыл-насаат алып, кеп-кеңеш угуп, андан кийин иштөөнүн пайдасы көп: *Акылдашсаң чечерсиң, акылдашпасаң – кем кесерсиң; Кеңешип кескен бармак оорубайт* (197-б. К.К.); *Ар ишти акыл токтотуп кыл* ж.б.

7) Ойлонбой жасалган иштин арты өкүнүчтүү болот - 3. Жалпы мааниси боюнча 6-пропозицияга жакын. Алаңзарлык, жеңил мүнөздүүлүк менен кылынган иш азабын тарттырат, кайгыга салат, сар санаа кылат. Адам ойлонбой жасаган иштерине керт башы менен жооп берет. Андыктан өкүнүп калбаш үчүн ар иштин алды-артын ойлоп, анан кылуу керек: *Сабыры сузда санаа бар, башы катканда балаа бар; Төбөңдү ойлоп төрөгө тийиш* ж.б.

8) Адам дөөдүрөп сүйлөбөш үчүн мыкты ойдун болуусу зарыл - 2. Көпчүлүктүн көөнүнө жага турган алгылыктуу пикир чыгаруу үчүн башта мыкты идеялар болуу керектиги, туш келди сүйлөбөй, учуру келгенде нарктуу сүйлөө жогору баалана тургандыгы туурасында *Арбактуу сөз айтууга – салмактуу ой керек; Тилим бар деп ой келди сүйлөй бербө* айтылат.

9) Балдарга бир сөз айтыш үчүн дагы ойлоноуга туура келет - 2. Жаш балдар бардык нерсени түз кабыл алышат. Анткени алардын жан дүйнөсү таза. Аларга ойлонуп сүйлөп, аяр мамиле жасоо – турмуш эрежеси. Андыктан

балдарды тарбиялоодо, аларга бир ишти тапшырууда, кеп-кеңеш айтууда даанышмандуулук керектиги бул бирдиктерде көрсөтүлөт: *Балага байкап сүйлөсөң – акылыңа көнөр, байкабай сүйлөсөң – көрсөтөр бир өнөр* (280-б. К.К.); *Балага ойлоп айтсаң – угат, ойлобой айтсаң – отко жыгат*.

Когнитивдик анализдөө учурунда көпчүлүк бирдиктердин экинчи же биринчи бөлүктөрүнө көңүл бурулбады жана алар пропозиция жаратууда катышкан жок.

2. “Ой” концептинин борбордук бөлүгүнөн орун алган **Адам ойлонуудан тажабайт, ал үмүт-тилек менен жашайт** пропозициясы 40 паремияда учурайт да, аларды бириктирүүчү түйүн катары колдонулат. Адам ар дайым бир нерселерди ойлоп жүрөт. Бул көнүмүшкө айланган иш-аракет. Баш ойлонуу, ой жүгүртүү, татаал менталдык процесстерди аткаруу үчүн жаратылган, ал жакшылыктарды дагы, жамандыктарды дагы ойлой берет. Ойлонуудан адамдын көңүлү калбайт. Бир мүнөт дагы ойлонбой коюуга болбойт. Адамдын акыл-эсин ой ээлеп турат: *Бала ойнобой койбойт, баш ойлобой койбойт* (236-б. К.К.); *Ойнобой коюшка болот, ойлобой коюшка болбойт*; *Адам ойго тойбойт, кулак сөзгө тойбойт*. Келечектен үмүт кылып жашоо адамга күч-дем берет, асыл ой-мүдөөлөрү жашоосун шаңга бөлөйт. Жараткандан жакшы нерселерди сурап, тилек менен жашоо алдыга жылууга, келечекке ишенимдүү кадам таштоого өбөлгө түзөт. Ар дайым жакшы нерселердин болушун күтүү турмуштун отун тутантат: *Адамды адам кылып алга үрөгөн – үмүт; Үмүт – жүрөктүн күйгөн шамы* ж.б.

Тирүүлүктө сөзсүз түрдө үмүт болот. Үмүт кылуу узакка созулуучу процесс, ал өмүрдү дайыма коштоп жүрөт. Дем алууга кудурети жеткен, эч качан жакшылыктан үмүтүн үзбөйт. Адам өмүр боюу үмүттөнүүгө тийиш. Алла Таала бардык жандыкты ой-тилеги менен кошо жаратат. Жагымдуу, кубанычтуу нерселердин болуусуна ишенип жашоо бул жарыкчылыктын маңызы болсо керек: *Жаны бардын үмүтү бар; Сойлогон жыландын да ойлогон ою бар; Үмүт адам менен жашайт; Үмүтсүз адам жаралбайт* ж.б.

Максат - адамды колдой турган таяныч. Көздөгөн максаты жок адам алсыз, мүмкүнчүлүгү чектелүү болот, ишинен жыйынтык чыгара албайт, жашоодо көп нерсеге жетишпейт. Максат коюу - ийгиликке жетүүгө жетелөөчү кадам. Максаттуу адамдын ички дүйнөсүндө энергиянын күчтүү агымы бар. Ал кыйынчылыктарды, тоскоолдуктарды жеңүүгө жол берет жана ойлогон оюна жетүүгө көмөк көрсөтөт: **Максатсыз жерде жашоо жок; Максатсыз киши – канатсыз куш; Тозор элдин жаңжалы бүтпөс, озор элдин максаты бүтпөс** ж.б. Кайгы-капа, санаа сыяктуу кыйноочу сезимдер адамды ойго салат, жүрөгүн өйүйт. Турмуштун оош-кыйышы, ысык-суугу, кайгыга чөктүрүп, убайым тарттырат. Кедей-кембагалдарда кара курсактын камы гана бар. Ар бир жан акча таап, жашоо шартын оңдоо жөнүндө ойлонот. Бирок дайыма иши оңунан чыгып, көздөгөн максатына жете бербейт. Демек, жашоосу бардын санаасы менен арманы болот. Түбөлүктүү мыкты өмүр сүрүүнү каалагандар, жан үрөп эмгек кылышат, алардын түйшүктөн баштары чыкпайт: *Байга күндө майрам, күндө той, кедейге күндө кайгы, күндө ой; Санаанын изи жок, санаасыз киши жок* ж.б.

Каалоо-тилек, ой-максатка ээ болуу – жашоонун мыйзамы. Ар ким өзүнүн деңгээлине, муктаждыгына жараша ар күнү ар кандай тилек кылат. Бирок майда кишилердин чоң тилектерди кылуусу таң калтырат. Узак өмүр сүрүүнү, максаттардын ишке ашышын, бакытка, байлыкка жетүүнү ж.б. ар качан тажабастан Кудайдан суранабыз. Ниети түз, көңүлүндө кири жок адамдардын тилегин Алла Таала орундатат. Кайгы пайдасыз, ый жардамсыз дегендей, жашоодогу убактылуу кыйынчылыктарга, оор жоготууларга жеңдирбей, аманчылыкты, жаркын келечекти тилеген артык: *Киши күндө жаңы тилек тилейт, жаман күндө ар кимди кармап-шилейт; Өлгөнгө өкүнбө, тирүүлүгүңдү тиле; Жакишынын тилегин Теңир берет* ж.б.

Адам түнкүсү, көбүнчө уйкусу качканда ойго чөмүлөт, үмүттөнөт. Күндүзү иш менен алектенип, кыялданууга чолосу тийбейт: *Көздөн уйку качса, көңүлгө ой үйүр; Күн эмгекти жетелейт, түн үмүттү бөпөлөйт.*

3. Ар ким өзүнүн муктаждыгы жөнүндө ойлонот пропозициясы 27 бирдикти камтыйт. Адамдар гана эмес жаныбарлар дагы өздөрүнүн жашоосундагы муктаждыктар, зарыл шарттар жөнүндө ойлонушат. Мисалы, үйүрүнөн адашкан ат, кайра өз тобуна барып кошулууну, багылган жайына, ээсине кайтууну, төө суусу жок талааларда жашоого ыңгайлашкандыктан, чөлдү, баканын жашоосу суу менен тыгыз байланышта болгондуктан, ал сууда жүрүүнү, аюу ченге кирип тынч уктоону, карышкыр койго зыян келтирүүнү, тоо текеси бийик зоолордун чөбүн, кышкы суукта үшүгөн иттер жылуу жайды, тамакты эңсешет. Ар бир айбандын өзүнүн каалоосу, тилеги, бар экендигин төмөнкү провербиалдык кражаттардан байкоого болот: *Текенин өзү ойдо болсо да, көзү зоодо; Баканын өзү чөлдө болсо да, көзү көлдө; Төө чөлдү ойлосо, бака көлдү ойлойт; Карышкырдын ойлогону – арамдык, койдун ойлогону – амандык* (316-б. К.К.); *Аюу аманын тилейт, жакшы жаманын тилейт; Улуган иттин убайы бар; Адашкан күлүк жерди ойлойт, акылман жигит элди ойлойт.* Бул жерде макалдардын экинчи бөлүктөрү сыпатталган жок.

Тамак-аш, мөмө-жемиш, чөп, жем ж.б. адамдын, жаныбарлардын жана канаттуулардын организминин өсүүсү, жашоосун улантуу, ишмердүүлүктөрүн жүргүзүү үчүн керектүү заттар болуп саналат. Азыксыз бир да жандык жашай албайт. Тамактануу жашоонун негизги жана маанилүү фактору. Андыктан адамдар менен айбанаттар биринчи кезекте тамакты ойлошот. Курсагы ач, ач көз пенделердин акыл-эсин тамактануу гана ээлеп алат. Кээде коомдун төмөн катмарында жашагандар сыйлуу, калориялуу, кымбат баалуу, даамдуу оокаттарды жешти эңсешет: *Сагызгандын санаасы – жсоордо, соргоктун санаасы – куйрук-боордо; Жаман ит жайлоодогу жармадан үмүт кылат; Ачканын оюнан тамак кетпейт; Кул жеймин дейт куйрукту, Кудай билет буйрукту* ж.б. Ар бир жандын өзүнүн ой-максаты, үмүт-тилеги болот. Булар көбүнчө турмуштук зарылчылыктардан улам келип чыгат. Ошол эле учурда максаттарга жетүү, муктаждыктарды жоюу менен дагы коштолот. Тилек, ойлор алардын ээсинен көз каранды. Жакшы адам позитивдүү окуялардын, кем акыл, наадан адам терс көрүнүштөрдүн жүз

беришин каалайт: *Сокурдун тилегени эки көз, көйнөксүздүн тилегени бөз, дүлөйдүн угайын дегени жакшы сөз* (162-б. Э.А.); *Доо мүдөөсү - бүтүү, соода мүдөөсү - утуу, кыз мүдөөсү - күйөөгө чыгуу, жол мүдөөсү – жетүү*; *Адам жакшылыкты тилейт, акмак жамандыкты тилейт*. Акыркы мисалда адам менен акмактын мүдөөлөрү карама-каршы коюлуп жаткандыгы берилген.

Адамдардын муктаждыктары алардын кесибине, кызматына, алектенген ишине, социалдык абалына ж.б. факторлорго жараша келип чыгат. Алар өздөрүнүн функционалдык милдеттерин так аткарууга жана зарылчылыктарын жоюуга тырышышат. Мындай жоромол бул сөз берметтеринде берилет: *Касапчыга мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы; Койчунун санаасы – койдо, ойчулдун санаасы – ойдо; Мергендер тилейт кийикти, кийиктер тилейт бийикти* (143-б. Э.А.) ж.б. Мындагы ар бир провербиалдык бирдик эки бөлүктөн турат. Бирок кесипке, кызматка байланыштуу семалар алардын биринчи бөлүктөрүндө көбүрөөк учурайт. Алардын биринчи бөлүктөрүндө субъекттин объектке жетүүнү каалгандыгы туурасында айтылса, экинчи бөлүктөрүндө (1,3), объекттин өлүмдөн кутулуу, жанын сактап калуу жөнүндөгү ой мүшкүлү көрсөтүлөт.

4. 23 макал-лакаптардагы маанилердин жалпылыгынын негизинде **Ар бир адамдын өзүнүн ою, санаасы болот** пропозициясы аныкталды. Бардык адамдардын өз кызыкчылыгы, көз карашы, табити, түшүнүгү, түйшүгү, кайгысы болот. Алардын ойлору бири-бири менен көпчүлүк учурда дал келбейт. Жада калса, бир үйдө жашаган жубайлардын, үй-очогу бөлөк бир туугандардын, ата-эне менен балдарынын пикирлери бир жерден чыгып, үндөшүшү кыйын. Бул тыянак төмөнкү акылман ойлор менен коштолот: *Эрдикатын бир төшөктө жатып, эки башка түш көрөт; Башы башканын – ою башка; Казаны башканын кайгысы башка; Боюңдай бой табылса да, оюңдай ой табылбайт* ж.б. Ар бир адамдын көкүрөгүндө багып жүргөн асыл үмүт-тилеги, өзүнүн өзгөчө ой-пикири менен катар баштагы көйгөйү, өкүнүчү бар экендиги, ар ким өз камын ойлоосу, өз максатына жетүүнү көздөөсү, өз кызыкчылыктарын орундатууга умтулуусу төмөнкү бирдиктерде белгиленет:

Ар ким өз **оюнун** очогунда жылуу жашайт; Ар кимдин **арманы** бар тереңдерде; Ар кимдин бир **ою** бар, короосунда миң кою бар (236-б. К.К.); Ар кимдин **убайымы** өз башында ж.б.

Адамдардын кызыкчылыктары, көз караштары, ой-максаттары алардын жашынан, социалдык абалынан, кесибинен, өнөрүнөн, жашоо шартынан ж.б. көптөгөн факторлордон көз каранды экендиги *Баатыр майданда өлүмдү ойлобой жеңишти ойлойт* (211-б. К.К.); *Карылар жаштыгын ойлоп уктабайт, жаштар карырын ойлоп уктабайт* макалдарында көрсөтүлөт. Дүйнөдөгү бардык жандар жашоонун кубанычын, ыраматын татуу менен кошо кайгы-капасына, азап-тозогуна дагы дуушар болушат. Кайгы менен бакыт үзөңгүлөш деп бекеринен айтылбаса керек. Турмуш шартына ылайык, адамдар, жаныбарлар тирүүлүктөгү кайгы-муңдарга, мүшкүлдөргө күн сайын кабылып турушат: *Кайгысы жок кан болбойт, азабы жок жан болбойт; Улуган иттин убайы бар.*

Ар адам өзүнүн жекече ой жүгүртүүсүнө, дүйнө көрүмүнө ээ, ал өз алдынча ойлонгон мезгилде же чыгармачылык менен алектенгенде эч ким жолтоо боло албайт. Анын ойлогон оюна жана фантазиясына кийлигишүүгө эч кимдин акысы жок: *Ар кимде бар бир кыял, ал кыялды ким тыяр; Ар адамда бир кыял, ал кыялды ким тыяр.* Балким, бул паремияларда адамдын жеке мүнөзү, кыял-жоругу назарга тутулуп жаткандыр. Ар кимдин калыптанып калган жеке мүнөзү, кызыктай жүрүм-туруму болот, аларды өзгөртүү - кыйын иш. Жогорудагы макал-лакаптарда адамдардын ойлору бири-бирине дал келбөөсү жөнүндө сөз жүрдү, бирок *Кою бирге эмес, бою бирге эмес – ою бирге сөзсүз бурула жүргүлө* макалы ойлордун бирдиктүүлүгүнөн, дал келүүчүлүгүнөн кабар берип, бул топтогу бирдиктерге карата антонимдик кызматты аткарат.

5. Эң оболу адам оюн ондош керек пропозициясын 22 бирдик түзөт. Пейил турмушта башкы ролду ойнойт. Адамдын бактылуу, бактысыз жашашы пейилинен көз каранды. Ою түз, ниети ак болсо, урмат-сыйга, кадыр-баркка татыйт, арам ойлуунун тилеги орундалбайт. Ичинде кири, жаман ниеттери бар

адамды ит дагы сыртынан билип алат жана аны каап алууга аракет жасайт. Пейил ой-максатты башкаргандыктан, пейил маселесинде этияттык зарыл. Туура эмес ой-пикирлерди оңдоп, көз карашты өзгөртүү - жакшы жашоонун өбөлгөсү: *Пенде пейилинен табат; Адамдын пейили тойбой, карды тойбойт; Ичи жаманды ит кабат, пейили жаман ниетинен табат; Жерди түзөгөндөй эле пейилди да оңдоо керек; Кең пейилдүү кемибейт, тар пейилдүү жарыбайт* ж.б.

Адам жакшы нерселерди кааласа, жакшылыктарга жолугат, оюнда жамандыктар болсо, кырсыкка кабылат. Ошондуктан эң оболу ниетти түз кылыш керек. Ниетиң ак болсо, пикириң таза болот, жакшы сөздөрдү сүйлөйсүң, ишиң алдыга жылат. Эгерде башкаруучунун жүрөгү таза болсо, элдин мүлкүнө кол салбайт: *Ниетиң оңолсо, оюң да, сөзүң да, ишиң да оңолот; Эл байлыгы хандын ниетине байланыштуу* (193-б. К.К.) ж.б.

Оюн оңдобогон оңбойт; Ой-тилек, дил менен таза, дили кирдеген оңолбойт; Тулпардын изи жоголбойт, бузуктун иши оңолбойт (202-б. К.К.) бирдиктеринде адам дилин тазартып, жаман ойлордон, бузукулуктан арылбаса, иши алдыга жылбоосу жөнүндө айтылат.

Эмнелерди ойлоп жатып уктасак, ошолор түшүбүзгө кирет. Түшүбүз оюбуз менен тыгыз байланыштуу. Андыктан ойлорду жакшылыктарга багыттоо абзел: *Түшү оңолгондун иши оңолот; Түшү жакшынын иши жакшы.*

Жүрүм-туруму начар, ою кара адамдар, башкалардан кагуу жейт, тил угат. Кара санатай киши уяттуу, топуктуу сөздү айталбайт, анын арам ойлуу экендиги кебинен, кебете-кешпиринен билинип калат. Андыктан инсан оюн оңдоп, кара мүртөздүгүн таштап, өзүн жакшы алып жүрүш керек: *Тетири болсо кыялың, тартарсың зыянын; Кыял-насили таза болмоюнча – адамдын пейилинен ыймандуу сөз чыкпайт; Кыялы бузулгандын сыягы бузулат.* Макалдарды чечмелөөдө окумуштуу С.Ж. Мусаевдин тексттерди трансформациялоо багытында жазылган ири эмгегин негиз кылып алдык Мында кичи тексттерди троптун перифраз түрү аркылуу трансформациялоо ыкмасы жемиштүү пайдаланылган [136, 408-593-бб.].

6. Эгерде адамдын ою, ниети таза болсо, ал бактылуу жашайт пропозициясы 21 бирдикти кучагына алат. Коомдо ичи тар, бирөөнүн ийгилигин көрө албаган, башкаларга тымызын жамандык ойлоп жүргөн адамдар жок эмес. Алардын кылык-жоругу этностук көз карашта терс сыпатталат. Мындайлар эл арасында сый-урматка ээ болуунун ордуна, тескерсинче уят болушат. Пейилдерине жараша Алла Таала аларды ойлогон ойлоруна жеткирбейт. Алардын иштери оңунан чыкпайт, жолдору болбойт. Бул көз караш төмөнкү макалдарда даана чагылдырылат: ***Ичи тар** адам баш болбойт, ашык ичкен аш болбойт; **Ичи тардын** иши тар; **Кара ниеттин** карды тойбойт, кара өзгөйдүн иши оңолбойт; **Ою** арамдын жолу арам ж.б.*

Ак ниет, ак көңүл, кең пейил болуунун пайдасы көп. Мындай адамдар ой-тилегине жетишет, адал иштеп эл алдында жүзү жарык болот. Алардын башкаларга карата көңүлүндө кири, жамандык ою, көрө албастык сезими жок. Кара ниеттүүлүк жашоодо зыянын көп тийгизгендиктен, этностук аң-сезим арам ойлуу болбоого чакырат. Мындай пикир төмөнкү бирдиктерде белгиленет: ***Ак көңүлдөн** арамдык чыкпайт; **Ак ниеттүү** иштесең, жарык болот бешенең; **Арам ойдон** алыс жүр, алып келбейт жакшылык; **Ак ниет** болсоң жетерсиң муратка, арамдык кылсаң каларсың уятка.*

Эгерде адам башкаларга жамандык кылбай, жаман ой, касташуу сезимин жүрөгүнө сактабаса, пейли, мүнөзү мыкты, ак көңүл болсо, көптөгөн досу-жар, санаалаш, пикирлештерди табат жана ал кайгы-капасы, көйгөйү, кыжалатчылыгы жок, жай-баракат, жыргал турмушта жашайт. Бул туурасында төмөнкү мисалдарда айтылат: ***Ниети тазанын** уйкусу тынч; **Жүрөгүндө кири жок** киши бактылуу; **Жакшы** ээсиз калбайт, **ак ниет** киши жолдоошсуз калбайт.*

Ак ниет адам ичине сыр жашырбайт, кайсы жерде жүрбөсүн, башкаларды күлдүрүп, көңүлдөрүн көтөрүп тургандыктан, кыйын кырдаалга туш болбойт. Ал эми анткор, кытмыр ойлуулар бирөөлөргө катылып, кытыгылап жагымсыз сүйлөшөт, байлыгына чиренишет: ***Ак көңүл** ачылып сүйлөйт, **арсыз асылып** сүйлөйт, **арамза сасык** сүйлөйт; **Ак ниеттүү** кишиге*

*жамандык жабышпайт; Ак ниеттин жүргөнү - кулку, арамзанын жүргөнү - түлкү, таянганы - мүлкү. Эгерде адамдын ниети ак, ою түз, жашоого карата ишеними бекем болсо, бактылуу жашай тургандыгы, ниети кара, ичи тар, пейили бузук болсо кырсыкка кабылуусу, иши оңунан жүрбөй тургандыгы бул мисалдарда берилет: **Жамандык менен жакшылыкты ниетиңден табасың: Ооруймун деп сестенбе, айыкпайм деп шектенбе.***

Чын көңүлдөн, жүрөктөн айтылган каалоо-тилектер, маанайды көтөрүүчү жылуу сөздөр адамга жагат, анын жан дүйнөсүнө азык болот. Бирөөлөргө жамандык ойлоо, көрө-албастык, кастык, ичи тардык кылуу, оюна келгенди сүйлөй берүүчүлүк, башкаларды жамандоо сыяктуу сапаттар дили таза адамдын зээнин кейитет, руханий, психологиялык жактан жабыркатат: *Таза үрөндөн өнгөн дан дыйканды байытат, ак ниеттен чыккан сөз адамды марытат; **Ою кир**, ээн ооздук чыныгы адамды кордойт.*

7. Адамга ар кандай нерселер/кырдаал жөнүндө ойлонууну сунушташат. Бул пропозиция бир нече (т.а., 19) паремияларда учурайт да, аларды бириктирүүчү концепт катары колдонулат. *Жакшы уктагың келсе, жатаарда тое ичпе, болбосту **ойлонуп капага чөкпө**; Жебей туруп **сиңирериң ойло*** мисалдарында уктаар алдында ашыкча тамак ичкен адам ойдолоктоп жакшы уктай албоосу, жаман түштөрдү көрүүсү айтылып, кайсы бир тамакты жештен мурда, ал ашказанга жагабы же оор келеби, ошону ойлоо керек экендиги, болор-болбос нерселерди ойлоп, сар-санаа, кыжалат болбоо абзел экендиги туурасында кеңеш берилип жатат.

Адам күч-кубатка толуп, баралына жетип турганда элинин кызматына жарап, элдин камын ойлош керек. Элдин ишин кылып, батасын алган адам өнүп-өсөт. Ал эми өзүнүн керт башынын камын көрүп, кылган иштеринин артын, келечегин ойлобогон башкаруучу элдин ишениминен кол жууп, элинин колдоосунан кур калат. Мындай чабал ажо элин жоого чаптырат, мекенин душмандарга тарттырып жиберет. Андыктан төмөнкү бирдиктерде адам жанындагыларды ойлоп, эли үчүн түйшөлүшү зарыл экендиги сунушталат: *Жашыңда элдин ишин **ойло**, карыганда жердин камын **ойло**; Өлөрүн*

ойлобогон хандын эли ойрон болот. Кайсы бир чыгарманы окуп жатканда, анда кетирилген орфографиялык каталарды издебей, андагы өзөктүү ойлорду, керектүү кеп-кеңештерди, пайдалуу идеяларды алган жакшы: *Битиктен тамга издебе, ой изде.*

Дыйкандын, чарбадар адамдардын жашоосу эгин-тегин, түшүм алуу, мал-сал, короо-жай менен тыгыз байланышта. Андыктан аларга аштык айдоо, эгин эгип, жайдын ысык күндөрүндө бышырып, оруп-жыйнап алуу, мал жандыктарына тоют камдоо, төл алуу ж.б. жөнүндө ойлонууну этностук тажрыйба сунуштайт: *Дыйкан болсоң буурусунуңду шайла, чарба болсоң – мал жайын ойло; Жайдын узагын тилебей, жылуусун тиле.*

Келечекти ойлосоң, өткөндү эске сал; Чай болуп төргө өткөн суу бир кезде арыкта акканын унутпаса; Улуунун сөзүн ук, кичүүнүкүн ойлон; Жашыңдын кетерин ойлобо, жалыныңдын кетерин ойло бирдиктери адам алдыдагы турмушун мыкты жашаш үчүн, кетирген каталарын кайталабаш керектигине, жыргал турмушка, жогорку кызматка талыкпас эмгектин, тынымсыз аракеттенүүнүн натыйжасында жеткендигин унутпоосуна, ата-энесинин, аксакал кишилердин, тажрыйбалуу, көптү көргөн жашы улуу адамдардын кеп-кеңешин кабыл алып, жаштардан чыккан пикирлерди таразалап көрүүгө, жаштыктагы күч-кубатты пайдалуу иштерди аткаруу үчүн жумшап калууга үгүттөйт, ушул нерселерди жасоонун үстүнөн ойлонууга чакырат. Ал эми семантикалык планда бири-бирин бир аз танган *Жакшылык-жамандыкты бирдей ойлон; Жамандыкты унуткан жакшы, жакшылыкты унуткан жаман* бирдиктеринде адам турмушта ар кандай кырдаал болуп кетүүсүн эске алып, ага даяр болуп турушу зарыл деген акыл-насаат берилип, акыл-эсинде жалаң позитивдүү окуяларды, маалыматтарды сактап, кечиримдүү болуп, баштан өткөн жагымсыз окуяларды, бирөөлөрдүн жасаган кыянатчылыктарын эстен чыгарып таштоосу туура болорлугу жөнүндө айтылат. *Коногум, үйүңдү ойлой отур, кулу-бийиңди ким билет; Көктө баратсаң жерди ойло; Тойлон отурсаң да, ойлон отур* провербиалдык каражаттары адамды сак болууга чакырат, буларда адам канчалык бакытка

бөлөнүп, жыргаса да, алды-артын байкап, этияттанганы жакшы, көйгөйлөрү дайыма оюнда турушу абзел деген идея жатат.

8. 17 макал-лакап **Адамдын тулку бою оюна карама-каршы коюлат** пропозициясы аркылуу бириктирилген. Ар кимдин өзүнүн ою, көз карашы бар, андыктан адамдардын ою бири-бири менен ар дайым идеалдуу түрдө дал келе бербейт. Сен сыяктуу сырткы келбетке ээ адамды кезиктирүү мүмкүн, бирок сен сыяктуу ой жүгүрткөн, сенин идеяларыңды колдогон, сага санаалаш жанды жолуктуруу - кыйын иш. Бирок кебетеси башка болгону менен, көз караштары жакын, ой-пикирлери окшош адамдар табылат. Турмушта ою, кызыкчылыктары бирге, ынактыгы бар, кадырга жеткен, көңүлү түз, жүрөгү таза өмүрлүк жарга жана доско ээ болууга аракет жасаш керек: *Бойго чак кийим табуу оңой, ойго чак киши табуу кыйын; Досуңдун көзүндө болгончо, көңүлүндө бол.* Мындагы бир нече мисалдарда антонимдик жуптар колдонулгандыгы байкалат: *оңой – кыйын, табылса – табылбайт, күтпө – күт, жаман – жакшы* ж.б. Алардын көпчүлүгү этиштик, сын атоочтук сөздөр. Антонимдик кубулуштар бир нече макалдарда кезиге тургандыгы аныкталды. Макалдардагы *бой* сөзүндө метонимиялык маани бар. Ал аркылуу бойго жеткен жеке адам, анын көз караштары белгиленип жатат. Анткени ар бир адам дене түзүлүшүнө ээ.

Адамдын дене мүчөлөрүнүн кыймылы, физикалык мүмкүнчүлүктөрү чектелүү, алар ой сыяктуу күлүк эмес, каалаган жерине заматта жете албайт. Адамдарды боюна, сырткы келбетине карап баалашпайт, алардын акылына, оюна, билимине ж.б. көбүрөөк маани беришет. *Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат* дегендей кара күчүнө ишенип, үстөмдүк кылууну каалагандарга, курч идеялар, өткүр ойлор менен каршылык көрсөтүп, мизин кайтарууга болот. Мындай этностук көз караш төмөнкү макалдарда таасын чагылдырылат: *Бой жетпеген жерге ой жетет, кыраан жетпеген жерге кыял жетет; Боюна карабасаң да, оюна кара; Кеп бойдо эмес, ойдо; Бой көтөргөнгө ой көтөр.*

Жашоодо бою кичинекей, жупуну көрүнгөн, бирок абдан акылдуу, зирек, билимдүүлөрдү көп кезиктиребиз. Кимдир бирөөнүн сырткы келбети абдан сулуу, бирок акылы тайкы, айрымдардын билими терең, акылы тетик, ою тунук, бирок тулку бою жагымдуу эмес. Арабызда бою кыска, түшүнүгү тар, алысты көрө билип, терең ой жүгүртө албаган, түркөйлөр бар. Демек, адамдын интеллектуалдык деңгээли сырткы көрүнүшүнө карата аныкталбайт: *Бою кыска – ою нуска; Бою пакененин ою бийик; Бирөөнүн бою алаша, бирөөнүн ою алаша* (282-б. К.К.); *Бою келтенин ою келте.*

Бийик акыл-эс, мыкты интеллектуалдык көрөңгө, сырткы сулуулук, сымбаттуу дене түзүлүш ж.б. менен элден өзгөчөлөнүүнү этностук көз караш сунуштабайт. Эл менен бирге, эл катары болуу, алдыга да кетпей, артта да калбай, ортодо жүрүү - эң мыкты сапат: *Ойдун да, бойдун да ортосу жакшы.*

9. 15 бирдиктин уюшуусу аркылуу Адамдын оюн оозунан/көзүнөн билүүгө болот пропозициясы негизделди. Ой, ички сезимдер, акыл-эстеги элестер ооз аркылуу сыртка чыгат, тилдин жардамында берилет, сөз аркылуу материалдашат. Баштагы абстракттуу идеяларды, ниет-тилектерди, кайгы-капаны, ичтеги туйгуларды билдирүү сүйлөө ишмердүүлүгү аркылуу ишке ашат. Элдин ой-мүдөөсү, дүйнө таанымы акыл-эси ж.б. тилдик каражаттарда сакталат. Ооз - ой-пикирди чагылдыруунун эң кубаттуу куралы: *Ойдогону ооз айтат; Жүрөк сыры тилден чыгат; Ооз деген – дарбаза, чыга берет андаза (ой, пикир); Оюна алы жетпеген оозунан чыгарат* (251-б. К.К.); *Тил – ойдун сандыгы.* Адамдын көңүлүндөгү каалоосун, ички ой-пикирин оозунан чыккан сөздөрдөн гана эмес, көзүнөн, жүзүнөн дагы түшүнүп, баамдоо мүмкүн. Көз – жан дүйнөнүн күзгүсү деп коюшат. Демек, көз, анын кыймыл-аракети дагы ичтеги маалыматтарды көрсөтүүгө жөндөмдүү. Андыктан этностук тажрыйба бирөөнүн оюн билүү, чындыкты же жалганды айтып жатканын аныктоо үчүн анын көзүнө көңүл бурууну сунуштайт: *Кыздын сырын көзүнөн оку; Көңүлдөгү сырды көз билдирет* (241-б. К.К.); *Жүрөк сырын көз билдирет; Бозойдун мыйыгынан күлгөнү - селкинин оюн билгени.*

Ойноп сүйлөсө (айтса) да оюндагысын айтат (244-б. К.К.); *Ойноп айтат деп, оюндагысын айтат* бирдиктеринде адам башындагы маалыматтарды, ички арзууларын ооз аркылуу берүүсүнүн формасы, тибби назарга тутулууда. Тамашалап, кыйытып айтса да, олуттуу туруп сүйлөсө да, ойлонбой кеп салса да оюндагы, дитиндеги нерселерди билдире тургандыгы туурасында сөз болуп жатат. Кимдир бирөөнүн оюна таасир этүү үчүн сөзгө чебер болуу абзел. Ойлорунду так, таамай айтсаң, пикиринди кооз сүйлөп билдирсең, угуучунун ою козголот, жибийт. Сүйлөшүү, сырдашуу, суроо берүү аркылуу адамдын оюн, көз карашын аныктаса болот: *Чечен ойду эритет, сулуу бойду эритет* (249-б. К.К.); *Тузак коенду тутуш үчүн керек, сөз ойду тутуш үчүн керек*. Эгерде адамдардын сөздөрү бир жерден чыкса, ар ким ар башка сүйлөбөй бирин-бири колдоп, бирдиктүү болушса, алардын ортосунда пикир келишпестик, көңүл карачылык, ичтеги нааразычылык болбой тургандыгы *Ооз бир болсо – ой кир болбойт* макалында белгиленет.

10. Санааркабоо үчүн тың болуу зарыл пропозициясы сак болууга үндөгөн 11 макал-лакаптан турат. Эгерде адам өзүнө тың болуп, үй-жайынын коопсуздугуна кам көрүп, сакчы катары ит багып, ууруларга сырын ачпаса, кайгы капасы жок, бейкапар, санаа тартпай жашайт: *Чебиң бек болсо, көңүлүң ток болот*; *Улуунун сөзүн урматта, уурулар менен сырдашпа* (270-б. К.К.); *Камсыз кандын казынасын ууру алат* ж.б. Кээ бир тамактар ашказанга жакпайт, оор сиңет. Берилген тамак-аштын баарын, ылгабай жей бергенде, ич ооруйт. Айрыкча уктаар алдында курсакты кампайтууга болбойт. *Ойлонбой сүйлөгөн оорубай өлөт* дешет кыргызда, андыктан чеги менен тамактанып, орду менен сүйлөө тынчсызданып, сар санаа болуудан сактайт: *Оюңа келсе дей бербе, оозуңа келсе жей бербе; Жакишы уктагың келсе, жатаарда тое ичпе, болбосту ойлонуп канага чөкпө* (359-б.).

Коррупцияга малынуу, талап-тоноочулук, бирөөнүн акысын жеш ж.б.у.с. арам иштер акыр түбү азабын тарттырат. Андыктан мындай бузук иштерден алыс болуп, кылып жаткан иштин натыйжасын ойлоп, пешене тер менен жан багуу убайым тартуудан алыс кылат: *Иш кылсаң артын ойло; Ак*

ойлоп, адал иште (268-б.). Даанышман, кыраакы адамдар жаңылышып кайгы-капага батышпайт, ойлонбой жасаган иши, айткан сөзү үчүн сар санаа болушпайт. Алар тың болгондуктан, ар кандай кыйын жагдайлардан чыгып кетүүгө, башка түшкөн мүшкүлдөрдөн кутулууга алы жетет: *Көсөмдүн ою, баатырдын жолу эки болбойт; Амалын тапкан ажалдан кутулат.*

11. Жакшы адамда жакшы ой, жаман адамда жаман ой пропозициясы 8 бирдиктин негизинде келип чыкты. Жакшы адам менен жаман адамдын ой-санаасын, кылык-жоругун экилик таблица аркылуу чечмелөө ыңгайлуу деп санадык (3.4-табл.).

3.4-таблица

Жакшы адам	Жаман адам
1. Жакшы адам бала-чакасын ойлоп, үй-тиричилик камын көрүп жашайт, турмуш шартын жакшыртуу үчүн түйшөлөт.	1. Жаман адам башкаларды капа кылат, көңүлүн оорутат, иренжитет, ой-сезимде терс из калтырат, негативдүү таасирлерди жаратат.
2. Жакшы адам менен бирге жашасаң, ойлонбойсуң, ыракатка батасың, ойноп күлөсүң, көңүлүң көтөрүлөт, баары жетиштүү болот.	2. Жаман адам менен чогуу турсаң, кайда жүрдү, кайда кетти, эмне кылып жүрөт экен деп сар-санаа болуп, өмүрүң өтөт.
3. Жакшы адамга кеп-кеңеш, акыл-насаат айтсаң угат, туура кабыл алып, ыраазы болот.	3. Жаман адамга оңолсун деп туура багыт көрсөтсөң, мени алдап жатат, менден бир пайда көргөнү турат деп ойлоп.
4. Жакшы адам келип ой-тилектеринди орундатууга жарам берет. Ой-санааң ортоктош болот. Башыңа кыйын иш түшкөндө, кайгыңды тең бөлүшөт.	4. Жаман адам пайлап туруп, жакшы тамак бышырганыңда, той-топо, кылганыңда, ысык-суук иштерде жеш, курсагың кампайтыш үчүн келет.

Бул ой корутундуларыбыз төмөнкү макалдарда репрезентацияланат: *Жакшы менен жүрсөң жарыйсың, жаман менен жүрсөң, убайым менен карыйсың; Жакшыга акыл айтсаң, таап алгандай сүйүнөт, жаманга акыл айтсаң, алдап алчудай күйүнөт; Жаман этиңе, жакшы ниетиңе келет.*

Жакшы эл камын ойлойт, жаман өз камын ойлойт; Жакшынын акылы ташка тамга баскандай, жамандын акылы түз жерге казан аскандай (360-б. К.К.) бирдиктеринде жакшылар өз кызыкчылыктарын четке коюп,

көпчүлүктүн ой-мүдөөсүн аткара тургандыгы, эл үчүн кам көрүүсү, күндө алдына жаңы ой-максат, пландарды коюп, аларга жетишүүгө умтулуусу, алардын акылы, ою так, даана болуусу, ал эми жамандар керт башынын кызыкчылыгын көздөөсү, алардын акылы олдоксон, ийкемсиз, чоркок экендиги көрсөтүлөт. Бул мисалдар угуучуну өзүмчүлдүктөн арылып, оптимист болууга үндөйт.

12. Ичтеги ойду эч ким билбейт – 6. Ар бир инсандын өзүнүн ою-пикири, арзуу, эңсөөлөрү менен кошо жүрөктө бөпөлөп багып жүргөн максаттары, көңүлүнүн түпкүрүнөн орун алган үмүт-тилектери, жашыруун сырлары болот. Аны өзү айтпаса, ачыкка чыкпайт: *Кимдин оюн ким билет; Тоголок башта – толгон сыр.* Адамдын арам ойлору, бузуктугу башкаларга белгилүү эмес. Алар көңүлдө катылуу, сырттан байкалбайт: *Киши аласы ичинде; Адам ичине катылган кара түтүндү, күндүн жарыгында да көрүшкыйын.* Келтирилген эки мисалда кишинин ички оюнда ар кандай жамандыктар бардыгы жана аларды билүү кыйын экендиги айтылат.

Адамды сырткы келбетине карата ниет-тилектерин, ири пландарын, көздөгөн зор максаттарын аныктоо мүмкүн эмес. Сырткы түргө карата, ички баалуулуктарды божомолдоого болбойт: *Кибиреген кишинин да килейген тилеги бар* (355-б. Э.А.); *Бетим жаман болсо да, ниетим ак (жакшы).*

13. Ачууланганда алгылыктуу ой башка келбейт – 4. Кыжырлануу, ачуулануу, туталануу сыяктуу психологиялык терс абалдар туура ой жүгүртүп, калыс чечим чыгарууга тоскоолдук кылат. Ачууга жеңдирип, өзүн кармай албаган адам, ойлонулбаган иш аракеттерди жасап, ката кетирип, кийин өкүнөт. Ачуулануу эч кандай пайда алып келбейт, ал акылдан адаштырат. Жинденүү адилет, ийкемдүү, жыйнактуу ойлордун жаралуусуна мүмкүнчүлүк бербейт. Адам ачууга алдырбоосу, кайгыга чөкпөөсү, өзүн өзү кармай билүүсү зарыл: *Ачуулуу башта акыл жок; Ачуусу чукул айыпка жыгылат; Ачуу – душман, акыл – дос; Ачууга алдырба, санаага жеңдирибе.*

Эми 125 бирдиги бар **Ойдун табияты** тобуна өтөлү.

1. 23 бирдиктин маанилеринин жалпылыгы **Ой – бул байлык/бакыт** пропозициясын жаратты. Ойдун артынан түшүү байлыкка жетелейт, ийгиликке алып барат. *Көп ойлоо акыл* деп айтат элибизде. Көпкө ой жүгүртүү бир топ нерселердин сырларын ачканга, маани-маңызын түшүнүүгө жардам берет. Инсан ойлой берсе, билимдүү, акылдуу кишилер менен маектешсе, мыкты пикирлер, чечимдер чыгат. Узак убакыт бою ойлоп жүрүүнүн натыйжасында мыкты идеялар жаралат. Алар алтынга, байлыкка тете: *Сөөлөттү сөздөн табасың – ооматты ойдон табасың; Ой түбүндө алтын бар, ойлой билсең табасың; Оюндун түбү - от, ойдун түбү - алтын; Эмгектүүнүн эмгеги байлык, билимдүүнүн пикири байлык* ж.б.

Дайыма жакшы тилек, кыялдар менен жашоо зарыл. Бүгүнкү кыял - эртеңки реалдуулук. Ар качан ниетти оңдоо, ойлорду жакшы нерселер менен толтуруу эртеңки күндүн жаркын болушуна себепкер. Анткени адам оюнда эмнени көп ойлосо, ошол ишке ашат. Жакшы ой, кыялдануу, максат коюу – бакытка жетүүнүн жарымы: *Жакшы ой алдыга жетелейт; Жакшы санаа – жарым ырыс; Жакшы тилек – жарым ырыс; Жакшы ниет – жарым ырыс.* Акылдуу, илимдүү, көрөгөч кишилердин берген акыл-насааты, кеп кеңеши өтө баалуу. Алардын курч жана өткүр ойлору жазылган эмгектер - жашоодо багыт берүүчү түгөнгүс кенч. Табияттан берилген даанышмандык, туура ой жүгүртүү шыгы, мыкты эс-тутум, интеллектуалдык көрөңгө адамга белек кылынган чоң байлык. Аны эч ким тартып, уурдап алалбайт. *Үмүтсүз – шайтан* дейт элибиз. Келечекке карай жакшы ой-тилек, үмүт менен жашоо адамдын жан дүйнөсүн байытат, байлыкка жетүүсүнө өбөлгө түзөт: *Акыл – алтын (казына), ой – күмүш* (199-б.); *Ой – адамдын өзөгү, жернайы; Үмүттүн өз дөөлөтү бар. Жүз сомун болгуча, жүз досуң болсун* деп кеңеш берет этностук менталитет. Демек, жоро-жолдош байлыктан дагы артык. Бирок адам үчүн достордон дагы баалуу, чыныгы айныгыс казына бул – ой. Ал эми достун акылы, кеңеши дем-күч бергендиги, байлык менен бакыттан кем эмес: *Бой жолдош күтпө, ой жолдош күт; Чыдамдуу эмгек, алгыр ой – анык досуң билип кой; Кастын ою - бөлөк, достун ою - жөлөк.*

Кою көптүн ою көп; Коюң болсо, байлыкта оюң болсун (317-б. К.К.) бирдиктеринде мал-мүлктүү адам, мал-жанынын камын көп ойлогондуктан, материалдык жактан эле эмес, ойго дагы бай экендиги, малдуу адамдын ою байлык менен байланыштуу болуу керектиги айтылган. *Байлык колдун кири* делет, тез келип, тез кетет, ой дагы байлык сыяктуу, башка келип-кетип турат, келген учурда дароо кармап, кагазга түшүрүп калбаса, кийин табуу кыйын. Сөз ойдон жаралып, баштагы ойдун “тышталуусу” болот, адамдын сөз байлыгынын мыктылыгы, анын оюнун байлыгынын күбөсү. Андыктан даанышман кишилердин кеби байлык сыяктуу кабылданат: *Ойду жатка сыйгызба, катка сыйгыз; Ою байдын - сөзү бай; Сөз тыңшаган жакшы ойдон акыл табат*. Өз ой-пикири, көз карашы бар адам - бай адам. Ал бирөөнүн акылына муктаж эмес: *Ой өзүңдө, нарк колуңда*. Ой - байлыктын, бакыттын ачкычы. Аларга ээ болуу ойдон көз каранды: *Ою аткарылбагандын ооматы келбейт* (230-б. К.К.).

2. Акыл, ой, баш - булар бири-бирин толуктайт пропозициясы 23 бирдикте орун алган.; *Ойсуз жашаган баш – ойрон баш* (238-б. К.К.); *Ойсуз баш – баш эмес, отсуз жаш – жаш эмес; Ойсуз башты дат алат* (238-б. К.К.); *Баш – акыл-эс, баш – ой, баш – өмүр; Баш – ойлоого, бала – ойноого* макал-лакаптарында ой жүгүртпөгөн, ойсуз адам этностук аң-сезимде төмөн баалана тургандыгы, башында алгылыктуу ой-пикири жок адамдын эч кимге кереги жок экендиги, адам ой жүгүртпөсө, ойлоо жөндөмдүүлүгү өнүкпөй калуусу жана баш ойлоо үчүн жаратылганды, баш акыл-эс, ой-мүдөөлөр, идеялар жайгашкан адамдын жашоосундагы эң маанилүү ресурс экендиги туурасында айтылат. *Акыл – ойдун азыгы; Акыл кайдан чыгат ой болбосо, килем кайдан чыгат кой болбосо* (225-б. К.К.); *Акылдын көркү - ой, сулуунун көркү – бой; Ойдун гүлдөгөнү - акылдын өркүндөгөнү (өскөнү, ашканы)* бирдиктеринде акыл ойго күч-кубат, дем берет, ал ойду жаратууда негизги материал, бирок ошол эле учурда ой - акылдын, максаттын, үмүттүн, пландын башаты, акылдын тунуктугун ой аркылуу байкоого болот, ой жүгүртүү өнүксө, адамдын акыл-эси кошо өнүгөт деген идеялар камтылган.

Сергиген баштан сезимдүү ой чыгат; Акылдуу алыс ойлойт; Акылзаада сөзгө да бай, ойго да бай; Билгенин билдире албаган киши – арымсыз, дармансыз; билгенин билгениндей билдире билген киши – ойкен да, арымдуу да, терең да, күчтүү да, акылдуу да. Бул паремияларда алгылыктуу, маңыздуу идеялар, ой-пикирлер, туура чечимдер келесоо, максатсыз, анкоо баштан эмес, эс алган, сергиген, кайгы-капасыз, сак баштан чыгуусу, акылдуу адам терең, кенен ой жүгүртүп, келечекке көз чаптыра билүү сапатына ээ экендиги, мындай инсандардын башында асыл ойлор, орундуу сөздөр арбын болуусу, бирок сөз деп ойду-тоону айтуу тантыктыктан кабар берүүсү, өзүнүн ойлорун, билимин башкаларга жеткире алган адам акылдуу, ийгиликтүү, алдуу-күчтүү экендиги жөнүндө маалымдалат. Акыркы бирдиктин курамындагы лексемалардын баары б тамгасынан башталганды аллитерация кубулушунун колдонулгандыгынан кабар берет: *Билгенин билдире албаган киши – арымсыз, дармансыз; билгенин билгениндей билдире билген киши – ойкен да, арымдуу да, терең да, күчтүү да, акылдуу да.*

Баш толгон токой ойлорго, айтууга, жайылтууга болбой турган ички туйгуларга тушалгандыгы, башта үмүт-тилек менен кошо убайым, кайгы-мун, жүрөк өйүткөн көйгөйлөр жашай тургандыгы туурасында бул учкул сөздөрдө берилет: *Тоголок башта – толгон сыр; Башта үмүт да бар, күйүт да бар ж.б.*

Кыжалатчылык менен ой басып, тынчы кетип, сар-санаа болгон адамдын турмушу оорлоп, кыйнала тургандыгы төмөнкү санаат сөздө көрсөтүлгөн: *Ойдо калган баш жаман, оюндан калган жаш жаман.*

3. Ой – күлүк нерсе. Бул пропозицияга 20 бирдик камтылган. Аталган пропозициянын ичиндеги көпчүлүк бирдиктерде жалпысынан ойдун, санаанын, кыялдын, акылдын кыраандыгы, ойнооктугу, элпектиги, ар дайым кыймыл-аракетте болуусу, шамалдан да ылдам экендиги жөнүндө сөз болот. Ойдун тездигине карата салыштыруулар көрсөтүлөт: *Ой күлүк, алыска кетет (267-б. К.К.); Шамал минсең жетпессиң санаа менен өмүргө; Тил - жүгүрүк, ой – күлүк; Ой акылдан күлүк эмес ж.б.* Адамдын ою күлүк болгондуктан, өтө

көп ишти жасоону, бир нече максатка жетүүнү ойлойт. Бирок ар дайым эле кыялдагы нерселерди орундатууга, ойдогу пландарды ишке ашырууга шарт түзүлүп, жагдай бап келип, мүмкүнчүлүк жарала бербейт: *Ой жеткен менен кол жетпейт* ж.б.

Ойдун тосмосу, чек арасы жок, эгерде аны жөн койсо, ал жагымдуу-жагымсыз иш-аракеттерди жасоого жол ачат, ыңгайы келсе, келбесе деле тартынбай сүйлөп, ойду-тоону айтууга түрткү болот. Бирок ой өзү каалган объектке багытталганы, каалаган ишти аткарууга белсенгендиги үчүн аны күнөөлөөгө болбойт: *Ойду оюна койбо; Ойлогон ойдо жазык жок*. Элдер (айрыкча соода-сатык, бизнес менен алектенгендер) дайыма байлыгы мол, оокат-тиричилиги мыкты болуусун каалайт. Ошондуктан күндө көп акча табууну тилек кылышат, кыялында көп киреше таап, ишин өргө жылдырышат. Бирок соодасы аз же болбогон күнү, ошондой эле байып банкротко учураган убакта, кимдир бирөөлөр мал-мүлкүн тоноп кеткен мезгилде абдан кайгырып, убайым тартып, карып кетишет: *Сарт санаа менен байыйт, убайым менен карыйт* (161-б. Э.А.); *Соодагер санаасы менен байыйт, убайым менен карыйт*. Ой канчалык күлүк болсо дагы, ааламдын түбүнө жете албайт, анткени ал чексиз, абдан масштабдуу: *Ойлоп-ойлоп отурсаң, түбү чексиз дүнүйө*.

4. Ой – сөздүн (ойдун) башаты, сактагычы пропозициясында 13 макал-лакап бар. Алгач ойлор, ассоциациялар башта/мээде жаралат жана алар сөздөр аркылуу объектештирилет. Ой сөздөрдү жаратат, сөздөрдөн кеп куралат. Ойлор башта сакталат жана керектүү учурда сөздөрдүн жардамында сыртка чыгарылат. Ошондой эле тил ойдун негизи же кенчи катары саналат. Кимдир бирөөлөрдүн сөзүн угуп, кеп-кеңешин алуунун натыйжасында жаңы көз караш жаралат: *Ой – сөздүн сандыгы (булагы), тил – ойдун сандыгы; Ой – кептин булагы* (230-б. К.К.); *Сөздөн ой туулат*. Терең жана кенен ой жүгүрткөндүн сөздөрү мазмундуу. Алгылыктуу, омоктуу ойлор курч сөздөр аркылуу берилет. Иреттүү, уккулуктуу ойлор сөз аркылуу натыйжалуу жеткирилет. Сөздүн баалуулугу ойдун кадыр-баркынан көз каранды: *Ою*

тетиктин сөзү жетик; Оюң жагымдуу болсо, сөзүң арымдуу болот; Сөздүн наркы – ойдун баркы.

Турмуштук тажрыйбанын негизинде эл тарабынан түзүлгөн акыл-насаат берүүчү таасирдүү сөздөр ойдон жаралат. Алар адамдын оюнда менталдык дүйнөсүндө жашайт, керектүү жагдайда колдонулат: *Макал кайдан чыкмак ой болбосо?* (53-б. К.К.); *Макал кайдан чыкмак ой болбосо, кийиз кайдан чыкмак кой болбосо?* Жогорудагы бирдиктерде *ой* сөзү менен *кой* сөзүнүн туташ колдонулушу бекеринен эмес. Анткени *кой* деген сөздө *ой* тыбыштык айкашы бар. Алар уйкаштыкты жаратты. Ою тунук, көңүлү куунак, кайгы-капасыз адамдан жүрөккө төп келген, керектүү сөздөрдүн айтылуусу, ойдогу нерселер сөз аркылуу которулуусу: *Көңүлдүн черинен сөз чыгат; Көңүл тилмечи – көз, ой тилмечи – сөз* макалдарында чагылдырылат. Табияттын мыйзамдарына ылайык, койлор койлордон туулат. Акылман, билимдүү адамдардын кеп-кеңешин угуп, ойлору менен таанышып, өзүңчө тыянакка келесиң. Алардын таасирдүү пикирлери көз караштын өзгөрүшүнө түрткү берет: *Койдон кой туулат, ойдон ой туулат.*

5. Ойлогон ой түзүлгөн кырдаалдан көз каранды пропозициялуу бирдиктердин саны 12 болду. Адам алдына бир нече максаттарды коет, көп иштерди аткарууну пландайт. Бир канча нерселерге ээ болууну кыялданат. Өз ойлоруна жетүүгө талпынат. Бирок баары реалдуулукка, түзүлгөн шарттарга, жашоодогу мүмкүнчүлүктөргө жараша болот. Чыныгы жашоо көөдөндөгү ойлордун ишке ашуусуна түздөн-түз таасирин тийгизет: *Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет; Кыялданган тилекти кыстаган турмуш бийлейт; Ойдогуну жолдогу бузат; Үйдөгү ойду базардагы нарк бузат.*

Турмушта ойго келбеген ар кандай жагдай болуп калышы мүмкүн. Бардык кырдаалга даяр туруу керек. Келечекти алдын ала болжоого болбойт. Кырсык кабак-каштын ортосунда дешет, кырсык менен ажал камылга көрсөтпөстөн, көбүнчө күтүүсүз басат, конок күтүүсүздөн келет. Адам ою менен жашоонун табигый мыйзамдарын башкарып, турмуш тартуулаган сюрприздерди өзгөртө албайт: *Кырсыкты болжоп болбойт.*

Бардык эле ой-мүдөөлөр ийгиликтүү ишке аша бербейт, максат-тилекке бүтүндөй жетүү кыйын. Анткени түзүлгөн жагдай ойго баш ийбейт. Эгерде кишинин ой-пландары оңтойлуу мезгилде орундалып жатса, анда анын ак жолу ачылган, иши оңолгон болот: **Ойлогону оңунан чыккандын ооматы жүрөт; Ой да оңунан чыга бербейт.**

Ар кимдин өзүнүн ырыскысы бар, тамак-аш насип кылса гана ичип-жей аласың. Көзгө көрүнбөгөн, алыстагы нерселердин үйдө олтуруп болжоо кыйын. Жашоо күтүүсүздүктөргө жык толгон, буга таң калуунун кереги жок. Ой табигый кырдаалдарга, жашоонун шарттарына таасир этүүгө жөндөмдүү эмес: **Буюрбаган аштан үмүт этпе; Талаадагыны үйдө болжобо; Ойлобогон жерден түлкү чыгар, оюлбаган жерден коен чыгар.**

6. Ой терең, түпсүз, чексиз, көлөмдүү – 9. Ойдун океан, деңиз сыяктуу түбү жок. Анын тереңдигин өлчөө мүмкүн эмес. Ал ченелгис касиетке ээ: **Ойдун түбү - терең, акылдын түбү - берен** (279-б. К.К.); **Тил муунсуз, ой түпсүз** (257-б. К.К.) ж.б. Адам ою – бул учу-кыйры жок, кең масштабдуу нерсе. Анын аянты абдан чоң, багыты чексиз: **Жакшы адамдын ою кенен, сөзү терең, пейили таза, ниети ак; Жакшылык, үмүт, тилек турмушта тоодой тирек; Ойдо жээк жок, тилде сөөк жок** (256-б. К.К.).

Адамдын алмадай башында толгон токой ойлор, идеялар бар. Алардын санын аныктоо кыйын: **Тоголок башта – толгон сыр.** Убайымдын саны жок. Ал эч качан түгөнбөйт. Ар дайым жарала берет. Ошондой эле ал ирим сыяктуу, ага баткан андан чыга албайт: **Убайым түбү - туңгуюк, батасың да кетесиң, тобокел түбү - желкайык, өтөсүң да кетесиң.** Илимдүү, интеллигент адамдардын ойлору билимсиз, түшүнүгү тар адамдардыкына караганда бир кыйла терең. Алар кадыресе чукур ойлоп, пикирин бат билдирүүнү каалашат: **Билимпоздун адаты – терең ойлоп, тез айтмак.**

7. Ойлоону - кыйын иш пропозициясы 8 бирдикте байкалат. Ойлоо, ой жүгүртүү - татаал психологиялык процесс, акылдын чымырканган ишкердиги. Адам терең ойлонгондо олку-солку болуп кыйналат. Философтордун ойлорунун маани-мазмуну абдан терең болгондуктан, аларды чечмелөө кыйын

иш. Үй жана чарба маселелери адамды дайыма ойго салып, түйшөлтүп келет. Малы бар адамды азык камдоо, короо-жай куруу, кезүүгө чыгуу ж.б. көйгөйлөрү убайым тарттырып, жүдөтүп жиберет: *Уктаган ойгонот, ойлогон толгонот; Ойчулдун ою – оор жүк; Ой азабы да кыйын, кой азабы да кыйын.* Ойчул, акылман болуу оңой иш эмес. Китепти көп окугандын баары эле терең философиялык ой жүргүзүү жөндөмүнө ээ боло бербейт, ойчулдук - чыдамкайлуулукту талап кылган, машакаттуу сапат: *Отура билген ойчул болот; Окумалдын баары ойчул эмес.*

Ойлонуу тогуз толгонууну талап кылган интеллектуалдык иш-аракет болгондуктан, аны менен алектенүүгө көпчүлүк даай албайт: *Бөрүдөн корккон кой бакпас, ойдон корккон ой бакпас.* Бирок ой жүгүртүүнүн татаал менталдык ишкердүүлүк экендигине карабай, мээни кыймылга келтирүүгө туура келет. Анткени ойлонуп акыл калчамайынча, иш жүрбөйт: *Калыпсыз кыш болбойт, ойлонбосо иш болбойт.* Акылды иштетип жарык идея чыгаруу интеллектуалдык оор жумуш болгондуктан, биргеликте терең жана масштабдуу ой жүгүртүү сунушталат: *Ой ойлосоң тең ойло, тең ойлосоң кең ойло.* Бул мисалда *ой ойло* сөз айкашы кайталоо фигурасы аркылуу жаралган.

8. Ойду ишке ашыруу үчүн аракеттенүү зарыл – 8. Мындагы бардык бирдиктерде кыйналып эмгек кылуунун натыйжасында ойлор орундала тургандыгы белгиленет. Ойлогон ойго жетүү үчүн эмгектенүү зарыл, *алма быш, оозума түш* деп олтура берүү ойдун ишке ашпоосуна негиз. Инсан улуулукту эмгектен табат: *Максатка жетем десең, күчүң корот, пендеден бийиктигиң ошол болот.* Көп ой-тилек, план кылган адам, аларды ишке ашыруу үчүн көп иштөөсүнө туура келет. Белдүү ойлор дароо турмушка ашырууну талап кылат: *Ой күч алган жерде иш чыңалат.* Көкүрөктөгү ой-тилектерге, баштапкы идеяларга кайрылып, аларды эске салып турбаса, аткарылбай калат, унутулат кетет: *Ойду да ойготуп турбаса – ойрону чыгат.*

Адам турмушта из калтырсам, мурас таштасам деген асыл ниет-максат, үмүт-тилектер менен жашайт. Мындай ой-мүдөөлөрүн орундатуу үчүн өмүр боюу түйшөлөт, камынат жана жанын үрөйт: *Өмүрдү сүрүп адамзат жүз*

жылга жетип толбогон, **түйшүктө** келет түбөлүк миң жылдар камын **ойлогон**. Аракетке берекет дегендей, бардык иш аракеттенүүнүн негизинде бүтөт. Ой умтулуу менен гана жүзөгө ашырылат: **Талынбай тилекке жетпейт**. Башкаруучу болууну каалаган адам эле башчы боло албайт. Бул үчүн эмгек менен элге жагуу абзел, белгилүү кызматтык тепкичтерди басып өтүү зарыл: **Тек тилек менен бий болбос**. Кайсы бир ойду ишке ашыруу үчүн түрткү, себеп болуш керек: **Башы ооруп, балтыры сыздабагандын, эчтеме менен иши жок**. Аракеттенүүнүн жыйынтыгында дагы орундалбаган ой пайдасыз, аткарыла турган иш менен гана максатка жетсе болот: **Ишке ашпаган илим – жемишсиз дарак, ишке ашчу илим инсанды ойго жеткирет**.

9. Ой түбөлүк жашайт пропозициясы 5 гана бирдикте орун алган. *Картайганча үмүт эскирбейт; Бай өлөт, ой өлбөйт* (230-б. К.К.); *Бой картаяр, ой картайбас; Өчпөгөн үмүт-жылдыз бар, өлбөгөн жанга турмуш бар* ж.б. бирдиктеринде абстракттык түшүнүктү туюндурган, адамдын менталдык дүйнөсүндө түнөгөн *ой*, *үмүт* сөздөрү магиялык касиетке ээ, алар жашоосун эч качан токтотушпайт, адамды өмүр бою, чарчабастан коштоп жүрөт, инсан улгайып, бул дүйнөдөн көзү өтсө да, улуу ойлору турмушун уланта берет деген этностук идеялар жатат.

10. Ойдун жашоосу ой менен байланыштуу – 4. Ойдо жок ойду ой табат; Ойду ой ойготот; Ой түйүнүн ой чечет ж.б. макалдарында ойдун жаралуусуна, ишке ашуусуна жана өрчүүсүнө ой түрткү болуусу, ойдун сырларын ойдун жардамында ачууга мүмкүн экендиги жана ойдун маңызына ой менен гана жетүүгө боло тургандыгы айтылат. **Ойдо жок ойду ой табат** мисалында *ой* сөзү үч жолу кайталанып, образдуулук жаратып турат.

Ойлоонун натыйжалары тобу (103 бирдик, 8 пропозиция).

1. Көп ойлоону ден соолукка зыян. Оорулуу көп ойлонот пропозициясы бул топтогу ири көлөмдөгү пропозициялардын бири. Ал 27 бирдиктен турат. Санаа тартуунун ден соолукка бир топ терс жактары бар. Сар-санаа болгон адам тынчы кетет, жаны жай албайт. Саанаасы тынчыбай бушайман боло берип, акыры ооруга чалдыгат. Санаага алдырып, кайгыга

чөккөн адамдын жан дүйнөсү жабыркайт. Тышкы мээнетке, дененин жаратына караганда ички кесел, жүрөктүн оорусу оорураак. Кимдир бирөөнү кыйнаш үчүн аны санаага салып коюу жетиштүү: *Ичкени - ирим, жегени – желим, Сар-санаа баскан адамдын; Санаа оорудан жаман; Тарп – талаада, дарт – санаада; Адамдын кыйноосу – санаа, өлүмү - оору.*

Санаа саргайтат, убайым картайтат; Санаа эрди саргайтат, убайым эрди картайтат провербиалдык каражаттарында убайымдаган жандын өңдөн азуусу, арыктоосу, азап тартып жүдөөсү, ойлоно берип, кыжалатчылыктан улам улгаюусу назарга тутулат. Санаага батып кыялдануунун дагы пайдалуу жагы бар, бирок аны менен үзөңгүлөш болгон убайым баары бир залакасын тийгизет: *Убайым уудан жаман, уудан ушакчы жаман* ж.б.

Оорулуу адамдын ою бир жерде болбойт, көңүлү эч нерсеге чаппайт. Дарты жөнүндө кайра-кайра ойлоно берет. Сакаюу, сакайбашын ойлоп, оюна ар нерселер келет. Ушинтип көп ооруган адам, ойлонууга шыктуу болуп калат. Анткени кесел ойлонууга мажбур кылат. Ооруну ойлоп эле тим болгондон натыйжа чыкпайт, дарыгерге барып, көрүнүп, аны өз убагында дарылаш керек, болбосо ал күчөп кетип, ден соолуктан ажыратат: *Оору ойчул кылат; Оорулуунун ою онго бөлүнөт* (388-б.); *Оорулуунун оюна эмне келип, эмне кетпейт; Дартты ойлой бергендин дарманы кетет; Дарттууда санаа бар, дарыгерде дабаа бар* (287-б. К.К.).

Ооруну ойлой бергенден пайда чыкпайт. Ооруга көңүл бурбоо керек: *Дартыңды ойлобо, артыңды ойло; Ооруп турсаң – ойноп турдум де.* Оорумайынча ден соолуктун баркын билбейсиң: *Ооруганда ден-соолук ойго келет.* Кимдир бирөө жакшылыгымды унутпасын десең, анда жардамыңды оорулууга бер: *Оорулууга жардам берсең, эзели эсинен кетпейт.* Адам кайгырбоого, ачууланбоого тийиш. Көп кайгыруу, капалануу, ызалануу жүрөктү оорутат, өмүрдү жейт: *Ый көздү алат, күйүт көкүрөктү алат; Калп адамдын сөзүн иритет, кайгы адамдын өзүн чиритет; Түйшүк адамды кургатат, кайгы адамды карытат* ж.б.

2. Көпкө ойлонуп, убайымчыл болууга караганда, чечкиндүүлүк жогору бааланат пропозициясын 17 провербиалдык каражат түздү. Кыргыздын этноменталдык жан дүйнөсү тайманбастыкты, өзүнө ишенүүчүлүктү, чечкиндүүлүктү жогору коет. Ал эми ашыкча убайымчылдыкка, ыргылжың болууга, бошондукка, тартынчаактыкка сын көз караш менен карайт. Ойлонууга караганда чечкиндүүлүк кылып аракет жасоо, тобокелге салып алгачкы кадамдарды таштоо артык: *Ойчул ойлоп отургуча, тобокелчи кечип өтүптүр; Отурган киши ойлонгуча, баскан киши мал табат* ж.б.

Кыялдануу кээде оң натыйжа берсе, кээде терс жыйынтыкка жетелейт. Ойлоп-ойлоп олтуруп, куру кыялга батып, убакытты бекерге өткөрүүдөн, бир ишти кылуу, кичине болсо да жылыш жасоо пайдалуураак. Кыялданууга караганда натыйжа көрсөтүү жакшыраак: *Адамдын ойлогону – миң, аткарганы – бир* ж.б. Кайгыруу, санааркоо, катуу ойлонуу, бушайман болуу ден соолукка терс таасир этет. Убайым тарткан муңаят. Ойлонууну эки тараптуу кароого болот. Шашылбай ойлонуп иш кылган адам өкүнбөйт. Бул ойлонуунун пайдалуу тарабы, ал эми ойлоно берип, убайым тартып, санааркап ички сезимдерди жабыркатуу ойлонуунун терс жагы. Бул оюбузду төмөнкү бирдиктер тастыктайт: *Акылдын убайы да бар, пайдасы да бар; Убайым муңайым кылат, баарын Теңирим кылат* ж.б.

Бир нече максатты алдыга коюп, бирөөсүнө дагы жетпегенден көрө, аз ишти пландап, аларды орундатуу натыйжалуураак. Көп нерселерге ээ болууну ойлоп отура бергенге караганда, чечкиндүүлүк кылып аз нерсеге жетишүү жогору турат. Жетүү кыйын болгон каалоо-тилектердин артынан түшүп, убакыт коротуп, жыйынтыгында таш жалак калуу мүшкүлдүү: *Көптөн үмүт эткен аздан куру калат* (130-б. Э.А.); *Көптү үмүт кылып, аздан куру калба; Эки тоонун чөбүн эңсеген кийик ачтан өлөт.*

Болбогон нерселерди же пайдасыз иштерди ойлоп сары санаага баткан адамды эч ким жактырбоосу, санаа болуудан эч нерсе чыкпай тургандыгы

төмөнкү мисалдарда репрезентацияланат: *Сар-санаа болбо жогоуңа, санаа жокко жеткирбейт; Асанкайгы өз үйүндө жек көрүндү болот.*

3. Көбүрөөк ойлоп, аз сүйлөө артыкчылыкка ээ пропозициясына 15 бирдик кирет. Бул топту кичи пропозицияларга ажыратып карадык.

1) Ойлонууга күн, сүйлөөгө мүнөт. Элдер көп ойлоп, аз, саз сүйлөгөндү жактырышат, мыкты ойлонууп, ток этерин айтууну артык көрүшөт. Акылмандар, акындар жана эр-азаматтар, жеткире ойлоп, керектүүсүн сүйлөшөт, алар ойго бай, сөзгө жарды болушат. Көп сүйлөө угуучунун убакытын алат. Ал тантыктыктын, обу жоктуктун белгиси. Маанисиз, сандырак сөздөрдү айта бергенден пайда чыкпайт. Андыктан шашпай терең ойлонууп, кыска-нуска сүйлөө сунушталат: *Азаматтын белгиси – көбүрөөк ойлоп аз сүйлөйт; Сөз маанисин он жолу ойлоп, бирин сүйлө; Көсөм көп ойлоп – аз сүйлөйт, көөдөн аз ойлоп – көп сүйлөйт* (234-б. К.К.); *Көп сүйлөө – бакыл, көп ойлоо – акыл. Кепке - сараң, ойго – кенен* жаксыз сүйлөмүндө кыргыз адамы имплициттик түрдө берилет.

2) Ойлонууп, анан сүйлөгөн жакшы. Бир сөздү айтаардан мурда, ойлонууп койгон оң. Кеп кылуудан мурда кабырга менен кеңешүү керек. Ойлонбой туруп сүйлөп алган осол болуп, ыңгайсыз абалда калат. Айткан сөз - атылган ок, аны кайра кайтарып алалбайсың: *Ой жеткис сөзгө ооз ачпа; Жээриңди майда чайна, айтаарыңды мыкты ойло* ж.б.

3) Көп ойлоонун пайдасы көп: Көп ойлогон табар, көп үрлөгөн жагар (236-б. К.К.); *Кыялдан кымбат ой жаралат* ж.б. бирдиктеринде көпкө ойлоо, кыялдануу ийгиликке алып бара тургандыгына, ойлонууга сараңдык кылбоо керектигине басым жасалган.

4. Адамды ой арыктатат, кайгы жейт пропозициясы 14 макал-лакапты кучагына алат. Курсагы ток, кийими бүтүн, дени соо адамда жүрөк өйүткөн өтө чоң көйгөйү болбойт. Тамак ичкендин көңүлү жай алат, өзөк жалгап алууну ойлоп, убайым тартпайт, маанайы көтөрүңкү болот. Ал эми карды ач жарды киши кара курсактын камын ойлоп, санаага түшөт. Оюнан эптеп наар алыш кетпей, оокат издеп кыйналат, тагдырына, жакыр жашоосуна капаланат:

Карды токтун кайгысы жок; Курсак ток болсо, көңүл шок болот; Ток бала эч нерсени ойлобойт (174-б. Э.А.). ж.б. *Кайгысыз кара сууга семирет, курсагы тойсо элирет; Санаасы жок сары сууга семирет, катыны жок кыздуу үйгө теминет* макалдарында кайгы-капасы, убайымы жок, бейгам кишилер эт-куйук, чучугу жок куру нан менен суу ичсе дагы семирүүсү, карды тойсо шоктоно тургандыгы, колуктусу жоктор бойго жеткен кызы бар үйгө барууга умтулуусу жөнүндө айтылат.

Курамындагы компоненттерине бири-бири менен кайчылаш алмашууга мүмкүнчүлүк берген *Санаасы жок - уйкучул, акылы (ары) жок – күлкүчүл* (160-б. Э.А.); *Ары (акылы) жок – күлкүчү, санаасы жок – уйкучу* бирдиктеринде эч нерсенин камын ойлобогон, убайымсыздарды уйку баса берүүсү, алар уктаганды жакшы көрүүсү, көп уктоо семирүүгө алып баруусу, ал эми акылы жоктор ырсаңдап, эби жок күлө берүүсү чагылдырылат.

Адам кайгы тартып капаланганда, жүрөгү уйгу-туйгу болуп көпкө чейин уктай албайт. Оюна ар кайсы нерселер келе берип, уйкуну качырат. Уйкусу аз болсо, адам жүдөп арыктайт. Ашык ойноп, чүкө аткан жаш балдарга дагы арыктоо мүнөздүү. Анткени чүкөсүн уттуруп койгон бала өкүнөт, бир топ чүкө утканда ойнобой эле койбопмун деп катуу кейийт. Демек, адамдын семирүүсү да, арыктоосу да ойдон деген тыянак чыгарууга болот: *Сарман тоодо салкын жок, санаалуу элде уйку жок; Арымак, семирмек ойдон.*

5. Башкаларга жамандык ойлобоо керек пропозициясы 11 макалдан турат. *Бирөөгө көр казсаң өзүң түшөсүң* деген кеп бар кыргыз элинде. Адам башкаларга жамандык кылбаганы дурус. *Ар ким өз ниетинен табат* дегендей, кара санатайлык кылып, бирөөгө (жада калса душманыңа дагы) жамандык ойлосоң, ал кырсык өз башыңа келет. Ошондуктан адам өзүнүн амандыгын, эсен-соолугун, тынчтыгын тилеп, башкаларга зыянын тийгизбей, өз жолунда жашоосу зарыл дейт этностук көз караш: *Душманга өлүм тилегенче өзүң өмүр тиле* (76-б. Э.А.); *Бирөөгө жамандык ойлобо, жамандык кылба* ж.б. Ниети жаман адамдардын пейилине жараша иши жүрүшпөйт. Ички жан дүйнөсү кирдеген, жүрөгү ташка айлангандар жакшы иш жасоону ойлобойт,

башкаларга зыян кылууну самашат, бирок алардын арам ойлору көбүнчө суу кечпейт. Кекчил, кыянатчыл, оюна келгенди сүйлөй бергендер кылык-жоруктары менен башкаларды кыйнайт: **Ой-тилек дил менен таза, дили кирдеген оңолбойт; Оюна арамдык келгендин колунан жамандык келет.**

Көпчүлүк адамдар айрыкча жакындарыбыз биздин жакшы болуубузду, жаман кылык-жоруктардан, адаттардан арылышыбызды каалашат. Элдин ниети ак. Адамдын күзгүсү адам дегендей, биздин кемчиликтерибиз башкаларга көрүнүп турат. Андыктан кээде алар бул жетишпестиктерибизди жойдуруш, туура багыт бериш үчүн сын-пикир, акыл-насаат айтышат. Биз аны туура кабыл алышыбыз керек. Адам баласы бири-бирине кастык кылбай, жамандык ойлобой, айланасындагыларга ниетин түз кылып, башкалардын мыкты касиеттерин, асыл сапаттарын байкап жашаганы оң: *Сындаганды жоо дебе, оңолсун деген ою бар; Эл тилеги жакшылык; Адамдан жамандык издебе, адамдык изде.*

6. Керт баштын пайдасын эмес, көпчүлүктүн камын ойлоо жакшы.

Бул пропозицияга 9 бирдик камтылган. Элдин оокат-тиричилигин, жашоо шартын ондоого, саламатчылыгын сактоого багытталган иш-аракеттер, жеке инсандын муктаждыктарын канааттандыруудан өйдө бааланат. Этностук билим-тажрыйба жекече же үй-бүлөлүк кызыкчылыкты көздөгөнгө караганда, элдин камын жеш, көпчүлүктүн көйгөйлөрүн чечүү артыкчылыктуу экендигин көрсөтөт. Ошондой эле элдин камын ойлогондор ийгиликке жетип, учугу узара тургандыгы, ал эми өзүнүн керт башын ойлогондор өркүнү өспөй, маарып иши оңолбой тургандыгы, бул нерсе жамандыктын жышааны экендиги белгиленет: **Көпчүлүк камын ойлосоң – озосуң, өз камыңды ойлосоң – тозосуң** (130-б. Э.А.); **Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт; Өзүн гана ойлогон – жамандыктын белгиси; өзгөнү да ойлогон – адамдыктын белгиси** (378-б. К.К.). Бул макалдардын баарында эл-журт жеке адамга каршы коюлуп, көпчөлүктүн камы маанилүүрөөк болуусу берилет.

Эл камын ойлоп башкаргандык – кемеңгердик, эл тагдырына кол көтөргөндүк – текебердик; Ээк астында элди ойло бирдиктеринде эл

башкарган бийлик адамдарына тиешелүү акыл-насааттар айтылган. Кыянатчылык кылып, элдин акысын жеп, үлүшүнө кол салбастан, күч-кубаттын, мүмкүнчүлүктүн барында журттун ишин ойлоп, алардын зарылчылыктарын жоюп, адилет башкаргандык чыныгы көрөгөчтүк, акылмандык экендигине басым жасалат.

Элдин эсинде түбөлүк жашап калууну ойлогон адам өлбөс-өчпөс иштерди жасайт, көпүрө куруу, мектеп салуу, таза суу маселесин чечүү сыяктуу жумуштарды аткарат: *Түбөлүктү ойлогон киши сонун, калкы үчүн иштеген иши сонун.* Жетим менен сырдашып, анын көйгөйлөрүн угуп, ага кам көрүү, күйөөсүнөн айрылган алсыз аялга таяныч болуп, кол кабыш кылуу керектиги сунушталат: *Жетимге санаалаш бол, жесирге каралаш бол.*

7. Ушактабастан бирөөнүн артынан ойлонуп сүйлөгүлө – 6. Ушак бирөөнү бирөөгө тукуруп, уруш-жаңжал чыгарууга жол ачат. Ал кишинин аң-сезимине негативдүү таасир этип, көңүлүн чөктүрөт. Андыктан ушакты унутуп койгон оң: *Ушак-айың кеп уксаң, көңүлүңдү аздырба; Улуу ойлор – угут, ушак ойлор – унут* ж.б.

8. Өткөн\кеткен иштерди ойлоп кайгырбагыла пропозициясына 4 гана паремия баш ийет. *Өткөн ишке салабат* деп коюшат элибизде. Өтмүштөгү жүрөк ооруткан нерселерди унуткан жакшы. Бүткөн, кеткен иштерде жүз берген катачылыктарды эстеп, капалануудан пайда чыкпайт. Турмуштун кагуу-силкүүлөрүнө туруштук берип, мурунку кемчиликтерди кайталабай күн кечирүү - туура жол: *Өткөн иш үчүн кайгы чегүү - акылдуу адамдардын иши эмес; Өткөн ишке өкүнбө, кеткен ишке кейибе* ж.б.

Иштин көлөмү улам артып баргандыктан “**Ойлоонун объектиси ар кыл болот (4 пропозиция, 44 бирдик)**” деп аталган төртүнчү топтун анализденген материалын тиркемеге кошууга туура келди (караңыз 6-тиркеме, 249-б.).

Изилдөөнүн жыйынтыгында провербиалдык каражаттарды когнитивдик жактан анализдөөнүн негизинде уюшулган пропозициялар “Ой” концептинин

кыргыз лингвомаданиятындагы, дүйнө көрүмүндөгү түрдүү өзгөчөлүктөрүн ачыктоонун баалуу булагы боло алат деп айта алабыз.

3.2. «Ой» концептиндеги образдык белгилердин актуалдашуусу

Абстракттуу концептин структурасы көп сандагы образдык белгилерди өзүнө камтыйт. Алардын көпчүлүгү баалоону дагы ала жүрүшөт. Концептин номинанттарынын айкашын изилдөөгө кайрылуу анын мазмунун реконструкциялоого жол ачат. Тигил же бул белги каралып жаткан концептке карата маанилүүлүгү боюнча тандалат. Концептология маселелери боюнча белгилүү илимпоз В.Н. Телиянын пикири боюнча, «Признак опорного для наименования концепта, принадлежащего той или иной этнической или национальной культуре, избирается субъектами языка и культуры для его языкового воплощения из таких лексико-грамматических средств и способов, которые прозрачны для их интерпретации в кодах культуры... культурно-языковая избирательность свидетельствует о культурно-языковой идентичности носителей языка, а косвенно – об их культурно-языковой же компетенции» [188, 412]. Демек, бул жерде тигил же бул этникалык же улуттук маданиятка таандык концептин белгисин субъекттер маданий коддордо чечмелөөдө ачык-айкын болгон лексика-грамматикалык каражаттардын негизинде аныктай турганды жөнүндө сөз болуп жатат.

М.К. Голованивская: «Метафора абстрактного существительного, извлекаемая из общеязыковых метафорических сочетаний, служит «подпоркой» идеальным и неуловимым сущностям, ассоциируя с неким конкретным понятием. Обильная метафорическая сочетаемость абстрактных существительных происходит не случайно, а ради осознания, которое без метафоры подчас затруднено или вовсе невозможно», [46, 19] - деп жазат. Мында ал абстракттык зат атоочтун жалпы тилдик метафоралык айкаштардан суурулуп чыгуучу метафорасы кандайдыр бир конкреттүү түшүнүк менен окшошуп, идеалдуу жана көзгө илээшпеген маңыздарга “тирөөч” катары кызмат кылат. Абстракттуу зат атоочтордун метафоралык бай айкашуусу

кокустуктан эмес, бул аңдап-түшүнүү кээде метафорасыз татаал же таптакыр мүмкүн эмес экендигин көрсөтүү үчүн жүзөгө аша тургандыгын айтып жатат.

Ой жүгүртүп жаткан субъект тигил же бул затты атоо менен анын белгилерин жана касиеттерин айлана-чөйрөнүн белгилүү болуп калган жана тилде фиксацияланган фрагменттеринин белгилерине жана касиеттерине оодаруу операциясын жүргүзөт. Ушинтип, абстракттык табиятка ээ концепттин образдык белгилери көп санда бөлүнүп чыккандыктан, аларды изилдөө өзгөчө кызыгууну туудурду.

М.В. Пименованын жана анын окуучуларынын (О.Н. Кондратьева, С.А. Сергеев, Н.М. Сергеева, О.А. Урусова ж.б.) эмгектерин улай «Ой» концептиндеги образдык белгилерди провербиалдык бирдиктердин материалында виталдык, антропоморфтук (бул өзүнүн курамында гендердик, социалдык, эмоционалдык, менталдык белгилерди камтыйт), зооморфтук, вегетативдик, стихиялык, артефакттык белгилерге ажыроочу предметтик, гастрономиялык, мейкиндиктик, убакыттык кылып 9 топко бөлүп көрсөтүүгө болот.

Жогорудагы белгилерди М.В. Пименованын концепциясына ылайык талдоого алабыз [147, 86-88-бб.]. Дүйнөнүн түрдүү объекттерин, көрүнүштөрүн жана кубулуштарын туюнткан бул белгилер “Ой” концептин мүнөздөөдө тилдик каражат катары колдонулганы менен, алар ойго түздөн-түз тиешелүү болуп, аны сыпаттоодо продуктивдүү эмес. Андыктан аларды аталган концепттин перифериялык зонасынан орун алат деп айтуу мүмкүн.

“Ой” концептиндеги виталдык белгилер. Виталдык белгилер адамдын, анын айланасындагы жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн маанилүү белгилери болот, алар бардык тирүү жандыктарга таандык. Материалдык эмес өзгөчө башаттын – турмуштук күчтөрдүн, этилехиялардын кыймыл-аракети жана катышуусу аркылуу турмуштук кубулуштарды түшүндүрүү адамдын ички дүйнөсүнүн наивдүү сүрөтүнө мүнөздүү. Эгерде ички жашоонун кайсы бир субъекти “ички адам” ролуна талаптанса, “виталдуулук” сөзсүз түрдө анын белгиси болушу керек [146, 37]. Көп сандагы

белгилер «ой – тирүү жан» когнитивдик моделинин жаралуусун шарттайт. Провербиалдык бирдиктерде “Ой” концептине байланыштуу төмөнкү виталдык белгилер кезигет, алардын колдонуу жыштыгы дагы көрсөтүлдү: мотивация (5), семирүү (2), чарчоо (1), курак (29): бала (9), жаштык (8), карылык (7), улуу/кичүү (2), урпак (1), жаш жигит (2), уйку/түш (15), жашоонун бүтүшү (16), күчтүүлүк (4), алсыздык (4), оору (19), жараткан (9), жашоо/турмуш (10), жан (4).

Адамдын жашоосу **мотивация, стимул** менен тыгыз алакада. Турмуштун узун же кыска болуусу дагы ушул түшүнүктөрдөн көз каранды. Ой-үмүт адамга мотив, стимул катары кызмат кылып, жашоодо дем берет: *Адамды адам кылып алга үрөгөн – үмүт; Үмүт – жүрөктүн күйгөн шамы; Үмүт менен тилек бар, кубантып кубат алдырган, кайгы деген азап бар, кубартып отко жандырган.* Адам ою, кайгы-капасы, убайы жок болсо семирет: *Кайгысы жок кара сууга семирет, катыны жок кыздуу үйгө теминет.* Көп ойлонуудан адам чарчайт: *Арымак, семирмек ойдон* дейт элде.

Курак – бир нече бөлүктөргө ажыроочу мезгил категория. “Ой” концептинин структурасында “карылык”, “балалык”, “жаштык” ж.б. белгилерди түзүүчү курактык фазалар актуалдашат. Тирүү жандын жашоосу балалык курактан башталат: *Берешенден бешиктеги бала да үмүт кылат; Бала бой тартса, ой тартат* (339-б. К.К.). Балдардын жүрүм-туруму, кыял жоругу начар болсо, ата-эне ойго түшөт: *Ат жаманы арада калтырар, бала жаманы санаага калтырар; Ата ойлоп жүрөт, бала ойноп жүрөт.* Бирок тескери процессти дагы байкоого болот: *Эр жеткен эркек бала жок, балалууда санаа жок.* Ой жаштык доорду баштан өткөрө алат. Жаштардын ойлорун Жараткан орундатат, жаштыкта ойго, акылга караганда кара күчкө көбүрөөк басым жасалат: *Жаштын тилегенин берет; Жаш күчү менен, кары кеңеши менен* (329-б. К.К.). Жаштык менен катар адамдын аң-сезиминде “карылык” белгиси бекемделген. Карылык көбүнчө армандуу ойлор, өкүт-өксүктөр менен коштолот: *Жаштыкта кеткен бир ката – карылыкта түгөнбөгөн кайгы; Жаштыкта үмүт көп, карылыкта күйүт көп.* Курактык

белгинин курамын улуу/кичүү, урпак, жаш жигит лексемалары дагы байытат: Улуунун **сөзүн** ук, кичүүнүкүн **ойлон**; Урпактын убалын **ойлоо** – улуу жоопкерчилик (334-б. К.К.). Илимдүү болсоң жаш жигит, жеткирет Теңир мүдөөгө; Бозойдун мыйыгынан күлгөнү - селкинин **оюн** билгени.

Уйку/түш семалары виталдык белгилердин катарын толуктайт. Адамда кайгы-капасы, оор ойлору жок адам уйкучу болот. Түш ой менен тыгыз байланышта. Адам күндүз эмнени көп ойлонсо, ошол нерселер түшүнө кирет: **Ары (акылы) жок** – күлкүчү, **санаасы жок** – уйкучу; **Сарман тоодо салкын жок, санаалуу** элде уйку жок; **Ит эмнеге үрбөйт, түшкө** эмне кирбейт; **Түшү** оңолгондун иши оңолот.

Жашоонун чеги төрөлүү менен өлүү менен аныкталат. Ойдун өмүрү узун: **Үмүт** сенден кийин өлөт; **Бай өлөт, ой** өлбөйт; **Бой картаяр, ой** картайбас. Акыретти ойлоп жүрүү зарыл: **Конок айтып келбейт, өлүм кам жедирбейт; Өлөрүн ойлобогон** хандын эли ойрон болот. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө ойдун күчүнө өзгөчө көңүл бурулат. Ою күчтүү адам каалаган жумушту коркпостон аткара алат: **Максаттуу** адамга түйшүк жок; **Ой** күч алган жерде иш чыңалат. Алсыздык белгиси терс бааланган, күчтүүлүккө каршы коюлган белги болуп саналат: **Дартты ойлой** бергендин дарманы кетет; **Максатсыз** киши – канатсыз куш. Адамдын тилдик аң-сезиминде “оору” белгиси көбүнчө кезигет, анын репрезентациясы түрдүүчө болот: **Дартыңды ойлобо, артыңды ойло** (287-б. К.К.); **Ойлобой** сүйлөгөн онтобой ооруга жолугат; **Ооруну жөн койсоң – эсиңди** эки кылат. Оору адамдын акыл-эсин, ой-сезимин ээлеп алат: **Оору ойчул** кылат; **Оору ойду жейт, санаа** жанды жейт; **Оорунуну оюна** эмне келип, эмне кетпейт.

Ыйык Жаратканды туюнткан лексемалар виталдык белгилерди актуалдаштырууга катышат. Алардын айрымдарында Алла Таала имплициттик түрдө берилет: **Кул жеймин дейт** куйрукту, **Кудай билет** буйрукту; **Ичи жаманды ит капсын, ниети** жаманды Теңир тапсын; **Кой толгооңду бербе, ой толгооңду бер; Жааштын тилегенин берет.**

Жалпы виталдык белгилердин санына “жашоо/турмуш” белгиси тиешелүү. Ойдун дагы адам сыяктуу жашоосу бар: **Ойду да ойготуп турбаса** – ойрону чыгат; **Ойдун чыны-ашыгын турмуш басыгы түзөйт**. Ой жашоо шарттарына баш ийет: **Кыялданган тилекти кыстаган турмуш бийлейт; Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет**. Тирүү жанда сөзсүз ой, үмүт-тилек болот: **Үмүт адам менен жашайт; Үмүтсүз адам жаралбайт; Өлбөгөн жанда үмүт бар; Жаны бардын үмүтү бар**.

Бөлүнүп көрсөтүлгөн белгилер “Ой” концептин объективдештирүүдө тирүү жандыктарга, алардын жашоосуна таандык сапаттардын маанилүүлүгү жөнүндө айтууга жол берет. Алардын ичинен концептин структурасындагы көбүрөөк релеванттуулары *курак* (29), *оору* (19) белгилери болушту.

“Ой” концептиндеги антропоморфтук белгилер. Билимдердин антропологиялык парадигмасы адамды дүйнөнү өзүнүн практикалык жана теориялык ишмердүүлүгүнүн призмасы аркылуу таанып билген өзгөчө микрокосмос катары түшүнүүгө жол берет. Андыктан адамдын ички дүйнөсүнө таандык “Ой” концепти антропоморфтук белгилердин көз карашында карала алат [149, 58-60-бб.]. *Адамдын/кишинин лексемаларынын концептин репрезентанттарына жалгануусу белгиленген мисалдар антропоморфизмди көрсөтүшөт: Жакшы адамдын ою кенен, сөзү терең, пейили таза, ниети ак; Ой – адамдын өзөгү, жерпайы; Аярлап сүйлөгөн кишинин амалы көп* (49-б. Э.А.).

Биздин картатекадагы 600гө жакын провербиалдык бирдиктин элүү алтысында *адам/киши* лексемалары катышат. Ал эми *тобокелчи* 4 жолу, *чоркок* 1 жолу, *төрө* 1, *хан* 1, *чечен* 1; кесиптер/кызматтар: *капканчы* 1, *касапчы* 2, *көсөм* 2, *кыян* 1, *мергенчи* 1, *соодагер* 1, *ууру* 2 жолу кезигет.

Адам башка тирүү жандыктардан аң-сезими менен айырмаланат. Андыктан адамдын ойлоо жөндөмдүүлүгү аны жаныбарлардан жана өсүмдүктөрдөн айырмалоочу дифференциациялык мүнөздөмөсү болот. Бул ой Р. Декарттын *Cogito ergo sum* (**Ойлонуп жатам** – демек, жашап жатам) деген белгилүү афоризминде таамай белгиленген. Адам ойлонуудан тажабайт: **Адам**

ойго тойбойт, бөрү койго тойбойт; Адам үмүткө тойбойт, кыял азгырып. Оор ойлор, сары санаа, убайым адамды кыйнайт, карытат: *Ичкени - ирим, жегени – желим, Сар-санаа баскан адамдын; Түйшүк адамды кургатат, кайгы адамды карытат; Адамдын кыйноосу – санаа, өлүмү - оору.* Адамдын ою ар кыл, ал көптөгөн нерселер тууралуу ойлонот: *Адам жакшылыкты тилейт, акмак жамандыкты тилейт; Ачка кишинин оюнан тамак кетпейт; Билбеген киши жылкыда бөйрөк жок дейт* (62-б. Э.А.).

Ой түшүнүгү кээде конкреттүү адамды, кесип ээсин же кызматкерди сыпаттоодо катышат: тобокелчи - *Ойчул ойлоп отургуча, тобокелчи кечип өтүптүр;* чоркок - *Кыян өзүн сел ойлойт, чоркок өзүн эр ойлойт;* төрө - *Төбөңдү ойлоп төрөгө тийиш* (187-б. К.К.); хан - *Хан турганда кайгы бар* (194-б. К.К.); чечен (1) - *Чечен ойду эритет, сулуу бойду эритет* (249-б. К.К.); көсөм - *Көсөмдүн ою, баатырдын жолу эки болбойт;* кыяр - *Кыял менен кыр ашна, кыярга сыр ачна;* кесиптер/кызматтар: капканчы - *Капканчы тилейт түлкүнү, боз балдар тилейт күлкүнү;* касапчы - *Кара эчкиге жан кайгы, касапчыга мал кайгы;* мергенчи - *Мергендер тилейт кийикти, кийиктер тилейт бийикти;* соодагер - *Соодагерге мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы;* ууру - *Улуунун сөзүн урматта, уурулар менен сырдашна.*

“Ой” концептинин структурасында адамга таандык белгилер көп санда кезигет. Андыктан сыпаттоонун ыңгайлуулугуна ылайык антропоморфтук белгилерди 4 кичи топко бөлүп алып карадык: гендердик, социалдык, эмоционалдык, менталдык.

“Ой” концептиндеги гендердик белгилер. Адамдын антропоморфтук белгилери гендердик мүнөздөмөлөрү боюнча карама-каршы коюла алат. Ушуга байланыштуу “Ой” концептинин аялдарга жана эркектерге таандык белгилерин аныктоо зарылчылыгы келип чыгат. Жалпысынан ата-энеге мүнөздүү белгилердин саны – 5: *Энеси ой ойлобогон, атасы той тойлобогон* (199-б. Э.А.); *Уулу укпаган – убайчыл;* эрди-катын (1) - *Эрди-катын бир төшөктө жатып, эки башка түш көрөт;* аял (5) – *Аялдын чачы узун, акылы*

кыска; *Аялы жоктун арманы көп*; кыз (6) - *Кыздын бой салганына караба, ой салганына кара*; келин (1) - *Ойлоп сүйгүн келиниңдин баласын*.

“Ой” концептиндеги социалдык белгилер. Адамга таандык көптөгөн мүнөздөмөлөрдүн арасында көбүрөөк белгилүүлөрү - социалдык белгилер. Социалдык метафоралык система “адамдын коомдогу жашоосу, анын профессионалдык ишкердигинин ар түрдүү типтери менен байланыштуу белгилүү бир социалдык модель катары предметтик эмес дүйнөнү репрезентациялоочу метафораларды бириктирет” [22, 165].

Бирөөгө арамдык каалабагандыкты, адилеттүүлүктү чагылдыргын “дилдин тазалыгы” белгиси концептин социалдык чөйрөсүн туюндурат. Коомдо адам үчүн ак ниет болуу абдан маанилүү. Анын ою таза болуусу зарыл: *Ак ниет болсоң – жетерсиң муратка, арамдык кылсаң – каларсың уятка; Ой-тилек, дил менен таза, дили кирдеген оңолбойт*. Жөн койсо, ой дагы кийим сыяктуу кирдей баштайт, аны тазалап турбаса, зыянын тийгизет: *Ооз бир болсо – ой кир болбойт (250-б. К.К.); Ою кир, ээн ооздук чыныгы адамды кордойт; Оюн оңдобогон оңбойт*. Ойлор адамдар сыяктуу бири-бири менен алакада болушат: *Ой түйүнүн ой чечет; Ойду ой ойготот*.

“Ой” концептиндеги социалдык белгилерге “уягтуулук” (ар-намыстуулуктун символу катары) таандык, ал адамдан өзүнүн абийири, намысы жөнүндө ойлонуусун талап кылат: *Жигитке намыс кымбат, ар кыйын (98-б. Э.А.); Эрди намыс өлтүрөт, коенду камыш өлтүрөт; Уяты чыккан уугат*. Концептин терс баалануучу белгилеринин тобуна “душмандык” белгиси кирет: *Ажырашкан дос амандык тилебейт, жсамандык тилейт; Кастын ою - бөлөк, достун ою - жөлөк*. Ошондой эле “байлык” жана “кедейлик” социалдык белгилерди бөлүп көрсөтүүгө болот. Ой байлык катары сыпатталат: *Акыл – алтын (казына), ой – күмүш (199-б.); Эмгектүүнүн – эмгеги байлык, билимдүүнүн пикири байлык*. Ой кедейге үйүр алат, кедейдин ою таза болот: *Байга күндө майрам, күндө той, кедейге күндө кайгы, күндө ой; Байдын ниети кара, колу ак, кедейдин колу кара, ниети ак*.

“Ой” концептине “билим” түшүнүгү мүнөздүү. Билимдүү көпкө ой жүгүртүп, терең ойлонот: *Билимпоздун адаты – терең ойлоп, тез айтмак; Көп ойлогон билимдүү өзүнүн күчүн чамалайт.* Ой сейрек кубулуш, адамдардын ойлору ар башка болот: *Боюңдай бой табылса да, оюңдай ой табылбайт.* Камкордук менен ойлоо процесси тыгыз байланышта. Адамдар көбүнчө башкалардын камын ойлошот: *Жакшы эл камын ойлойт, жаман өз камын ойлойт; Калкты ойлогон кандын кайгысы көп* (187-б). Концепттин структурасындагы белгилердин арасында “оюн” белгиси байкалат: *Ойдун да орду бар, оюндун да оруну бар* (230-б. К.К.); *Ойнобой коюшка болот, ойлобой коюшка болбойт.* Адам бирөөлөр менен тамашалашканда ойлонуп сүйлөгөнү жакшы: *Ойноп айт, ойноп айтсаң да ойлоп айт* (148-б. Э.А.); *Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө.* Ой түшүнүгүн объективдештирүүдө “соода”, “достук” белгилери катышат: *Соодагер санаасы менен байыйт, убайым менен карыйт; Чыдамдуу эмгек, алгыр ой – анык досуң билип кой.*

“Жакшы адам/жаман адам” антонимдик дихотомиясы “Ой” концептин ачыктоодо репрезентацияланат. Жакшы адам менен жаман адамдын жүрүм-туруму ойлонууга түртөт: *Жакшыны көрүп пикир кыл, жаманды көрүп шүкүр кыл* (83-б. Э.А.); *Жакшы менен жүрсөң жарыйсың, жаман менен жүрсөң, убайым менен карыйсың.* Социалдык белгилердин арасында кылык-жорукка байланыштуу “жакшылык” жана “жамандык” белгилери көзгө урунат. Булардын экөөсүнүн тең башаты катары ой саналат: *Жамандык менен жакшылыкты ниетиңден табасың; Жакшылык-жамандыкты бирдей ойлон.* Ойго асылдык касиет мүнөздүү: *Камбыл аял күйөөсүн кулпунтат, асыл тилек максатка умтултат.* Конокко дагы ойлонуу сунушталат: *Коногум, үйүңдү ойлой отур, кулу-бийиңди ким билет.* “Ой” концептинин алкагында “коом”, “эл”, “көпчүлүк” түшүнүктөрү биринчи орунга чыгат. Мындагы мисалдарда эр азаматтар, башкаруучулар элдин камын, тагдырын ойлоосу керектигине басым жасалат: *Эл камын ойлоп башкаргандык – кемеңгердик, эл тагдырына кол көтөргөндүк – текебердик; Жашыңда элдин ишин ойло,*

карыганда жердин камын **ойло** (179-б. К.К.). Жалган сүйлөө адамды мүшкүл ойго салат: *Калптан табарың – кайгы.*

Социалдык белгилердин катарында “эмгекке” өзгөчө көңүл бурулат. *Ой* сөзү менен катар колдонулган “эмгек” белгиси түрдүү сыпаттагыч каражаттар аркылуу берилет. Алардын ичинде *иш* лексемасынын жогору жыштыгы байкалат. Ой ишке түздөн-түз таасирин тийгизет: **Ой оңолбой, иш оңолбойт; Ой күч алган жерде иш чыңалат; Түшү жакшынын иши жакшы.** Ой “эмгек” менен катар “ийгилик” белгисине дагы ээ. Ийгиликке жетишүү, оомат табуу ойдон көз каранды: **Ой кууган оомат табат** (*Ой кууган - оомат*) (230-б. К.К.); **Ойлогону оңунан чыккандын ооматы жүрөт.**

Ушинтип, “Ой” концептинин структурасында: “дилдин тазалыгы (26)”, “байланыштуулук (4)”, “уяттуулук (20)”, “душмандык (7)”, “байлык (18)”, “кедейлик (3)”, “билим (5)”, “сейректтик, оригиналдуулук (1)”, “камкордук (13)”, “оюн (13)”, “соода (2)”, “достук (5)”, “жакшы адам/жаман адам (9)”, “жакшылык/жамандык (12)”, “асылдык (1)”, “конок (3)”, “эл (14)”, “калп/жалган (2)”, “эмгек (19)”, “ийгилик (8)” сыяктуу социалдык белгилер ачык объективдештирилет. Бул концепттеги социалдык белгилердин ар түрдүүлүгү тил ээсинин аң-сезиминде алар актуалдуу экендигин көрсөтөт.

“Ой” концептиндеги эмоционалдык белгилер. Эмоциялар адамдын жашоосунда маанилүү орунду ээлейт. Ой жүгүртүүчү адам түрдүү эмоцияларга тынымсыз кабылат. Элдер эмоцияларды кадыресе оң жана терс эмоциялар деп эки топко бөлүштүрүп жүрүшөт, изилденип жаткан концептке экөөсү тең мүнөздүү. Оң эмоционалдык абалга провербиалдык бирдиктерде *ой* сөзү менен жанаша колдонулуп келе жаткан “күлкү (4)”, “сүйүү (4)”, “кубаныч (3)” түшүнүктөрүн кошууга болот. Адамда кайгы-капанын, ой-санаанын жоктугу, ак ниеттүүлүк күлкүгө жол ачат: **Ак ниеттин жүргөнү күлкү, арамзанын жүргөнү түлкү, таянганы мүлкү; Акылы жок – уйкучу, санаасы жок – күлкүчү.** “Ой” концептинин структурасына “сүйүү”, “кубаныч” белгилери дагы кирет. Ой менен сүйүү үзөңгүлөш жашайт: **Сүйүүнүн ойдон чыкканы - бойдон чыкканы; Ойлоп сүйгүн келиниңдин**

баласын. Ой кубаныч тартуулайт: *Үмүт менен тилек бар, кубантып кубат алдырган, кайгы деген азап бар, кубартып отко жандырган; Жакшыга акыл айтсаң, таап алгандай сүйүнөт, жаманга акыл айтсаң, алдап алчудай күйүнөт* (359-б. К.К.). Он бирдикте ой түшүнүгү менен коштолгон “көңүл” белгисин айтып өтүү зарыл. Ой көңүлдүн кучагынан орун алат, ал ойго караганда көлөмдүү: *Көздөн уйку качса, көңүлгө ой үйүр; Көңүлдөгү сырды көз билдирет* (241-б. К.К.); *Бөрү койго тойбойт, көңүл ойго тойбойт.*

Негативдүү эмоциялардын спектри да тилде бир катар белгилер менен көрсөтүлөт: “кайгы-капа (32)”, “ачуу (5)”, “текеберчилик (2)”, “коркунуч (3)”, алардын ичинде “кайгы-капа” белгиси борбордук орунду ээлейт. Сар-санаа болуу, убайымга түшүү, кайгы тартуу, өкүнүү ж.б. эмоционалдык абалдар оор ойдун жаралуусун шарттайт, мындай абал адамдын жан дүйнөсүн кыйнайт: *Калкты ойлогон кандын кайгысы көп* (187-б. К.К.); *Санаа саргайтат, убайым картайтат; Түйшүк адамды кургатат, кайгы адамды карытат.* Ачуулануу мыкты ой жүгүртүү жөндөмүнөн ажыратат, адам ачууланганда башына алгылыктуу ой келбейт: *Ачуулуу башта акыл жок; Ачуусу чукул айыпка жыгылат.* Текеберчиликти ой менен жеңүүгө болот: *Бой көтөргөнгө ой көтөр.* “Ой = коркунуч” айрымдар ойдон коркушат: *Бөрүдөн корккон кой бакпас, ойдон корккон ой бакпас.*

Адамга тиешелүү эмоционалдык жагдайлар “Ой” концептинин түзүмүндө кеңири чагылдырылгандыгын, ойдун менталдык категория болгондугу менен байланыштуу деп божомолдоого болот.

“Ой” концептиндеги менталдык белгилер. Эмоционалдык белгилерден тышкары ой менталдык белгилерге дагы ээ. Ой өзү менталдык категория болгондуктан, тилде аз сандагы менталдык белгилер кезигет. Белгилердин бул тобунда баарынан мурда “акыл/акылдуу (18)” белгисин атоо зарыл. Ой - акылдын булагы, акыл ойдон жаралат: *Сөз тыңшаган жакшы ойдон акыл табат; Акыл кайдан чыгат ой болбосо, килем кайдан чыгат кой болбосо* (225-б.); *Акылдын көркү - ой, сулуунун көркү - бой.* Акылдуу адамдын ою көп: *Акылзаада сөзгө да бай, ойго да бай; Акылдуу алыс ойлойт.* “Акылга”

оппозитивдүү белги катары “акмак/акылсыз (8)” белгиси келип чыгат. Кем акыл адамда мыкты идеялар, алгылыктуу ой-пикирлер болбойт: *Жез маңдайдан алтын ой чыкпайт, акмак баштан акылдуу ой чыкпайт* (243-б. К.К.); *Акылы жок ойлонгуча акылдуу карап турмак беле. Ой сөзүнө синоним келген “пикир” белгиси бир, “эс-тутум” түшүнүгү беш бирдикте катталган. Адамдар бири-биринин ойлонуусуна түрткү болушат: Жакшыны көрүп пикир кыл, жаманды көрүп шүкүр кыл* (83-б. Э.А.). Ойдо позитивдүү элестердин сакталганы жакшы: *Жамандыкты унуткан жакшы, жакшылыкты унуткан жаман; Улуу ойлор – угут, ушак ойлор – унут.*

Ойдун маанилүү менталдык сапаты катары анын сөз аркылуу берилүү жөндөмү саналат. Кырк төрт бирдикте ой менен сөздүн, сүйлөөнүн ажырагыс биримдиги демонстрацияланат. Алардын көпчүлүгүндө көп сүйлөөгө караганда көп ойлоо, алгач ойлонуп, анан сүйлөө пайдалуу экендиги белгиленет: *Көп сүйлөө – бакыл, көп ойлоо – акыл* (49-б.); *Ойлоп сүйлөгөн алкыш алар, ойлобой сүйлөгөн каргышка калар; Сөз маанисин он жолу ойлоп, бирин сүйлө.* Ойлонуунун себепкери - сөз: *Сөздөн ой туулат; Улуунун сөзүн ук, кичүүнүкүн ойлон.* Башкалар менен пикирлешүү, акылдашуу мыкты ойдун жаралышын шарттайт, андыктан “Ой” концептине “кеңеш” белгиси таандык болот: *Кеңешип кескен бармак оорубайт.* Ал эми *Тил - жүзүрүк, ой – күлүк; Тил муунсуз, ой түпсүз* (257-б. К.К.) бирдиктеринде ой менен тилдин параллелдүү колдонулганды көрүнүп турат. Мындан ойдо “тил (4)” белгиси дагы бардыгын билсек болот. Тил – абстракттык, менталдык түшүнүк. Эң жыш менталдык белги катары “сөз (44)” менен “акыл/акылдуу (18)” белгилери саналат.

Анализденген материал “Ой” концептинин курамында белгиленген виталдык жана антропоморфтук (эмоционалдык, менталдык, социалдык жана гендердик) белгилер адамга мүнөздүү сапаттардын көпчүлүгү ой менен тыгыз байланышта экендигин көрсөтөт. Сандык көрсөткүчкө ылайык, антропоморфтук белгилердин белгиленген топторунун арасында социалдык белгилер басымдуулук кылат жана бул алкактын ядросун түзөт.

“Ой” концептиндеги зооморфтук белгилер. Концептин структурасында зооморфтук белгилер ажыратылып көрсөтүлөт. Сыпаттоо учурунда зооморфтук белгилердин тобун анималистикалык (жаныбарлардын белгилери), орнитологиялык (канаттуулар), энтомологиялык (курт-кумурскалар) кичи топторго бөлүп алдык. “Ой” концептинде белгиленген анималистикалык белгилер “ой + жаныбар” концептуалдык метафорасын көрсөтөт: *Тил - жүгүрүк, ой - күлүк.* Ой ат сыяктуу күлүк болот: *Санаа куюндан (же коендон) да күлүк.* Ойлонгон, ойлуу адам жаныбарга окшоштурулат: *Кош кыялдуу кишилер кой ичинде эчкидей.* Адамдар көбүнчө мал-жанды ойлошуп, убайым тартышат: *Койчунун санаасы – койдо, ойчулдун санаасы – ойдо; Касапчыга мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы* ж.б. бардык жаныбарларда, жада калса, жыланда дагы ою бар: *Сойлогон жыландын да ойлогон ою бар.*

Жаныбарлар, канаттуулар жана курт-кумурскалар дагы адамдар сыяктуу ойлоо, ойлонуу жөндөмдүүлүгүнө ээ. Алар дагы ойлой алышат, тилек кылышат, эңсешет: *Төө чөлдү ойлосо, бака көлдү ойлойт; Аюу аманын тилейт, жакшы жаманын тилейт; Карышкырдын ойлогону – арамдык, койдун ойлогону – амандык* (316-б. К.К.); *Эки тоонун чөбүн эңсеген кийик ачтан өлөт* (681-б.) ж.б. Жаныбарлардын өздөрү жөнүндө ою бийик, алар башкарууну, бийилик жүргүзүүнү ойлошот: *Камыш өзүн чий ойлойт, бака өзүн бий ойлойт; Ташбака өзүн элмин дейт, үңкүр өзүн үймүн дейт, чымын өзүн биймин дейт.* Элдин аң-сезиминде кой жаныбары ойлонбойт деген көз караш бар, бирок кою бар, кою көп адам ойго бай болот: *Кою көптүн ою көп; Коюң болсо, байлыкта оюң болсун* (317-б. К.К.); *Оюң – он, коюң – он* ж.б.

Ичинде арам ою бар кишилерди жаныбарлар билип алышат: *Ичи жаманды ит кабат, пейили жаман ниетинен табат; Пейили жакшыны Теңир табат, пейили жаманды ит кабат.* Көпчүлүк макал-лакаптарда зооморфтук бирдиктер структуралык түзүм катары колдонулат. Бул учурда алар макалдардын каркасын түзүүдөгү, уйкаштык уюштуруудагы курулуш блок катары кызмат кылганы менен “Ой” концептине эч кандай тиешеси

болбойт: *Он жашың - оюнга канбаган мышык, ой – да кызык; Ээр качкы талаага таштайт, эрден качкан санаага таштайт* (206-б. К.К.); *Тузак коенду тутуш үчүн керек, сөз ойду тутуш үчүн керек* ж.б.

Орнитологиялык белгилердин арасында жаныбарлар сыяктуу эле канаттуулар дагы өздөрүн жогору баалоосу, айрыкча өзүн куш деп ойлоосу биринчи орунда турат: *Аңыр өзүн куш ойлойт, ар ким өзүн эр (киши) ойлойт; Карга өзүн куш ойлойт; Чымчык өзүн куш ойлойт* ж.б. Жаныбарлар менен канаттуулар тамак-ашты, азыкты, жемди ойлошот: *Жаман ит жазгы тамактан дама кылат; Карышкырдын көзү койдо, молдонун көзү аш менен тойдо; Сагызгандын санаасы – жоордо, соргоктун санаасы – куйрук-боордо; Тооктун түшүнө таруу кириптир.* Ой, кыял санаа канаттуулардан дагы күлүк: *Бой жетпеген жерге ой жетет, кыраан жетпеген жерге кыял жетет; Кыял – кармалбаган куш* (267-б. К.К.).

Энтомологиялык белги камтылган бир гана макал учурады. Анда чымын өзүн башкаруучу катары ойлой тургандыгы жөнүндө айтылат: *Ташбака өзүн элмин дейт, үңкүр өзүн үймүн дейт, чымын өзүн биймин дейт.*

“Ой” концептиндеги провербиалдык бирдиктер уюштурган зооморфтук белгилерди анализдеп чыгып, аларда төмөнкү зоонимдер катышкандыгын жана алардын жалпы санын аныктадык: ат/күлүк (5), айбан (1), аюу (1), бака (3), мал (3), ит (11), түлкү (2), карышкыр (2), кой (6), эчки (3), кийик (3), коен (3), мышык (1), ташбака (1), төө (1), жылан (1); аңыр (1), кыраан (1), карга (1), куш (3), сагызган (1), тоок (1), чымчык (2), чымын (1). Булардын ичинде ит жаныбары өзүнүн жыштыгы менен өзгөчөлөнөт. Белгиленген зооморфтук белгилер изилденип жаткан концептин түрдүү белгилерин сүрөттөөгө, ага байланыштуу ар кыл ассоциацияларды ачыктоого жол берет.

“Ой” концептиндеги вегетативдик белгилер. Өсүмдүктөргө байланыштуу метафоралар – дене мүнөздөмөлөрүн ички дүйнөнүн кубулуштарына которуунун эң байыркы жолдорунун бири. М.В. Пименова “вегетативдик код – дүйнөнүн фрагменттерин сыпаттоонун универсалдуу жолдорунун бири”, - деп айткан [149, 59-б.]. Демек, өсүмдүктөрдүн

морфологиялык касиеттерин ички дүйнөнүн концептерине карата колдонуу ыңгайлуу. Провербиалдык бирдиктердин арасында аз сандагы вегетативдик белгилер учурайт. Алар негизинен макал-лакаптардын экинчи конструктивдик бөлүгүндө гана колдонулуп, “Ой” концептине түздөн-түз тиешелүү болбойт: *Ишке ашпаган илим – жемишсиз дарак, ишке ашчу илим инсанды ойго жеткирет.*

Өсүмдүктөргө менталдык касиет берилет. Аларга адамдар сыяктуу ойлоого мүмкүнчүлүк таңууланат: *Бетеге өзүн бий ойлойт, караган өзүн кан ойлойт; Камыш өзүн чий ойлойт, бака өзүн бий ойлойт* (112-б. Э.А.). Өсүмдүктөр, дарактар, гүлдөр сыяктуу ой дагы гүл ачуу жөндөмүнө ээ: *Ойдун гүлдөгөнү - акылдын өркүндөгөнү (өскөнү, ашканы)*. Адамдын метафоралык аң-сезими жаратылыш шарттары чөптү, жалбыракты саргайткандай, ой адамды саргайта тургандыгын белгилөөгө болот: *Санаа эрди саргайтат, сары жел чөптү кубартат.*

Жогоруда белгилүү болгондой “ой + өсүмдүк” когнитивдик моделин тилдик алкакта ишке ашыруу “Ой” концептинин курамында вегетативдик белгилер азыноолак катыша турганды жөнүндө сөз кылууга жол берет: “жемишсиз дарак (1)”, “бетеге (1)”, “камыш (1)”, “гүлдөө (1)”, “саргайтуу (1)”.

“Ой” концептиндеги стихиялык белгилер. “Ой + стихия” когнитивдик моделин анализдөөдө бул эки чөйрөнү туташтырууга жол ачуучу белгилерди бөлүп көрсөтүү зарылчылыгы келип чыгат. Эки түшүнүктүн ортосундагы алаканы түздөн-түз окшоштуруу катары эмес, аздыр-көптүр жакындаштыруу катары кароого болот. Анткени метафора концепттердин аналогия принцибине негизделген, моделдештирилген ич ара байланышын өзүнө камтыйт.

Жаратылыш кубулуштарын эл, адамдар сыяктуу көрүшөт. Алар ой жүгүртүүгө жөндөмдүү, өздөрүн кеңейтүү, статусун жогорулатуу ниеттери бар: *Жаман өзүн сел ойлойт, кудук өзүн көл ойлойт; Кыян өзүн сел ойлойт, чоркок өзүн эр ойлойт.* Концепттин структурасында терс баалануучу “жел/шамал” белгиси кезигет. Ойлонбой сүйлөө натыйжа бербейт: *Айры-айры*

бел болот, ойлонбой айтсаң жел болот (260-б. К.К.). Ой-санаа шамалдан да күлүк: *Шамал минсең жетпессиң санаа менен өмүргө*. Шамал айрым жаратылыш кубулуштарынын негизин түзөт. Дүйнө сүрөтүндө жогорку ылдамдыктагы шамал куюн, бороон катары кабылданат, ойду “куюн” менен салыштырылат: *Санаа куюндан (же коендон) да күлүк* (160-б. Э.А.). “Бороон” кокустан пайда боло калуусу менен өзгөчөлөнөт. Андыктан аны жаныбарлар күтпөйт, ал жөнүндө ойлонбойт: *Ит жүрөт короодо, ою жок бороондо* (416-б. К.К.). Иштетилбеген темир-тезекти дат басуу – табигый процесс: *Ойсуз башты дат алат* (238-б. К.К.) мисалында ой жүгүртүп башты иштетип туруу зарылчылыгы образдуу берилген. Кээде жай мезгилинде кокустан суук болуп кетип, кар таштап, үшүк жүрүшү мүмкүн. Стихияларды божомолдоп болбойт, андыктан дыйкандар менен малчылар жайдын ысыгын каалашат: *Жайдын узагын тилебей, жылуусун тиле*. Суу мейкиндиги адамды өзүнө батыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ, бул касиет ойдо да бар: *Сууга чөккөн адам өлөт, кайгыга чөккөн адам көнөт*.

Дүйнөнүн провербиалдык-тилдик сүрөтүндө ой стихиянын “суу”, “шамал”, “температура” сыяктуу үч белгиси менен байланышат. Алардын ичинен “шамал” эң релеванттуу белги боло алат.

“Ой” концептиндеги предметтик белгилер. Ички дүйнөнү сырткы дүйнө сыяктуу түшүнүү адамдын ички дүйнөсүндөгү объекттерге предметтик белгилерди ыйгарууну шартайт. “Ой” концептинин структурасында белгилердин бул тобу ачык-айкын актуалдаштырылган. Предметтик белгилерди үч чоң топко дименсионалдык, квалитативдик жана квантитативдик кылып бөлүүгө болот. Дименсионалдык белгинин чегинде ар түрдүү чен-өлчөмдүк (размер, салмак, тереңдик, тездик ж.б.) сапаттар назарга тугулат. Алардын арасында “тездик (10)” белгиси башкы орунду ээлейт: *Ой күлүк алыска кетет* (267-б. К.К.); *Шамал минсең жетпессиң санаа менен өмүргө*. Мындан кийинки орунда “кеңдик (3)”, “бийиктик (3)” белгилери турат: *Бою пакененин ою бийик; Ой ойлосоң тең ойло, тең ойлосоң кең ойло*. “Салмак” белгиси “салмактуу” эпитети менен репрезентацияланат: *Арбактуу*

сөз айтууга – **салмактуу ой** керек. Ойдун размери “чоңдук” белгиси аркылуу белгилениши мүмкүн: *Ар кимдин тилеги өзүнө чоң*. Ошондой эле “нуска (1)” дименсионалдык белги учурайт: *Бою кыска – ою нуска* (230-б. К.К.).

Квалитативдик белгилер деп ар кыл сапаттарды билдирген белгилерди айтабыз. “Ой” концептинин алкагында төмөнкү сапаттык өзгөчөлүктөр аныкталды: “Жакшы/жаман (6)”, “Алтын (1)”, “Асыл (1)”, “Кымбат (1)”, “Орунсуз (1)”, “Сасык (1)”, “Сокур (1)”, “Тетик (1)”, “Сезимдүү (1)”, “Алгыр (1)”, “Жеңил (1)”, “Жагымдуу (1)”. Айрым мисалдарды келтире кетели: *Кыялдан кымбат ой жаралат* (230-б. К.К.); *Орунсуз ой ооматына жетпейт; Чыдамдуу эмгек, алгыр ой – анык досуң билип кой* (399-б. К.К.). Квалитативдик белгилердин арасында “жакшы/жаман (6)” белгиси өзүнүн салыштырмалуу жыштыгы менен айырмаланат: *Жакшы ой алдыга жетелейт; Жакшы ойдон качсаң, жаман ой өзү келет*.

Сезүү органдарынын жардамында кабыл алынуучу белгилерди дагы квалитативдик белгилерге кошушат, анткени алар эстетикалык мүнөздөмөлөрдү туюндурушат. Ойдун сырткы эстетикалык өзгөчөлүгүн билдирген, метафора менен түшүндүрүлүүчү тарабы дагы бар. Ушуга байланыштуу ой адамга жагымдуу, сулуу болушу ыктымал: *Акылдын көркү - ой, сулуунун көркү – бой; Бирөөнүн бою алаша, бирөөнүн ою алаша*.

Предметтик белгилердин дагы бир өзгөчөлүгү болгон “саналуучулук” квантитативдик белгиси “Ой” концептинин структурасына кирет. Бул белги төмөнкү эсептик сан атоочтор менен көрсөтүлөт: “бир (8)”, “миң (3)”, “көп/аз (9)”, “үч (1)”, “токсон (1)”, “кырк (1)”, “он (2)”, “жүз (1)”, “сексен (1)”, “отуз эки (1)”, “тогуз (1)”, “эки/кош (9)”. Айрым мисалдарды келтирейли: *Миңдеген тилек бир болсо, билеги бир болот; Сөз маанисин он жолу ойлоп, бирин сүйлө; Тогуз сөз айтсаң да, токсон ойло* (234-б. К.К.). Квантитативдик белгилердин арасында “бир (8)”, “эки/кош (9)”. “көп/аз (9)” белгилери өздөрүнүн курамындагы бирдиктердин санынын көптүгү менен айырмаланып турат. Бул өз кезегинде ата-бабаларыбыздын жашоосунда 1, 2ге чейин эле санап, калган сандарды жалпысынан *көп/аз* сөздөрү менен белгилеп коюу

маанилүү болгондугунан кабар берет: *Ар кимдин бир ою бар, короосунда миң кою бар; Эки ой бир көөдөнгө сыйбайт; Көсөм көп ойлоп – аз сүйлөйт, көөдөн аз ойлоп – көп сүйлөйт* (234-б. К.К.).

Концепттин түзүмүндө колоронимдик белгилер (4) орун алгандыгы байкалат. “Ак (1)”, “кара (1)” түстөр белгиленген, бул акыл-эстин жөнөкөйлүккө умтулгандыгы: *Байдын ниети кара, колу ак, кедейдин колу кара, ниети ак*. Предметтер аркылуу жасалуучу кыймыл-аракеттер гидронимдик концепттер үчүн дагы актуалдуу. Ушуга байланыштуу айрым гидронимдик белгилерди бөлүп көрсөтүүнү чечтик. Негизинен *сел, кудук, көл, жамгыр, чай, суу* сыяктуу 6 гидронимди кезиктирдик: *Жамгыр өзүн сел ойлойт, кудук өзүн көл ойлойт; Чай болуп төргө өткөн суу бир кезде арыкта акканын унутпаса*.

Ушинтип, “Ой” концептинин структурасындагы предметтик белгилердин спектри жетиштүү түрдө кең деп айтса болот. Эң жыш белги катары “саналуучулук” квантитативдик белги (38) саналат. Дименсионалдык белгилердин арасында “тездик (10)” белгиси биринчи орунга чыгат. “Ой = предмет” когнитивдик модели “ой + артефакт” метафорасында дагы конкреттештирилет.

“Ой” концептиндеги артефакттык белгилер. Адамдын ар бир иш-аракети ойлоону менен коштолот: “оймо (1)” - *Оймо бычсаң да ойлоп быч*. Ой адам колу менен жасаган объекттер менен тыгыз байланышта болот. Ал жана ал орун алган нерселер айрым учурларда жансыз предмет катары метафоралашып, артефакт катары кабылданат: “жүк (1)” - *Ойчулдун ою – оор жүк*; “таш (1)” - *Ойсуз баш - талаада жаткан таш* (238-б. К.К.); “таяныч (3)” - *Ой – адамдын өзөгү, жерпайы*. Артефакттык метафоралар адамдын эмгегинин натыйжасында жасалган номинациялар: курал-жарактар, кийим-кече, эгин-тегин, декорациялык буюмдар ж.б. менен операцияларды жасашат. «Артефакт» чөйрөсү “Ой” концептин объективдештирүүнүн булактарын өзүнө камтыйт.

Адам көп нерселерди баалуулуктар шкаласында баасына, наркына карата бөлүштүрүүнү адатка айландырган. Ой дагы өзүнүн наркына, баркына ээ: “нарк (2)” - *Ой өзүңдө, нарк колуңда; Сөздүн наркы – ойдун баркы*. Тилде “ой – таяныч” концептуалдык метафорасы болушу мүмкүн: *Жакшылык, үмүт, тилек турмушта тоодой тирек; Кастын ою - бөлөк, достун ою - жөлөк*. Ойдун очогу, ойдун сандыгы бардыгын төмөнкү мисалдар тастыкташат: *Ар ким өз оюнун очогунда жылуу жашайт; Тил – ойдун сандыгы*. Мол түшүм алуу алдын ала ойлонуштуруудан, пландоодон көз каранды: *Алгың келсе түшүм, алдын ала күтүн*. “Битик” ойлор түнөк табуучу жай болуп эсептелет: *Битиктен тамга издебе, ой изде*. Ой эмгек куралы менен аныкталат: “орок (1)” - *Буудай бышып жеткиче, орок ойго түшүптүр*. Ойдун объектиси кээде – чүпүрөк: *Сокурдун тилегени эки көз, көйнөксүздүн тилегени бөз, дүлөйдүн угайын дегени жакшы сөз* (162-б. Э.А.).

Натыйжада предметтик, артефакттык белгилердин ичинде салыштырмалуу жогорку жыштыкка ээ “таяныч (3)” белгиси болду.

“Ой” концептиндеги гастрономиялык белгилер. Ойдун дене азыктанган тамак-аш менен ассоциацияланышы, энергия берүүчү продуктылар менен байланыштырылышы мааниге ээ. Тамак-аш менен ойдун байланышын В.И. Даль өзүнүн «Словарь живого великорусского языка» аттуу эмгегинде: “Мыслью назывались ‘ядра, ятра животных, идущие в пищу’, - деп көрсөтүп кеткен [49, 2-том, 34-б.]. 600гө жакын провербиалдык бирдиктердин арасында: “аш (6)”, “токтук/тоюу (8)”, “тамак/азык (5)”, “ичүү/жеш (4)”, “тамактын түрлөрү (13): аш (1), чай (1), жарма (3), куйрук-боор (2), кара суу (1), уу (3), таруу (1), жоор (1)” гастрономиялык номинанттар бар экендигин аныктадык.

“Ой” концептинин структурасында “аш” белгиси кезигет. Бул лексема көп маанилүү. Аш ачка болгон адамдардын ойлоо объектиси болот: *Жаштын ою - жашта, ачканын ою – ашта; Карышкырдын көзү койдо, молдонун көзү аш менен тойдо*. Изилденип жаткан концептин курамында *той*- этиши жана *ток* (зат, сын) катышкан бир топ мисалдар бар. Аларда *той* уңгусунун

төмөнкүдөй формалык варианттары колдонулган: *ток, тойбойт, тойбой, тойсо, токтун, ток болсо*. Курсактын токтугу ойлоо процессине муктаждыкты жоет: *Ток бала эч нерсени ойлобойт* (174-б. Э.А.); *Карды токтун кайгысы жок; Курсак ток болсо, көңүл шок болот*. “Тамак/азык” белгиси ойго карата актуалдаша алат. Айрым учурда тамак ойду бүтүндөй ээлеп алат: *Ачканын оюнан тамак кетпейт; Ачтын акылы тамагында, жөөнүн акылы таманында*. “Ой” концептинин түзүмүндө тамак-аш менен катар ичүү/жеш белгилери репрезентацияланат. Тамакты ичиштен же жештен мурда ойлонуп койгон пайдалуу: *Жебей туруп сиңирериң ойло*. Өтмө мааниде “ойду” желе турган объект катары кароого да болот: *Оору ойду жейт, санаа жанды жейт*.

Ойду тамак-аш продукту катары элестетүү ойдун уудан да жаман экендигин айгинелейт. Бул учурда ойго терс баа берилет: *Убайым уудан жаман, уудан ушакчы жаман*. Провербиалдык бирдиктерде “Ой” концепти менен катар тамак-аштын бир топ түрлөрү аталат. Алар адамдардын жана канаттуулардын ойлоо объекттери болушат: *Кул жеймин дейт куйрукту, Кудай билет буйрукту; Сагызгандын санаасы – жоордо, соргоктун санаасы – куйрук-боордо; Тооктун түшүнө таруу кириптир*. Гастрономиялык лексемалар адамдар сыяктуу ойлоо жөндөмүнө ээ: *Чай болуп төргө өткөн суу бир кезде арыкта акканын унутпаса*.

Анализденген материал “тамактын түрлөрү (13)”, “токтук/тоюу (8)”, “аш (6)” белгилери бул топтогу эң көп актуалдашуучу жана ядролук белгилер болот деген тыянак чыгарууга жол берет.

“Ой” концептиндеги мейкиндик белгилери. Адамдын ички дүйнөсүнүн фрагменттерин көрсөтүүдө мейкиндик категориясы чоң ролду ойнойт. Илимде мейкиндикти изилдөө боюнча бир катар көз караштар жашайт. Образдуу мейкиндикти репрезентациялоо бир жактуу эмес. Анын негизинде мейкиндиктин ар түрдүү моделдери, аларды концептуализациялоонун ар кыл жолдору жатат [18, 82-б.]. Ойлордун орун алуусунун мейкиндиги ар кыл болушу мүмкүн (3.5-табл.).

3.5-таблица

“Ой” концептиндеги мейкиндик белгилери

Белгилер	Мисалдардын саны	Белгилер	Мисалдардын саны
Адамдын ички органдары жана дүйнөсү		Топурактуу мейкиндик	
“жүрөк”	4	“жер”	7
“ички дүйнө”	6	“айыл”	1
“көңүл”	10	“тереңдик”	10
Ой - орун		“чеп”	1
“чексиздик”	2	“жайлоо”	1
“боштук”	2	“талаа”	3
“белгисиз мейкиндик”	1	“чөл”	1
“орун”	1	“кемер”	1
“алды жак”	1	“кыр”	2
“арт жак”	4	“жол”	1
“ортолук”	1	“ороо”	1
“алыс”	2	“тоо”	1
“жакын”	1	“базар”	1
“ортолук”	1	“дүйнө”	2
“суу”	1		
Соматикалык			
“баш”	23	“кол”	6
“бет”	3	“кулак”	1
“ооз”	11	“бой”	17
“көз”	6		
Баары: 137			

М.В. Пименова дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөө боюнча жазган монографиясында адамдын ички дүйнөсүнүн мейкиндигин эки типке бөлөт: 1) адамдын денесин кучагына алган реалдуу мейкиндик жана 2) мифологиялык (идеалдуу, элестетилген), ирреалдуу мейкиндик [5, 58-120-бб.]. Реалдуу мейкиндик ички дүйнөнүн субъекти же объекти адамдын денесинин, реалдуу жашап жаткан органдарынын ичинде жайгашуусун талап кылат. Бул модель имаратка кирүү, анда орун алуу, андан чыгуу идеясын ишке ашыруучу этиштик же атрибутивдик айкаштарда конкреттештирилет.

Ой орун алган соматикалык (дененин) реалдуу мейкиндик бар. Ой адамдын денесинин физикалык бөлүктөрүндө мейкиндик боюнча аныкталат. “Баш (23)” белгиси алардын арасында маанилүү экен: *Башта үмүт да бар, күйүт да бар; Башы башканын – ою башка; Ойсуз баш – баш эмес, отсуз жаш – жаш эмес* ж.б. Кээде тескерисинче баш ойдо орун алып калат: *Ойдо*

калган **баш** жаман, оюндан калган **жаш** жаман. Ой айрым учурда адамдын бүтүндөй дене боюнда локалдашып калгандыктан “бой (17)” белгисин чыгардык: **Бою** кыска – **ою** нуска; **Боюна** карабасаң да, **оюна** кара. Ооз ойдун жайгашуу орду болуп калышы мүмкүн: **Ооз** деген – дарбаза, **чыга берет** андаза (**ой, пикир**); **Оюна** алы жетпеген **оозунан** чыгарат. Ой көздө сакталгандыктан, көз ойду билдирүүчү орган катары сыпатталат: **Көңүлдөгү сырды көз билдирет**; **Кыздын сырын көзүнөн оку**. Ой менен кол бир денде жайгашкандыктан, өтө тыгыз байланышта иштешет: **Колуңдан** келбес жумушту **оюң** менен бүтүрбө; **Оюна** арамдык келгендин **колуна** жамандык келет. Ой башта жашайт, ал эми бет – баштын бир бөлүгү. Ошондой болсо дагы бетке карата ойду аныктоо мүмкүн эмес: **Бетим** жаман болсо да, **ниетим** ак (**жакшы**); **Карап** койсо «сүйдү» **дебе**, күлүп койсо «өптү» **дебе** (бул мисалда ой имплициттик түрдө берилген). Кулак ой менен сырткы дүйнөнү байланыштырат. Ойго кулак аркылуу жетүүгө болот: **Кулактан кирип ойду** алган, андан кийин бойду алган.

Ой адамдын ички органдарында, баарынан мурда “жүрөктө (4)” локализацияланышы мүмкүн: **Аштыгы бардын күчү бар билегинде, кайгысы жок жүрөгүндө; Жүрөк сыры тилден чыгат.**

Мифологиялык мейкиндик – бул идеалдуу (элестетилген) түзүмдөрдүн ичиндеги мейкиндик. Ой адамдын “ички дүйнөсүндө (16)”: көңүлүндө, жан дүйнөсүндө, акылында же аң-сезиминде орун ала алат: **Ар кимдин арманы бар тереңдерде; Киши аласы ичинде, аны сыртынан билиш кыйын.** “Көңүл (10)” мейкиндиги ойду локализациялоонун орду катары өзүнчө өзгөчө топту жаратат: **Көздөн уйку качса, көңүлгө ой үйүр.**

“Мейкиндик-орун” концептуалдык модели маанилүүлүгү жана ички дүйнөнүн субъекттери менен объекттеринин репрезентацияларында кеңири чагылдырылышы менен айырмаланат. Бул тилдик аң-сезим үчүн орун түшүнүгүнүн абдан актуалдуу экендиги жана диахрониялык перспективада анын эртерээк пайда болгондугу менен байланыштуудур [3, 84-92-бб.]. Баарынан мурда ой өзү орун катары көрсөтүлөт: **Макал кайдан чыкмак ой**

болбосо, кийиз кайдан чыкмак кой болбосо; **Ой** – сөздүн сандыгы (булагы), **тил** – **ойдун** сандыгы. Ой көбүнчө алды жак, арт, алыс ж.б. лексемалар менен бирге айкалышып, мейкиндик белгисин жаратат: **Алдыга карап пикир айт, артка карап шүкүр айт; Алысты ойлогон намысты ойлойт.**

Ой ар кандай жайларда ишке ашып, жер шарынын түрдүү тилкелери, белгилүү бир зоналары, участокторунун аталыштары менен байланышта болгондуктан “топурактуу мейкиндик (34)” белгиси келип чыкты: жер - **Жаман ою менен жердин танабын башкарат; Көктө баратсаң жерди ойло;** дүйнө - **Ой** күлүк, **дүйнөнү айланат;** чеп - **Чебиң бек болсо, көңүлүң ток болот;** жайлоо - **Жаман ит жайлоодогу жармадан үмүт кылат;** талаа - **Ойсуз баш - талаада жаткан таш;** чөл - **Төө чөлдү ойлосо, бака көлдү ойлойт;** кемер - **Кемер өзүн жар ойлойт, акмак өзүн эр ойлойт;** кыр - **Кыял кырга чыгарат;** жол - **Ойдогуну жолдогу бузат;** ороо - **Ойсуз башты ороо де;** тоо - **Эки тоонун чөбүн эңсеген кийик ачтан өлөт;** базар - **Үйдөгү ойду базардагы нарк бузат;** айыл - **Айыл конбой сырдаш болбойт, коно жатпай кепке тойбойт.** Орун сөзү өзү түздөн-түз катышкан бирдиктер бар, аларда мейкиндик белгиси эксплициттик түрдө берилет деп айтууга болот: **Ойдун да орду бар, оюндун да оруну бар.**

Мейкиндиктин объекти катары каралуу менен ой “тереңдик (10)” белгисин кабыл алат: **Ойдун түбү - терең, акылдын түбү - берен; Тил муунсуз, ой түпсүз.** Бул белгинин чегинде ойдун тереңдигин төмөнкү лексемалар чагылдырат: **ой түбүндө, ойдун түбү, ой түпсүз, убайым түбү, үмүттүн түпкү чеги, ойлонуп чөкпө ж.б.** Мындагы айрым мисалдарда ойдун тереңдигинин деңгээли **түп** сөзү менен чектелген. **Ойчул ойлоп отургуча, тобокелчи кечип өтүптүр** мисалында гидронимдик мейкиндик белгиси бар. Арыктагы сууну, дарыяны, көлчөктү ж.б. кечип өтүүгө болот.

“Ой” концепти тилде бир топ орун бышыктооч аркылуу актуалдашат: алды жак - **Жакшы ой алдыга жетелейт;** арт жак - **Иш кылсаң артын ойло;** алыс - **Акылдуу алыс ойлойт;** жакын - **Эк астында элди ойло.** Мейкиндикке карата ойдун дагы бир белгиси ички көлөмүнүн өлчөнүүсүндө жатат: **Ойдун**

да, бойдун да **ортосу** жакшы. Бардык эле мейкиндик сыяктуу ой дагы чексиздикке ээ: **Ойдо** жээк жок, тилде сөөк жок. Кээ бир учурда “Ой” концепти белгисиз мейкиндикти пайда кылат: **Ойчул оюна жеткенче (ойлогуча), тобокелчил барып келиптир** (кайда? белгисиз).

Мейкиндик белгилерин анализдөө ойду “ички” жана “сырткы” мейкиндиктин объекти катары мүнөздөөгө жол берет. Бул учурда ой:

- 1) соматикалык мейкиндикте – адамдын денесинин бөлүктөрүндө (көбүнчө “башта”, ошондой эле “бет”, “ооз”, “көз” ж.б. жайгашат);
- 2) адамдын ички органдарында жана дүйнөсүндө (“жүрөк”, “көңүл”);
- 3) жер шарына байланыштуу топурактык мейкиндикте (“тереңдик”, “жер”, “талаа”, “кыр” ж.б.) локализацияланат.

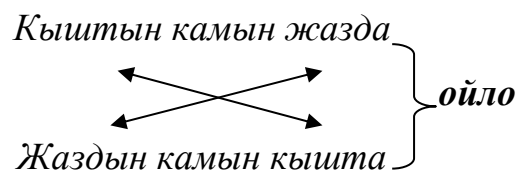
Мындан тышкары ой өзү орун же жай катары мүнөздөлүшү мүмкүн. Бул учурда анын структурасында “чексиздик”, “боштук”, “ортолук” ж.б. белгилер актуалдашат.

2. Мезгилдик белгилер. Мейкиндик категориясы менен убакыт категориясы байланыштуу. “Ой” концепти алардын ар биринде катышат. Ой адамдын аң-сезиминдеги кандайдыр бир процесс катары убакыттын мезгилдери жана бөлүктөрү менен аныкталат [6, 12-б.]. Ой “өтмүш (3)” белгиси менен аныкталат. Ойлор эс-тутумдун жардамында өтмүшкө которулат: **Өткөн иш үчүн кайгы чегүү - акылдуу адамдардын иши эмес.** Ал эми **Өткөн ишке өкүнбө, келер ишке кекенбе** мисалында өтмүш менен келечек бирге бааланат. Өткөн чактан тышкары концепттин мазмунунда “келечек (4)” белгиси объективдештирилет. Бул белги *келечек, түбөлүк* жана *эртең* лексемалары аркылуу вербалдаштырылат: **Келечекти ойлосоң, өткөндү эске сал; Түбөлүктү ойлогон киши сонун, калкы үчүн иштеген иши сонун; Эртеңин ойлогон бала эрте эсейт.** “Учур (1)” белгисин актуалдаштыруучу тилдик формалар “өтмүш”, “келечек” белгилеринин тилдик формалары сыяктуу ар түрдүү варианттарды кучагына алалбайт. Мындай белги бир гана макалда катталган: **Күнүмдүктү ойлобой, кулак байлап, жер жибит.**

“Ой” концепти “убакыт бирдиктери (4)” белгилери менен аныкталат. Бул топко “жыл (1)” белгиси кирет: *Өмүрдү сүрүп адамзат жүз жылга жетип толбогон, түйшүктө келет түбөлүк миң жылдар камын ойлогон.* “Күндө/ар күнү (2)” белгиси тилде ойдун дайымалыгы метафорасын актуалдаштырат: *Байга күндө майрам, күндө той, кедейге күндө кайгы, күндө ой; Жакшы күндө жаңы тилек тилейт, жаман күндө ар кимди каргап-шилейт.* Ойлор “кээде (1)” белгиси менен дагы аныкталат. Анткени ойго андасанда пайда боло калуу мүнөздүү: *Бирде манап, бирде кул, пикири жок бир эргул.*

Ойлордун убакыты сутка мезгилдерине карата актуалдаша алат. Ой адамга “кечинде (2)”, “эрте менен (2)” келиши мүмкүн: *Кечинде жатып ойлон, эртең менен туруп сүйлө; Кечинде ойлон, таң менен ишке кир.* Ой үчүн “түнкүсү (2)”, “күндүз (1)” белгилери дагы актуалдуу. Түнкүсү кайсы бир маселени чечүү эмес, алдыга ой-максаттарды коюу, тилек тилеп жатуу сунушталат: *Жакшы уктагың келсе, жатаарда тое ичпе, болбосту ойлонуп капага чөкпө; Күн эмгекти жетелейт, түн үмүттү бөпөлөйт.*

“Жыл мезгилдери (6)” белгиси “Ой” концептинин объективдештирүүгө өз салымын кошот. Мындагы “жаз (3)”, “кыш (2)”, “жай (1)” белгилерди ойлоо процессинин мезгилдик өзгөчөлүктөрүн чагылдырышат. Мында бир кызыктуу мыйзам-ченемдүүлүк байкалат. *Жаздын камын кыш ойло, бир ойлобо үч ойло; Кыштын камын жазда ойло* мисалдарында убакыттык кайчылашуу жүрөт. Муну схема түрүндө деманстрациялоого да болот:

Анализденген материал “Ой” концептинин түзүмүндө убакыттык белгилер катыша тургандыгын далилдейт. Буга байланыштуу “ой + убакыт” модели бөлүнүп көрсөтүлөт. Мында “келечек (4)”, “өтмүш (3)”, “жаз (3)” белгилери баарынан көбүрөөк актуалдашат. Жыл мезгилдеринин ичинен “күз” белгиси таптакыр учурабайт. “Мүнөт, саат, жума, ай, кылым” белгилери “Ой”

концепти үчүн релеванттуу эмес. Сыпатталган убакыттык белгилер адамдын башына ой кайсы мезгилде келе тургандыгын жана ойдун убакытка карата көтөрүлүүсүн чагылдырышат. Мындагы образдык белгилер ченелүү провербиалдык каражаттар менен гана жабдылды. Мисалдардын толук тизмеси тиркемеде берилген (3-тиркеме, 211-б.).

Биз жогоруда убакыт, мейкиндик, артефакттык ж.б. белгилер “Ой” концептин уюштуруучу зарыл фон жана контекст боло алышын көрсөтө алдык.

3.3. “Ой” концептиндеги фреймдик жана сценарийдик түзүлүштөр

Концепт ар түрдүү түзүлүшкө жана элементтерге ээ. Ал когнитивдик лингвистикада фрейм, сценарий, схема, символ, когнитема, прототип, пропозиция түзүлүштөрүнө ээ болуп, менталдык маалыматтарды ушул категориялар аркылуу туюндурат. Бул параграфта “Ой” концептинин мазмундук өзгөчөлүгүн фрейм жана сценарий аркылуу ачууга аракет жасалат. Мисал катары ЭлТР коомдук телерадио компаниясындагы “Билерман ордо” интеллектуалдык оюнундагы лексемалар сыпатталат. Анткени бул оюн изилденип жаткан концепт менен тыгыз байланыштуу. Бир мүнөттүн ичинде билермандар логикалык суроонун жобун ой жүгүртүүнүн жардамында табышат.

Фрейм. Фреймди чечмелөөдө ар кыл аныктамалар берилип келүүдө. Алсак, Л.И. Дрофа: «Фреймы – развернутые сети из взаимозависимых схем функциональных связей и последовательности действий для представления знаний», - дейт [53, 78-б.]. Фрейм – типтүү кырдаал жөнүндөгү билимди сүрөттөп, сыпаттап берүүгө ылайыкташтырылган концептуалдык түзүм. Мында билимди түзүүчү функционалдык элементтер менен байланыштар өзүнчө «тор» түрүндө тизмектешип жайгашып берилет [132, 254-б.]. «Фрейм – кандайдыр бир кырдаалга байланыштуу аң-сезимде пайда болгон ассоциациялардын иреттүү жыйындысы» [19, 37-б.]. Ч. Филлмордун ою боюнча: «Фрейм – өз ара тыгыз байланыштуу сөздөрдү түшүнүүдө шарттуу

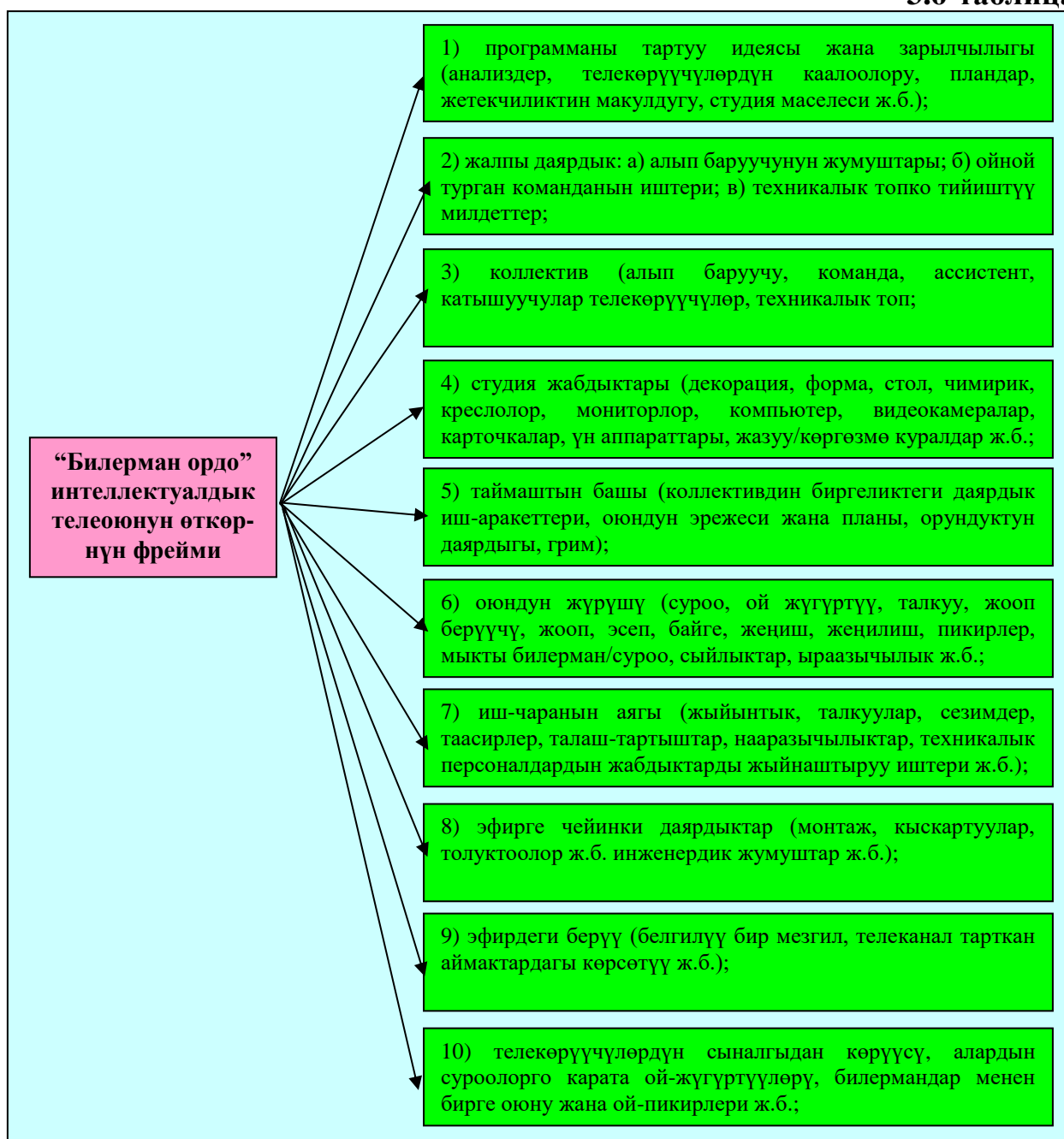
түрдө колдонулган өзгөчө түзүлүштөгү билим» [201, 54-б.]. А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский когнитивдик лингвистика боюнча адабияттарды анализдешип, фрейм типтештирилген жагдайлар жөнүндөгү билимдерди сүрөттөөчү, абдан белгилүү когнитивдик категория деп эсептешкен. Ал ич ара белгилүү семантикалык алакада болуучу слоттордон же кутучалардан турат. Окумуштуу М.Ж. Тагаевдин аныктамасы боюнча: «Фрейм – это языковой опыт человека в рамках этноязыковой картины мира, стереотипные знания в коммуникативном пространстве языка, который может быть не совсем понятен носителю иной языковой системы» [183, 84-б.).

Ошентип, фрейм кандайдыр бир концептке мүнөздүү маалыматты камтыган моделдин милдетин аткарат. Белгилүү бир концепт фреймдин өзөгүн түзөт. Өзөк фреймди айлантат же биринин артынан бири келүүчү ырааттуулукта кутучалар жайгашат. Өзөк фрейм менен кутучалар маанилик жактан тыгыз байланышып, бир бүтүндүктү түзөт.

Төмөндө “Билерман ордо” интеллектуалдык телеоюнун уюштурууга тиешелүү айрым маалыматтарын фреймдик жана сценарийдик алкакта сыпаттап бермекчибиз. Алсак, акыл таймаш уюштуруу фрейминин кутучаларын: 1) программаны тартуу идеясы жана зарылчылыгы; 2) жалпы даярдык - а) алып баруучуга тиешелүү жумуштар; б) ойной турган команданын мүчөлөрү аткара турган иштер; в) техникалык топко тийиштүү милдеттер; 3) коллектив (алып баруучу, командалар, телекөрүүчүлөр (жалпы 13 адам), техникалык топ; 4) студия жабдыктары (декорация, билермандардын формасы, оюн столу, андагы чимирик (юла), креслор, мониторлор, видеокамералар, сырдуу сандык ж.б.; 5) таймаштын башталышы; 6) оюндун жүрүшү (суроолор, ой-жүгүртүү, талкуу, жооптор, эсеп, жыйынтык; 7) ишчаранын аягы; 8) эфирге берүүгө чейинки даярдыктар; 9) эфирдеги берүү; 10) телекөрүүчүлөрдүн сыналгыдан көрүүсү ж.б. түшүнүктөр түзөт. Себеби *Билерман ордо* деген сөздү уккан адамдын акылында эң биринчи *оюнчулар*, *логикалык суроолор* ж.б. түшүнүктөр пайда болуп, интеллектуалдык оюнду уюштуруу процесси эске түшөт (3.6-табл.).

Сценарий. Концептке мүнөздүү статикалык түшүнүктөрдөн фрейм кутучалары жаралса, динамикалык түшүнүктөрдөн сценарий кутучалары пайда болот. Өзөк сценарий менен анын кутучалары кайсы бир кырдаалдын жүрүшүн чагылдырат. Алсак, “Билерман ордо” интеллектуалдык телеоюнун уюштуруунун сценарийинин кутучалары төмөнкүлөр (иш-аракеттердин көпчүлүгүн алып баруучу аткарат): 1) программаны тартуу идеясы жана зарылчылыгы келип чыгуусу; 2) жалпы даярдыктарды өткөрүү:

3.6-таблица

а) алып баруучу өз жумуштарын аткарат; б) оюнчулар иштешет (даярдануу, китеп, гезит-журналдарды окуу, репитиция кылуу, форма даярдоо ж.б.); в) техникалык топ тийиштүү милдеттерди ишке ашырат; 3) коллективди топтоо (оюнчуларды чакыруу, телекөрүүчүлөрдү аралыктан катыштыруу, техникалык топтун келүүсүн камсыздоо ж.б.); 4) студия жана андагы жабдыктарга карата жумуштарды аткаруу (студияны даярдоо, билермандардын формасына көңүл буруу, электрондук жабдыктарды иштетүү, сырдуу сандык жана ага салынуучу буюмдарды камдоо ж.б.); 5) таймаштын башталышын уюштуруу (эрежени түшүндүрүү, орундукту даярдоо, ойноочуларды жайгаштыруу, гримдөө ж.б.); 6) оюндун жүрүшүн көзөмөлдөө (суроолорду берүү, талкууну уюштуруу, жоопторду кабыл алуу, эсепти көрсөтүү, сыйлык берүү ж.б.); 7) иш-чараны акырына чейин жеткирүү (жыйынтыктоо, оюндан кийинки жагдайга реакция жасоо, ыраазычылык-нааразычылыктарды угуу ж.б.); 8) оюнду эфирге бергенге чейинки даярдыктарды жүргүзүү (монтаждоо, толуктоолорду киргизүү, инженердик-техникалык жумуштарды аткаруу ж.б.); 9) эфирден берүүнү камсызоо; 10) телекөрүүчүлөрдүн программаны экрандан көрүүсүнө жетиштүү (3.7-табл.).

Сценарий кутучалары менен фрейм кутучалары окшош көрүнгөнү менен, фрейм алкагында заттык маанидеги түшүнүктү (конкреттүү маанидеги түшүнүктөр) **бир учурда чагылдырган кутучалар**, ал эми сценарий алкагында кыймыл-аракеттик элес маанисиндеги түшүнүктү (абстракттуу маанидеги түшүнүктөр) **убакытта тизмектеп чагылдырган кутучалар** орун алып, алар өз ара бири-бирин толуктап турат.

Кыргыз тилиндеги ойго/ой жүгүртүүгө байланыштуу лексика татаал түзүлүшкө ээ. Ойлоо процессине тиешелүү көпчүлүк сөздөрдө жана сөз айкаштарынын артында өзгөчө бир кырдаалдык түшүнүк жатат (*макал-лакап, табышмак айтышуу, кроссворд менен сканворд толтуруу, шахмат ойноо, диспут, дискуссия уюштуруу, анализдөө, тыянак чыгаруу* ж.б.).

“Билерман ордо” интеллектуалдык телеоюнун өткөрүүнүн сценарийи

1) программаны тартуу идеясы жана зарылчылыгы келип чыгуусу (план түзүү, макулдашуу, студияны караштыруу, шарттарды жаратуу, демөөрчү издөө ж.б.);

2) жалпы даярдыктарды өткөрүү а) алып баруучу өзүнүн жумуштарын аткарат (суроо кабыл алат, аларды иргеп чыгат ж.б.); б) ойной турган команданын мүчөлөрү өзүнчө иштейт (китептерди окуп чыгышат, машыгууларды өткөрүшөт ж.б.); в) техникалык топ тийиштүү милдеттерди ишке ашырат (аппаратураларды даярдашат, орнотушат, алардын иштөөсүн текшерип чыгышат ж.б.);

3) коллективди топтоо (командаларды оюнга чакыруу, ассистентти дайындоо, телекөрүүчүлөрдү аралыктан катыштыруу, техникалык топту студияга келтирүү ж.б.);

4) студия жана андагы жабдыктарга карата жумуштарды аткаруу (декорациялоо, билермандардын формаларына көңүл буруу, мониторлорду, компьютерди жандыруу, видеокамераларды даярдоо, үн аппараттарын, шаймандарды орнотуу, карточкаларды жайгаштыруу, блокнот, калем сап алып келүү, көргөзмө куралдарды, сырдуу сандыкты камдап коюу ж.б.);

5) таймаштын башталышын уюштуруу (алып баруучу, режиссердик топ, оюнчулар биргеликте иш-аракеттерди жүргүзүшөт, эрежени түшүндүрүү, команданы жайгаштыруу, оюнчуларды гримдөө) ж.б.;

6) оюндун жүрүшүн көзөмөлдөө (суроо берүү, ой жүгүртүү, талкуулоо, жоопту угуу, кошумча мүнөт берүү, туура жоопту окуу, эсепти көрсөтүү, байгени ыйгаруу, мыктыларды тандоо ж.б.);

7) иш-чараны акырына чейин жеткирүү (жыйынтыктоо, талкуулоо, таасирлерди суроо, талаш-тартыштарга жооп берүү, ыраазычылык-нааразычылыктарды угуу, жабдыктарды жыйнаштыруу ж.б.);

8) оюнду эфирге бергенге чейинки даярдыктарды жүргүзүү (монтаж иштерин жасоо, кыскартуулар менен толуктоолорду киргизүү ж.б. инженердик-техникалык жумуштарды аткаруу ж.б.);

9) эфирден берүүнү камсыздоо (белгилүү бир мезгилде телеканал тарткан аймактарда оюндун көрсөтүлүүсүнө мүмкүнчүлүк жаратуу ж.б.);

10) телекөрүүчүлөрдүн программаны экрандан көрүүсүнө жетишүү, алардын суроолорго карата ой-жүгүртүүлөрүнө, билермандар менен бирге ойноп, ой-пикирлерди айтуусуна түрткү болуу ж.б.

Аларды фрейм жана сценарий кутучаларына салып, анализдөөнүн негизинде, аң-сезимде катылып жаткан түшүнүктөрдүн тилде чагылышын, аң-сезим менен тилдин ортосундагы өз ара байланыш-катышты кеңири таанып билүүгө болот.

3.4. Обондуу ырлардагы «Ой» концептинин когнитивдик аспектиде сыпатталышы

“Ой” концептине акын-жазуучулар, ырчы-обончулар да кайрылышкан. Алардын айрымдарын биз төмөндө когнитивдик талдоого алмакчыбыз.

*Сен өзүңдү эр ойло, эр ойло,
А бирок башканы шер ойло.
Өзүңдү эр ойло, эр ойло,
Өзгөнү шер ойло.*

“Ой” концептин белгилүү бир деңгээлде чагылдырган жогорудагы чыгарма кыргыздын жаш эстрада ырчысы Айпери Кубик кызына таандык. Автор ырында көп кыздарды ашык кылып жүргөн кайсар, башкаларды тоготпогон жигитке кайрылып, акыл-насаат менен аны менменсинбөө, мыктысынбоого чакырып, андан дагы кыйындар бар экендигин ага “Ой” концептинин бүртүкчөсү аркылуу жеткиргиси келген. “Ой” концептин көркөм тилдик каражат, б.а., паремия менен ачууга аракет жасаган. Бул салыштырмалуу өтө чоң чыгарма эмес. Ал үч гана куплеттен, 23 саптан турат. Махабат жаатындагы бул ырдын темасы - “Шер ойло”, ал эми объектиси - бой көтөргөн бойдок, бозой жигит. Мында *ойлоо* этишинин буйрук ыңгайдагы императивдик формасы 18 жолу бардык учурда куплеттердин сап аягында уйкаштыкты түзүп колдонулган. Ырдын текстинде ойлоо процесси айрым контексттик антонимдерди жана синонимдерди дагы жараткан: *Сен, өзүңдү эр ойло, эр ойло. А бирок башканы шер ойло. Өзүңдү эр ойло, эр ойло. Өзгөнү шер ойло.* Ал эми *эр – шер, башканы - өзгөнү* сөздөрү синонимдер, ал эми *өзүңдү – башканы, өзгөнү - антонимдер*. Ырда денотат башка болгондуктан, *ойлоо* сөзүнүн негизги экспоненттери болгон *ойлонуу, ой жүгүртүү, кыялдануу, ниеттенүү, убайымдоо* ж.б. лексемалары учурабайт, бирок өзүнүн өтмө маанисинде кейишти, капаланууну туюндурган, *ойлонуу* сөзүнө семантикалык жактан жакын *сыздоо* сөзү 2-жактын жекелик санында кезигет.

Ырдын текстинде күнүмдүк турмуштагы сүйлөшүү кебибизде сейрек колдонулуучу, диалектилик лексемалар кезикпейт. Бул текстте ар кыл ат атоочтор жана 2-жактын жекелик түрүнүн *-сың* курамасы басымдуулук кылат: *сен, өзүңдү, башканы, сага, баарын, бирин, аны, бул, эч кимге, менин, сенден, алдайсың, жандайсың, кыйбайсың* ж.б. Чыгарманын куплетинин саптарындагы фразаларында *Өзүңдү эр ойлосоң, башканы шер ойло* макалы трансформацияланып [136, 647-б.] колдонулгандыгы байкалып турат. Ал

ырдын көркөм табиятын жана стилистикалык шөкөтүн арттыруу максатта колдонулса керек [68, 29-бб.].

Бирда автор гипербола (*Кыздардын баарын арбап, Бирин койбой жандайсың*) адабий көркөмдөө ыкмасын колдонуп, образдуулукту жарата алган. Ал эми саптардагы *кыйнайсың, жүрөгүң кыйбайсың, тузагыма түшкөнгө, сыздайсың* лексемалары өтмө маанилеринде берилген. Мында гипербола, өтмө маанилер менен катар акын тексттик параллелдүүлүктү дагы көркөм каражат катары колдонгон. Алсак, *ойло* сөзүнүн ар саптын аягында келүүсү тексттик параллелдүүлүктү пайда кылып турат.

Сен өзүң-дү эр ой-ло, эр ой-ло.
| | | | | |
А бирок башка-ны шер ой-ло.

Өзүң-дү эр ой-ло, эр ой-ло.
| | | | | |
Өзгө-нү шер ой-ло.

Мында унгуга унгу, мүчөгө мүчө дал келет.

Бирды ойлоо, ойлонуу зарыл процесс экендигин көрсөткөн чыгарма катары саноого болот. Бирок аны ойдун бардык сапаттарын, касиеттерин, белгилерин атаган чыгарма катары баалоого болбойт. Эстрада өкүлүнүн бул ыры биз изилдеп жаткан концепттин эпкинин кучагына алып, аны аздыр-көптүр чагылдырууга жана адамзаттын жашоосундагы баалуулугун белгилөөгө арналган. Анын көркөмдүк сапаты, баалуулугу, адабий дарамети орто эле. Бирдын менталдык-семантикалык мазмунун серептеп, анын «борбор» талаасын *ойло* этиши түзөрүн андоого болот. Борбордун түзүүчүсү кандай негизде ажыратылат? Муну жиктөө үчүн анын темага түздөн-түз тиешелүүлүгү, *ой* денотатын атоосу, текстте жыш колдонулушу эсепке алынат. Ошондуктан текст мазмунунун борборуна *ойло* сөзүн кошууга болот.

Ошентип, тексттин курамында өзөктүк концепт текст бою өтө жыш колдонулуп, анын маани-мазмунун, концептосферасын жана композициясын түптөп, аны уюштуруунун, тутумдаштыруунун баалуу каражаты катары кызмат кыларлыгын айтууга болот. Демек, тексттин когнитивдик-менталдык өзөгүн *ойлоо* түшүнүгү түзүп турат [67, 22-28-бб.].

Эми башка дагы тексттерге кайрылып, аларды когнитивдик жактан анализдеп чыгып, белгилүү пропозицияларды жиктөөгө аракет кылып көрөлү. Бул үчүн “Ой” концептинин репрезентаттарын камтыган кээ бир обондуу ырларды база катары колдонобуз. Буларда ой түшүнүгү жана анын синонимдери ар кыл позицияда көрсөтүлгөн, айрымдарында эксплициттик түрдө ачык байкалса, кээ бирлеринде имплициттик түрдө назарга тутулат. Бирок алардын басымдуу бөлүгүнүн, объектиси – *ой, ойлоо процесси*. Көпчүлүгүнүн аталышында “Ой” концепти катышканы менен сүйүү, ашыктык, сулуулук, кусалык, өкүнүч, сүйүшкөндөрдүн кылык-жоруктары жана жүрүм-туруму ж.б. темалар сүрөттөлөт. Бул өз кезегинде ой менен “Сүйүү” концепти тыгыз байланышта экендигин, сүйүүгө кабылган адам терең ойлоону, сагынуу, санааркоо менен достошо тургандыгын айгинелейт. Изилденип жаткан концептин негизги экспоненттери болгон *санаа, кыял, кыялдануу, элес, үмүт* ж.б. сөздөрү каралган обондуу ырларда бир нече ирет кезигет. Андыктан чакан анализдөөнүн жүрүшүндө пропозицияларды ажыратуу менен катар “Ой” концептинин синтагмаларын, синоним жана антонимдерин белгилеп көрсөтөбүз. Чакан когнитивдик-семантикалык анализдөөгө жалпысынан 10го жакын обондуу ыр тартылып, алардан 17 пропозиция чыгарылды. Анда көңүлүңүздөрдү эстрада тексттериндеги кичинекей ой корутундуларга бурсак (3.8-табл.).

3.8-таблица

1. Рыспай Абдыкадыров - Ойлодуң бекен мени сен?	
Сөзү Сооронбай Жусуевдики Обону Рыспай Абдыкадыровдуку	
<i>1. Сабылып көөнүм суз болуп, Санаага калсам туш болуп. Заматта сага жетсем дейм, Закымдап учкан куш болуп.</i>	1. Ой күлүк, элпек.
<i>2. Таалайым ташкан чагымда, Таңшыса булбул багымда. Сезүүгө бирге жыргалды да, Сен болсоң деймин жанымда.</i>	2. Адам бакытка балкыган кезде дагы бир нерсени ойлоп турат.

<p>3. Сыртыңдан минтип эрисем, Сыр билгим келет эмитен. От болуп күйүп мен жүрсөм да, Ойлодуң бекен мени сен?</p>	<p>3. Сүйгөн адамыңдын сага карата оюн билүү баарынан маанилүү.</p>
<p>1. <i>Ой, ойлоо сөздөрүнүн синтагмалары: ойлоо кимди? Мени.</i> 2. <i>Ой, ойлоо сөзүнүн синонимдери, антонимдери: санаа, үмүт, кыял, сыр.</i></p>	
<p align="center">2. Абидин Темиров - Ойлойсуңбу?</p> <p>Сөзү Надырбек Алымбековдуку Обону Абидин Темировдуку</p>	
<p>1. <i>Жүрөктөн кетпейт экен көп элестер, Жүргөн кез узатышып, басып чогуу. Бир көргөн кымбат күндөр кайрылбады, Бир гана үмүт калды түңүлбөгөн. (Сени ойлойм ушул мүнөт азыр да, Жоодураган көздөрүңдү сагынам. Тургуналы Нурматов - Сени ойлоп).</i></p> <p>2. <i>Кайда эми таттуу кыял, асыл санаа? Биз жүргөн кызгалдактуу жашыл талаа.</i></p> <p>3. <i>Кайдасың, азыр мени ойлойсуңбу? Какшанып жүргөнүмдү торгой сындуу.</i></p>	<p>1. Ойго туруктуулук, түбөлүктүүлүк мүнөздүү.</p> <p>2. Ой кусалантат, сагындырат, эңсетет</p> <p>3. Бирөөнүн ою бирөөгө белгисиз.</p>
<p>1. <i>Ой, ойлоо сөздөрүнүн синтагмалары: ойлоо кимди? Мени.</i> 2. <i>Ой, ойлоо сөзүнүн синонимдери, антонимдери: элес, үмүт, кыял.</i></p>	
<p align="center">3. Малика Дина - Ойлорум сага</p> <p>Сөзү Б. Борбиевдики Обону Б. Борбиевдики</p>	
<p>1. <i>Түйүнүн тапчу элем түркүн сырдын, Табышмак жылмаюуңа неге сындым?</i></p> <p>2. <i>Сыйкырлап койдун окшойт көңүлүмдү, Жөн жүргөн жүрөгүмдү эмне кылдың?</i></p> <p>3. <i>Ойлорум сага, Кыялым сага, Жан дүйнөм сага, сага, Сен жакка барам, Ойлоймун сен деп, Кыйналам сен деп, Жан дүйнөм сен деп күйүп</i></p>	<p>1. Ар кандай ички ой-пикирди билип алууга болот.</p> <p>2. Ой-сезимге табияттан тышкаркы күчтөр таасир эте алат.</p> <p>3. Адамдын ой-дүйнөсү кээде жалгыз бир адамга/нерсеге багытталып калат.</p>

<p><i>жсанат</i></p> <p>4. Болот ко бул жөнүндө, жазса баян Түшүмдө сен жөнүндө келген аян</p>	<p>4. Адам эмне жөнүндө көп ойлонсо, түшүнө ошол кирет.</p>
<p>1. <i>Ой, ойлоо сөздөрүнүн синтагмалары: ойлор кимге? сага, ойлоо ким деп? сен.</i></p> <p>2. <i>Ой, ойлоо сөзүнүн синонимдери, антонимдери: сыр, көңүл, жүрөк, кыял, жан дүйнө, түш.</i></p>	
<p align="center">4. ЭЛЕС тобу - Сени ойлосом ...</p>	
<p>Сөзү С. Шимеевдики Обону Ү. Сыдыковдуку</p>	
<p>1. <i>Сени ойлосом, канат бүткөн көңүлгө, Бек сакталып жүрөгүмдүн төрүндө.</i> <i>(Бийик-бийик тоолордо жүргөндүгүм, аа, Бийиктигин талашып сүйгөндүгүм, аа. Ойлогонум, ойлорум, күлүк ойлорум, Ошол бийик тоолордун ак карындай, аа. БИЗ тобу - Аппагым).</i> <i>(Ойлоруң кайда учат ... Сагыныч болуп жүрөгүмө. Жоодарбешим - Сени ойлоп...).</i></p> <p>2. <i>Алыс жакта жүргөнүңдө сагынып,</i> <i>Жалынчумун, жаным, сага кагылып.</i> <i>Киртик какпай таң атырам далай түн,</i> <i>Карааныңды бир көргөнгө зарыгып.</i> <i>(Отурам жалгыз сени ойлоп, Отурам карек жумулбай. Дайыр Исмадияров - Ойлодуң бекен?).</i> <i>(Сары оору кылып жүрөктү, Санаага салып, эзбегин. Түндөрүм да сенсиз уйкусуз өтөт, Ойлорумда жалгыз сен. ACCORD тобу - Сагынуу).</i></p> <p>3. <i>Сен унутсаң, мен унута албадым.</i> <i>Элесиңди көңүлгө бек кармадым.</i></p>	<p>1. Ой – күлүк нерсе.</p> <p>2. Ой жан дүйнөнү кыйнайт, ой баскан адам уктабай коет.</p> <p>3. Ой эстен чыккыс, жоюлгус касиетке ээ.</p>
<p>1. <i>Ой, ойлоо сөздөрүнүн синтагмалары: кимди ойлоо? сени.</i></p> <p>2. <i>Ой, ойлоо сөзүнүн синонимдери, антонимдери: эстен чыгаруу, унутуу, жүрөк, элес, көңүл.</i></p>	

5. Ильяз Андаш - Ойлорум сен

Сөзү К. Тайчабаровдуку

Обону А. Бержебаевдики

1. Күндө кирип түшүмө, Сүйүү салды түйшүккө. Бүт оюмду ээледиң, Бүлүк салып сезимге.

(Жалгыз сени ойлоймун,
Тагдырым бир сага болжоймун.
А, сен неге жылмайып койбодуң,
Баары бир ээлеймин ойлоруң. **Жийдеш - Сен**).

2. Сүйүүм сенсиз үшүгөн, Түшүмдөнсүң, түшүнөм. Куса кылбай жүрөктү, Чыгып келчи түшүмдөн.

3. Күндө сен деп ойгоном, Бассам-турсам ойлоном. Жомоктогу перимсиң, Түшкө тынбай киресиң. Саргартпастан жүрөктү, Айтчы, качан келесиң?
(Мен болсо сени ойлоп, мен,
Ар күнүм сагыныч, куса менен өткөрөм.
Жоодарбешим – Сени ойлоп ...).

4. Сүйүп калдым бир көрүп, Издеп жүрөм көшөрүп. Үмүт бердиң сезимге, Жашоом калды өзгөрүп.

1. Ой менчик сыяктуу. Аны бүтүндөй ээлеп алууга болот.

2. Ойдогу нерсе жүрөктү жаралайт.

3. Ой көңүлдөн кетпес касиетке ээ. Ал жабышса, такай ээрчип алат.

4. Ой жашоого мотивация берет.

1. Ой, ойлоо сөздөрүнүн синтагмалары: ойду ээлөө, бүт ой, качан ойлоонуу? Басса-турса.

2. Ой, ойлоо сөзүнүн синонимдери, антонимдери: түш, сезим, үмүт, жүрөктү саргартуу.

Жогоруда биз беш чыгармага гана токтолдук. 30дан ашуун обондуу ырлардын тексттик фрагменттеринде жалпысынан 54 пропозиция ушунтай жол менен жиктелген. Иштин көлөмү жол бербегендиктен, бул параграфтын калган бөлүгүн тиркемеде берүүнү чечтик (7-тиркеме, 251-б.).

Чакан когнитивдик изилдөөнүн негизинде айрым корутундуларды жасоого болот: 1) кара сөздүү тексттерге караганда обондуу ырларда “Ой” концептинин бир нече өзгөчө поэтикалык образдуу репрезентативдери жолугат; 2) *ой* сөзүнө байланышкан түшүнүктөрдүн басымдуу көпчүлүк бөлүгү сүйүү темасына байланышкан ырларда орун алган; 3) жүрөк, сезим,

сагыныч, көңүл ж.б. түшүнүктөр обондуу ырларда *ой* сөзүнө контексттик синоним болушат; 4) *ой* сөзүнө эң көп синоним болгон лексемалар төмөнкүлөр: *түш, сезим, жүрөк, санаа* ж.б.; 5) обондуу ырлардын ар бир сабынан пропозиция чыгарууга мүмкүн. Поэзия жанрындагы эстрадалык чыгармаларды когнитивдик жактан анализдөө жана аларды пропозицияларга ажыратуу жемиштүү жана ыңгайлуу лингвистикалык ык-метод боло алат.

3.5. Ассоциативдик эксперименттин натыйжалары

Ош мамлекеттик университетинин ар башка факультеттеринин студенттеринин арасында ассоциативдик эксперимент жүргүздүк. Ага экинчи курстун 142 студенти катышты. Алардын орточо жашы - 19-21. Респонденттерге төмөнкүдөй суроолор берилди: 1. «Ой» дегенде эмнени түшүнөсүңөр? 2. Ойду 3-4 сын атооч менен сыпаттап бергиле. 3. Адам ойлонгондо көбүнчө эмнени ойлонот? 4. Ой тууралуу кандай макал-лакаптарды билесиңер? 5. Адам ойлонуусу керекпи? 6. *Ой* сөзүнө кайсы сөздөр синоним жана антоним болушат? 7. Кайсы учурда *ойлонбо!* деп айтышат? 8. Берилген эпитеттер менен сүйлөм түздүрүү (2-3 сүйлөм).

Студенттерге 70 анкета таркатылып берилди. Алардын 135 кыргыз улутундагы, жетөөсү өзбек улутундагы балдар болду. Ар кандай жооптор, реакциялар алынды. Берилген суроолорго карата респонденттердин түшүнүгү ар кыл болгондугун жана алардын ой кампасында “Ой” концепти жекече мүнөздө жашай тургандыгын анализ көрсөттү. Бирок буга карабастан жалпы учурларды, жалпы дүйнө көрүүнү жана бирдей реакцияларды жана ассоциацияларды жолуктурууга болот.

1. Биринчи суроого сыналуучулар бир тектүү жооп беришкен жок. Алардын ою боюнча, ой дегенде төмөнкүлөрдү түшүнүүгө болот: *пикир* (86), *идея* (71), *көйгөй* (53), *акыл* (47), *абстракттуу түшүнүк* (39), *ички сезимдердин жыйындысы* (35), *оюна келген нерсе, максатка жетүүнүн куралы* (21), *адам баласын дайыма коштоп жүрүүчү процесс* (13), *кырдаалдарга карата реакция* (12), *эң күлүк нерсе* (10), *тил, кеп менен*

байланыштагы нерсе (8), айбандардан айырмалоочу касиет (2), чеги жок деңиз (2). Калган реакциялар бирин-серин учурайт. Күбө болгонубуздай, студенттердин аң-сезиминде ой ар түрдүү абстракттуу объекттерди пайда кылат. Жооптордо бул объекттер ар түрдүү комбинацияларда кезигет: *пикир, идея, акыл ж.б.* Реакциялардын 90 пайызы абстракттуу түшүнүктөрдөн турат. Бир адамдын *ой - аң-сезимден сырткаркы түшүнүк* деген жообу отуз тогуз адамдын *ой - абстракттуу түшүнүк* пикирине каршы келип, антонимдик жупту пайда кылат. Респонденттердин арасында ойлорун чектегендер болду. Алардын тогузу “Ойго бир нече сүйлөм менен аныктама берүү кыйын, ал көлөмдүү түшүнүк, аны бир-эки аныктама менен чектөөгө болбойт” деген жоопту жазышы кызыктуу болду. Жооптор жайылтылган түрдө болчу, аларды мүмкүн болушунча, кыскартып, компакттуу бергенге аракет жасадык.

2. Ой түшүнүгү адамдар тарабынан түрдүүчө сыпатталып, бир нече касиетке, мүнөздөмөгө ээ болот. Экинчи суроого алынган жоопторду жалпылап 42 топко бириктирдик. Алардын көбүрөөк жыштыкка ээ болгондорун келтирели: *жакшы/жаман/позитивдүү/негативдүү/оң/терс (61), терең (59), күлүк (47), арам (42), чечкиндүү (41), кыска/узун (32), бийик (32), бузук (28), туура/туура эмес (25), ак (22), күчтүү/курч/өткүр (19), кара (15), асыл (14), чачыранды/иретсиз (11), тыянактуу (11), кызык/кызыктуу (3), күмөндүү/күмөн (2), жашырын/киши билгис (2).* Алынган бирдиктердин арасында синонимдик, антонимдик кубулуштар бар: *бузук, арам ой; ак, асыл ой; улуу, бийик ой; ак ой – кара ой; улуу ой – пас ой; кыска ой – узун ой ж.б.*

3. Адам ойлонгондо көбүнчө эмнени ойлонот? деген суроого алынган реакцияларды 28 пунктка бириктирдик. Алардын эң көрүнүктүүлөрү төмөнкүлөр: *өзү жөнүндө (71): а) келечегин, аткара турган иштерин (42 (бул өз кезегинде оптимисттик көз караштан кабар берет)); б) өтүмүшүн/аткарган иштерин (19); в) бүгүнкүсүн/учурдагы нерселерди (10), ар түрдүү нерселерди (55), ата-энесин, үй-бүлөсүн, балдарын/жакын адамдарын (49), көйгөйлөрдү/аларды чечүүнү (42), ийгиликке жетүүнү/жакшы жашоонун жолдорун (31), жумушун (28), акчаны/баюуну (20), оюн-күлкү/көңүл ачууну*

(15), *эмне деп сүйлөөнү* (10), *уйкуну* (5), *кетирген катачылыктарын* (3), *кийимди* (1) ж.б. Мындагы жооптордун бир кыйласы студенттердин философиялык көз караштарын чагылдырат. Жооптордун арасынан бир студенттин “Ар кандай бөлүштүрүүгө болот: а) жаш жубайлар биргеликтеги турмушун; б) жаш балдар көңүл ачууну, оюнду, оюнчуктарды; в) улуу муундагы адамдар балдарын, неберелерин; г) өзүн карьерага арнаган адамдар бир гана жумушун” деген типтештирилген реакциясы көңүлдү бурду. Айрым респонденттер “Эмнени ойлоосун билбеймин/эмнени ойлоосу белгисиз/адамдын оюн, экинчи бир адам билүүгө жөндөмдүү эмес” деген күтүүсүз жоопторду дагы узатышты. Диний көз караштагы респонденттер бар: *акыретти/өлүмдү* (2), *кечээ ким элем, бүгүн киммин, эртең ким болом жана каякка барам* (1).

4. Бул тапшырманы аткаруу шыр кеткендей сезилди. Биз алар аз сандагы макал-лакаптарды билишсе керек деп ойлогонбуз. Бирок респонденттер 100гө жакын макал-лакаптарды билишет экен: *Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө* (41), *Дүйнөдө баарынан ой күлүк* (35), *Ойлогон ойду кыстаган турмуш женет* (28), *Ак ойлоп, адал иште//Асыл ой, адал иш, ак сөз турмушта баш-көз* (23). Вариантталган, жайылтылган макалдар бар: *Ойчу/ойчул ойлонгуча/ойлогуча тобокелчи кыр/тоо ашат/ашыптыр/барып келиптир/ишин бүтүрүптүр/суу кечет/жетиптир//Ойчулдун ою бүткүчө, тобокелчинин иши бүтөт* (17), *Ойлонбой/ойлобой сүйлөсөң, оорубай өлөсүң/ Ойлонбой/ойлонбой сүйлөгөн, оорубай өлөт//Ойлобой/ойлонбой сүйлөсөң, онтобой ооруга чалдыгасың/жолугасың* (15), *Адам ойго тойбойт, бөрү/карышкыр койго тойбойт* (13, кыргыз эли байыртадан мал чарбачылык менен алектенип келгендиктен, макалдарыбызда зоонимдер катышат)), *Эненин ою балада, баланын ою талаада* (9), *Жети өлчөп/ойлоп бир кес* (3). Мындагы макалдардын арасында ойдон чыгарылган түрлөрү учурайт: *Ойлонбогон адам болбойт* (1), *Акылды өнүктүрүү үчүн көп ойлоону керек* (1) ж.б. Орус тилиндеги макалдарды да жазышкан: *Цветное платье - на плечи, а добрая мысль - к сердцу* (1), *Слепой не без глаз, а без светлых мыслей* (1) ж.б.

5. Адам ойлонуусу керекпи? деген анча логикалык эмес суроого дагы жооптор бир кылка болгон жок: *ооба* (51), *албетте* (33), *адам ойлонбосо, жашай албайт* (20), *турмуш ойлонууга мажбурлайт* (15), *чеги менен* (12), *ойлонуп иш кылсаң, өкүнбөйсүң* (11), *ойлонгондо ой жүгүртүү өсөт, андыктан ойлонуу керек* (8), *билбеймин* (3), *баары эле ойлонушат го* (1).

6. Анкетанын “*Ой сөзүнө кайсы сөздөр синоним жана антоним болушат?*” деген алтынчы суроосу концепттин сөз-номинанттарын билүүгө, маанилеш жана маанилеш эмес бирдиктерин аныктоого багытталган эле. Андыктан биз студенттерге *ой/ойлоо/пикир/идея* түшүнүктөрү менен байланышкан аларга белгилүү сөздөрдүн баарын атап чыгууну алдын ала эскертип өтгүк. Андыктан синонимдерди саноодо *ой жүгүртүү, пикир, идея* сөздөрү эске алынбады: *кыял/кыялдануу* (50), *акыл/эс/акыл-эс/эс тутум* (45), *көз караш* (40), *санаа* (39), *максат* (32), *план* (31), *каалоо/тилек* (23), *гипотеза* (19), *божомол* (16), *фантазия* (12), *божомол* (9), *элес* (7), *сезүү* (6), *арзуу* (4), *жашоо* (3), *эскерүү* (2) ж.б. Өзүнүздөргө белгилүү болгондой *кыял, акыл-эс* сөздөрү жыштыгы боюнча бул түрмөктүн ядросун ээлейт. Синонимдерден тышкары студенттер *ой* сөзүнүн антонимдерин аныктоого да жардамдашышты. Алардын пикири боюнча, *ой* түшүнүгүнүн антонимдери төмөнкүлөр: *ойлобоо/ойлонбоо/ойсуздук* (21), *билбеймин, антоними жок* (18), *кыймыл-аракет* (15), *тобокел* (15), *акмактык/акмак* (13), *реалдуулук* (10), *маңкурттук* (7), *натыйжа* (5), *баштын маң болушу* (3), *неосознанность* (2), *мал* (1, *ойлонбогон адам малдан айырмасы барбы?*)), *тынчтык* (1). Мындагы синонимдик/антонимдик бирдиктер “*Ой*” концептине гиперонимдик жана гипонимдик катышка ээ. Жооптордун айрымдары “*Ой*” концептине карата кыйыр мамиледе. Эмне болсо дагы, суралуучулардын ар кандай жообу көңүл бурууга арзыйт, анткени алардын жооптору алардын дүйнө көрүмдөрү.

7. “*Ойлонбо*” деген кеңеш, респонденттердин түшүнүгү боюнча, көңүлү жайында эмес, тынчсызданып турган адамга карата аны жубатуу, сооротуу, алаксытуу максатында жагдайга карата колдонулат.

8. Берилген эпитеттер менен сүйлөм түздүрүү (2-3 сүйлөм). *Ой* сөзүн катыштырып 2-3 сүйлөм түзүү пункту бизге эң оңой туюлган. Студенттер сүйлөм түзүүдө кыйналышпайт деп ойлогонбуз, бирок бул эң татаал тапшырмалардын бири болду. Айрымдар мааниси супсак, баш аягы жок, чала-бучук, түшүнүксүз сүйлөмдөрдү жазышты: *Көп ойлонгон, тез карыйт; Акыл көп катачылыкка жол берди, себеби ою жамандык болчу; Оюмда Айгүлдүн кара кочкул мээр нуру бозомук тарта баштагандай болду* ж.б. Көпчүлүк респонденттер сүйлөмдүн ордуна эки сөздөн турган атрибутивдик ойлорду калтырышты: *кара ой, пландуу ой, кыялдуу ой, сүйүнүчтүү ой* ж.б. Кээ бир студенттер чоң ата, чоң энелеринин сөздөрүнө шилтеме беришкен: *“Көп ойлонуп, көп билген адам тез картаят”, - дейт чоң энем. Чоң атам: “Бирөөдөн катуу сөз уксаң, аны көп ойлобо, ооруп каласың”, - деп айтчу* ж.б. Негизинен катышуучулар сүйлөм түзүүдө ойго мүнөздөмө берүүгө аракет кылышкан: *Ой адамды бир заматта дүйнөнүн аркы четине алып барып келет; Ой адам баласына эң керектүү курал болуп эсептелет.* Кээ бирлери сүйлөм катары макал-лакаптардан келтиришти: *Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө; Дүйнөдө баарынан ой күлүк* ж.б.

Ошондой эле “Ватсап” электрондук тиркемесиндеги группада 39 адамдын ортосунда онлайн режиминде ассоциативдик-психологиялык эксперимент өткөрүлүп, аларга дагы анкетадагы суроолор сунушталды. Ар кандай жооптор кабыл алынды. Катышуучулар ар кыл жашта, ар кыл кесипте иштегендер болду. Алардын баарынын улуту - кыргыз. Бирок ошондой болсо дагы, айрымдары реакцияларды орус тилинде жазып калтырышты. Биринчи топтогулардай эле, бул жерде дагы жооптор ар кыл мүнөздө болду.

Биринчи суроого абоненттер ар кандай жоопторду беришти. Катышуучулардын ою боюнча, *ой* – бул адам акылы, акылдын иштөөсү, жөндөмү, аны бийлөөчү элестер, окуялар, көз ирмемдер (11), *ой* - *ой жүгүртүү процесси* (9), *ой* – бул акылдын үрөнү жана жан дүйнөнүн канаты (7), *ой* – бул адамдын мотору (6), *ой* – бул башка келген нерсе (2) ж.б. бул жерде *ой* түшүнүгүнүн образдык белгисине басым жасалган.

Экинчи, үчүнчү суроолорго студенттер сыяктуу эле жоопторду беришкен. Төртүнчү суроого карата берилген жооптор абдан кызыктуу болду. Мындагы респонденттер студенттерге караганда ой тууралуу азыраак макал-лакаптарды биле тургандыгы аныкталды: *Ойчул ойлонгуча, тобокелчил барып келиптир* (7). *Акыл – алтын, ой – күмүш* (4). *Ой аттай, желдей күлүк* (1). Акыркы цитата макал эмес. Жооп берүүчү салыштырма ширешмени макал-лакаптарга кошуп жатат. Бирок алар *ой/пикир* сөздөрү катышкан бир топ фразеологизмдерди санап өтүштү: *баш катуу, кабыргага кеңешүү, кара саноо, ою онго бөлүнүү, ичкени ирим болуу, тоң май жегендей болуу* ж.б.

Сүйлөм түзүүдө бул топтун катышуучулары эч кандай кыйынчылыкты сезишкен жок. Сүйлөмдөрүндө алар мыкты ойлонууга, терс ойлордон арылууга кеңеш беришкен: *Керексиз нерселерди көп ойлой бербе, өлгөн нерв клеткалары кайра калыбына келбейт. Баары жан дүйнөсүндөгү терс ойлордон арылсын. Адам жакшы гана ойлорду ойлоо керек* ж.б.

Жүргүзүлгөн эксперименттин материалдары айрым тыянактарды чыгарууга жол берет [36, 124-128-бб.; 210, 1-5-бб.].

Тил ээлеринин аң-сезиминде “Ой концепти” ой жүгүртүүчүлүк-тилдик мазмундун бирдиги катары сыпатталат жана адамдын менталдык чөйрөсүнүн базалык элементтеринин бири болуп саналат. Ой респонденттер тарабынан тийиштүү психологиялык абалды чакыруучу объекттерге карата адамдын субъективдүү реакциясы катарында түшүндүрүлөт [191, 96 с.]. Суроолор эксперименттин катышуучуларын ар түрдүү жоопторду берүүгө ыктаса дагы, жалпысынан бир типтүү жоопторду алдык. Мындагы реакцияларга ылайык, *пикир, акыл, идея, көз караш, санаа* сөздөрү “Ой” концептинин түйүндүү номинанттары болду. Булар катышуучулардын көз карашында, концепттин ядросун түзөт. Ал эми калган номинанттарды жака бели деп атоого болот.

3-баптан алынган тыянактар

1. Фразеологизмдер этникалык тажрыйбаны кыска жана образдуу чагылдырышат. Кыргыз тилинде *ой/ойлоо/ойлонуу* когнитивдик семаларына ээ

230га жакын идиома бар. Алар формалык жактан көп типтүү жана семантикалык жактан көп түрдүү. Аларга карата “туруктуулук” квалификаторун колдонуу кыйын, анткени ал көп пландуу вариацияга жана трансформацияга жол берет. Бул учурда «Ой» концептинин полисемиясы идиоманын бир, эки же бардык маанилеринде берилиши мүмкүн.

2. Пропозициялар экспоненттердин саны боюнча айырмаланышат. Бир пропозиция бир, эки же андан көп экспоненттен турушу мүмкүн. Пропозиция түрүндөгү бир ой ар кыл экспоненттердин маанисин түшүнүүнү жеңилдете алат. Бул учурда пропозициялардын универсалдуулугу жөнүндө кеп болот. Жалпы мазмун окшош же аналогиялык формага ээ болууну талап кылат. «Ой» концептинин когнитивдик белгилери проverbsиалдык бирдиктерди анализдөөнүн, алардагы пропозицияларды аныктоонун негизинде ачыкталат.

3. “Ой” концептинин структуралык-мазмундук спецификасын абстракттык концепт катары аныктоочу образдык белгилер көбүрөөк маанилүү делинет. Образдык концепттерди тилде реализациялоо концептуалдык метафоралардын, кээде метонимиянын жардамында, концепттин абстракттык табиятынын натыйжасында жүрөт.

4. Фрейм, сценарий сыяктуу түзүмдөр интеллектуалдык ишкердиктеги процесстерди сыпаттоого жана чагылдырууга ыңгайлуу, натыйжалуу келет.

5. Каралып жаткан концепт көркөм адабий чыгармалардын, обондуу ырлардын объектиси боло алат. Буга акын-жазуучулардын чыгармалары күбө. Алар когнитивдик жактан анализденип, пропозицияларга ажыратылат.

6. Ассоциативдик эксперимент «Ой» концепти адамдын аң-сезиминде индивидуалдык перцептивдик-абстракттык түзүм катары жашай тургандыгын көрсөттү. Анын көлөмү жана структурасы ар кайсы респонденттердин түшүнүгүндө ар түрдүү турпатка ээ.

КОРУТУНДУ

Иште анализделип чыккан материалды жыйынтыктоо изилдөөнүн негизги тыянак-натыйжаларын жана перспективасын аныктоону талап кылат.

А. Изилдөөнүн натыйжасы:

1) лингвомаданият таануу, когнитивдик тил илими, этнолингвистика, лингвопаремиология ж.б. өз ара жакын дисциплиналардын “Ой” концептинин маңызын аныктоодо маанилүү базалык түшүнүктөрү/идеялары аныкталды;

2) «концепт», «концептосфера» түшүнүктөрүнүн мазмундук касиеттери кыргыз лингвомаданиятынын фактыларына ылайык мүнөздөөгө алынды;

3) «Ой» концептинин этностун эстутумундагы орду, турпатталыш жолдору аныкталып, тилдик жана когнитивдик дүйнө сүрөтүн жаратуудагы анын үлүшү айкындалды;

4) изилденип жаткан концепттин илимий-түшүнүктүк жана образдык-баалоочу мазмуну ачылып көрсөтүлдү;

5) “Ой” концептинин лексикографиялык мүнөздөмөлөрү келтирилди, анын лингвистикалык, энциклопедиялык, философиялык ж.б. касиеттери серептелди жана психологиялык мазмунуна статистикалык анализ жасалды;

6) “Ой” концептинин негизги номинантарынын парадигматикасы, сөз жасоо жана синтагма түзүү өзгөчөлүгү ачыкталды; бул концепт менен болгон синтагмалардын жана пропозициялардын типтери мүнөздөөгө алынды;

7) “Ой” концепттин көптөгөн номинанттарынын бири гана болгон *ой* сөзүнө теңеп тар түшүнүүнүн ишеничтүү эместиги далилденди;

8) концептти номиналдаштыруу тилдин субстантивдик, процессуалдык жана адъективдик каражаттарында жүзөгө ашуусу көрсөтүлдү;

9) изилденип жаткан концепттин репрезентативдери стилдик дифференциациялануу/вариациялануу жөндөмүнө ээ эместиги белгиленди;

10) кыргыз лингвомаданиятынын спецификасын чагылдыруучу өзгөчө улуттук-маданий мазмунга ээ идиомалар мүнөздөлдү; “Ой” концепттүү сүйлөм түзүлүшүндөгү идиомалар жашай тургандыгы белгиленди;

11) кыргыз тилинде “Ой” концептинин номинанттарына таандык 240ка жакын идиома бар экендиги жана аларды 20 лексика-семантикалык парадигмага же топко ажыратууга боло тургандыгы белгилүү болду;

12) “Ой” концепттүү фразеологизмдерди курамындагы компоненттердин сөз түркүмдөрүнө таандык болуусу боюнча типтештирүү: «зат ат. + этиш», «сын ат. + зат ат.», «сын ат. + сын ат.», «зат ат. + зат ат.», «зат ат. + такт.» ж.б., маанилеринин мүнөзү боюнча: бир маанилүү жана көп маанилүү, синонимдик жана антонимдик жуптарга ажыратуу жүргүзүлдү;

13) көп маанилүү идиомалардын мазмунунда ар түрдүү концепттердин чогуу жашай тургандыгы көрсөтүлдү. Мисалы, каралып жаткан концепттин бирдиктеринде “жакшылык”, “жамандык/арамдык” ж.б.у.с. концепттер бар;

14) “Ой” концептин чагылдырган фразеологизмдердин вариациялануу, трансформациялануу жөндөмдүүлүгү ачылып берилди; аларды туруктуу, катып калган түзүмдөр катары аныктоо ынанымдуу эместиги көрсөтүлдү;

15) О. Айтымбеттин китебиндеги ж.б. эмгектердеги кыргыз макал-лакаптарынын жалпы курамы мүнөздөлдү; провербиалдык каражаттардагы “Ой” концепттүү негизги пропозициялар аныкталды жана мүнөздөөгө ээ болду, б.а., макал-лакаптардын конкреттүү учкул сөздөрдө берүүлүчү маанилик мазмунунун константтык моделдери бөлүнүп көрсөтүлдү;

16) “Ой” концептинин экспоненттери 42 паремиялык бирдикте эпитеттер менен ачыкталды. *нуска, ак, салмактуу, алгыр, дилгир, арам, картайбас* ж.б., 214 макал-лакапта ойлоо объектилери ар кыл: *жакшылык, жамандык, элдин иши, бала-чака, жан, намыс, мал, тамак, оору* ж.б. экендиги далилденди Бул көрүнүш макал-лакаптарда “Ой” концептинин лексикалык айкалышуулары ар түрдүү экендигинен кабар берет:

17) “Ой” концепттүү пропозициялардын ядросу жана перифериясы, экспоненттеринин саны боюнча пропозициялар бир кылка эместиги аныкталды;

18) образдык белгилер - абстракттуу концепттин мазмунун аныктоочу маанилүү структуралык элементтер. Образдык белгилердин бүтүндөй массиви

9 топко жана 4 кичи топко бөлүнүүсү аныкталды: виталдык (147 - топтолгон материалдагы ар кыл белгилердин жалпы саны); антропоморфтук (70), бул өзүнүн курамында гендердик (18), социалдык (185), эмоционалдык (63), менталдык (81) белгилерди камтыйт; зооморфтук (58); вегетативдик (6); стихиялык (9); артефакттык (15) белгилерге ажыроочу предметтик (89); гастронмиялык (51); мейкиндиктик (137); убакыттык (29). Мында социалдык, виталдык, мейкиндиктик белгилер курамындагы бирдиктердин жыштыгы боюнча образдык белгилердин борборун түзөт, ал эми вегетативдик (6), стихиялык (9) белгилер жакабелге таандык болот. Изилденип жаткан концептин муунактуулугу жана көп компоненттүүлүгү тил ээлеринин аң-сезиминдеги анын маанилүүлүгүнүн көрсөткүчү болот;

19) эстрада жанрына мүнөздүү ой жөнүндөгү обондуу ыр саптарга “Шер ойло” (Кубик кызы Айпери) жана “Ойлодуң бекен мени сен?” (Рыспай Абдыкадыров), “Ойлойсуңбу?” (Абидин Темиров) ж.б. композицияларга кайрылып, “Ой” концептин туюнтуучу тексттердин курамындагы бир нече чакан пропозициялар бөлүнүп көрсөтүлдү;

20) дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн бул фрагментин ассоциациялардын негизинде иликтөө чоң кызыгууну жараткандыктан, “Ой” концептин тил ээлери кабылдоосун аныктоо үчүн ассоциативдик эксперимент өткөрүлдү.

Б. Негизги тыянактар:

Биздин иш полипарадигмалык типтеги изилдөөлөргө таандык. Ал лингвомаданият таануу, этнолингвистика, когнитивдик тил илими, лингвистикалык концептология, лингвопаремиология ж.б. жакын илимдердин идеяларына жана жетишкендиктерине негизделет. Ошондуктан ал кеңири колдонулуу чөйрөсүн таба алат.

Изилдөөнүн объекти катары биз тараптан кыргыз тилиндеги “Ой” концепти тандалып алынды. Адистер ой түшүнүгүн түрдүүчө аныкташат, бирок баары анын башка абстракттык түшүнүктөргө салыштырмалуу алгачкылыгын, базалык мүнөзүн таанышат. Ойго байланыштуу лексика элдин жашоо-тиричилиги, маданияты, ой жүгүртүүсү менен тыгыз байланышта

изилденип, кыргыз элинин турмуштук философиясына, дүйнө таанымына ылайык лингвомаданият таануу жана когнитивдик лингвистика илимдеринин изилдөө аспектинин чегинде бааланды.

“Ой” концепти түрдүүчө материалдашат. Бул концепттин репрезентативдери лексика-грамматикалык жана провербиалдык парадигмаларда көрсөтүлөт.

Кыргыз лингвомаданиятында изилденип жаткан концепт тилдин этиштик (чакчылдар, атоочтуктар жана инфинитивдер), этиштик-субстантивдик, субстантивдик, адъективдик жана предикативдик-адвербиалдык каражаттары аркылуу репрезентацияланат.

Концепттин экспоненттеринин стилдик көп түрдүүлүгү нейтралдык-күндөлүк турмуштук, адабий-көркөм, сүйлөшүү кептик, илимий формаларда бир аз байкалат, негизинен концепттин номинанттары нейтралдуу. Аларда тармакталган стилдик вариация жашабайт.

“Ой” концепти көп аспекттүү жана көп катмарлуу. Ал вербалдык жана вербалдык эмес, түшүнүктүк жана образдык-баалоочу, объективдик жана субъективдик (нейтралдык жана экспрессивдик), номинативдик жана императивдик, символдук жана символдук эмес, субъективдик жана предикативдик (ээ жана баяндооч), аныктоочу жана аныкталуучу, уңгулук жана уңгулук эмес (куранды), синтетикалык жана аналитикалык, бир сөздүк жана провербиалдык ж.б. болот, ойлоонун/ойлонуунун объектилери жандуу жана жансыз, табигый жана жасалма, ири жана кичинекей, абстракттык жана конкреттүү ж.б. болушу мүмкүн.

“Ой” концептинин номинанттары колдонулуу жыштыгы, маанилердин семантикалык мазмундуулугу жана типтүүлүгү боюнча градацияланат. Бул факторлорду эске алуу бизге ядро менен периферияны ажыратууга жол берди. Концепттин ядросун көбүрөөк колдонулуучу, семантикалык жактан мазмуну бай номинанттар алардын маанилери түзөт.

“Ой” концепти провербиалдык мейкиндикте көп түрдүү көрсөтүлгөн. *Провербиалдык* сөзү өзүнүн семантикасына «кадыресе, каада-салттык,

кадимки, жалпы элдик, жалпыга маалым» семаларын кошот. Андыктан провербиалдык талаа тилдин идиоматикалык, афористикалык, макал-лакаптык ж.б. бирдиктеринен түзүлөт деп саналат.

Иште “Ой” концептинин номинанттары болгон 231 фразеологизм каралат. Алардын арасында концептин этникалык номинанттары менен катар, маданият аралык мүнөзгө ээ бирдиктер кездешет: *койнуна котур тааш катуу, көз караш, изин суутуу, башы айлануу, бармагын тиштөө* ж.б. эквиваленттери орус тилинде дагы кездешет. Кыргыз идиомалары конструктивдик-семантикалык жактан көп типтүү. Тармакталуу, трансформациялануу жана вариациялануу касиетине ээ бул тилдин көптөгөн идиомаларына “туруктуулук” белгиси анча мүнөздүү эмес.

Биздин картотекада бардыгы болуп “Ой” концептине тиешелүү 1258 мисал бар. Алар – фразеологизмдер, макалдар, лакаптар, көркөм адабияттан алынган сүйлөмдөр, оозеки кептин фразалары ж.б. Булардын арасында 583 макал-лакап бар. Алар топторго бөлүнүүгө жана жалпы маанилүү ири пропозициялык-константалык түзүлүштөргө ажыратууга ийкемдүү. Бул түзүлүштөрдү пропозиция же когнитивде деп аташат. Иште 39 пропозиция бөлүнүп көрсөтүлдү жана сыпатталып чыкты.

Пропозициялар экспоненттеринин саны боюнча айырмаланышат. Бир пропозиция бир, эки, үч жана андан көп макалда материалдашат. Биздин эмгекте эң көп 44 макалды камтыган универсалдуу пропозиция - **Алгач ойлонуп, анан сүйлөсө, ишке кирише туура болот**. Бул дагы ич ара кичи пропозицияларга ажырай алат (9): *Ойлонбой сүйлөөнүн зыяны көп; Ар ишти ойлонуп кылган жакшы; Ойлонбой жасалган иштин арты өкүнүчтүү* ж.б.

“Ой” концептин сыпаттоо аны материалдык объекттердин бир катар параметрлери менен окшоштугун ачыктоо алкагында жүрөт. Концептуализациялоо процессинде адамдын ою менен салыштырылуучу бардык объекттер, ойду таанып бүлүү, анын актуалдуу, түздөн-түз кабылдоого мүмкүн эмес касиеттерин ачыктоо үчүн база болуп берет. Метафора - адамдын ички дүйнөсүнүн компоненттерин сүрөттөөдө жемиштүү механизмдердин

бири. Белгилүү бир белгилердин актуалдашуусу “Ой” концептин аныктоодо төмөнкүлөр когнитивдик моделдер жана концептуалдык метафоралар болуусун көрсөтөт: 1) «ой – адам» (*ой өлбөйт, ой картайбас, акылдуу ой, ойду ойготуп тур*); 2) «ой – тирүү жан» (*алга үрөйт, кубантат, ой – анык досуң*); 3) «ой – байлык» (*ой – күмүш, билимдүүнүн пикири байлык*); 4) «ой – таяныч/тирек» (*достун ою – жөлөк, ой – адамдын өзөгү*); 5) «ой – башат/булак» (*акыл кайдан чыгат ой болбосо, кыялдан кымбат ой жаралат*); 6) «ой – суу» (*ойлордун агымын көзөмөлдөө, сыйпалап кер мурутун ойго чөктү*); 7) «ой – орун/жай» (*ойчулдун санаасы – ойдо, ойдо калган баш жаман, ойдогону жолдогу бузат*); 8) «ой – жаныбар» (*ой – күлүк, ой үйүр*); 9) «ой – предмет» (*салмактуу ой, алтын ой*); 10) «ой – мейкиндиктин объекти» (*бою пакененин ою бийик, ойдун түбү - терең*); 11) «ой – цифра» (*оюң – он, коюң – он, миңдеген тилек*); 12) «ой – түс» (*байдын ниети кара, бетим жаман болсо да, ниетим ак*); 13) «ой – кыймыл» (*санаанын изи жок, ой алдыга жетелейт, ой өзү келет*) ж.б. “Ой” концептинин абстракттуу, менталдык маңызы метафоралардын жардамында таанылат. Образдык түзүүчүлөрдү актуалдаштыруучу, концептуалдык метафоралардын тизмеси уланышы мүмкүн, бул концепттин кошумча белгилеринин ачууга өбөлгө болот.

В. Изилдөөнүн перспективасы. “Ой” концептин мындан ары изилдөө бир нече багыттуу болушу мүмкүн. Алардын негизгилери төмөнкүлөр: 1) кеңири теориялык жана фактылык материалда аталган концептти терең иликтөө; 2) изилдөөнүн проблематикасы боюнча атайын курсту иштеп чыгуу; 3) “Ой” концептин ар кыл лингвомаданияттарда объективдешүү өзгөчөлүктөрүн жана *кайгы-капа, кыжсалатчылык, сагыныч, тынчсыздануу, тарыныч* ж.б.у.с. менталдык чөйрөлөрүн салыштырма планда изилдөө. Бул милдеттер тил илими үчүн зарыл.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдразакова, Г. Ш. Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү “суу”, “тоо”, “жер” концепттери [Текст] / Г. Ш. Абдразакова. – Бишкек: Maxprint, 2020. – 244 б.
2. Абдувалиев, И. К вопросу об историческом пласте заимствованной лексики кыргызского языка [Текст] / И. Абдувалиев // Түрк тилдери ж-а адабияты: илимий макалалар. – Бишкек, 2003. – 147-15- б.
3. Абдувалиев, И. К. К. Юдахин түзгөн сөздүк жана кыргыз сөздөрүнүн кагазга түшүш проблемалары [Текст] / И. Абдувалиев // Жалал-Абат мамл. ун-нин жарчысы. Академик К. К. Юдахиндин 115 ж. арналган атайын чыгарылыш. – 2006. – 8-14-б.
4. Абдулатов, А. Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары [Текст] / А. А. Абдулатов. – Ош: [б-сыз], 2006. – 149 б.
5. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили. Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексика жана фразеология [Текст] / Э. Абдулдаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 255 б.
6. Абдыракматова, Н. К. Особенности межязыковой транспозиции фразеологических единиц (исследование лингвоэтнокультурологической специфики переводов романа Ч. Айтматова «И дальше века длится день» на немецкий и кыргызский языки) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. К. Абдыракматова. – Бишкек, 2011. – 22 с.
7. Абыканова, Г. А. Концепт «вода/суу» в русском и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. А. Абыканов. – Бишкек, 2012. – 21 с.
8. Азыркы кыргыз адабий тили [Текст]: фонетика, лексикология, лексокиграфия, фразеология, морфология, синтаксис, текстануу, лингпоэтика / [Э. Абдулдаев, Т. Акматов, Т. Аширбаев и др.]. – Бишкек: [б-сыз], 2009. – 928 с.

9. Алефиренко, Н. Ф. Проблемы вербализации концепта [Текст]: теорет. исслед. / Н. Ф. Алефиренко. – Волгоград: Перемена, 2003. – 248 с.
10. Алимжанова, Г. М. Сопоставительная лингвокультурология: сущность, принципы, единицы [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Г. М. Алимжанова. – Алматы, 2010. – 42 с.
11. Амиралиев, С. М. Тилдин менталдык семантикасындагы кинологиялык концепттер [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. / С. М. Амиралиев. – Бишкек, 2015. – 187 с.
12. Апресян, Ю. Д. Избранные труды [Текст]: в 2-х т. / Ю. Д. Апресян. – М.: Вост. лит., 1995. – Т.1: Лексическая семантика. – 422 с.
13. Арапова, О. А. Концепт дружба: системный и функционально-когнитивный анализ [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / О. А. Арапова. – Уфа, 2004. – 20 с.
14. Арутюнова, Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
15. Арутюнова, Н. Д. Введение [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Ментальные действия. – М., 1993. – С. 3-6.
16. Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М.: Яз. рус. культуры, 1998. – 312 с.
17. Аскольдов, С. А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов-Алексеев // Русская словесность: от теории словесности к структуре текста. Антология. М., 1997. – С. 267-279.
18. Афанасьева, Н. Р. Некоторые особенности пространственной репрезентации внутреннего мира человека в русском и английском языках [Текст] / Н. Р. Афанасьева [Текст] / Н. Р. Афанасьева // Welt im der sprache. – Landau, Verlag Empirische Pädagogik, 2005. – Band 11. – С. 72-83.
19. Бабаева, Е. В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Е. В. Бабаева. – Волгоград, 2004. – 42 с.

20. Бабенко, Л. Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке [Текст] / Л. Г. Бабенко. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 184 с.
21. Бабушкин, А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка [Текст] / А. П. Бабушкин. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1996. – 104 с.
22. Балашова, Л. В. Метафора в диахронии (на материале русского языка XI–XX веков) [Текст] / Л. В. Балашова. – Саратов: Изд-во Сартов. ун-та, 1998. – 216 с.
23. Бакзайлу, К. Ш. Лексико-семантическая характеристика национально-культурной специфики «домашнего очага» в кыргызском, русском и турецком языках [Текст] / К. Ш. Бакзайлу // Жизнь и язык в динамике. – Бишкек, 2012. – С. 128-130.
24. Бекбалаева, Ж. А. Семантико-прагматическое выражение формул приветствия в английском и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ж. А. Бекбалаева. – Бишкек, 2009. – 22 с.
25. Бексултанова, Г. А. Выражение форм вежливости в немецком и Кыргызском языках в рамках межкультурной коммуникации [Текст] / Г. А. Бексултанова // Материалы конф.: «Современное состояние научных исследований в Кыргызстане». – Бишкек, 2001. – С. 423-430.
26. Бексултанова, Г. А. Выражение вежливости в немецком и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. А. Бексултанова. – Бишкек, 2008. – 22 с.
27. Богин, Г. И. Концепция языковой личности [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Г. И. Богин. – М., 1982. – 36 с.
28. Бодуэн де Куртенэ, И. А. Избранные труды по общему языкознанию [Текст]: в 2-х т. [Текст] / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 368 с.
29. Болдырев, Н. Н. Когнитивная семантика [Текст] / Н. Н. Болдырев. – Тамбов: Изд-во Тамбов. ун-та, 2000. – 123 с.

30. Болдырев, Н. Н. Концепт и значение слова [Текст] / Н. Н. Болдырев // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2003. – С.25-36.
31. Болдырев, Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики [Текст] / Н. Н. Болдырев // Вопр. когнитив. лингвистики. – 2004. – № 1. – С.18-36.
32. Бондарева, Е. П. Актуализация концепта мысль в русской языковой картине мира [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Е. П. Бондарева. – Кемерово, 2005. – 134 с.
33. Бондарева, Е. П. Концептуальная метафора мысль – предмет [Текст] / Е. П. Бондарева // Грамматика. Семантика. Концептология: сб. науч. ст. – Кемерово, 2005. – С. 157-164. – (Сер. Филологический сб. Вып. 7).
34. Бондарева, Е. П. Пространство в структуре концепта мысль [Текст] / Е. П. Бондарева // Materials of internasional scientific-practical conference «The science: theory and practice». – Belgorod, 2005. – Vol. 30: Philological science. – С.17-21.
35. Булыгина, Т. В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) [Текст] / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. – М.: Шк. мастера рус. культуры: Кошелев, 1997. – 574 с.
36. Бутешова, А. Р. Использование ассоциативного эксперимента при изучении языкового сознания русских и кыргызов (на примере слова «жизнь») [Текст] / А. Р. Бутешова // Жизнь и язык в динамике – Бишкек, 2011. – С.124-128.
37. Бюлер, К. Теория языка. Репрезентативная функция языка [Текст]: пер. с нем. / К. Бюлер. – изд. 2-е. – М.: Прогресс, 2000. – 528 с.
38. Вайсгербер, Й. Л. Родной язык и формирование духа [Текст] = Muttersprache und geistesbildung / Й. Л. Вайсгербер; пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О. А. Радченко. – изд. 2-е, испр. и доп. – М.: УРСС, 2004. – 232 с. – (История лингвофилософской мысли).

39. Вежбицкая, А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики [Текст] / А. Вежбицкая; пер. с англ. А. Д. Шмелёва. – М.: Яз. славян. культуры, 2001. – 272 с.
40. Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание [Текст] / А. Вежбицкая. – М.: Рус. слов., 1997. – 416 с.
41. Воркачев, С. Г. Лингвокультурология, языковая личность: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании [Текст] / С. Г. Воркачев // Филол. науки. – 2001. – № 1. – С. 43-49.
42. Воркачев, С. Г. Концепт как «зонтиковый» термин [Текст] / С. Г. Воркачев // Язык, сознание, коммуникация. – М., 2003. – Вып. 24. – С. 5-12.
43. Воробьев, В. В. Культурологическая парадигма русского языка [Текст]: теория описания яз. и культуры во взаимодействии / В. В. Воробьев. – М.: ИРЯП, 1994. – 75 с.
44. Воробьев, В. В. Лингвокультурология [Текст] / В. В. Воробьев. – М.: Рос. ун-т дружбы народов, 1997. – 332 с.
45. Герд, А. С. Введение в этнолингвистику [Текст] / А. С. Герд. – СПб.: Изд. с.-петерб. ун-та, 2001. – 213 с.
46. Голованивская, М. К. Французский менталитет с точки зрения носителя русского языка [Текст]: моногр. / М. К. Голованивская. – М.: Изд-во АО "Диалог-МГУ", 1997. – 279 с.
47. Горбачевич, К. С. Словарь эпитетов русского литературного языка [Текст] / К. С. Горбачевич, Е. П. Хабло. – Л.: Наука, 1979. – 567 с.
48. Гумбольдт, В. Фон. Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
49. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст]: в 4-х т. / В. И. Даль. – М.: Рус. яз., 1978. – Т. 1. – 699 с.; Т. 2. – 1981. – 779 с.; Т. 3. – 1982. – 555 с.; Т. 4. – 1982. – 683 с.

50. Демьянков, В. З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке [Текст] / В. З. Демьянков // Вопр. филологии. – 2001. – №1 (7). – С. 35-46.
51. Дербишева, З. К. Кыргызский этнос в зеркале языка [Текст] / З. К. Дербишева. – Бишкек: [б.и.], 2012. – 404 с.
52. Дербишева, З. К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры [Текст] / З. К. Дербишева. – Бишкек: [б.и.], 2012. – 176 с.
53. Дрофа, Л. И. Ключевые понятия когнитивной лингвистики [Текст] / Л. И. Дрофа. – Ош: [б и.], 2009. – 97 с.
54. Жамшитова, Г. Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. Ж. Жамшитова. – Бишкек, 2000. – 22 с.
55. Жанкадилова, Г. Т. Концепт «домбра» в евразийской лингвокультуре [Текст] / Г. Т. Жанкадилова // Жизнь и язык в динамике. – Бишкек, 2011. – С. 103-105.
56. Жанпеисов, Е. Н. Этнокультурная лексика казахского языка [Текст] / Е. Н. Жанпеисов. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 282 с.
57. Жапанов, А. А. Афоризмдер [Текст]: 2 т. / А. А. Джапанов. – Бишкек: Турар, 2011. – Т.1. – 387 б.; Т. 2. – 2011. – 402 б.
58. Жапанов, А. А. Кыргыз элинин макал-лакаптары. Кыргызские народные пословицы и поговорки [Текст] / А. А. Жапанов. – Бишкек: Турар, 2011. – 1 т. – 296 б.; 2 т. – 278 б.
59. Жилкубаева, А. М. Лексика питания в тюркских языках [Текст]: лингвокультурол. аспект / А. М. Жилкубаева. – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ им. С. Аманжолова, 2012. – 292 с.
60. Жумагулова, А. Ф. Языковая личность и языковая картина мира [Текст] / А. Ф. Жумагулова // Лингвокультурологическое сопоставление. – Алматы, 1999. – С. 129-136.

61. Залевская, А. А. Когнитивизмы, когнитивная психология, когнитивная наука и когнитивная лингвистика [Текст] / А. А. Залевская // Когнитивная лингвистика. – Тамбов, 1998. – Ч. 1. – С. 6-19.
62. Залевская А.А. Введение в психолингвистику [Текст]: учеб. для студентов вузов, обучающихся по филол. спец. / А. А. Залевская. – М.: Рос. гос. гуманитар. ин-т, 2000. – 382 с.
63. Залевская, А. А. Психологический подход к проблеме концепта [Текст] / А. А. Залевская // Методические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 36-44.
64. Зализняк, А. А. Заметки о метафоре [Текст] / А. А. Зализняк // Слово в тексте и в словаре: сб. ст. к семидесятилетию академика Ю. Д. Апресяна. – М., 2000. – С. 85-106.
65. Зиновьева, Е. И. Понятие «Концепт» в рамках спецкурса «Языковая картина мира: концептосфера русского языка» [Текст]: сб. ст. / под ред. Е. Е. Юркова. – СПб., 2003. – С. 16-22.
66. Зулпукаров, К. З. Отражение этнического менталитета в теологических концептах [Текст] / К. З. Зулпукаров, А. А. Калмурзаева, С. С. Сейитбекова // Сборник науч. тр. фак. рус. филол. Ош. гос. ун-та. – Ош, 2010. – Вып. 2. – С. 7-18.
67. Зулпукаров, К. З. Менталдык чөйрөдөгү «аккан (агын) суу - акпаган суу» оппозициясы жана «жинди суу» концептинин когнитемасы [Текст] / К. З. Зулпукаров, У. Камардина, Ш. Суранова // Эл агартуу. – 2012. – № 5/6. – 22-28-б.
68. Зулпукаров, К. З. Когнитивдик-тилдик параллелизм жана «аккан суу» концептинин Токтогул менен Барпынын чыгармаларында берилиши [Текст] / К. З. Зулпукаров, У. Камардинова // Эл агартуу. – 2012. – № 3/4. – 28-40-б.
69. Зулпукаров, К. З. Об этногенетических и социокультурных связях ханзу и киргизов по данным языка [Текст] / К. З. Зулпукаров, А. А. Зулпукарова // Вестн. Ош. гос. ун-та. – 2014. – № 2. – С.16-25.

70. Зулпукаров, К. З. Слово как средоточие лингвоэтнокультурных концептов [Текст] / К. З. Зулпукаров // Вестн. Кирг. нац. ун-та им. Ю. Баласагына. – 2014. – С. 246-254.
71. Инвариантность в прономинальной и проverbsиальной парадигмах языка [Текст] / [К. З. Зулпукаров, М. А. Атакулова, А. А. Калмурзаева и др.]. – Бишкек: Бийиктик, 2016. – 728 с.
72. Ибрагимов, С. Становление лингвокультурологии: лингвокультурологический аспект синтаксиса [Текст] / С. Ибрагимов // Вестн. Витеб. гос. ун-та. – 1999. – № 4 (14). – С. 58-61.
73. Ибрагимов, С. Синтаксическая семантика как объект лингвокультурологии [Текст] / С. Ибрагимов // От слова к тексту. – Мн., 2000. – С. 62-65.
74. Ибрагимов, С. Лингвокультурологические особенности синтаксиса русского и киргизского языков [Текст] / С. Ибрагимов // Пятые поливановские чтения. сб. ст. – Смоленск, 2000. – С. 169-173.
75. Ибрагимов, С. Культура и язык киргизов [Текст] / С. Ибрагимов // Белорусь и Европа: взаимодействие культур (история, опыт, уроки, современность). – Витебск, 2000. – С. 250-252.
76. Ибрагимов, С. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү жана К. Тыныстанов [Текст] / С. Ибрагимов // Тил тагдыры – эл тагдыры. – Бишкек, 2003. – 1-бөлүм. – 56-60-б.
77. Иванова, Е. В. Мир в английских и русских пословицах [Текст] / Е. В. Иванова. – СПб: Изд-во с.-петербур. ун-та, 2006. – 287 с.
78. Иванова, Л. В. Концепт «родина» в творчестве русских поэтов Кыргызстана [Текст] / Л. В. Иванова // Жизнь и язык в динамике. – Бишкек, 2011. – С. 94-97.
79. Исабеков, И. К. Фразеологизмы и проблемы их перевода [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. К. Исабеков. – Бишкек, 2004. – 23 с.
80. Кадырбекова, П. К. Аспекты межкультурной коммуникации [Текст] / П. К. Кадырбекова // Историческая роль А. Гумбольдта и его экспедиции в

развитии мировой, региональной и национальной науки. – Алматы, 2004. – С. 75-80.

81. Кадырбекова, П. К. Формы обращения в межкультурном сравнении [Текст] / П. К. Кадырбекова // Вестн. Кирг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. Сер. 1. – Бишкек, 2006. – Вып. 3. – С. 105-115.
82. Кадырбекова, П. К. Лингвокультурологические и лингвокогнитивные аспекты межкультурной коммуникации [Текст] / П. К. Кадырбекова. – Бишкек: [б.и.], 2012. – 419 с.
83. Калмурзаева, А. А. Концепт «Бог-Кудай» в провербиально-религиозной картине мира [Текст] / А. А. Калмурзаева, С. С. Сейитбекова, К. З. Зулпукаров // Сборник науч. тр. фак. рус. филол. Ош. гос. ун-та. – Ош, 2010. – Вып. 2. – С. 19-30.
84. Камбаралиева, У. Д. Тилдин «убакыт» концептинин айрым өзгөчөлүктөрү [Текст] / У. Д. Камбаралиева // Изв. вузов. – 2009. – № 8. – С. 193-200.
85. Камбаралиева, У. Д. Концепт как основа языковой картины мира [Текст] / У. Д. Камбаралиева // Изв. вузов. – 2012. – № 7. – С. 110-117.
86. Камбаралиева, У.Д. О способах и средствах репрезентации времени в русском и кыргызском языках [Текст] / У. Д. Камбаралиева // Изденис. – Алматы, 2013. – № 2. – С. 26-31.
87. Камбаралиева, У. Д. Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира [Текст] / У. Д. Камбаралиева. – Бишкек: [б.и.], 2013. – 490 с.
88. Камбаралиева, У. Д. Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира (на материале русского и кыргызского языков) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / У. Д. Камбаралиева. – Бишкек, 2014. – 47 с.
89. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.

90. Карасик, В. И. Базовые характеристики культурных концептов [Текст] / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Антология концептов. – Волгоград, 2005. – Т. 1. – С. 13-17.
91. Карасик, В. И. Лингвокультурный концепт как единица исследования [Текст] / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 103-108-121.
92. Катаева, Н. М. Русский концепт воля: от словаря к тексту [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. М. Катаева. – Екатеринбург, 2004. – 21 с.
93. Кобозева, И. М. Мысль и идея на фоне категоризации ментальных имен [Текст] / И. М. Кобозева // Логический анализ языка. Ментальные действия. – М., 1993. – С. 95-105.
94. Кодухов, В. И. Общее языкознание [Текст] / В. И. Кодухов. – изд. 6-е. – М.: ИРСС, 2013. – 302 с.
95. Колесов, В. В. Концепт культуры: образ, понятие, символ [Текст] / В. В. Колесов // Вестн. Ленингр. ун-та. Сер. 2: История, языкознание, литературоведение. – Л., 1992. – Вып. 3. – С. 30-40.
96. Колесов, В. В. Язык и ментальность [Текст] = Language and mentality / В. В. Колесов. – СПб.: Петерб. Востоковедение, 2004. – 237 с.
97. Колесов, В. В. Философия русского слова [Текст] / В. В. Колесов. – СПб.: Юна, 2006. – 444 с.
98. Копыленко, М. М. Основы этнолингвистики [Текст] / М. М. Копыленко. – Алматы: Акыл кітабы, 1997. – 178 с.
99. Корнилов, О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов [Текст]: моногр. / О. А. Корнилов. – М.: ЧеРО, 2003. – 349 с.
100. Коротенко, Г. Н. Концепт «душа» в русском и киргизском языках [Текст] / Г. Н. Коротенко, Сардарбек кызы Н. // Жизнь и язык в динамике. – Бишкек, 2011. – С. 90-93.

101. Костин, А. В. Способы концептуализации обиходно-бытовых понятий в разножанровых произведениях В. И. Даля (на материале концепта «вода») [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. В. Костин. – Иваново, 2002. – 19 с.
102. Кошманова, О. В. Концепт «скромность» в русской, американской и иранской культурах [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / О. В. Кошманова. – Волгоград, 2007. – 22 с.
103. Кравченко, А. В. Знак, значение, знание [Текст]: очерк когнитив. философии яз. / А. В. Кравченко. – Иркутск, 2001. – 236 с.
104. Красавский, Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах [Текст]: моногр. / Н. А. Красавский. – М.: Гнозис, 2008. – 374 с.
105. Красных, В. В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология [Текст]: курс лекций / В. В. Красных. – М.: ИТГДК «Гнозис», 2002. – 176 с.
106. Красных, В. В. Строение языкового сознания: фрейм-структуры [Текст] / В. В. Красных // Когнитивная семантика. – Тамбов, 2000. – Ч. 1. – С.53-55.
107. Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] / [Е. М. Кубрякова, В. З. Демьянкова, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина]. – М.: Филол. фак. МГУ, 1996. – 245 с.
108. Кубрякова, Е. С. Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи [Текст] / Е. С. Кубрякова. – М.: Наука, 1991. – 239 с.
109. Кубрякова, Е. С. О понятиях места, предмета и пространства [Текст] / Е. С. Кубрякова // Логический анализ языка: Языки пространств. – М., 2000. – С. 84-92.
110. Кубрякова, Е. С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова память [Текст] / Е. С. Кубрякова // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М., 1991. – С. 85-91.

111. Кубрякова, Е. С. Парадигмы научного знания в лингвистике и её современный статус [Текст] / Е. С. Кубрякова // Изв. РАН Сер. лит. и яз. – 1994. – № 2. – С. 3-16.
112. Кузнецова, А. И. Словарь морфем русского языка [Текст] / А. И. Кузнецова, Т. Ф. Ефремова. – М.: Рус. яз., 1986. – 1136 с.
113. Кыдыкеев, К. У. Современные аспекты исследования в области фразеологии [Текст]: метод. разработки к спецкурсу для студентов филол. фак. / К. У. Кыдыкеев. – Бишкек: [б.и.], 1999. – 34 с.
114. Кыргыз макал, лакап жана учкул сөз түрмөктөрү [Текст] / Г. Тажиева, А. Курманбекова. – Бишкек: Бийиктик, 2004. – 696 б.
115. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст]: 50 миңден ашык сөз ж-а сөз айкышы камталды. – Бишкек: AVRASYA, 2010. – 1460 б.
116. Осмонова, Ж. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 б.
117. Лазариди, М. И. Психические состояния в полевом описании: номинативно-функциональный аспект [Текст]: моногр. / М. И. Лазариди. – 4-ое доп. изд. – Бишкек, 2001. – 356 с.
118. Лакофф, Дж. Мышление в зеркале классификаторов [Текст] / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23: Когнитивные аспекты языка. – С. 12-51.
119. Леонтович, О. А. Введение в межкультурную коммуникацию [Текст] / О. А. Леонтович. – М.: Гнозис, 2007. – 368 с.
120. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
121. Лихачев, Д. С. Концептосфера русского языка [Текст] / Д. С. Лихачев // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. – 1993. – Т. 52, № 1. – С. 58-65.
122. Лихачев, Д. С. Концептосфера русского языка [Текст] / Д. С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М., 1997. – С. 280-287.

123. Языкознание [Текст]: большой энцикл. слов. / глав. ред. В. Н. Ярцевой. – М.: Большая рос. энцикл., 2000. – 685 с.
124. Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор [Текст] / Ж. Ы. Койчуманов, Ы. Кадыров. – Бишкек: Кырг. Респ. Билим берүү акад., 2012. – 540 б.
125. Макал-лакаптар [Текст] / түз. Ж. Ы. Койчуманов; А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Шам, 2001. – 208 б.
126. Мамонова, Ю. А. О семиотике некоторых концептов (на материале речи политических лидеров) [Текст] / Ю. А. Мамонова // Современная политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2003. – С. 78-86.
127. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили [Текст]: фонетика ж-а лексикология / Ж. Мамытов. – Бишкек, 1999. – 237 б.
128. Маслова, В. А. Экспериментальное изучение национально-культурной специфики внешних и внутренних качеств человека (на материале киргизского языка) [Текст] / В. А. Маслова // Этнопсихоллингвистика. – М., 1988. – С.71-79.
129. Маслова, В. А. Современные направления в лингвистике [Текст] / В. А. Маслова. – М.: Академия, 2008. – 272 с.
130. Маслова, В. А. Лингвокультурология [Текст] / В. А. Маслова. – изд. 4-е. – М.: Академия, 2010. – 204 с. – (Высшее профессиональное образование. Филология).
131. Матвеева, М. В. Концепт семья и его репрезентация в русском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. В. Матвеева. – Тамбов, 2007. – 23 с.
132. Минский, М. Фреймы для представления знаний [Текст] / М. Минский. – М.: Энергия, 1979. – 254 с.
133. Миңбаев, К. Психология окуу китеби [Текст] / К. Миңбаев, А. Закиров. – Ош: [б-сыз], 2010. – 255 б.

134. Мурадымова, Е. Н. Термины родства в лингвокультурологическом аспекте [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. Н. Мурадымова. – Бишкек, 2011. – 22 с.
135. Мурадымова, Е. Н. Термины родства в лингвокультурологическом и сопоставительно-типологическом освещении [Текст] / Е. Н. Мурадымова. – Ош, 2014. – 169 с.
136. Мусаев, С. Ж. Вопросы кыргызского языкознания [Текст] = Кыргыз тил илиминин маселелери: моногр. / С. Ж. Мусаев. – Бишкек: [б.и.], 2010. – 756 с.
137. Назаров, А. П. Фразеологическая стилистика кыргызского языка [Текст] / А. П. Назаров. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 112 с.
138. Нарынбаева, Б. Б. Символы во фразеологических единицах французского языка [Текст] / Б. Б. Нарынбаева // Язык, культура, этнос. – Бишкек; СПб., 2017. – Вып 12. – С. 223-227.
139. Ормокеева, Р. К. «Концепт «страх/коркуу» в ментальном сознании носителей русского и киргизского языков» [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. / Р. К. Ормокеева – Бишкек, 2016. – 173 с.
140. Ольшанский, И. Г. Лингвокультурология: Методологические основания и базовые понятия [Текст] / И. Г. Ольшанский // Язык и культура. – М., 1999. – Вып. 2. – С. 188-187.
141. Орозбек, Айтымбет. Кара кыргыз [Текст] / Орозбек Айтымбет. – Бишкек: Бийиктик, 2007. – 630 б.
142. Осмонова, Ж. Кыргыз фразеологиясынын негизги маселелери [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ж. Осмонова. – Бишкек, 2008. – 43 с.
143. Павиленис, Р. И. Проблемы смысла: Современный логико-философский анализ языка [Текст] / Р. И. Павиленис. – М.: Наука, 1983. – 286 с.
144. Падучева, Е. В. Понятие презумпции в лингвистической семантике [Текст] / Е. В. Падучева // Семантика и информация. – М., 1977. – Вып. 8. – С. 91-124.

145. Паскова, Н. А. Концепт «женщина» в текстах среднеанглийского периода [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. А. Паскова. – Воронеж, 2003. – 20 с.
146. Пименова, М. В. Концепт «мысль» в наивной картине внутреннего мира [Текст] / М. В. Пименова // Этногерменевтика: некоторые подходы к проблеме. – Кемерово, 1999. – С. 152-157. – (Сер.: «Этногерменевтика и этнориторика». Вып. 4).
147. Пименова, М. В. Концепты внутреннего мира [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / М. В. Пименова. – СПб., 2001. – 38 с.
148. Пименова, М. В. Методология концептуальных исследований [Текст] / М. В. Пименова // Антология концептов. – Волгоград, 2005. – Т. 1. – С. 15-20.
149. Пименова, М. В. Особенности репрезентации концепта чувство в русской языковой картине мира [Текст] / М. В. Пименова // Мир человека и мир языка. – Кемерово, 2003. – С. 58-120. – (Сер.: «Концептуальные исследования». Вып. 2).
150. Попова, З. Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин – Воронеж: ВГУ, 1999. – 217 с.
151. Попова, З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: ВГУ, 2003. – 321 с.
152. Попова, З. Д. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин // Антология концептов. – Волгоград, 2005. – Т. 1. – С. 7-16.
153. Попова, З. Д. Когнитивная лингвистика [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин – М.: Восток-Запад, 2010. – 314 с.
154. Потebня, А. А. Мысль и язык [Текст] / А. А. Потebня. – М.: Лабиринт, 1989. – 248 с.
155. Прохоров, Ю. Е. В поисках концепта [Текст] / Ю. Е. Прохоров. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 171 с.

156. Разлогова, Э. Эксплицитные и имплицитные пропозициональные установки в причинно-следственных и условных предложениях [Текст] / Э. Разлогова // Логический анализ языка: Знание и мнение. – М., 1988. – С. 98-106.
157. Рудакова, А. В. Когнитология и когнитивная лингвистика [Текст] / А. В. Рудакова. – Воронеж: ВГУ, 2004. – 287 с.
158. Русско-кыргызский словарь [Текст]: в 4-т. / [сост. Э. Абдуллаев, К. Абдыкеримов, Н. Бейшекеев и др.]. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2012. – Т. 1. – 752 с.; Т. 2. – 720 с.; Т. 3. – 648 с.; Т. 4. – 692 с.
159. Сабитова, З. К. Концепт ВОЛК: российский и казахский образ волка [Текст] / З. К. Сабитова, К. С. Складченко // Образ мира в зеркале языка. – М., 2011. – С. 81-85.
160. Сабитова, З. К. Лингвокультурология [Текст]: учеб. / З. К. Сабитова. – М.: Флинта: Наука, 2013. – 528 с.
161. Саматов, К. Когнициялык лингвистика [Текст]: лексиялар курсу / К. Саматов. – Бишкек: Улуу тоолор, 2021. – 176 б.
162. Сейитов, Ш. Б. Историко-лингвокультурные основания казахских этнонимов [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Ш. Б. Сейитов. – Алматы, 2000. – 54 с.
163. Сейсенова, А. Лингвистическая культурология: сравнительный анализ формул этикета [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Сейсенова. – Алматы, 1998. – 22 с.
164. Сепир, Э. Язык [Текст] / Э. Сепир // Звечинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – М., 1965. – Ч. 2. – С. 246-249.
165. Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии [Текст] / Э. Сепир. – М.: Прогресс, 1993. – 655 с. – (Филология мира).
166. Сергеев, С. А. Способы объективации концепта мечта в русской языковой картине мира [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. А. Сергеев. – Новосибирск, 2005. – 27 с.

167. Словарь практического психолога [Текст] / сост. С. Ю. Головин. – Мн.; М.: АСТ: Харвест, 1998. – 248 с.
168. Словарь русского языка [Текст]: в 4-х т. / под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Рус. яз., 1982. – Т. 2: К – О. – 736 с.
169. Словарь синонимов русского языка [Текст]: в 2-х т. / [сост. Л. П. Алекторова, С. Л. Баженова, Г. П. Галаванова и др.]. – М.: Наука, 1970. – Т. 1. – 680 с.; Т. 2. – 1971. – 856 с.
170. Словарь современного русского литературного языка [Текст]: в 17-ти т. / гл. ред. В. И. Чернышев. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – Т. 12. – IV, 1676 стб.
171. Слышкин, Г. Г. Прецедентный текст: структура концепта и способы апелляции к нему [Текст] / Г. Г. Слышкин // Проблемы речевой коммуникации – Саратов, 2000. – С. 9-16.
172. Слышкин, Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / Г. Г. Слышкин. – Волгоград, 2004. – 41 с.
173. Сорокин, Ю. А. Введение в этнолингвистику [Текст] / Ю. А. Сорокин. – Ульяновск: Изд-во УлГУ, 1998. – 213 с.
174. Степанов, Ю. С. Основы общего языкознания [Текст] / Ю. С. Степанов. – изд. 2-ое, перераб. – М.: Просвещение; 1975. – 218 с.
175. Степанов, Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Шк. «Яз. рус. культуры», 1997. – 824 с.
176. Степанов, Ю. С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Яз. славян. культур, 2007. – 248 с.
177. Стернин, И. А. Концепт и языковая семантика [Текст] / И. А. Стернин // Связи языковых единиц в системе и реализации. Когнитивный аспект. – Тамбов, 1999. – Вып. 2. – С. 69-75.
178. Сулайманкулова, А. Н. Лингвокультурологические аспекты речевого этикета [Текст] / А. Н. Сулайманкулова // Вестн. Кырг. Гос. Нац. ун-т им.

- Ж. Баласагына. Сер. 5. – Бишкек, 2010. – Вып. 4. Естественные и гуманитар. науки. – С. 181-184.
179. Сыдыкова, Ч. Т. Лингвокультурологическая специфика кыргызского и русского речевого и неречевого поведения [Текст] / Ч. Т. Сыдыкова. – Бишкек: [б.и.], 2012. – 155 с.
180. Сыдыков, А. Н. Летосчисление: истоки и современность [Текст] / А. Н. Сыдыков. – Бишкек: Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2009. – 120 с.
181. Сыдыков, А. Н. Этнолингвистика: опыт ретроспективы [Текст]: моногр. / А. Н. Сыдыков. – Бишкек: Юрид. центр Пресс, 2011. – 236 с.
182. Сыдыков, А. Н. Этнолингвистическая специфика лексики кыргызского и русского языков [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / А. Н. Сыдыков. – Бишкек, 2013. – 299 с.
183. Тагаев, М. Дж. Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования [Текст] / М. Дж. Тагаев. – Бишкек: КРСУ, 2004. – 282 с.
184. Тагаев, М. Дж. Концепт как единица межъязыкового сопоставления и вхождения в инокультурное пространство [Текст] / М. Дж. Тагаев // Актуальные проблемы современного словообразования. – Кемерово, 2008. – С. 224-226.
185. Тагаев, М. Дж. Пропозиционально-фреймовое моделирование деривационных отношений в концептосферах русского и кыргызского языков [Текст] / М. Дж. Тагаев // Актуальные проблемы современного словообразования. – Кемерово, 2009. – С. 60-64.
186. Телия, В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты [Текст] / В. Н. Телия. – М.: Наука, 1996. – 293 с.
187. Телия, В. И. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира [Текст] / В. Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 173-190.

188. Телия, В. Н. Концептообразующая флуктуация константы культуры «родная земля» в наименовании родина [Текст] / В. Н. Телия // Язык и культура: Факты и ценности: к 70-летию Ю. С. Степанова. – М., 2001. – С. 409-418.
189. Темиркулова, Ы. А. Концепт «көз/глаз» в русском и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ы. А. Темиркулова. – Бишкек, 2010. – 23 с.
190. Тентимишева, А. К. «Эмгек концептинин менталдык-тилдик мазмуну» [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. / А. К. Тентимишева. – Бишкек, 2017. – 189 с.
191. Титова, Л. И. Киргизско-русский ассоциативный словарь [Текст] / Л. И. Титова. – Фрунзе: Мектеп, 1975. – 96 с.
192. Толковый словарь русского языка [Текст]: в 4-х т. / под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1940. – Т. 4: С-Ящурный. – 1502 стб.
193. Толстой, Н. И. Язык и народная культура [Текст]: очерки по славян. филологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М.: Наука, 1995. – 310 с.
194. Толстой, Н. И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин [Текст] / Н. И. Толстой // Русская словесность. – М., 1997. – С. 306-315.
195. Топорова, В. М. Концепт форма в семантическом пространстве языка (на материале русского и немецкого языков) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / В. М. Топорова. – Воронеж: 2000. – 32 с.
196. Топорова, В. М. Концепт форма в семантическом пространстве языка (на материале русского и немецкого языков) [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / В. М. Топорова – Воронеж: 2000. – 303 с.
197. Топоров, В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ [Текст]: исслед. в обл. мифопоэтического / В. Н. Топоров. – М.: Наука, 1995. – 287 с.

198. Төлөкова, Э. Т. Кыргыз тилиндеги «бала» концепти (Лингвомаданият таануу илиминин аспектиси боюнча) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Э. Д. Төлөкова. – Бишкек, 2011. – 22 б.
199. Уорф, Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку [Текст] / Б. Л. Уорф // Новое в лингвистике. – М., 1965. – Вып. 1. – С. 255-280.
200. Фесенко, Т. А. Этноментальный мир человека: опыт концептуального моделирования [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / Т. А. Фесенко. – М., 1999. – 51 с.
201. Филлмор, Ч. Фреймы и семантика понимания [Текст] / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23: Когнитивные аспекты языка. – С. 54.
202. Фрейд, З. Психология бессознательного [Текст] / З. Фрейд. – М.: Просвещение, 1989. – 605 с.
203. Фрумкина, Р. М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога [Текст] / Р. М. Фрумкина // Научно-техн. информация. Сер. 2. – 1992. – № 3. – С. 3-29.
204. Черемисина, А. И. Концепт “Дом” (“Home/house”) в романах Дж. Макдональда [Текст] / А. И. Черемисина // Вестн. Нижегород. ун-та. – 2015. – С. 51-53.
205. Чернейко, Л. О. Концепты жизнь и смерть как фрагменты русской языковой картины мира [Текст] / Л. О. Чернейко, Хо Сон Тэ // Филол. науки. – 2001. – № 5. – С. 50-60.
206. Частотный словарь русского языка [Текст]: около 40000 слов / [сост. В. А. Аграев, В. В. Бородин, Л. Н. Засорина и др.]; под ред. Л. Н. Засориной. – М.: Рус. яз., 1977. – 935 с.
207. Шаховский, В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка [Текст] / В. И. Шаховский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 244 с.
208. Шейман, Л. А. О «национальных картинах мира» и об их значении для курса русской литературы в нерусских школах [Текст] / Л. А. Шейман,

- Н. М. Варич // Вопросы преподавания рус. яз. и лит. в кирг. шк. – Фрунзе, 1976. – Вып. 6. – С. 37-103.
209. Шейман, Л. А. Ассоциативный словарь этнолексики в системе учебного приобщения в русской литературе [Текст] / Л. А. Шейман, М. Х. Манликова // Рус. яз. и лит. в кирг. шк. – 1990. – № 3. – С. 1-5.
210. Шейман, Л. А. От микроединиц – к макроединицам культуры и их сопряжению [Текст] / Л. А. Шейман // Рус. яз и лит. в шк. Кыргызстана. – 1995. – № 5/6. – С. 33-46.
211. Шмелев, А. Д. «Широта русской души» [Текст] / А. Д. Шмелев // Логический анализ языка. Языки пространств. – М., 2000. – С. 357-368.
212. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы [Текст] / Р. Эгембердиев. – Бишкек: [б-сыз], 2009. – 312 б.
213. Эргешева, С. Б. Паремияларда антонимдик концепттер аркылуу тилдик дүйнө сүрөтүнүн жана менталдык пропозициянын берилиши [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. / С. Б. Эргешва. – Бишкек, 2010. – 19 с.
214. Юдахин, К. К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К. К. Юдахин. – Фрунзе: КСЭ, 1985. – Кн. 1. – 504 с.; Кн. 2. – 480 с.
215. Юдахин, К. К. Русско-кыргызский словарь [Текст]: 51 000 слов. / К. К. Юдахин. – Бишкек: Шам, 2000. – 992 с.
216. Словари и энциклопедии на Академике [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://dic.academic.ru/>. – Загл. с экрана.
217. Русские пословицы, Даль. Бережливость-Мотовство [Электронный ресурс 2]. – Режим доступа: <http://www.wisdoms.ru/avt/b268.html>. – Загл. с экрана.
218. Словарь современного русского литературного языка [Текст] / глав. ред. В. И. Чернышев. – М.; Л.: Изд. и 1-я тип. Изд-ва АН СССР, 1957. – Т. 6: Л-М / ред. Э. И. Коротаева, Л. В. Омелянович-Павленко. – VII с., 1459 стб.

219. Большой толковый словарь русского языка [Текст]: А-Я / сост., гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 1998. – 1534 с.
220. Толковый словарь русского языка [Текст] / под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1938. – Т. 2. – 526 с.
221. Толковый словарь русского языка [Текст] / под ред. С. И. Ожегова, Н. Ю. Шведовой. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
222. Философия: Энциклопедический словарь. [Текст] — М.: Гардарики.
/ Под редакцией А. А. Ивина. 2004.
223. 10 000 афоризмов, мыслей, высказываний великих и знаменитых [Текст]. – Мн.: Харвест, 2010. – 400 с.

ТИРКЕМЕЛЕР

Тиркеме – 1

Ой сөзүнүн ар кыл лексикографиялык эмгектердеги аныктамалары

1. **Ой** – 1) Ойлоо процесси; акыл жүгүртүп ойлонулган ниет. *Экөө тең алда кандай терең ойлордун кучагына түшүп термелди* (Жантөшев). *Булактай кайнап түгөнгүс ою терең* (Сыдыкбеков). 2) Ойлоо продуктусу, пикир. *Капитан өзүнүн оюн бирөөгө түшүндүрүүгө абдан уста* (Жантөшев). *Сабыр азыр Сырганын оюн түшүнүп тургансып, балдарга суроо берди* (Сыдыкбеков) [Кыргыз тилинин сөздүгү, 2010. 974-б.].

2. **Ой** – 1) Элестетүү, кыял, чыгармачылык өндүрүш, түшүнүк, элес. *Боянь бо вгъщии, аще кому хотяше пгъснь творити, то растгъкашется мыслию по древу, стгрымъ в гькомъ поземли, шизымъ орломъ подь облакы.* 2) Ой, пикир, чыгарманын идеясы, ниет, каалоо. *А ты, буи Романе, и Мстиславе! храбрая мысль носитъ ваю умъ на дгъло.* || Каалоо, өтүнүч, тилек. 3) Аң-сезим, акыл, эс. 4) Ой, ойлоо, ойлонуу, ой жүгүртүү || маанай, ой-пикир, максат, божомол, чамалоо, түшүнүү, акыл. [Словарь-справочник "Слово о полку Игореве" <https://dic.academic.ru/>].

3. **Ой**. Кимдир бирөөнүн оюн уурдоо көбүнчө акча уурдагандан дагы кылмыштуурак (Вольтер). Туура, ишенимдүү ойду тез-тез кайталай берсе, ал күчүн жоготот (Моруа Андрэ). Өзүнөрдүн ойлорунарга этият болгула – алар кылык-жоруктарыңардын башаты (Лао-Цзы) [Сводная энциклопедия афоризмов. <https://dic.academic.ru/>].

4. **Ой** – ой, пикир, ниет, идея, мазмун, жобо, түшүнүк, тезис, парадокс, элес, тааныштык, божомол, жоромол, жоруу, болжол, түшүнүү, акыл, ойлоо, ой жүгүртүү, пикирдөө, каалоо [Словарь синонимов. <https://dic.academic.ru/>]. «Ой» концептинин маанилеш сөздөргө ««Ой» концептинин синонимдери» деген параграфта тереңирээк токтолобуз.

5. **Ой** – 1) Силердин оюңар – кайсы бир нерсе тууралуу акылыңар менен пикирлөөңөр. *Кызык, жаңы, терең, оригинал ой. Башкалар менен өзүнүн оюн бөлүшүү.* 2) Ой деп адамдын бир нерсе жасоо боюнча белгилүү бир чечимин, планын, ниет-каалоосун айтышат. - *Эмне кылышыбыз керек? – Менде бир ой бар!* 3) Ой деп адамдын ой жүгүртүү процессин аташат. *Ал ойдун күчү менен буюмдарды жылдырууга жөндөмдүү экендигин далилдеди.* 4) Бир нерсе жөнүндөгү силердин ойлоруңар – бул силер бир нерсе тууралуу ойлогон мезгилдеги кыймыл-аракет. *Ойго чөмүлүү. Аны ойлору алыс жактарга алып качып жатты.* 5) Кайсы бир тармак боюнча ой деп ошол тармакка боюнча билимдерди айтышат. *Алдыңкы илимий ой.* 6) Качан силер кайсы бир нерселер туурасындагы ойлорго жол берейбиз десеңер, анда силер алар силерге мүмкүн эмес экендигин, алар туурасында ойлонгонуңар дагы келбестигин айтыңар келген болот. 7) Ойлор – бул кимдир бирөөнүн идеялары, көз караштары жана ишенимдери. *Өзүнүн ойлору менен бөлүшүү.* 8) Силердин ойлоо образыңар – силердин турмушка болгон көз караштарыңар. 9) Арам, жаман ой – бул жашырын, башкалар билбеген ниетинер (көбүнчө бүрөөлөргө жаман кылууну көздөгөн). *Менде эч кандай арам ой болгон эмес, мен бир гана жардам берүүнү каалагам.* 10) Кайсы бир нерсени ойдо калбаптыр деп айтсаңар – анда силер ал жөнүндө ойлонгон, ага чоң маани бербеген болосуңар [Толковый словарь русского языка Дмитриева. Д. В. Дмитриев. 2003].

6. **Ой** – 1) Ой жүгүртүү процессинин натыйжасы (пикир же түшүнүк формасында). *Кимдир бирөөнүн ою баарына түшүнүктүү болду. Жоромол, акыл. Башка кызыктай бир ой келди. Окуянын себептери жөнүндөгү ойлор.* Ниет, пикир. *Кимдир бирөөнү окутуу оюнан кайтуу.* 2) Ойлоо процесси, ой жүгүртүү жөнүндө. *Ойлордун агымын көзөмөлдөө.* Ойлонуу, пикир. *Ойго чөмүлүү.* 3) Кайсы бир область боюнча билимдер. Илимий техникалык ой. 4) Аң-сезимди толтуруучу нерсе; ой. *Бир тынчсыздандырып жатат. Кимдир бирөөнү оор ойлор басты.* 5) Ишенимдер, көз караштар, ой-пикирлер. *Коллективди бирдиктүү ойлор бириктирип турган* [Энциклопедический словарь. 2009.]

7. **Ой** – акылдын, акыл-эстин бир жолу атакарылуучу каалаган бир кыймыл-аракети; акылда элестетилген нерсе; идея; ой-пикир, пикирдөө, ой жоруу, акыл калчоо, корутундуланган, божомолдонгон, ойлоп чыгарылган нерсе. *Күнү-түнү башта ойлор быкылдап жатат. Бул ой жүрөгүмдүн түпкүрүнө жетти. Бул китеп ойлорго бай* [Толковый словарь Даля].

8. **Ой** – кадыресе, субъекттин эркинен көз карандысыз адам ойлонгондо пайда болуучу жана өрчүүчү, акыл ишкердигинин көзгө көрүнбөс натыйжасы. *Анын ойлору башка нерселерге бурулуп кетти* [Новый объяснительный словарь синонимов русского языка].

9. Ой – акылдын, акыл-эстин аракетин. Ой жүгүртүүнүн акыркы же арадагы натыйжасы. Кээде визуалдык образ, үн, сөз айкашы же сезим, угуза айтылган сүйлөм, акыл, пикир же гипотезаны дагы ой деп коюшат. Бертран Рассел: «Саякаттар жолдордон жана темир жолдордон кандайча көз каранды болсо, ошол сыяктуу эле мээдеги жолдордун уюшулуусунан көз каранды нерсени ой деп атайбыз», - деп санаган. Кыска ой көбүнчө бир сүйлөмдө берилет. Логикада «ой» деп пикир, түшүнүккө синоним. Тирүү организмдердин интеллектинин физиологиясынын көз карашынан алганда, ой – сезүү образы. Бул образ түрдүү сезүү органдарынын көптөгөн сезимдеринен түзүлөт, аң-сезимдин көңүл чордонуна орун алат [Википедия].

10. Ой – 1910-жылдын декабрынан 1911-жылдын апрель айына чейин мыйзамдуу түрдө чыгып турган (5 саны чыккан) ай сайын чыгуучу, философиялык, коомдук-экономикалык журнал. К.П. Пиражков расмий бастыруучу саналган. Журналды ошол мезгилде Парижде жашап турган В.И. Ленин редакциялап турган. Редакциялык иштерди Москвада И. И. Скворцов-Степанов, Л. Германовдор (Фрумкин) алып барышкан [Литературная энциклопедия].

11. Ой – Москвадагы басмакана. 1930-жылы негизделип, 1963-жылга чейин иштеген. Илимий жана илимий-популярдуу, социалдык-экономикалык, географиялык адабияттарды басып чыгарган [Большой Энциклопедический словарь. 2000].

12. Ой – ой жүгүртүү процессинде аң-сезимге берилген (аң-сезимде белгилүү болуучу) упаковкаланган пикир. Ой ар түрдүү көрүнүштөргө жана формаларга ээ: эске түшүрүү, фантазия, ассоциация, сезим, көз караш, ишеним жана гипотеза. Ойтор ачык жана ачык эмес (элес-булас), майда жана терең, чаташкан жана так, даана, сүйлөө процессинде жаралган (жандуу) жана текстте же сүрөттө белгиленген (катып калган) болушат. Ой түркүн модалдуулуктарда жашай алат. Визуалдар үчүн ой картинка, образ түрүндө келип, жашай алат. «Оюма келди. Азыр тартып көрсөтөм!». Аудиалдар үчүн ой угулушу мүмкүн, ой түшүнүүгө боло турган абстракттуу түшүнүк жана оор сезим катары баштан өтүшү мүмкүн. Ой угуза айтылган сүйлөм, акыл, пикир же гипотеза [www.psychologos.ru, Н.И. Козлов].

13. Ой – ой жүгүртүү акты, ой жүгүртүү процессинин бөлүгү же анын натыйжасы, ойлоонун продуктусу, мазмуну; идея. Ойтор ойлоонун көзгө көрүнбөгөн мазмуну болушат, аларды кайгы-капа, кубаныч, тынчсыздануу сыяктуу сезимдердин артынан ээрчитүүгө болбойт, ошону менен бирге алар “переживаниелердин элементардык бирдиктерине” ээ болушат (К. Бюлер) [http://www.harc.ru/slovar/ Философский словарь].

14. Ой – акылдын, акыл-эстин, бириндеген каалаган кыймыл-аракети, кайсы бир нерсени акылда элестетүү, идея, пикир, түшүнүк, ой-пикир, тыянак, корутунду, жоромол, божомол, ойлоп чыгарылган нерсе; аң-сезимди ээлеп турган нерсе; ойлоо процесси, ой жүгүртүү; көз караштар, ишенимдер; ойлоп көрүүнүн натыйжасында пайда болгон нерсе, идея. Ойчул – бул курч жана терең ой жүгүртүүчү, акылы менен абстракттык логикалык корутундуларга жетүүчү [http://vslovar.info. Философский словарь].

15. Ой – ой жүгүртүүнүн жыйынтыгы жана инструменти. Ойлонгон адамдын башында гана жашайт жана башка ойтор, негиздер, тармактар (модификациялар) менен көп сандагы ассоциативдик байланыштарга, түйүндөргө ээ болот. Тагыраагы, айтылган ой таптакыр өз алдынча башкача жашай баштайт жана фразага айланат, ал эми фраза – ойтордун продуктусу [http://vslovar.info. Философский словарь].

16. Ой – биз баамдап түшүнгөн бардык нерсе. Тар маанисинде ой дүйнө, адам жөнүндө ой жүгүртүү актысын же рефлексия продуктусун билдирет (Канттын айтымдарында ойлоо – демек, баа берүү, пикирлөө) [http://vslovar.info. Философский словарь].

17. Ой – жакшылап, абдан ойлоону процесси, образды түзүү же идеялардын пайда болуусу продуктусу [http://vslovar.info. Медицинский словарь].

18. Ой – аң-сезимдеги маалыматты белгилүү бир түрдө кайра иштеп чыгуу [Lingvo Thesaurus].

19. Ой – (англ. *thought*) «ой» сөзү абдан кеңири колдонулат. «Башка келген» бардык нерсе ой деп аталат. Ойтордун дагы ою болот. «Табигый улуу ой» бар, диний ой, бактылуу ой, акылдуу, ачуулуу, караңгы, кара, арам ой болот. Д.Дьюи ойго төмөнкү аныктаманы берет: «Ой эң тар маанисинде кайсы бир негизге түптөлгөн ишенимдүүлүктү билдирет» [http://www.psychologist.ru Психологический словарь].

“Ой” концептинин эпитеттери

- 1) Абайлаган. 2) Абстракттуу. 3) Абсурддуу. 4) Адамдын. 5) Адашкан. 6) Адилет. 7) Ажырагы. 8) Азаптуу. (азап тарттыруучу, чектирүүчү), 9) Азгын, 10) Азгыруучу. 11) Айкын. 12) Айтыла жүргөн, 13) Ак, 14) Ак ниет. 15) Ак көңүл. 16) Акактай. 17) Активдүү. 18) Акидей асылган, 19) Актуалдуу. 20) Акылга сыйбаган. 21) Акылдуу. 22) Акылман. 23) Акыл-эсти бийлөөчү. 24) Акыркы. 25) Ала-чокул. 26) Алда кандай. 27) Алдыңкы. 28) Алоолонгон. 29) Алсыз. 30) Алтын. 31) Амалкөй. 32) Анткор. 33) Апыртылган. 34) Ар түрдүү. 35) Ар кыл. 36) Ар кандай. 37) Ар кайсы. 38) Аракетсиз жаткан. 39) Арам (*Арам ойдон алыс жүр, алып келбейт жакшылык*). 40) Арамза. 41) Аргасыз. 42) Армандуу. 43) Асыл. 44) Атактуу. 45) Атак-даңкты сүйүүчү. 47) Ач көз. 48) Ача. 49) Ачуулуу. 50) Ачык. 51) Ачык-айкын. 52) Ачык эмес. 53) Ашыктыктын негизинде болгон. 54) Ашыкча. 55), Айланшы жок (көптүк түр). 56)) Байкагыч байланышсыз (көптүк түр 57) Бактылуу. 58) Бардыгын ичине алуучу. 59) Бардыгын кучагына алуучу. 60) Бат. 61) Баш-аягы жок. 62) Баш аламан. 63) Башсыз. 64) Баштапкы. 65) Бейбаш. 66) Бекем. 67) Бетбак. 68) Бийик. 69) Бир түрдүү. 70) Бирдиктүү (*Бирдиктүү ойлор жемаатты бириктирет*). 71) Божомолдонбогон. 72) Болбогон. 73) Болор-болбос. 74) Боорукер. 75) Бош. 76) Бошоң. 77) Бузук. 78) Бузуку. 79) Бузуучу. 80) Бузулган. 81) Бук кылуучу (Юдахин). 82) Бүдөмүк. 83) Бүлбүлдөгөн. 84) Бүркөк. 85) Бүтүн. 86) Былк этип койбос. 87) Бышкан. 88) Бышпаган. 89) Гениалдуу (Юдахин) 90) Глобалдуу. 91) Даана. 92) Даана эмес. 93) Даанышман. 94) Даңктуу. 95) Даражалуу. 96) Демилгелүү 97) Дилгир (*Баланын тили билгир, ою дилгир болгону жакшы*). 98) Диний. 99) Дөдөй. 100) Дурус. 101) Дурус эмес. 102) Дүрбөлөндүү. 103) Жабышкак. 104) Жагымдуу. 105) Жабышкан. 106) Жагыштуу. 107) Жадатма. 108) Жадаткыч. 109) Жадатып жиберме. 110) Жакшы. 111) Жакшынакай. 112) Жакшы ойлонулган. 113) Жалган. 114) Жалкоо. 115) Жалпы. 116) Жалтактаган. 117) Жалтыраган. 118) Жалындуу. 119) Жаман. 120) Жаман жөрөлгөлүү. 121) Жанга батуучу. 122) Жандан ажырагыс. 123) Жандуу. 124) Жанды койбогон. 125) Кыйнай турган. 126) Жаңылыш. 127) Жарабаган. 128) Жарамсыз. 129) Жаркын. 130) Жаркыраган. 131) Жарык. 132) Жарытпаган. 133) Жаш. 134) Жашырын (Юдахин). 135) Желиккен. 136) Жемиштүү. 137) Жеңил (*Жеңил ойлуу желтиледек, эси жок – элтиледек*). 138) Жер шарындагы жетик. 139) Жетилбеген. 140) Жетилген. 141) Жетиле элек. 142) Жеткилең. 143) Жигердүү. 144) Жинди. 145) Жогорку. 146) Жоош. 147) Жөндүү. 149) Жөнөкөй. 150) Жөнү бар. 151) Жөнү жок. 152) Жубатуучу. 153) Жупуну. 154) Жүйөлүү. 155) Жүрөктө сакталган. 156) Жүрөктөгү. 157) Жыйнактуу. 158) Жылаңач. 159) Жыргал. 160) Жыргалдуу. 161) Жыргатарлык. 162) Жаардуу. 163) Зериктирме 164) Зор. 165) Зыкым. 166) Зыяндуу. 167) Ийгиликтүү. 168) 169) Ийкемдүү. 170) Ийкемсиз. 171) Ийкеми жок. 172) Илбериңки. 173) Илимий. 174) Илээшкен. 175) Илээшиме. 176) Инженердик (*Инженердик ойлордун жогорку жетишкендиктери*). 177) Иреттүү. 178) Ишеничтүү. 179) Ишенимдүү. 180) Ишенимдүү эмес. 181) Ишенүүгө болбой турган. 182) Ишкер. 183) Ишкердүү. 184) Иштиктүү. 185) Каардуу. 186) Кабагы бүркөө. 187) Кадыресе. 188) Кадырлуу. 189) Кайгылуу (*Аны кайгылуу ойлор кыйнады*. Юдахин, 883-б.). 190) Кайраттуу. 191) Калыс. 192) Калп. 193) Калтаарыбаган. 194) Кам. 195) Камылгалуу. 196) Каңырсыган. 197) Капалуу. 198) Капа кылуучу. 199) Кара. 200) Кара мүртөз. 201. Кара санаат. 202) Караңгы. 203) Карматпас. 204) Касиеттүү. 205) Ката. 206) Катаал. 207) Катуу. 208) Катып коюлган. 209) Кашаң. 210) Кемсинтүүчү. 211) Кенен. 212) Кең. 213) Кеңири. 215) Кечиккен. 216) Киргил. 217) Киши билгис. 218) Кишинин тынчын алган. 219) Козголоңдуу. 229) Козголоң чыгаруучу. 230) Кокустан болгон. 231) Конкреттүү. 232) Конкреттүү эмес. 233) Ооз. 234) Кооптуу. 235) Кордогон. 236) Коркок. 237) Коркунучтуу. 238) Корс. 339) Кошумча. 240) Коюлтулган. 241) Көзгө илешпеген. 243) Көздүү. 244) Көйрөң. 245) Көк. 246) Көкөйдөн кетпеген. 247) Көкүрөгүбүзгө сиңген. 248) Көкүрөккө уялаган. 249) Көкүрөктөгү. 250) Көңүл суутуучу. 251) Көңүл чөгөрүүчү. 252) Көңүл эргиген. 253) Көңүлдө терең сактала турган. 254) Көңүлдө ыйык сактала турган. 255) Көңүлдөн кетпес. 256) Көңүлдүү. 257) Көңүлсүз. 258) Көркөм. 259) Көрксүз. 260) Көрөгөч. 261) Көтөрүңкү. 262) Көшөргөн. 263) Кубаласа да кетпеген. 264) Кубанычтуу. 265) Кунарсыз. 266) Кунттуу. 267) Куру. 268) Куру бекер. 269) Курулай. 270) Курч. 271) Куса болгон. 272) Кут качыруучу. 273) Куткаргыч. 274) Куткаруучу. 275) Кутулгус. 276) Күжүрмөн. 277) Күйүттүү. 278) Күлүк (*Дүйнөдө баарынан ой күлүк*). 279) Күмүрөй. 280) Күн. 281) Мурунтан ойлонулган. 282) Күңүрт. 283) Күтүлбөгөн. 284) Күтүлбөгөн жерден болгон. 285) Күтүүсүз. 286) Күчтүү. 287) Кызганчаак. 288) Кызуу. 289) Кызык. 290) Кызыктуу. 291) Кызыктыруучу. 292) Кыймылсыз. 293) Кыйноочу. 294) Кыйын. 295) Кылдат. 296) Кыска (*Бою кысканын – ою кыска*. Макал). 297) Кычыктуу. 298) Логикалык. 299) Логикага негизделген. 300) 301) Маанайы пас. 302) Маанилүү. 303) Маанисиз. 304) Мазасыз. 305) Мазмундуу. 306) Мазмунсуз.

307) Майда-чүйдө. 308) Майып. 309) Мас. 310) Маскаралоочу. 311) Мелтиреп калган. 312) Мелмиреген. 313) Менменсинген. 314) Митаам. 315) Мокок. 316) Мундуу. 317) Мыкты. 318) Назик. 319) Натуура. 320) Натыйжалуу. 321) Натыйжасыз. 322) Начар. 323) Начар жагы бар. 324) Негизги. 325) Негиздүү. 326) Негизсиз. 327) Ноокас. 328) Образдуу. 329) Обу жок. 330) Одоно. 331) Ойноок. 332) Ойноктогон. 333) Ойрон кылуучу. 334) Олуттуу. 335) Олуттуу эмес. 336) Омоктуу. 337) Он сегиз миң ааламды камтыган. 338) Оңбогон. 339) Оңой. 340) Оңунан чыккан. 341) Оор. 342) Оригиналдуу. 343) Орой. 344) Орошон. 345) Орундуу. 346) Орунсуз (*Орунсуз ой ооматына жетпейт*). 347) Оз- (-үмдүн, -нүн, -үбүздүн ж.б.). 348) Осол. 349) Өзгөчө. 350) Өзүнчө. 351) Өз алдынча. 352) Өз убагындагы. 353) Күнөрлүк. 354) Өлбөс-өчпөс. 355) Өнүмдүү. 356) Өнүмсүз. 357) Өткүр. 358) Пайдалануусуз жаткан. 359) Пайданы көздөгөн. 360) Пакиза. 361) Паникалык. 362) Парадоксалдуу. 363) Пас. 364) Реалдуу. 365) Салкын. 366) Салмактуу. 367) Салтанаттуу. 368) Самаган (*Самаган ойго тез жеткен, Замандын гүлү бөбөк сен*) (Нуркамал). 369) Сандырак. 370) Сезгенген. 371) Сергек. 372) Сонун. 373) Соңку. 374) Соолуган. 375) Сооротуучу. 376) Суук. 377) Сүйкүмдүү (сүйүктүү). 378) Сүйүнүчтүү. 379) Сыздаган. 380) Сыймыктуу. 381) Сынчыл. 382) Таалайлуу. 383) Табылгалуу. 384) Тажаткыч. 385) Таза. 386) Тайманбаган. 387) Таламы күчтүү. 388) Так. 389) Так эмес. 390) Талдоочу. 391) Тамтыгы чыккан. 392) Тантык. 393) Таң болгон. 394) Таң калтырарлык. 395) Таптаза. 396) Тартипсиз. 397) Тартиптүү. 398) Тартынчаак. 399) Татаал. 400) Татынакай (*Албетте, биз дагы сиздин татынакай ойлоруңузга кошулабыз* (Качкынов)). 401) Таш боор. 402) Тез. 403) Тентек. 404) Терек. 405) Терс. 406) Тескери. 407) Тикенектүү. 408) Токтоо бербеген. 409) Толук. 410) Толук эмес. 411) Томсоргон. 412) Тунаркан. 413) Тунук. 414) Туптуура. 415) Туруксуз. 416) Туруктуу. 417) Туура. 418) Туура жолдон чыгаруучу. 419) Туура эмес. 420) Туш келди келүүчү. 421) Туюк. 422) Түз. 423) Түнөргөн. 424) Түнт. 425) Түпкү (*Түпкү оюнда ал макул болду* (Стамов)). 426) Түпсүз. (*Чексиз аалам – түпсүз ой*). 427) Түрдүү. 428) Түркүн. 429) Түшүнүксүз. 430) Тыкан. 431) Тымызын. 432) Тынчы жок. 433) Тынчтанбаган. 434) Тынчты алган. 435) Тынчтыпаган (Юдахин) (*мындай ойлор бизден күчтүүрөөк, алардан кутулуш кыйын, алар башка эрксизден башка келе берип, адамды жүдөтөт, кыйнайт, тынчын алат, көңүлүн бөлөт, алаксытат, зыянын тийгизет*). 436) Тетирген. 437) Тың. 438) Тышка чыгарылбаган. 439) Убагында болбогон. 440) Узун. 450) Уйкулуу. 455) Уйкудагы. 456) Укмуш. 457) Укмуштуу. 458) Улуу (*Улуу ойлор – угут, ушак ойлор – унут*). 459) Унутулгус. 460) Учкул. 461) Учма. 462) Учү-кыйры жок. 463) Уюшпаган. 464) Ушак (*Улуу ойлор – угут, ушак ойлор – унут*). 465) Уятсыз. 466) Үзүк-үзүк. 467) Үзүндү-үзүндү. 468) Үмүтсүз. 469) Үрөй учуруучу. 470) Үстүрт. 471) Үстүрттөн. 472) Фантазиялуу. 473) Философиялык. 474) Ачык формасы жок. 475) Формасыз. 476) Чала. 477) Чаржайыт. 478) Чарчаган. 479) Чатак. 480) Чаташкан. 481) Чебер. 482) Чексиз. 483) Чечкиндүү. 484) Чийки. 485) Чолок. 486) Чоң. 487) Чоң маанилүү. 489) Чөп башылаган (үстүрттөн). 490) Чукул. 491) Чыгармачыл. 492) Чыккынчы. 493) Чыныгы. 494) Шайтан. 495) Шайыр. 496) Шайыр эмес. 497) Шап кармай алма. 498) Шар. 499) Шаттуу. 500) Шерменде. 501) Шок. 502) Шыктуу. 503) Шыктуулук менен айтылган. 504) Шылдыңдоочу. 505) Шылдың кылуучу. 506) Ызалаган. 507) Ыйык. 508) Ыксыз. 509) Ыктуу. 510) Ыкылас койгон. 511) Ылдам. 512) Ылдыраган. 513) 514) Ысык. 515) Эзүүчү. 516) Элес-булас. 517) Элпек. 518) Эриктирме. 519) Эркин. 520) Эске эрксизден түшө берүүчү. 521) Эски бойдон катып калган. 522) Эстен кетпеген. 523) Эстен чыкпаган. 524) Эстүү. 525) Ээн баш ....

Орус жазуучуларынын чыгармаларында *ой* сөзүнө карата колдонулган эпитеттер: 1. чексиз, 2. учу-кыйры жок, 3. мелмиреген, 4. жыргатарлык, 5. ачык (Бальмонт), 6. тынчы жок (Некрасов), 7. асыл (Хомяков, Фруг), 8. чоң, 9. узун (Надсон, Фет), 10. акыл-эсти бийлөөчү (Фофанов), 11. адашкан (Арцыбашев), 12. заардуу (Арцыбашев), 13. алтын (Драверт), 14. көздүү (Островский), 15. ач көз, 16. эркин, 16. кең (Фет), 17. ысык (П.Соловьева), 18. ызалаган (Некрасов), 19. жандуу (Огарев), 20. эркин (Баратынский, Жемчужников), 21. күлүк (Фофанов), 22. азгыруучу (Авилова), 23. бекем (Языков), 24. күчтүү, 25. кубаттуу (Нилус), 26. азаптуу (Полонский), 27. сергек (Фофанов), 28. акидей асылган, 29. жабышкан (Чехов), 30. ийкеми жок (Муйжель), 31. сатылбас (Плещеев), 32. токтоо бербеген (Кипен), 33. курч (Арцыбашев, А.Каменский, Серафимович), 34. жалындуу (Льдов), 35. жемиштүү (Лермонтов), 36. шыктуу (Тарутин, Фет, Фофанов), 37. кубанычтуу (Чириков), 38. ачык (Надсон, Ратгауз), 39. кайгылуу (Котляревский), 40. кадыресе (Шмелев, Горький), 41. караңгы (Муйжель, Майков), 42. оор (Арцыбашев), 43. мундуу (Шмелев), 44. жыргатарлык (Бальмонт), 45. туруктуу (Златовратский, Кипен, Эртель), 46. чарчаган (Надсон), 47. кара (Белый, Надсон), так (Кипен).

3.1. «Ой» концептинин образдык белгилеринин жайылышы

1. “Ой” концептиндеги виталдык белгилер

Мотивация (5):

1. Адамды адам кылып алга үрөгөн – үмүт.
2. Максат – адамга канат, максатсыз адам алыска барбас.
3. Өмүр үзүлбөй, үмүт үзүлбөйт.
4. Үмүт – жүрөктүн күйгөн шамы.
5. Үмүт менен тилек бар, кубантып кубат алдырган, кайгы деген азап бар, кубартып отко жандырган.

Семирүү (4):

1. Кайгысы жок кара сууга семирет, катыны жок кыздуу үйгө теминет.
2. Санаасы жок сары сууга семирет, катыны жок кыздуу үйгө теминет.
3. Арам ойдун сөзүнө азгырылсаң азаарсың.
4. Кайгысыз кара сууга семирет, курсагы тойсо элирет.

Чарчоо (1): Арымак, семирмек ойдон.

Бала (9):

1. Ат жаманы арада калтырар, бала жаманы санаага калтырар.
2. Баланын тили билгир, ою дилгир болгону жакшы (339-б. К.К.).
3. Бала бой тартса, ой тартат (339-б. К.К.).
4. Балага ойлоп айтсаң – угат, ойлобой айтсаң – отко жыгат.
5. Балалуу үйдө сыр жок, оорулуу үйдө ыр жок.
6. Берешенден бешиктеги бала да үмүт кылат.
7. Ата ойлоп жүрөт, бала ойноп жүрөт.
8. Капканчы тилейт түлкүнү, боз балдар тилейт күлкүнү.
9. Эр жеткен эркек бала жок, балалууда санаа жок.

Жаштык (8):

1. Жаштыкта кеткен бир ката – карылыкта түгөнбөгөн кайгы.
2. Жаштыкта үмүт көп, карылыкта күйүт көп.
3. Жаштын ою - жашта, ачканын ою - ашта.
4. Жаштын тилегенин берет.
5. Жаштын тилеги бир, жибектин түйүнү бир.
6. Жашындын кетерин ойлобо, жалыныңдын кетерин ойло.
7. Карылар жаштыгын ойлоп уктабайт, жаштар карырын ойлоп уктабайт.
8. Жаш күчү менен, кары кеңеши менен (329-б. К.К.).

Карылык (7):

1. Жакшы менен жүрсөң жарыйсың, жаман менен жүрсөң, убайым менен карыйсың (363-б. К.К.).
2. Жакшыга барсаң, жашарып жарыйсың, жаманга барсаң, убайым менен карыйсың.
3. Жаштыкта кеткен бир ката – карылыкта түгөнбөгөн кайгы.
4. Жаштыкта үмүт көп, карылыкта күйүт көп. Картайганча үмүт эскирбейт.
5. Түйшүк адамды кургатат, кайгы адамды карытат.
6. Эр карыса да, ой карыбайт.
7. Жаш күчү менен, кары кеңеши менен (329-б. К.К.).

Улуу/кичүү (1) Улуунун сөзүн ук, кичүүнүкүн ойлон. Улуунун сөзүн урматта, уурулар менен сырдашпа (270-б. К.К.).

Урпак (1) Урпактын убалын ойлоо – улуу жоопкерчилик (334-б. К.К.).

Жаш жигит (1) Илимдүү болсоң жаш жигит, жеткирет Теңир мүдөөгө. Бозойдун мыйыгынан күлгөнү - селкинин оюн билгени.

Уйку/түш (15):

1. Адам өмүрү - бир көргөн түш.
2. Акылы жок – уйкучу, санаасы жок – күлкүчү.
3. Ары (акылы) жок – күлкүчү, санаасы жок – уйкучу.
4. Жакшы уктагың келсе, жатаарда тое ичпе, болбосту ойлонуп капага чөкпө (359-б.).
5. Ит эмнеге үрбөйт, түшкө эмне кирбейт.
6. Карылар жаштыгын ойлоп уктабайт, жаштар карырын ойлоп уктабайт.

7. Ниети тазанын уйкусу тынч.
8. Санаасы жок - уйкучул, акылы (ары) жок – күлкүчүл (160-б. Э.А.).
9. Сарман тоодо салкын жок, санаалуу элде уйку жок.
10. Тооктун түшүнө тару кириптир.
11. Түш оңолбой, иш оңолбойт.
12. Түшү оңолгондун иши оңолот.
13. Түшү жакшынын иши жакшы.
14. Уктаган ойгонот, ойлогон толгонот.
15. Эрди-катын бир төшөктө жатып, эки башка түш көрөт.

Жашоонун бүтүшү (16):

1. Бой картаяр, ой картайбас.
2. Баатыр майданда өлүмдү ойлобой жеңишти ойлойт (211-б. К.К.).
3. Бай өлөт, ой өлбөйт.
4. Бирөөнүн өлүмүн тилегенче, өзүндүн өмүрүндү тиле.
5. Андабай сүйлөгөн оорубай өлөт.
6. Бу дүйнөдөн үмүтүн үзгөн акыретинин камын көрө баштайт.
7. Калп адамдын сөзүн иритет, кайгы адамдын өзүн чиритет (248-б. К.К.).
8. Конок айтып келбейт, өлүм кам жедирбейт.
9. Ойлонбой сүйлөсөң, оорубай өлөсүң.
10. Өзгөгө өлүм тилегиче, өзүңө өмүр тиле.
11. Өлгөнгө өкүнбө, тирүүлүгүңдү тиле.
12. Өлөрүн ойлобогон хандын эли ойрон болот.
13. Санасаң айла таппайсың ажал менен өлүмгө.
14. Сууга чөккөн адам өлөт, кайгыга чөккөн адам көнөт.
15. Адамдын кыйноосу – санаа, өлүмү - оору.
16. Үмүт сенден кийин өлөт.

Күчтүүлүк (4):

1. Максаттуу адамга түйшүк жок.
2. Максат – эрдин коргону (212-б. К.К.).
3. Ой күч алган жерде иш чыңалат.
4. Өзүңдү эр ойлосоң, башканы (өзгөнү) шер ойло.

Алсыздык (4):

1. Бечелди бекер ойлобо, мүмкүн арстандай мыкты чыгар.
2. Дартты ойлой бергендин дарманы кетет.
3. Кибиреген кишинин да килейген тилеги бар (355-б. Э.А.).
4. Максатсыз киши – канатсыз куш.

Оору (19):

1. Дарттууда санаа бар, дарыгерде дабаа бар (287-б. К.К.).
2. Дартты ойлой бергендин дарманы кетет.
3. Дартынды ойлобо, артынды ойло (287-б. К.К.).
4. Ойлобой сүйлөгөн онтобой ооруга жолугат.
5. Ойлобой сүйлөсөң – онтобой ооруйсуң (244-б. К.К.).
6. Ойлогонун бербеген онтопой ооруга жолугат.
7. Ойлонбой сүйлөсөң, оорубай өлөсүң.
8. Оору ойду жейт, санаа жанды жейт.
9. Оору ойчул кылат.
10. Ооруганда ден-соолук ойго келет.
11. Ооруймун деп сестенбе, айыкпайм деп шектенбе.
12. Оорулууга жардам берсең, эзели эсинен кетпейт.
13. Оорулуунун ою онго бөлүнөт (388-б.).
14. Оорулуунун оюна эмне келип, эмне кетпейт.
15. Ооруну жөн койсоң – эсинди эки кылат (286-б. К.К.).
16. Ооруп турсаң – ойноп турдум де.
17. Санаа оорудан жаман.
18. Санаа саргайтат, убайым картайтат.
19. Тарп – талаада, дарт – санаада.

Жараткан (9):

1. Кой толгоонду бербе, ой толгоонду бер.
2. Жаштын тилегенин берет.
3. Илимдүү болсоң жаш жигит, жеткирет Теңир мүдөөгө.
4. Ичи жаманды ит капсын, ниети жаманды Теңир тапсын.
5. Көнүлдүн ээси – Теңир, үмүттүн ээси – убай.
6. Кул жеймин дейт куйрукту, Кудай билет буйрукту.
7. Пейили жакшыны Теңир табат, пейили жаманды ит кабат.
8. Убайы жоктун Теңири жок.
9. Убайым мунайым кылат, баарын Теңирим кылат.

Жашоо/турмуш (10):

1. Кыялданган тилекти кыстаган турмуш бийлейт.
2. Максатсыз жерде жашоо жок.
3. Ойду да ойготуп турбаса – ойрону чыгат.
4. Ойдун чыны-ашыгын турмуш басыгы түзөйт.
5. Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет.
6. Үзүлбөгөн үмүтүң – бул жашоонун белгиси.
7. Үмүт адам менен жашайт.
8. Үмүт өчөт, үмүт жанат.
9. Үмүт сенден кийин өлөт.
10. Үмүтсүз адам жаралбайт.

Жан (4):

1. Жаны бардын үмүтү бар.
2. Кемчиликсиз киши болбойт, үмүтсүз жан болбойт.
3. Өлбөгөн жанда үмүт бар.
4. Өчпөгөн үмүт-жылдыз бар, өлбөгөн жанга турмуш бар

2. “Ой” концептиндеги антропоморфтук белгилер

Адам/киши (55):

1. Бойго чак кийим табуу оңой, ойго чак киши табуу кыйын.
2. Жакшы адамдын ою кенен, сөзү терең, пейили таза, ниети ак.
3. Жакшылыкты жакшы адам, жакшы үмүт жаратат.
4. Жаралуу адамга санаалуу сөз айтпа (354-б. Э.А.).
5. Ичкени - ирим, жегени – желим, Сар-санаа баскан адамдын.
6. Ичи тар адам баш болбойт, ашык ичкен аш болбойт.
7. Калп адамдын сөзүн иритет, кайгы адамдын өзүн чиритет (248-б. К.К.).
8. Кыял-насили таза болмоюнча – адамдын пейлинен ыймандуу сөз чыкпайт (267-б. К.К.).
9. Максат – адамга канат, максатсыз адам алыска барбас.
10. Максаттуу адамга түйшүк жок.
11. Санаалуу адам – шагыңды сындырбас, санаасыз адам – жаагыңды тындырбас.
12. Ой – адамдын өзөгү, жерпайы.
13. Ою кир, ээн ооздук чыныгы адамды кордойт.
14. Өзүн гана ойлогон – жамандыктын белгиси; өзгөнү да ойлогон – адамдыктын белгиси (378-б. К.К.).
15. Өмүрдү сүрүп адамзат жүз жылга жетип толбогон, түйшүктө келет түбөлүк миң жылдар камын ойлогон.
16. Өткөн иш үчүн кайгы чегүү - акылдуу адамдардын иши эмес.
17. Сууга чөккөн адам өлөт, кайгыга чөккөн адам көнөт.
18. Таза үрөндөн өнгөн дан дыйканды байытат, ак ниеттен чыккан сөз адамды марытат.
19. Түйшүк адамды кургатат, кайгы адамды карытат.
20. Үмүт адам менен жашайт.
21. Үмүтсүз адам жаралбайт.
22. Адам жакшылыкты тилейт, акмак жамандыкты тилейт.
23. Адам жаман эмес, анын кыялы жаман.
24. Адам ичине катылган кара түтүндү, Күндүн жарыгында да көрүш кыйын.
25. Адам ойго тойбойт, кулак сөзгө тойбойт (18-б.).
26. Адам ойго тойбойт, бөрү койго тойбойт.

27. Адам өмүрү - бир көргөн түш.
28. Адам үмүткө тойбойт, кыял азгырып.
29. Адамдан жамандык издебе, адамдык изде.
30. Адамды адам кылып алга үрөгөн – үмүт.
31. Адамды арман кошот, алчакты дарман кошот.
32. Адамдын кыйноосу – санаа, өлүмү - оору.
33. Адамдын ойлогону – миң, аткарганы – бир.
34. Адамдын пейили тойбой, карды тойбойт.
35. Адамдын пейилине жараша – тилеги, тилегине жараша – иши.
36. Айбанга жакшылык ойлобогон, адамга да жакшылык ойлобойт.
37. Башына балээ тилеген адам хандын сөзүн кайырар.
38. Кемчиликсиз киши болбойт, үмүтсүз жан болбойт.
39. Кибиреген кишинин да килейген тилеги бар (355-б. Э.А.).
40. Киши акылын тандап ал, тандап-талгап, талдап ал (279-б. К.К.).
41. Киши аласы ичинде, аны сыртынан билиш кыйын.
42. Киши күндө жаңы тилек тилейт, жаман күндө ар кимди кармап-шилейт.
43. Кош кыялдуу кишилер кой ичинде эчкидей.
44. Максатсыз киши – канатсыз куш.
45. Отурган киши ойлонгуча, баскан киши мал табат.
46. Санаанын изи жок, санаасыз киши жок.
47. Түбөлүктү ойлогон киши сонун, калкы үчүн иштеген иши сонун.
48. Ак ниеттүү кишиге жамандык жабышпайт.
49. Жүрөгүндө кири жок киши бактылуу (198-б. К.К.).
50. Ачка кишинин оюнан тамак кетпейт.
51. Аярлап сүйлөгөн кишинин амалы көп (49-б. Э.А.).
52. Билбеген киши жылкыда бөйрөк жок дейт (62-б. Э.А.).
53. Билгенин билдире албаган киши – арымсыз, дармансыз; билгенин билгениндей билдире билген киши – ойкен да, арымдуу да, терең да, күчтүү да, акылдуу да.
54. Жакшы кишиде жаштык жок, тобокелдин көөнү ток. Жакшы кишиден бак калат, жамандан ойдо так калат (351-б. Э.А.).
55. Жакшы ээсиз калбайт, ак ниет киши жолдошсуз калбайт (201-б. К.К.).

Келин (1) - 1. Ойлоп сүйгүн келининдин баласын.

Тобокелчи (4):

1. Жакшы кишиде жаштык жок, тобокелдин көөнү ток.
2. Ойчул оюна жеткенче (ойлогуча), тобокелчил барып келиптир (үйүнө барат).
3. Ойчул ойлоп отургуча, тобокелчи кечип өтүптүр.
4. Убайым түбү - туңгуюк, батасың да кетесиң, тобокел түбү - желкайык, өтөсүң да кетесиң.

Коркок (2) - 1. Кыян өзүн сел ойлойт, чоркок өзүн эр ойлойт. 2. Ар-намыс акыл жаратат, а абийирсиздик менен коркокту акыры намысыңды жок кылат.

Төрө (1) - 1. Төбөңдү ойлоп төрөгө тийиш (187-б. К.К.).

Хан (1) – 1. Хан турганда кайгы бар (194-б. К.К.). 582. Эл байлыгы хандын ниетине байланыштуу (193-б. К.К.).

Чечен (1) - 1. Чечен ойду ээритет, сулуу бойду ээритет (249-б. К.К.).

Көсөм (2) - 1. Көсөмдүн ою, баатырдын жолу эки болбойт. 2. Көсөм көп ойлоп – аз сүйлөйт, көөдөн аз ойлоп – көп сүйлөйт (234-б. К.К.).

Кыян (1) - 1. Кыял менен кыр ашпа, кыярга сыр ачпа.

Кесиптер/кызматтар:

Капканчы (1) - 1. Капканчы тилейт түлкүнү, боз балдар тилейт күлкүнү.

Касапчы (2) - 1. Кара эчкиге жан кайгы, касапчыга мал кайгы. 2. Касапчыга мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы (318-б. К.К.).

Мергенчи (1) - 1. Мергендер тилейт кийикти, кийиктер тилейт бийикти (143-б. Э.А.).

Соодагер (1) - 1. Соодагерге мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы.

Ууру (2) - 1. Улуунун сөзүн урматта, уурулар менен сырдашпа (270-б. К.К.). 2. Камсыз кандын казынасын ууру алат.

2.1. “Ой” концептиндеги гендердик белгилер

Ата-эне (5): 1. Атанын билеги күчтүү, эненин тилеги күчтүү.

2. Энеси ой ойлобогон, атасы той тойлобогон (199-б. Э.А.).
3. Ата ойлоп жүрөт, бала ойноп жүрөт.
4. Уулу жамандын убайымы көп, үйүрү жамандын субайы көп.
5. Уулу укпаган – убайчыл.

Эрди-катын (1) Эрди-катын бир төшөктө жатып, эки башка түш көрөт.

Аял (5):

1. Аял намыс үчүн кара кийет.
2. Аялзаты – аруу ойдун түнөгү.
3. Аялы жоктун арманы көп.
4. Катын намыс үчүн кара кийет.
5. Ээр качкы талаага таштайт, эрден качкан санаага таштайт (206-б. К.К.).

Кыз (6):

1. Доо мүдөөсү - бүтүү, соода мүдөөсү - утуу, кыз мүдөөсү - күйөөгө чыгуу, жол мүдөөсү - жетүү.
2. Кыз - кыялдын бермети (291-б. К.К.).
3. Кыз күлүндөсө – кубангандык, санаа тынчыса – жубангандык (296-б. К.К.).
4. Кыздын бой салганына караба, ой салганына кара.
5. Кыздын кумарын ойлосоң – убалын да ойло (301-б. К.К.).
6. Кыздын сырын көзүнөн оку.

2.2. “Ой” концептиндеги социалдык белгилер

Дилдин тазалыгы (26):

1. Ак ниет болсоң – жетерсиң муратка, арамдык кылсаң – каларсың уятка.
2. Жакшы ээсиз калбайт, ак ниет киши жолдошсуз калбайт (201-б. К.К.).
3. Жалкоону алкы башкарат, ак ниетти намыс башкарат.
4. Ичи жаманды ит кабат, пейили жаман ниетинен табат.
5. Ичи жаманды ит капсын, ниети жаманды Теңир тапсын.
6. Ичи тар адам баш болбойт, ашык ичкен аш болбойт.
7. Ичи тардын иши тар.
8. Кара ниеттин карды тойбойт, кара өзгөйдүн иши оңолбойт.
9. Кең пейилдүү кемибейт, тар пейилдүү жарыбайт.
10. Кыял-насили таза болмоюнча – адамдын пейлинен ыймандуу сөз чыкпайт (267-б. К.К.).
11. Ниети тазанын уйкусу тынч.
12. Ниетиң оңолсо, оюң да, сөзүң да, ишиң да оңолот.
13. Ой-тилек, дил менен таза, дили кирдеген оңолбойт.
14. Ооз бир болсо – ой кир болбойт (250-б. К.К.).
15. Ою арамдын жолу арам.
16. Ою кир, ээн ооздук чыныгы адамды кордойт.
17. Оюн оңдобогон оңбойт.
18. Оюна арамдык келгендин колунан жамандык келет.
19. Пенде пейилинен табат.
20. Таза үрөндөн өнгөн дан дыйканды байытат, ак ниеттен чыккан сөз адамды марытат.
21. Тетири болсо кыялың, тартарсың зыянын.
22. Тилеги жаманды ит кабат.
23. Тулпардын изи жоголбойт, бузуктун иши оңолбойт (202-б. К.К.).
24. Ак ниеттүү кишиге жамандык жабышпайт.
25. Адам жакшылыкты тилейт, акмак жамандыкты тилейт.
26. Ак көңүл ачылып сүйлөйт, арсыз асылып сүйлөйт, арамза сасык сүйлөйт.

Байланыштуулук (4):

1. Ой түйүнүн ой чечет.
2. Ойдо жок ойду ой табат.
3. Ойду ой ойготот.
4. Сөздөн ой туулат.

Уяттуулук (20):

1. Алысты ойлогон намысты ойлойт.
2. Ак ойлоп, адал иште (268-б.).
3. Ак ниеттүү иштесең, жарык болот бешенең.

4. Жигитке намыс кымбат, ар кыйын (98-б. Э.А.).
5. Жоокердин ар-намысы ыйык (211-б. К.К.).
6. Намысы өлгөн элдин үмүтү тирүү болбойт.
7. Намысың сынганча – жилигиң сынсын.
8. Урмат уяттууга жарашат.
9. Уялгандан өлөйүн десе жан таттуу, кирейин десе жер катуу (284-б. К.К.).
10. Уят – өзүнчө бир уруу журт.
11. Уят өлүмдөн катуу.
12. Уятсыз дыйкан – жерсирээк, уятсыз катын – эрсирээк.
13. Уятсыз урмат көрбөйт (284-б. К.К.).
14. Уятсыздан убайым күт.
15. Уяты бар ушак айтпайт (284-б. К.К.).
16. Уяты жоктун колуна кашык тийсе беш ууртайт.
17. Уяты жоктун бети калың.
18. Уяты катуу уу ичет.
19. Уяты чыккан уугат.
20. Эрди намыс өлтүрөт, коенду камыш өлтүрөт.

Душмандык (7):

1. Андыганга аңкоо көрүн.
2. Арам ойдон алыс жүр, алып келбейт жакшылык (225-б. К.К.).
3. Ажырашкан дос амандык тилебейт, жамандык тилейт (362-б. К.К.).
4. Доо мүдөөсү - бүтүү, соода мүдөөсү - утуу, кыз мүдөөсү - күйөөгө чыгуу, жол мүдөөсү - жетүү.
5. Душманга өлүм тилегенче өзүңө өмүр тиле (76-б. Э.А.).
6. Кастын ою - бөлөк, достун ою - жөлөк.
7. Сындаганды жоо дебе, оңолсун деген ою бар.

Байлык (18):

1. Байлыкты сүйгөн намысты билбейт.
2. Акыл – алтын (казына), ой – күмүш (199-б.).
3. Бийдин максаты – бийлик кылуу, байдын максаты – байлык жыйуу.
4. Бийлиги барда билек бар, бийлиги жокто тилек бар.
5. Жакшы ниет – жарым ырыс.
6. Жакшы санаа (жакшы ниет) – жарым ырыс.
7. Жакшы тилек – жарым ырыс.
8. Коюң болсо, байлыкта оюң болсун (317-б. К.К.).
9. Ой түбүндө алтын бар, ойлой билсең табасың.
10. Ой түбүндө алтын бар - ойлой берсең табарсың, канча узак болсо да – жүрө берсең барарсың (236-б. К.К.).
11. Ою байдын - сөзү бай.
12. Оюндун түбү - от, ойдун түбү - алтын.
13. Сарт санаа менен байыйт, убайым менен карыйт (161-б. Э.А.).
14. Соодагер санаасы менен байыйт, убайым менен карыйт.
15. Үмүттүн өз дөөлөтү бар.
16. Чалдыбар өзүн бай ойлойт, жаман өзүн тоо ойлойт (351-б. Э.А.).
17. Эл байлыгы хандын ниетине байланыштуу (193-б. К.К.).
18. Эмгектүүнүн – эмгеги байлык, билимдүүнүн пикири байлык.

Кедейлик (3):

1. Байга күндө майрам, күндө той, кедейге күндө кайгы, күндө ой.
2. Байдын ниети кара, колу ак, кедейдин колу кара, ниети ак.
3. Бирде манап, бирде кул, пикири жок бир эргул.

Билим (5):

1. Билбеген киши жылкыда бөйрөк жок дейт (62-б. Э.А.).
2. Билимпоздун адаты – терең ойлоп, тез айтмак.
3. Көп ойлогон билимдүү өзүнүн күчүн чамалайт.
4. Окумалдын баары ойчул эмес (276-б. К.К.).
5. Эмгектүүнүн – эмгеги байлык, билимдүүнүн пикири байлык.

Сейректик, оригиналдуулук (1) - Буюндай бой табылса да, оюндай ой табылбайт.

Камкордук (13):

1. Жакшы эл камын ойлойт, жаман өз камын ойлойт
2. Жашыңда элдин ишин ойло, карыганда жердин камын ойло (179-б. К.К.).
3. Жетимге санаалаш бол, жесирге каралаш бол (276-б. К.К.).
4. Казаны бөлөктүн камы бөлөк.
5. Калкты ойлогон кандын кайгысы көп (187-б.
6. Кыштын камын жазда ойло.К.К.).
7. Камсыз кандын казынасын ууру алат.
8. Көпчүлүк камын ойлосоң – озосуң, өз камыңды ойлосоң – тозосуң (130-б. Э.А.).
9. Өз камын ойлогон жарыбайт, жарыса да марыбайт.
10. Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт.
11. Өмүрдү сүрүп адамзат жүз жылга жетип толбогон, түйшүктө келет түбөлүк миң жылдар камын ойлогон.
12. Тойлоп отурсаң да, ойлоп отур (347-б. Э.А.).
13. Эл камын ойлоп башкаргандык – кемеңгердик, эл тагдырына кол көтөргөндүк – текебердик.

Оюн (13):

1. Ашык ойногон азар, топ ойногон тозор.
2. Кыздын кумарын ойлосоң – убалын да ойло (301-б. К.К.).
3. Ойдун да орду бар, оюндун да оруну бар (230-б. К.К.).
4. Ойлоп көрдүм кыркынды, оюндан бөлөт ыркынды.
5. Ойнобой коюшка болот, ойлобой коюшка болбойт (230-б. К.К.).
6. Ойноп айтам деп, оюндагысын айтат.
7. Ойноп айт, ойноп айтсаң да ойлоп айт (148-б. Э.А.).
8. Ойноп айтса да, оюндагысын айтат.
9. Ойноп сүйлөсө да оюндагысын айтат (244-б. К.К.).
10. Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө.
11. Он жашың - оюнга канбаган мышык, ой – да кызык.
12. Ооруп турсаң – ойноп турдум де.
13. Оюндун түбү - от, ойдун түбү - алтын.

Соода (2): 1. Доо мүдөөсү - бүтүү, соода мүдөөсү - утуу, кыз мүдөөсү - күйөөгө чыгуу, жол мүдөөсү - жетүү. 2. Соодагер санаасы менен байыйт, убайым менен карыйт.

Достук (5):

1. Досундун көзүндө болгончо, көңүлүндө бол.
2. Жакшы ээсиз калбайт, ак ниет киши жолдошсуз калбайт (201-б. К.К.).
3. Кастын ою - бөлөк, достун ою - жөлөк.
4. Тилеги бирдин – билеги бир.
5. Чыдамдуу эмгек, алгыр ой – анык досун билип кой (399-б. К.К.).

Жакшы адам/жаман адам (9):

1. Жакшы менен жүрсөң жарыйсың, жаман менен жүрсөң, убайым менен карыйсың (363-б. К.К.).
2. Жакшыга акыл айтсаң, таап алгандай сүйүнөт, жаманга акыл айтсаң, алдап алчудай күйүнөт (359-б. К.К.).
3. Жакшыга барсаң, жашарып жарыйсың, жаманга барсаң, убайым менен карыйсың.
4. Жакшылыкты жакшы адам, жакшы үмүт жаратат.
5. Жакшыны көрүп пикир кыл, жаманды көрүп шүкүр кыл (83-б. Э.А.).
6. Жакшынын тилегин Теңир берет (173-б. К.К.).
7. Жаман ою менен жердин танабын башкарат.
8. Жаман өзүн сел ойлойт, кудук өзүн көл ойлойт.
9. Жаман этиңе келет, жакшы ниетиңе келет.

Жакшылык/жамандык (12):

1. Жакшылык-жамандыкты бирдей ойлон.
2. Жакшылык кылсаң жаманга, бир жамандык ойлонот.
3. Жакшылыкты жакшы адам, жакшы үмүт жаратат.
4. Жамандык менен жакшылыкты ниетинден табасың.
5. Жамандыкты унуткан жакшы, жакшылыкты унуткан жаман.
6. Карышкырдын көзү койдо, молдонун көзү аш менен тойдо.
7. Карышкырдын ойлогону – арамдык, койдун ойлогону – амандык (316-б. К.К.).
8. Өзүн гана ойлогон – жамандыктын белгиси; өзгөнү да ойлогон – адамдыктын белгиси (378-б. К.К.).

9. Үмүттүн түпкү чеги – жакшылык.

10. Эл тилеги жакшылык.

11. Бирөөгө жамандык ойлобо, жамандык кылба.

12. Бирөөнүн өлүмүн тилегенче, өзүңдүн өмүрүңдү тиле.

Асылдык (1) - Камбыл аял күйөөсүн кулпунтат, асыл тилек максатка умтултат.

Конок (3):

1. Коногум, үйүңдү ойлой отур, кулу-бийиңди ким билет.

2. Конок айтып келбейт, өлүм кам жедирбейт.

3. Айыл конбой сырдаш болбойт, коно жатпай кепке тойбойт.

Эл (14):

1. Жашыңда элдин ишин ойло, карыганда жердин камын ойло (179-б. К.К.).

2. Калкты ойлогон кандын кайгысы көп (187-б. К.К.).

3. Калыс башкарган элде кайгы жок, караөзгөй башкарган элдин дайыны жок (193-б. К.К.).

4. Намысы өлгөн элдин үмүтү тирүү болбойт.

5. Өз ишинин акырын ойлобогон хан – элине шор (194-б. К.К.).

6. Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт.

7. Ээк астында элди ойло.

8. Өлөрүн ойлобогон хандын эли ойрон болот.

9. Сарман тоодо салкын жок, санаалуу элде уйку жок.

10. Түбөлүктү ойлогон киши сонун, калкы үчүн иштеген иши сонун.

11. Эл байлыгы хандын ниетине байланыштуу (193-б. К.К.).

12. Эл камын ойлоп башкаргандык – кемеңгердик, эл тагдырына кол көтөргөндүк – текебердик.

13. Эл тилеги жакшылык.

14. Эл үмүтүн эр сактайт, эр атагын эл сактайт.

Калп/жалган (2): 1. Калптан табарың – кайгы (250-б. К.К.). 2. Калп адамдын сөзүн иритет, кайгы адамдын өзүн чиритет (248-б. К.К.).

Эмгек (19):

1. Калыпсыз кыш болбойт, ойлонбосо иш болбойт.

2. Кечинде ойлон, таң менен ишке кир (394-б. К.К.).

3. Кирбей туруп, чыгарыңды ойло, иштебей туруп, тиштериңди ойло.

4. Колундан келбес жумушту оюң менен бүтүрбө.

5. Ниетиң оңолсо, оюң да, сөзүң да, ишиң да оңолот.

6. Ой күч алган жерде иш чыңалат.

7. Ой оңолбой, иш оңолбойт.

8. Ойлобой туруп баштаба, баштаган ишти таштаба (225-б. К.К.).

9. Ойлонбой иш баштаба, баштасаң таштаба.

10. Ойсуз жашаган баш – ойрон баш (238-б. К.К.).

11. Өткөн ишке айла жок, өкүнгөн менен пайда жок.

12. Өчпөгөн үмүт-жылдыз бар, өлбөгөн жанга турмуш бар.

13. Сексен жашың – сөөк, анардай кызыл бет кетет, бүткөн бойдон эт кетет, ойлонуп кылган иш кетет, отуз эки тиш кетет.

14. Талпынбай тилекке жетпейт.

15. Тулпардын изи жоголбойт, бузуктун иши оңолбойт (202-б. К.К.).

16. Түбөлүктү ойлогон киши сонун, калкы үчүн иштеген иши сонун.

17. Түш оңолбой, иш оңолбойт.

18. Түшү оңолгондун иши оңолот.

19. Түшү жакшынын иши жакшы.

Ийгилик (8):

1. Ой да оңунан чыга бербейт.

2. Ой кууган оомат табат (Ой кууган - оомат) (230-б. К.К.).

3. Ой таппаган, жай таппайт.

4. Ойдун да ойт бермеси көп.

5. Ойлогону оңунан чыккандын ооматы жүрөт.

6. Орунсуз ой ооматына жетпейт.

7. Ою аткарылбагандын ооматы келбейт (230-б. К.К.).

8. Сөөлөттү сөздөн табасың – ооматты ойдон табасың (255-б. К.К.).

2.3. “Ой” концептиндеги эмоционалдык белгилер

Күлкү (4):

1. Ак ниеттин жүргөнү күлкү, арамзанын жүргөнү түлкү, таянганы мүлкү.
2. Акылы жок – уйкучу, санаасы жок – күлкүчү.
3. Ары (акылы) жок – күлкүчү, санаасы жок – уйкучу.
4. Капканчы тилейт түлкүнү, боз балдар тилейт күлкүнү.

Сүйүү (4):

1. Сүйүүнүн ойдон чыкканы – бойдон чыкканы.
2. Ойлоп сүйгүн келининдин баласын.
3. Байлыкты сүйгөн намысты билбейт.
4. Карап койсо «сүйдү» дебе, күлүп койсо «өптү» дебе.

Кубаныч (3):

1. Үмүт менен тилек бар, кубантып кубат алдырган, кайгы деген азап бар, кубартып отко жандырган.
2. Кыз күлүндөсө – кубангандык, санаа тынчыса – жубангандык (296-б. К.К.).
3. Жакшыга акыл айтсаң, таап алгандай сүйүнөт, жаманга акыл айтсаң, алдап алчудай күйүнөт (359-б. К.К.).

Көңүл (10):

1. Көздөн уйку качса, көңүлгө ой үйүр.
2. Бөрү - койго тойбойт, көңүл – ойго тойбойт, жер – жутканга тойбойт, көз – көргөнгө тойбойт, куш – учканга тойбойт.
3. Досундун көзүндө болгончо, көңүлүндө бол.
4. Жакшы кишиден бак калат, жамандан ойдо так калат (351-б. Э.А.).
5. Көңүл тилмечи – көз, ой тилмечи – сөз (242-б. К.К.).
6. Көңүлдөгү сырды көз билдирет (241-б. К.К.).
7. Көңүлдүн черинен сөз чыгат.
8. Курсак ток болсо, көңүл шок болот.
9. Накыл сөз уксаң көңүлүң тоер, орой сөз уксаң онтоптой соер.
10. Ушак-айың кеп уксаң, көңүлүңдү аздырба.

Кайгы-капа (32):

1. Жакшы уктагың келсе, жатаарда тое ичпе, болбосту ойлонуп капага чөкпө (359-б.).
2. Жаралуу адамга санаалуу сөз айтпа
3. Жаштыкта кеткен бир ката – карылыкта түгөнбөгөн кайгы.
4. Жаштыкта үмүт көп, карылыкта күйүт көп.
5. Ичкени - ирим, жегени – желим, Сар-санаа баскан адамдын.
6. Каары болбой хан болбойт, кайгысы болбой, жан болбойт.
7. Казаны башканын кайгысы башка.
8. Кайгысы жок кан болбойт, азабы жок жан болбойт.
9. Калкты ойлогон кандын кайгысы көп (187-б. К.К.).
10. Калп адамдын сөзүн иритет, кайгы адамдын өзүн чиритет (248-б. К.К.).
11. Калптан табарың – кайгы (250-б. К.К.).
12. Калыс башкарган элде кайгы жок, караөзгөй башкарган элдин дайыны жок (193-б. К.К.).
13. Каары болбой кан болбойт, кайгысы болбой жан болбойт.
14. Карды токтун кайгысы жок.
15. Касапчыга мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы (318-б. К.К.).
16. Кара эчкиге жан кайгы, касапчыга мал кайгы.
17. Керт баштын убайы да кемдик кылбайт (238-б. К.К.).
18. Кыз күлүндөсө – кубангандык, санаа тынчыса – жубангандык (296-б. К.К.).
19. Оору ойду жейт, санаа жанды жейт.
20. Өткөн иш үчүн кайгы чегүү - акылдуу адамдардын иши эмес.
21. Өткөн ишке өкүнбө, кеткен ишке кейибе.
22. Сабыры сузда санаа бар, башы катканда балаа бар (238-б. К.К.).
23. Санаа саргайтат, убайым картайтат.
24. Санаа эрди саргайтат, сары жел чөптү кубартат.
25. Санаа эрди саргайтат, убайым эрди картайтат.
26. Санаанын изи жок, санаасыз киши жок.
27. Сар-санаа болбо жогуңа, санаа жокко жеткирбейт.

28. Соодагер санаасы менен байыйт, убайым менен карыйт.
29. Соодагерге мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы.
30. Сууга чөккөн адам өлөт, кайгыга чөккөн адам көнөт.
31. Түйшүк адамды кургатат, кайгы адамды карытат.
32. Көнүлдүн ээси – Теңир, үмүттүн ээси – убай.

Ачуу (5):

1. Ачууга алдырба, санаага жендирбе.
2. Ачуулуу башта акыл жок.
3. Тон моюндун тоюна барба, тороңдосо оюна алба.
4. Ачуусу чукул айыпка жыгылат. Ачуу - душман, акыл - дос.
5. Жакшыга акыл айтсаң, таап алгандай сүйүнөт, жаманга акыл айтсаң, алдап алчудай күйүнөт (359-б. К.К.).

Текеберчилик (2): 1. Бой көтөргөнгө ой көтөр. 2. Эл камын ойлоп башкаргандык – кеменгердик, эл тагдырына кол көтөргөндүк – текебердик.

Коркунуч (3):

1. Бөрүдөн корккон кой бакпас, ойдон корккон ой бакпас.
2. Ооруймун деп сестенбе, айыкпайм деп шектенбе.
3. Ар-намыс акыл жаратат, а абийирсиздик менен коркоктук акыры намысыңды жок кылат.

2.4. “Ой” концептиндеги менталдык белгилер

Акыл/акылдуу (18):

1. Жакшыга акыл айтсаң, таап алгандай сүйүнөт, жаманга акыл айтсаң, алдап алчудай күйүнөт (359-б. К.К.).
2. Жакшынын акылы ташка тамга баскандай, жамандын акылы түз жерге казан аскандай (360-б. К.К.).
3. Көп сүйлөө – бакыл, көп ойлоо – акыл (49-б.).
4. Ой акылдан күлүк эмес.
5. Эл камын ойлоп башкаргандык – кеменгердик, эл тагдырына кол көтөргөндүк – текебердик.
6. Акыл кайдан чыгат ой болбосо, килем кайдан чыгат кой болбосо (225-б.).
7. Акылдын убайы да бар, пайдасы да бар.
8. Атаңды көргөндөн акыл сура, эненди көргөндөн тон сура (41-б. Э.А.).
9. Акылзаада сөзгө да бай, ойго да бай.
10. Акылдуу алыс ойлойт.
11. Акылы жок ойлонгуча акылдуу карап турмак беле.
12. Билгенин билдире албаган киши – арымсыз, дармансыз; билгенин билгениндей билдире билген киши – ойкен да, арымдуу да, терең да, күчтүү да, акылдуу да.
13. Өткөн иш үчүн кайгы чегүү - акылдуу адамдардын иши эмес.
14. Адашкан күлүк жерди ойлойт, акылман жигит элди ойлойт.
15. Акылсыздын тоюнда болгуча, акылмандын оюнда бол (226-б. К.К.).
16. Акылдын көркү - ой, сулуунун көркү – бой.
17. Ойдун гүлдөгөнү - акылдын өркүндөгөнү (өскөнү, ашканы).
18. Сөз тыңшаган жакшы ойдон акыл табат.

Акмак/акылсыз (7):

1. Жез маңдайдан алтын ой чыкпайт, акмак баштан акылдуу ой чыкпайт (243-б. К.К.).
2. Акылсыздын тоюнда болгуча, акылмандын оюнда бол.
3. Акылы жок ойлонгуча акылдуу карап турмак беле.
4. Акылы жок – уйкучу, санаасы жок – күлкүчү.
5. Акмак өзүн эр ойлойт, аңгек өзүн жер ойлойт.
6. Кемер өзүн жар ойлойт, акмак өзүн эр ойлойт.
7. Адам жакшылыкты тилейт, акмак жамандыкты тилейт.

Пикир (1) - Жакшыны көрүп пикир кыл, жаманды көрүп шүкүр кыл (83-б. Э.А.).

Эс-тутум (5):

1. Жамандыкты унуткан жакшы, жакшылыкты унуткан жаман.
2. Келечекти ойлосон, өткөндү эске сал.
3. Оорулууга жардам берсең, эзели эсинен кетпейт.
4. Ооруну жөн койсоң – эсинди эки кылат (286-б. К.К.).

5. Улуу ойлор – угут, ушак ойлор – унут.

Сөз (44):

1. Жээринди майда чайна, айтаарыңды мыкты ойло.
2. Көңүл тилмечи – көз, ой тилмечи – сөз (242-б. К.К.).
3. Көңүлдүн черинен сөз чыгат.
4. Көсөм көп ойлоп – аз сүйлөйт, көөдөн аз ойлоп – көп сүйлөйт (234-б. К.К.).
5. Көп ойлоп, жакшы сүйлө – нуска болсун, сураса жообуң дагы кыска болсун (241-б. К.К.).
6. Көп сүйлөө – бакыл, көп ойлоо – акыл (49-б.).
7. Накыл сөз уксаң көңүлүң тоер, орой сөз уксаң онтоптой соер.
8. Ниетин оңолсо, оюн да, сөзүң да, ишин да оңолот.
9. Ой – сөздүн сандыгы (булагы), тил – ойдун сандыгы.
10. Ой – кептин булагы (230-б. К.К.).
11. Ой жеткис сөзгө ооз ачпа.
12. Ойдо сөздү таамай айткын.
13. Ойлобой «о» дебе.
14. Ойлобой сүйлөгөн онтобой ооруга жолугат.
15. Ойлобой сүйлөсөң – онтобой ооруйсуң (244-б. К.К.).
16. Ойлонбой сүйлөсөң кырсык келет, акылдуу сөз ар дайым пайда берет.
17. Ойлонбой сүйлөсөң, оорубай өлөсүң.
18. Ойлоп сүйлө, шашмалыктын чыры көп.
19. Ойлоп сүйлөгөн алкыш алар, ойлобой сүйлөгөн каргышка калар (240-б. К.К.).
20. Ойноп айтам деп, оюндагысын айтат.
21. Ойноп айт, ойноп айтсаң да ойлоп айт (148-б. Э.А.).
22. Ойноп айтса да, оюндагысын айтат.
23. Ойноп сүйлөсө да оюндагысын айтат (244-б. К.К.).
24. Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө.
25. Оозду ойлонуп ач.
26. Оозум айткысы келет, оюм кайткысы келет.
27. Оолуккан ооз ойго түшөт (251-б. К.К.).
28. Ою – сасык, сөзү - жатык.
29. Ою байдын - сөзү бай.
30. Ою тетиктин сөзү жетик.
31. Оюна алы жетпеген оозунан чыгарат (251-б. К.К.).
32. Оюң жагымдуу болсо, сөзүң арымдуу болот.
33. Оюңа келсе дей бербө, оозуңа келсе жей бербө (251-б. К.К.).
34. Санаасызга сан айтсаң да болбойт.
35. Сокурдун тилегени эки көз, көйнөксүздүн тилегени бөз, дүлөйдүн угайын дегени жакшы сөз (162-б. Э.А.).
36. Сөз маанисин он жолу ойлоп, бирин сүйлө.
37. Сөз тыңшаган жакшы ойдон акыл табат.
38. Сөздөн ой туулат.
39. Сөөлөттү сөздөн табасың – ооматты ойдон табасың (255-б. К.К.).
40. Тилим бар деп ой келди сүйлөй бербө.
41. Тогуз сөз айтсаң да токсон ойло (234-б. К.К.).
42. Тузак коенду тутуш үчүн керек, сөз ойду тутуш үчүн керек.
43. Улуунун сөзүн ук, кичүүнүкүн ойлон.
44. Устат акындын ою көп, сөзү аз.

Кеңеш (3):

1. Кеңешип кескен бармак оорубайт (197-б. К.К.).
2. Жаш күчү менен, кары кеңеши менен (329-б. К.К.).
3. Ушак уксаң унутуп сал, эстүү айтылган кеңешти эсиңе сал (183-б. Э.А.).

Тил (4):

1. Тил – ойдун сандыгы.
2. Тил - жүгүрүк, ой - күлүк.
3. Тил муунсуз, ой түпсүз (257-б. К.К.).
4. Тилим бар деп ой келди сүйлөй бербө.

3. “Ой” концептиндеги зооморфтук белгилер

Анималистикалык:

Ат/күлүк (5):

1. Адашкан күлүк жерди ойлойт, акылман жигит элди ойлойт.
2. Тил - жүгүрүк, ой - күлүк.
3. Санаа куюндан (же коендон) да күлүк (160-б. Э.А.).
4. Тулпардын изи жоголбойт, бузуктун иши оңолбойт (202-б. К.К.).
5. Ээр качкы талаага таштайт, эрден качкан санаага таштайт (206-б. К.К.).

Айбан (1) - Айбанга жакшылык ойлобогон, адамга да жакшылык ойлобойт.

Аюу (1) - Аюу аманын тилейт, жакшы жаманын тилейт.

Бака (3):

1. Баканын өзү чөлдө болсо да, көзү көлдө.
2. Камыш өзүн чий ойлойт, бака өзүн бий ойлойт (112-б. Э.А.).
3. Төө чөлдү ойлосо, бака көлдү ойлойт.

Мал (3):

1. Дыйкан болсоң буурусунуңду шайла, чарба болсоң – мал жайын ойло.
2. Отурган киши ойлонгуча, баскан киши мал табат.
3. Соодагерге мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы.

Ит (11):

1. Аксак ит соо иттен соога тилейт.
2. Жаман ит жазгы тамактан дама кылат.
3. Жаман ит жайлоодогу жармадан үмүт кылат.
4. Ит жүрөт короодо, ою жок бороондо (416-б. К.К.).
5. Ит ичпес (жебес) ашынан үмүт этет.
6. Ит эмнеге үрбөйт, түшкө эмне кирбейт.
7. Ичи жаманды ит кабат, пейили жаман ниетинен табат.
8. Ичи жаманды ит капсын, ниети жаманды Теңир тапсын.
9. Пейили жакшыны Теңир табат, пейили жаманды ит кабат.
10. Улуган иттин убайы бар.
11. Эки жол айры болсо, иттин башы каңгы болот.

Түлкү (2) – 1. Капканчы тилейт түлкүнү, боз балдар тилейт күлкүнү.

2. Ойлобогон жерден түлкү чыгар, оюлбаган жерден коен чыгар (426-б. К.К.).

Карышкыр (2) - 1. Карышкырдын көзү койдо, молдонун көзү аш менен тойдо. 2. Карышкырдын ойлогону – арамдык, койдун ойлогону – амандык (316-б. К.К.).

Кой (6):

1. Койчунун санаасы – койдо, ойчулдун санаасы – ойдо.
2. Кош кыялдуу кишилер кой ичинде эчкидей.
3. Кою көптүн ою көп.
4. Коюң болсо, байлыкта оюң болсун (317-б. К.К.).
5. Ой азабы да кыйын, кой азабы да кыйын.
6. Оюң – он, коюң – он.

Эчки (3):

1. Кара эчкиге жан кайгы, касапчыга мал кайгы.
2. Касапчыга мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы (318-б. К.К.).
3. Соодагерге мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы.

Кийик (3):

1. Мергендер тилейт кийикти, кийиктер тилейт бийикти (143-б. Э.А.).
2. Текенин өзү ойдо болсо да, көзү зоодо.
3. Эки тоонун чөбүн эңсеген кийик ачтан өлөт (681-б.).

Коен (3):

1. Ойлобогон жерден түлкү чыгар, оюлбаган жерден коен чыгар (426-б. К.К.).
2. Санаа куюндан (же коендон) да күлүк (160-б. Э.А.).
3. Тузак коенду тутуш үчүн керек, сөз ойду тутуш үчүн керек.

Мышык (1) - Он жашың - оюнга канбаган мышык, ой – да кызык.

Жылан (1) - Союлогон жыландын да ойлогон ою бар.

Төө (1) Төө чөлдү ойлосо, бака көлдү ойлойт.

Ташбака (1) -Ташбака өзүн элмин дейт, үңкүр өзүн үймүн дейт, чымын өзүн биймин дейт.

Орнитологиялык:

Аңыр (1) - Аңыр өзүн куш ойлойт, ар ким өзүн эр (киши) ойлойт.

Кыраан (1) - Бой жетпеген жерге ой жетет, кыраан жетпеген жерге кыял жетет.

Карга (1) - Карга өзүн куш ойлойт.

Куш (3) –

1.Кыял – кармалбаган куш (267-б. К.К.).

2. Аңыр өзүн куш ойлойт, ар ким өзүн эр (киши) ойлойт.

3. Карга өзүн куш ойлойт.

Сагызган (1) - Сагызгандын санаасы – жоордо, соргоктун санаасы – куйрук-боордо.

Тоок (1) - Тооктун түшүнө таруу кириптир.

Чымчык (2) –

1. Чымчык өзүн куш ойлойт.

2. Чымчык айтат кушмун деп, чырпык айтат талмын деп.

Энтомологиялык:

Чымын (1) - Ташбака өзүн элмин дейт, үңкүр өзүн үймүн дейт, чымын өзүн биймин дейт.

4. “Ой” концептиндеги вегетативдик белгилер

1. Бетеге өзүн бий ойлойт, караган өзүн кан ойлойт.

2. Камыш өзүн чий ойлойт, бака өзүн бий ойлойт (112-б. Э.А.).

3. Ойдун гүлдөгөнү - акылдын өркүндөгөнү (өскөнү, ашканы).

4. Таза үрөндөн өнгөн дан дыйканды байытат, ак ниеттен чыккан сөз адамды марытат.

5. Ишке ашпаган илим – жемишсиз дарак, ишке ашчу илим инсанды ойго жеткирет.

6. Санаа саргайтат, убайым картайтат; Санаа эрди саргайтат, сары жел чөптү кубартат.

5. “Ой” концептиндеги стихиялык белгилер

1. Жаман өзүн сел ойлойт, кудук өзүн көл ойлойт; Жамгыр өзүн сел ойлойт, кудук өзүн көл ойлойт.

2. Кыян өзүн сел ойлойт, чоркок өзүн эр ойлойт.

3. Айры-айры бел болот, ойлонбой айтсаң жел болот (260-б. К.К.).

4. Шамал минсең жетпессиң санаа менен өмүргө.

5. Жайдын узагын тилебей, жылуусун тиле.

6. Ит жүрөт короодо, ою жок бороондо (416-б. К.К.).

7. Санаа куюндан (же коендон) да күлүк (160-б. Э.А.).

8. Ойсуз башты дат алат (238-б. К.К.).

9. Сууга чөккөн адам өлөт, кайгыга чөккөн адам көнөт.

6. “Ой” концептиндеги предметтик белгилер

Дименсионалдык белгилер:

Чоң (1) - Ар кимдин тилеги өзүнө чоң.

Салмактуу (1) - Арбактуу сөз айтууга – салмактуу ой керек.

Нуска (1) - Бою кыска – ою нуска (230-б. К.К.).

Бийиктик (3):

1.Бою пакененин ою бийик.

2. Максаты бийик алдатпайт, кыялы күлүк карматпайт.

3. Улуу ойлор – угут, ушак ойлор – унут.

Кендик (3):

1. Жакшы адамдын ою кенен, сөзү терең, пейили таза, ниети ак.

2. Кепке - сараң, ойго – кенен (243-б. К.К.).

3. Ой ойлосоң тең ойло, тең ойлосоң кең ойло.

Тездик (10):

1. Ой акылдан күлүк эмес.

2. Ой жеткен менен кол жетпейт.
3. Ой күлүк алыска кетет (267-б. К.К.).
4. Ой күлүк, дүйнөнү айланат.
5. Ойдон күлүк эч нерсе жок.
6. Отурган киши ойлонгуча, баскан киши мал табат.
7. Санаа куюндан (же коендон) да күлүк (160-б. Э.А.).
8. Санаадан өткөн күлүк жок, санаадан катуу бүлүк жок.
9. Тил - жүгүрүк, ой - күлүк.
10. Шамал минсең жетпесиң санаа менен өмүргө.

Жакшы/жаман (6):

1. Жакшы ниет – жарым ырыс.
  2. Жакшы ой алдыга жетелейт.
  3. Жакшы ойдон качсаң, жаман ой өзү келет.
  4. Жакшы санаа (жакшы ниет) – жарым ырыс.
  5. Жакшы тилек – жарым ырыс.
  6. Жакшылык, үмүт, тилек турмушта тоодой тирек.
- Алтын (1)** - Жез маңдайдан алтын ой чыкпайт, акмак баштан акылдуу ой чыкпайт (243-б. К.К.).
- Асыл (1)** - Камбыл аял күйөөсүн кулпунтат, асыл тилек максатка умтултат.
- Кымбат (1)** - Кыялдан кымбат ой жаралат (230-б. К.К.).
- Орунсуз (1)** - Орунсуз ой ооматына жетпейт.
- Сасык (1)** - Ою – сасык, сөзү - жатык.
- Тетик (1)** - Ою тетиктин сөзү жетик.
- Жагымдуу (1)** - Оюң жагымдуу болсо, сөзүң арымдуу болот.
- Сезимдүү (1)** - Сергиген баштан сезимдүү ой чыгат (238-б. К.К.).
- Алгыр (1)** - Чыдамдуу эмгек, алгыр ой – анык досун билип кой (399-б. К.К.).
- Жеңил (1)** - Жеңил ойлуу желпилдек, эси жок – элпилдек.
- Сокур (1)** - Койдун котуру жаман, ойдун сокуру жаман.

Квантитативдик (38)

Бир (8):

1. Адамдын ойлогону – миң, аткарганы – бир.
2. Ар кимдин бир ою бар, короосунда миң кою бар (236-б. К.К.).
3. Жаздын камын кыш ойло, бир ойлобо үч ойло.
4. Жаштын тилеги бир, жибектин түйүнү бир.
5. Миңдеген тилек бир болсо, билеги бир болот.
6. Тилеги бирдин – билеги бир.
7. Эки ача ой бир көөдөнгө сыйбайт.
8. Эки ой бир көөдөнгө сыйбайт.

Миң (3):

1. Ар кимдин бир ою бар, короосунда миң кою бар (236-б. К.К.).
2. Миңдеген тилек бир болсо, билеги бир болот.
3. Өмүрдү сүрүп адамзат жүз жылга жетип толбогон, түйшүктө келет түбөлүк миң жылдар камын ойлогон.

Көп/аз (9):

1. Айта берсе арман көп.
2. Көсөм көп ойлоп – аз сүйлөйт, көөдөн аз ойлоп – көп сүйлөйт (234-б. К.К.).
3. Көп ойлоп, жакшы сүйлө – нуска болсун, сураса жообун дагы кыска болсун (241-б. К.К.).
4. Көп сүйлөө – бакыл, көп ойлоо – акыл (49-б.).
5. Көптөн үмүт эткен аздан куру калат (130-б. Э.А.).
6. Көптү үмүт кылып, аздан куру калба (349-б. Э.А.).
7. Санаасызга сан айтсаң да болбойт.
8. Тоголок башта – толгон сыр.
9. Устат акындын ою көп, сөзү аз.

Үч (1) - Жаздын камын кыш ойло, бир ойлобо үч ойло.

Эки/кош (9):

1. Кош кыялдуу кишилер кой ичинде эчкидей.
2. Көсөмдүн ою, баатырдын жолу эки болбойт.

3. Ооруну жөн койсоң – эсинди эки кылат (286-б. К.К.).
4. Сокурдун тилегени (же сураганы) эки көз.
5. Сокурдун тилегени эки көз, көйнөксүздүн тилегени бөз, дүлөйдүн угайын дегени жакшы сөз (162-б. Э.А.).
6. Эки ача ой бир көөдөнгө сыйбайт.
7. Эки жол айры болсо, иттин башы каңгы болот.
8. Эки тоонун чөбүн эңсеген кийик ачтан өлөт (681-б.).
9. Эки ой бир көөдөнгө сыйбайт.

Кырк (1) - Ойлоп көрдүм кыркынды, оюндан бөлөт ыркынды.

Он (2) 1. Оорулуунун ою онго бөлүнөт (388-б.). 2. Сөз маанисин он жолу ойлоп, бирин сүйлө.

Жүз (1) - Өмүрдү сүрүп адамзат жүз жылга жетип толбогон, түйшүктө келет түбөлүк миң жылдар камын ойлогон.

Сексен (1) - Сексен жашың – сөөк, анардай кызыл бет кетет, бүткөн бойдон эт кетет, ойлонуп кылган иш кетет, отуз эки тиш кетет.

Отуз эки (1) - Сексен жашың – сөөк, анардай кызыл бет кетет, бүткөн бойдон эт кетет, ойлонуп кылган иш кетет, отуз эки тиш кетет.

Тогуз (1) - Тогуз сөз айтсаң да токсон ойло (234-б. К.К.).

Токсон (1) - Тогуз сөз айтсаң да токсон ойло (234-б. К.К.).

Колоронимдик белги (4):

Ак (3):

1. Байдын ниети кара, колу ак, кедейдин колу кара, ниети ак.
2. Бетим жаман болсо да, ниетим ак (жакшы).
3. Жакшы адамдын ою кенен, сөзү терең, пейили таза, ниети ак.

Кара (1) - Байдын ниети кара, колу ак, кедейдин колу кара, ниети ак.

Гидронимы (6): сел, кудук, көл, жамгыр, чай, суу.

1. Жаман өзүн сел ойлойт, кудук өзүн көл ойлойт.
2. Жамгыр өзүн сел ойлойт, кудук өзүн көл ойлойт.
3. Чай болуп төргө өткөн суу бир кезде арыкта акканын унутпаса.

6.1. “Ой” концептиндеги артефакттык белгилер

Түшүм (1) - Алгың келсе түшүм, алдын ала күтүн.

Очок (1) - Ар ким өз оюнун очогунда жылуу жашайт.

Битик (1) - Битиктен тамга издебе, ой изде (225-б. К.К.).

Орок (1) - Буудай бышып жеткиче, орок ойго түшүптүр.

Нарк (2) - 1. Ой өзүңдө, нарк колунда. 2. Сөздүн наркы – ойдун баркы.

Кат (1) - Ойду жатка сыйгызба, катка сыйгыз.

Оймо (1) - Оймо бычсаң да ойлоп быч.

Таш (1) - Ойсуз баш - талаада жаткан таш (238-б. К.К.).

Жүк (1) - Ойчулдун ою – оор жүк.

Көйнөк (1) - Сокурдун тилегени эки көз, көйнөксүздүн тилегени бөз, дүлөйдүн угайын дегени жакшы сөз (162-б. Э.А.).

Сандык (1) - Тил – ойдун сандыгы.

Таяныч (3):

1. Жакшылык, үмүт, тилек турмушта тоодой тирек.
2. Кастын ою - бөлөк, достун ою - жөлөк.
3. Ой – адамдын өзөгү, жерпайы.

7. “Ой” концептиндеги гастрономиялык белгилер

Аш (6):

1. Аш ичсең - акылың менен, тон кийсең - сактыгың менен.
2. Буюрбаган аштан үмүт этпе.
3. Жаштын ою - жашта, ачканын ою - ашта.
4. Ит ичпес (жебес) ашынан үмүт этет.
5. Карышкырдын көзү койдо, молдонун көзү аш менен тойдо.

6. Аз кайгыны аш басат, көп кайгыны дос басат.

Токтук/тоюу (8):

1. Жакшы кишиде жаштык жок, тобокелдин көөнү ток.
2. Ток бала эч нерсени ойлобойт (174-б. Э.А.).
3. Адам ойго тойбойт, кулак сөзгө тойбойт.
4. Адамдын пейили тойбой, карды тойбойт.
5. Кайгысыз кара сууга семирет, курсагы тойсо элирет.
6. Карды токтун кайгысы жок.
7. Курсак ток болсо, көңүл шок болот.
8. Курсагы токтун кайгысы жок.

Тамак/азык (5):

1. Жаман ит жазгы тамактан дама кылат.
2. Акыл – ойдун азыгы.
3. Ачка кишинин оюнан тамак кетпейт.
4. Ачканын оюнан тамак кетпейт.
5. Ачтын акылы тамагында, жөөнүн акылы таманында.

Ичүү/жеш (4):

1. Уяты жоктун колуна кашык тийсе беш ууртайт.
2. Кул жеймин дейт куйрукту, Кудай билет буйрукту.
3. Оору ойду жейт, санаа жанды жейт.
4. Жебей туруп сиңирериң ойло.

Тамактын түрлөрү (13):

Аш (1) - Карышкырдын көзү койдо, молдонун көзү аш менен тойдо.

Чай (1) - Чай болуп төргө өткөн суу бир кезде арыкта акканын унутпаса.

Жарма (1) - Жаман ит жайлоодогу жармадан үмүт кылат.

Куйрук-боор (2) – 1. Сагызгандын санаасы – жоордо, соргоктун санаасы – куйрук-боордо. 2. Кул жеймин дейт куйрукту, Кудай билет буйрукту.

Кара суу (1) Кайгысыз кара сууга семирет, курсагы тойсо элирет.

Уу (3):

1. Убайым уудан жаман, уудан ушакчы жаман.
2. Уяты катуу уу ичет.
3. Уяты чыккан уугат.

Таруу (1) - Тооктун түшүнө тару кириптир.

Жоор (1) - Сагызгандын санаасы – жоордо, соргоктун санаасы – куйрук боордо.

8. “Ой” концептиндеги мейкиндик белгилери

Адамдын ички органдары, дүйнөсү (20):

Жүрөк (4):

1. Жүрөгүндө кири жок киши бактылуу (198-б. К.К.).
2. Аштыгы бардын күчү бар билегинде, кайгысы жок жүрөгүндө.
3. Жүрөк сыры тилден чыгат. 207. Жүрөк сырын көз билдирет.

Ички дүйнө (6):

1. Арам ойдун сөзүнө азгырылсаң азаарсың.
2. Арам ойдон алыс жүр, алып келбейт жакшылык.
3. Ар кимдин арманы бар терендерде.
4. Кимдин оюн ким билет.
5. Киши аласы ичинде, аны сыртынан билиш кыйын.
6. Ый көздү алат, күйүт көкүрөктү алат.

Көңүл (10):

1. Көздөн уйку качса, көңүлгө ой үйүр.
2. Бөрү - койго тойбойт, көңүл – ойго тойбойт, жер – жутканга тойбойт, көз – көргөнгө тойбойт, куш – учканга тойбойт.
3. Досундун көзүндө болгончо, көңүлүндө бол.
4. Жакшы кишиден бак калат, жамандан ойдо так калат (351-б. Э.А.).
5. Көңүл тилмечи – көз, ой тилмечи – сөз (242-б. К.К.).

6. Көңүлдөгү сырды көз билдирет (241-б. К.К.).
7. Көңүлдүн черинен сөз чыгат.
8. Курсак ток болсо, көңүл шок болот.
9. Накыл сөз уксаң көңүлүң тоер, орой сөз уксаң онтоптой соер.
10. Ушак-айың кеп уксаң, көңүлүңдү аздырба.

Ой орун (10):

1. Акын – ой көлү.
2. Алдыга карап пикир айт, артка карап шүкүр айт (278-б. К.К.).
3. Алысты ойлогон намысты ойлойт.
4. Асанкайгы ойлонуп отурганча, тобокелчи барып келиптир (маарага жетиптир) (207-б.).
5. Ар кимдин арманы бар тереңдерде.
6. Макал кайдан чыкмак ой болбосо? (53-б.)
7. Макал кайдан чыкмак ой болбосо, кийиз кайдан чыкмак кой болбосо (267-б. К.К.).
8. Ой – сөздүн сандыгы (булагы), тил – ойдун сандыгы.
9. Ой – кептин булагы (230-б. К.К.).
10. Макал ыр эмес жаттап алгандай, керегинде өзү келет күтүп тургандай.

Соматикалык (67):

Баш (23):

1. Ар кимдин убайымы өз башында.
2. Бала ойнобой койбойт, баш ойлобой койбойт (236-б. К.К.).
3. Бар балааны баш ойлойт (236-б. К.К.).
4. Баш – акыл-эс, баш – ой, баш – өмүр (238-б. К.К.).
5. Баш – ойлоого, бала – ойноого (237-б. К.К.).
6. Башта үмүт да бар, күйүт да бар.
7. Башы башканын – ою башка.
8. Башы ооруп, балтыры сыздабагандын, эчтеме менен иши жок.
9. Башына балээ тилеген адам хандын сөзүн кайырап.
10. Башыңа тилегенди башкага да тиле.
11. Башыңды балаадан сактасаң – санаадан сактайсың (237-б. К.К.).
12. Жез маңдайдан алтын ой чыкпайт, акмак баштан акылдуу ой чыкпайт (243-б. К.К.).
13. Ойдо калган баш жаман, оюндан калган жаш жаман (368-б. К.К.).
14. Ойлонбогон баш оңбойт, ойгонбогон жаш оңбойт (238-б. К.К.).
15. Ойсуз баш – баш эмес, отсуз жаш – жаш эмес.
16. Ойсуз баш - талаада жаткан таш (238-б. К.К.).
17. Ойсуз башты ороо де (238-б. К.К.).
18. Ойсуз башты дат алат (238-б. К.К.).
19. Ойсуз жашаган баш – ойрон баш (238-б. К.К.).
20. Сабыры сузда санаа бар, башы катканда балаа бар (238-б. К.К.).
21. Сергиген баштан сезимдүү ой чыгат (238-б. К.К.).
22. Тоголок башта – толгон сыр.
23. Төбөңдү ойлоп төрөгө тийиш (187-б. К.К.).

Бет (3):

1. Бетим жаман болсо да, ниетим ак (жакшы).
2. Карап койсо «сүйдү» дебе, күлүп койсо «өптү» дебе.
3. Уяты жоктун бети калың.

Ооз (11):

1. Ой жеткис сөзгө ооз ачпа.
2. Ойдогуну ооз айтат.
3. Ооз бир болсо – ой кир болбойт (250-б. К.К.).
4. Ооз деген – дарбаза, чыга берет андаза (ой, пикир).
5. Оозду ойлонуп ач.
6. Оозу урушуп турат, ою курушуп турат (250-б. К.К.).
7. Оозум айткысы келет, оюм кайткысы келет.
8. Оозунда – баар, оюнда – заар (250-б. К.К.).
9. Ою кир, ээн ооздук чыныгы адамды кордойт.
10. Оюна алы жетпеген оозунан чыгарат (251-б. К.К.).

11. Оюна алы жетпеген оозунан чыгарат (251-б. К.К.).

Көз (6):

1. Карышкырдын көзү койдо, молдонун көзү аш менен тойдо.
2. Көңүл тилмечи – көз, ой тилмечи – сөз (242-б. К.К.).
3. Көңүлдөгү сырды көз билдирет (241-б. К.К.).
4. Кыздын сырын көзүнөн оку.
5. Сокурдун тилегени (же сураганы) эки көз.
6. Текенин өзү ойдо болсо да, көзү зоодо.

Кол (6):

1. Билек бир болсо да, манжалар башка (392-б. К.К.) (ар кимдин ою ар башка, жада калса, бир туугандардын дагы ар биринин өзүнүн ою бар деген түшүнүк имплициттик түрдө белгиленет.).
2. Колундан келбес жумушту оюң менен бүтүрбө.
3. Миңдеген тилек бир болсо, билеги бир болот.
4. Ой жеткен менен кол жетпейт.
5. Оюна арамдык келгендин колунан жамандык келет.
6. Тилеги бирдин – билеги бир.

Кулак (1) - Кулактан кирип ойду алган, андан кийин бойду алган.

Бой (17):

1. Бой жетпеген жерге ой жетет, кыраан жетпеген жерге кыял жетет.
2. Бой жолдош күтпө, ой жолдош күт.
3. Бой көтөргөнгө ой көтөр.
4. Бойго чак кийим табуу оңой, ойго чак киши табуу кыйын.
5. Бою кыска – ою нуска (230-б. К.К.).
6. Бою пакененин ою бийик.
7. Боюна карабасаң да, оюна кара.
8. Боюндай бой табылса да, оюндай ой табылбайт.
9. Кеп бойдо эмес, ойдо (252-б. К.К.).
10. Кулактан кирип ойду алган, андан кийин бойду алган.
11. Кыздын бой салганына караба, ой салганына кара.
12. Кыялы бузулгандын сыягы бузулат.
13. Ойдун да, бойдун да ортосу жакшы.
14. Оюнду сыйлаган боюнду сыйлайт.
15. Эки ача ой бир көөдөнгө сыйбайт.
16. Эки ой бир көөдөнгө сыйбайт.
17. Бой картаяр, ой картайбас.

Топурактуу мейкиндик (34)

Жер (7):

1. Бой жетпеген жерге ой жетет, кыраан жетпеген жерге кыял жетет.
2. Жаман ою менен жердин танабын башкарат.
3. Көктө баратсаң жерди ойло.
4. Акмак өзүн эр ойлойт, аңгек өзүн жер ойлойт.
5. Аңгек өзүн жер ойлойт, ар ким өзүн эр ойлойт.
6. Ой таппаган, жай таппайт.
7. Ойлобогон жерден түлкү чыгар, оюлбаган жерден коен чыгар (426-б. К.К.).

Дүйнө (2) - 1. Ой күлүк, дүйнөнү айланат. 2. Ойлоп-ойлоп отурсаң, түбү чексиз дүйнө.

Терендик, түп (10):

1. Ой түбүндө алтын бар, ойлой билсең табасың.
2. Ой түбүндө алтын бар - ойлой берсең табарсың, канча узак болсо да – жүрө берсең барарсың (236-б. К.К.).
3. Ойдун түбү - терең, акылдын түбү - берен (279-б. К.К.).
4. Оюндун түбү - от, ойдун түбү - алтын.
5. Тил муунсуз, ой түпсүз (257-б. К.К.).
6. Убайым түбү - туңгуюк, батасың да кетесиң, тобокел түбү - желкайык, өтөсүң да кетесиң.
7. Үмүттүн түпкү чеги – жакшылык.
8. Чексиз аалам – түпсүз ой.
9. Жакшы уктагың келсе, жатаарда тое ичпе, болбосту ойлонуп капага чөкпө (359-б.).
10. Ойдун түбү - терең, акылдын түбү - берен (279-б. К.К.).

Чеп (1) - Чебиң бек болсо, көңүлүң ток болот.

Жайлоо (1) - Жаман ит жайлоодогу жармадан үмүт кылат.

Талаа (3):

1. Ойсуз баш - талаада жаткан таш (238-б. К.К.).

2. Талаадагыны үйдө болжобо (169-б. Э.А.).

3. Тарп – талаада, дарт – санаада.

Чөл (1) - Төө чөлдү ойлосо, бака көлдү ойлойт.

Кемер (1) - Кемер өзүн жар ойлойт, акмак өзүн эр ойлойт.

Кыр (2) - 1. Кыял менен кыр ашпа, кыярга сыр ачпа. 2. Кыял кырга чыгарат.

Жол (1) - Ойдогуну жолдогу бузат.

Ороо (1) - Ойсуз башты ороо де (238-б. К.К.).

Тоо (1) - Эки тоонун чөбүн эңсеген кийик ачтан өлөт (681-б.).

Базар (1) - Үйдөгү ойду базардагы нарк бузат.

Айыл (1) - Айыл конбой сырдаш болбойт, коно жатпай кепке тойбойт.

Суу (1) - Ойчул ойлоп отургуча, тобокелчи кечип өтүптүр.

Орун (1) - Ойдун да орду бар, оюндун да оруну бар (230-б. К.К.).

Алды жак (1) - Жакшы ой алдыга жетелейт.

Арт жак (4):

1. Иш кылсаң артын ойло.

2. Кирбей туруп, чыгарынды ойло, иштебей туруп, тиштеринди ойло.

3. Оозум айткысы келет, оюм кайткысы келет.

4. Өз ишинин акырын ойлобогон хан – элине шор (194-б. К.К.).

Ортолук (1) - Ойдун да, бойдун да ортосу жакшы.

Алыс (2) - 1. Ой күлүк алыска кетет (267-б. К.К.). 2. Акылдуу алыс ойлойт.

Жакын (1) - Ээк астында элди ойло.

Чексиздик (2) - 1. Ойдо жээк жок, тилде сөөк жок (256-б. К.К.). 2. Тозор элдин жаңжалы бүтпөс, озор элдин максаты бүтпөс.

Белгисиз мейкиндик (1) - Ойчул оюна жеткенче (ойлогуча), тобокелчил барып келиптир (үйүнө барат).

Боштук (2) - 1. Санаанын изи жок, санаасыз киши жок. 2. Отура билген ойчул болот.

9. “Ой” концептиндеги убакыттык белгилер

Өтүмүш (3):

1. Өткөн иш үчүн кайгы чегүү - акылдуу адамдардын иши эмес.

2. Өткөн ишке айла жок, өкүнгөн менен пайда жок.

3. Өткөн ишке өкүнбө, кеткен ишке кейибе.

Келечек (4):

1. Келечекти ойлосоң, өткөндү эске сал.

2. Кыялың өсүп жетилет, кырсыктын баары кесилет.

3. Түбөлүктү ойлогон киши сонун, калкы үчүн иштеген иши сонун.

4. Эртеңин ойлогон бала эрте эсейт.

Учур (1) - Күнүмдүктү ойлобой, кулак байлап, жер жибит.

Убакыт бирдиктери (4):

Күндө/ар күнү (2): 1. Байга күндө майрам, күндө той, кедейге күндө кайгы, күндө ой. 2. Киши күндө жаңы тилек тилейт, жаман күндө ар кимди каргап-шилейт.

Кээде (1) - Бирде манап, бирде кул, пикири жок бир эргул.

Жыл (1) - Өмүрдү сүрүп адамзат жүз жылга жетип толбогон, түйшүктө келет түбөлүк миң жылдар камын ойлогон.

Сутка мезгилдери (7):

Кечинде (2) - 1. Кечинде жатып ойлон, эртең менен туруп сүйлө (122-б. Э.А.). 2. Кечинде ойлон, таң менен ишке кир (394-б. К.К.).

Эрте менен (2) - 1. Кечинде жатып ойлон, эртең менен туруп сүйлө (122-б. Э.А.). 2. Кечинде ойлон, таң менен ишке кир (394-б. К.К.).

Күндүз (1) - Күн эмгекти жетелейт, түн үмүттү бөпөлөйт.

Түнкүсү (2) - 1. Жакшы уктагын келсе, жатаарда тое ичпе, болбосту ойлонуп капага чөкпө (359-б.). 2. Күн эмгекти жетелейт, түн үмүттү бөпөлөйт.

Жыл мезгилдери (6):

Жаз (3):

1. Жаздын камын кыш ойло, бир ойлобо үч ойло.
2. Жаман ит жазгы тамактан дама кылат.
3. Кыштын камын жазда ойло.

Кыш (2) - 1. Жаздын камын кыш ойло, бир ойлобо үч ойло. 2. Кыштын камын жазда ойло.

Жай (1) - Жайдын узагын тилебей, жылуусун тиле.

3.2.1. Фразеологиялык бирдиктердеги «Ой» концептинин лингвوماданият таануучулук көз карашта каралышы

I. Башкаларга жамандык ойлоо, кара саноо, бузук ниетте болуу, ичи таруу (30):

1. *Айдарын тигүү* – жамандык ойлоо, абдан каршыгуу, кекенүү, жамандык ойлоп артынан түшүү. *Кастарын тигүү*.

2. *Арам саноо* – жаман ойдо болуу, шектенүү, башы каңгы болуу.

3. *Баши териси бузук* – көңүлү түз эмес, жаман ойлуу, жакшы эмес, начар.

4. *Дини кара* – ниети бузук, арам ойлуу, кара ниет.

5. *Дини караруу* – ниети бузулуу, кара ниеттик кылуу, мүнөзү жаман жагына айлануу. Дини караюу.

6. *Ичи бузук* – сыртынан билдирбеген, бирок бирөөгө карата пикири жаман, арамдыгы бар, кара ниет. *Ичи бузук жигиттин, Асты иши оң болбос* (Токтогул).

7. *Ичи бузулуу* – кандайдыр бир нерсеге же бирөөгө карата арам ойдо, арам пейилде болуу, жамандык ойлой баштоо. *Мен Базарбектин ичи бузулуп жүргөнүн мурун эле байкап жүргөм* (Каимов).

8. *Ичине ит өлүү* – бирөөгө астыртан, тымызын кастык кылуу, бирөө жөнүндө арам ою болуу.

9. *Ичине кара таруу айланбоо* – өзүнөн башка эч кимге жакшылык каалабоо, ичи тардык кылуу.

10. *Ичи тар* – 1. Башкалардын ийгилигин көрө албаган, башкаларга жакшылык каалабаган, ийгилик, жакшылык өзүмдө гана болуп турса экен деп, башкаларга ыраа көрбөгөн пейли тар. *Ичи тарга кара жер да тар* (Шүкүрбеков). 2. Кызганчаак, абдан кароо, териси тар.

11. *Ичи таруу* – башкалардын ийгилигин көрө албоо, башкаларга жакшылык каалабоо, ийгилик, жакшылык өзүмдө гана болсо экен деп туруу, пейли таруу.

12. *Ич күүдүлүк* – көрө албастыктан, ыза болгондуктан, ардангандыктан келип чыккан ич тардык сезими. *Бизге жете албай өтө ызаланып, ич күүдүлүгү уламдан улам күчөп жатат го* (Абдукаримов). *Ич күүдү*.

13. *Ичмекейи ичинде* – кылган иштери, ой пикири ичинде, жаман кылык-жоруктары катылуу. *Күйүнүп да койбойт, сумсайып ичмекейи ичинде* (Осмоналиев).

14. *Кара жүрөк* – ниети бузук, кара санатай, оң санабаган, кара ниет. *Кара жүрөк Канчоро Кан болуп бийлик жүргүздү* (“Семетей”). **Кара көңүл.**

15. *Кара саат* – 1. Ак санабаган, кара санатай, кара ниет, шум. 2. Абдан кыйын, азаптуу, кырсыктуу деген мааниде.

16. *Кара саноо* – бирөө жөнүндө арамдык ойлоо, бирөөгө жамандык издөө, кара ниеттик, кыянаттык кылуу. *Бизге кара санап көпүрөнү бузган ким?* (Жантөшев).

17. *Кастарын тигүү* – жамандык ойлоо, душмандык кылуу, жамандык ойлоп, кекенип артынан түшүү.

18. *Котур ташы койнунда* – ичи арам, жаман ойлуу, бирөөгө жамандык кылайын деген ниети, бузукулук ою бар. **Койнуна котур таш катуу.**

19. *Көр казуу* – бирөөгө жамандык кылуу, жамандык издөө.

20. *Көрө албоо* – ичи тарлык кылуу, ичи күйүү.

21. *Ор казуу* – бирөөгө жамандык кылуу, издөө, кара санатайлык кылуу.

22. *Өлөрүнө көрүнүү* – кыянатчылык, кара ниеттик жагына ооп, түз жүрбөгөн кары адамдарга карата айтылат. *Өлөрүнө көрүнсө керек, кемпирин кууп салыптыр*.

23. *Пейли агарбоо* – ичине кир сактоо, арам ойдо болуу.

24. *Пейли бузук* – бирөөгө жакшылык кылбаган, жакшылык ойлобогон, арам ою бар.

25. *Сугу түшүү* – көз артуу, кандайдыр жаман ниети таасир этүү.

26. *Суук көз* – жаман ниеттеги, жаман пикирдеги жат киши, душман. *Суук көздөн качып, байкалбас эл четин чалды* (Осмоналиев).

27. *Тузу арам* – бузук, кара ниет, арамза. *Ушу тузу арам итти колуңуздан келсе каматып да коюңуз* (Сыдыкбеков).

28. *Тузуна кара саноо* – жакшылык кылган адамга жамандык жасоо, арамдык ойлоо, кара ниеттик кылуу.

29. **Чылбыр таштоо** – жолтоо болуу, кара санатайлык кылуу.

30. **Кайырмак салуу** – бирөөнү колго түшүрүү, чалынтуу же кандайдыр өз максатын ишке ашыруу амалын издөө, аракет жасоо.

II. Кайгыруу, капалануу сезими, жан дүйнөнү кыйноочу ой (26):

1. **Жүрөгү ачышуу** – бир нерсеге аябай кайгыруу, туталануу, ичи күйүү.

2. **Жүрөгү жаралуу** – кайгылуу, капалуу, санаалуу, абдан оор кайгысы бар.

3. **Жүрөгү күйүү** – 1. Катуу кайгыруу, капалануу, ичи уйгу-туйгу болуу. 2. Ичи ысуу, ичи каарылып, бир нерсе ичкиси келүү.

4. **Жүрөгү сыздоо** – абдан катуу кайгыруу, жүрөк зыркыраган катуу кайгыга батуу.

5. **Жүрөгү туз куйгандай ачышуу** – катуу кайгыруу, ичи күйүү, аябай туталануу.

6. **Жылдызы жерге түшүү** – көңүлү чөгүү, капа болуу, кабагы ачылбоо. *Энесинин ал жерде жогун уккандан бери, Каныбектин жылдызы жерге түшкөн* (Жантөшев). **Жылдызы урап түшүү, жылдызы түшүү, жылдызы өчүү.**

7. **Ичи бышуу** – бир нерсени толук түшүнүп, ачык сезип турса да, аны ачык айта албай бушайман болуу, капалануу, бук болуу, ичи күйүү.

8. **Ичи күйүү** – 1. Өкүнүү, кайгыруу, капалануу. 2. Ардануу, ызалануу. 3. Көрө албастык, ичи тардык сезимде болуу, кызгануу. *Кээ бир кара ниеттер адамдын оңолуп бара жатканына да ичи күйөт* (“Чалкан”).

9. **Ичинен кан өтүү** – аябай кейүү, өкүнүү, катуу кайгыга, оор күйүткө батуу, катуу кейиште болуп, кайгыруу. *Биз деле ичибизден кан өтүп, каран түн түшүп олтурбайбызбы* (Убукеев). **Ичтен кан жүрүү.**

10. **Ичинен сызуу** – билгизбей өзүнчө капалануу, кайгы-капасын сыртына чыгарбай, өз ичинен убайым тартуу, ичинен кейүү. Турсун ичинен сызып, ого бетер ойлонду (Сасыкбаев). **Ичтен сыздоо, ичинен кейүү, ичинен түтөө.**

11. **Ичи өрт менен жалын болуу** – абдан катуу кайгыруу, күйүт тартуу, күйгүлтүккө түшүү. **Ичи чок болуу** – *Ойлосом ичим чок болот, Айтпасам көңүл бук болот* (“Манас”).

12. **Кабагы бүркөлүү** – кандайдыр бир нерсеге капа болуу, көңүлү чөгүү, сабыры суз абалда болуу.

13. **Кабагы бүркөө** – капалуу, кайгылуу, көңүлү ачык эмес, кейиштүү. *Жылдызкандын кабагы бүркөө, акырын жер карады* (Байтемиров).

14. **Кабагын карыш салуу** – 1. Капалануу, кайгыруу, убайым тартуу. 2. Кандайдыр бир нерсеге ачуулануу, түнөргөн абалда болуу. **Кабагын салуу, кабагы карыш сандоо, кабагы карыш түшүү, кабагы түшүү.**

15. **Кабыргасы сөгүлүү** – аябай жаны ачуу, зээни кейүү, катуу капалануу. **Кабырга сөөгү сөгүлүү.**

16. **Кан жутуу** – жакын тууган-туушканы же өтө жакын күйөр адамы өлүп абдан оор кайгы тартуу, катуу күйүт тартуу. *Кантээр айла табалбай Кан жуткансың ичиңде* (Токтогул).

17. **Каңырыгы түтөө** – өтө кейүү, абдан кайгыруу, капалануу. *Эрке кыз ар кыл сөздөр угуп каңырыгы түтөп кетти* (Байтемиров). **Каңырыгы таш жаруу.**

18. **Көзүнөн чаар чымыны учуу** – 1. Өтө жаны кейүү, абдан кыйналуу. *Көзүнөн чаар чымын учуп, таң аткыча кирпик какпай чыкты* (Баялинов). 2. Өтө оор абалда калып, айласы кетүү, эмне кыларын билбөө.

19. **Көңүлү бузулуу** – 1. Капа болуу, кайгыруу. *Өткөн-кеткенди эстеп, көңүлүм бузулду* (“Кыргызстан маданияты”). 2. Айнуу, азгырылуу. **Көөнү бузулуу.**

20. **Оозун кармануу** – кандайдыр бир иштин болуп кетишине же айтылып калышына байланыштуу катуу өкүнүү, өкүткө, арманда калуу. *Бактысы баштан тайганда, “аттиң” деп оозун карманат* (Осмонкул).

21. **Өңү бузулуу** – бир нерсеге катуу капа болгон, ачууланган же кыйналган кебетеде өзгөрүлө түшүү. *Суу болуп жаткан, куур тонду көрүп, өңү бузулду* (Жантөшев).

22. **Сабыры суз** – көңүлсүз, капалуу, маанайы пас. *Атамдын артынан тез эле кетчүдөй сабырым суз болуп, мүңкүрөй баштадым* (Байтемиров).

23. **Сары оору** – оор кайгы, терең кайгы.

24. **Уу жутуу** – өтө кайгылуу, кырсыктуу мүшкүл ишке дуушар болуу.

25. **Чокко салуу** – катуу кайгыга, азапка калтыруу, убайым тарттыруу. *Баласынын эси жогураак чыгып, карыган ата-энесин чокко салып кетти* (“Чалкан”).

26. Жүрөгүнө так салуу – көңүлүн калтыруу, запкы көрсөтүү, унутулгус, ойдон кеткис ызага, капага дуушар кылуу. **Жүрөгүнө тамга салуу, көңүлүнө так салуу.**

III. Ой-тилек орундалуу, иш, бардык нерсе ойдогудай, ойлогондой болуу (29):

1. Ак жолтой – жолдуу, кандайдыр бир кубаныч алып келген, ойлогону орундалып турган.
2. Айы оңунан туу – иши оңолуу, ойлогон ою оңунан чыгуу, жолу болуу.
3. Ак жолу ачылуу – 1. Сапары ийгиликтүү болуу. 2. Көздөгөн максатына жетүү, иши оңолуу, жакшылыкка жетишүү. *Ак жолум ачылса чоң шаарда окуп калам* (Сыдыкбеков).

4. Арааны жүрүү – иши оңолуу, иши көңүлдөгүдөй, ойдогудай болуу, бийлиги жүрүп, талабы орундалып туруу.

5. Ашыгы алчы туруу – иши оңолуу, тилеги орундалуу.

6. Жага бербей калуу – ойдогудай, каалагандай боло калуу, дегениндей, самаганындай болуп табасы кануу.

7. Жүнү жата калуу – жага бербей калуу, кым дей түшүү, оюндагыдай, ойлогонундай болуу, көңүлүнө жага түшүү. *Оңой жерден табылган олжого анын жүнүн жата калды* (Жантөшев).

8. Жым дей түшүү – иштин оңтою келгенине, ойлогонундай боло калганына астырттан кымылдап сүйүнүү. **Кым дей түшүү.**

9. Илебине дан бышуу – болуп-толуп туруу, бардыгы шайма-шай, оюндагыдай болуп туруу, менменсинген абалда болуу, арааны жүрүп туруу. **Илебине нан бышуу, илебине дан бышпоо.**

10. Ишке ашуу – кандайдыр бир иш, ой-тилек орундалуу. *Асандын айтканы келди, ою ишке ашты.* **Иш жүзүнө ашуу.**

11. Кабагы ачык – 1. Көңүлдүү, шаттуу, кайгы капасы жок. 2. Кабагым-кашым дебеген, жайдары, ачык-айрым, пешенелүү. **Кабагы жарык, маңдайы жарык, маңдайы ачык.**

12. Кабагы ачылуу – жаркылдаган жайдары мүнөздө болуу, кубануу, көңүлү көтөрүлүү. *Кабагы ачылып, ата бүгүн көргөн-билгендерин сүйлөй баштады* (Убукеев).

13. Кабагым-кашым дебөө – кейибөө, эч нерсеге кайгырбоо, кенебөө, эч убайым тартпай жаркылдап жүрө берүү. *Даша оор жумушту кабагым-кашым дебей аткарат* (Сасыкбаев). **Кирпигим-кашым дебөө.**

14. Камыр-жумур болуу – 1. Бири-бири менен эң эле жакын, ынак болуп аралашып кетүү. 2. Өз жайында болуу, ойлогондой, самагандай болуу. *Бардык иш камыр-жумур болду.*

15. Көксөсү суу – 1. Бирөөдөн өч алуу, кегин алуу максатында тилеги орундалгандан кийин жаны жай алуу, санаасы тынуу, көңүлү жайлануу. *Көксөм суубайт ичпесем, Экөөңдүн тең каныңды* (“Мендирман”). 2. Болгондугуна чын экендигине ишенип түңүлүү, күдөрүн үзүү.

16. Көктөн тилегени жерден табылуу – көптөн бери самаган иши, ойлогон ою, күткөн нерсеси орундалууга, ишке ашууга ыңтайы келе калуу. *Мураттын көктөн тилегени жерден табылып, ичинен кубанды* (Байтемиров). **Көктөн издегени жерден табылуу, асмандан издегени жерден табылуу.**

17. Көңүлү ток – эч нерседен капарсыз, эч муктаждыгы жок, бардыгы ойлогонундай, жетиштүү.

18. Күнү туу – бардыгы оюндагысындай, дегениндей, өзү каалагандай болуу. *Ал убакта күчтүүнүн күнү тууп, карылуунун карды тоюучу* (Сыдыкбеков).

19. Кыбасы кануу – кандайдыр бир ишке, окуяга байланыштуу самаганы, тилегени ордунан чыгып, абдан ыраазы болгон, алымсынган сезимде болуу.

20. Майдай жагуу – купулуна туура келүү, ойлогонундай болуу.

21. Оңдой берди болуу – кандайдыр бир иштин бүтүшүнө, аткарылышына мүмкүнчүлүк боло калуу, андан жолу болуп, ойлогонундай чыгуу.

22. Табасы кануу – өч алуу максатында бирөөнүн кырсыкка учурашына, оор ишке дуушар болушуна ичинен сүйүнүү, ырас болду деп ойлоо.

23. Таши тегеренүү – иши оңунан чыгуу, оюндагысындай болуу.

24. Төбөсү көккө жетүү – көңүлү абдан көтөрүлүү, аябай сүйүнүү, өтө ыраазы болуу. **Төбөсү көккө тийүү, төбөсү айга жетүү.**

25. Төөсү ак тууду – иши оңолду, ойлогону ордунан чыкты.

26. Төрт тарабы кыбыла – 1. Телегейи тегиз, иши оңунда, бардыгы ойдогудай, каалаганындай. 2. Кайда барса өз эрки, жолу бош деген мааниде. **Туш тарабы кыбыла, төрт жагы кыбыла.**

27. *Төрт түлүгү шай* – телегейи тегиз, бардыгы бар, шайма-шай, толук, жетиштүү. *Айрыкча атам дүйнөсү түгөл, төрт түлүгү шай болгондой, кубанганынан чекеси да тердеп кетти* (Жантөшев).

28. *Телегейи тегиз* – бардык жагы ойдогудай келишкен, шаймашай, жетиштүү. *Укканым жок кыз бийке, Телегейи тегизди* (“Курманбек”).

29. *Чечекейи чеч* – көңүлү куунак, өтө жайдары, жарпы жазылган.

IV. Кенебөөчүлүк, камырабоочулук, жеңил ойлуулук (20):

1. *Алды-артын карабай* – түпкүлүгүн ойлобой, эч нерсени байкабай, абайлабай. *Анын ошондой алды-артын карабай айта бермейи бар.*

2. *Аңды-дөңдү карабоо* – эч нерсени байкабоо, сактануу, чебердөө дегенди билбөө, ойлонбой иш кылуу.

3. *Башы ооган жакка кетүү* – бет алды кете берүү, максатсыз эле туш келди баса берүү.

4. *Быш этпөө* – тоготпоо, сезип да койбоо, көңүл бурбоо.

5. *Дүнүйө капар* – эчтеме менен иши жок, кабагым-кашым дебестен жүрө берме. *Сен да бир дүнүйө капар адам экенсиң* (“Ала-Тоо”).

6. *Дүнүйө өрттөнүп баратса да* – кандай кыйынчылык болсо да, өтө оор иштин үстүндө турса да.

7. *Дүнүйө түшүндө жок* – эч капарсыз, эч нерсе оюнда жок. *Анда дүнүйө түшүндө жок, көпөлөк кууп ойноп жүргөн кези эле* (“Кыргызстан маданияты”).

8. *Жумган көзүн ачпады, сунган бутун тартпады* – эч капарсыз, жыргап жатып калды, жыргалдын үстүндө болду деген мааниде. *Азыр да жумган көзүн ачпай, сунган бутун тартпай жай жатычу кез эмес* (Сыдыкбеков).

9. *Каакы ордуна көрбөө* – 1. Кенебөө, тоготпоо, эч сезбөө. 2. Теңсинбөө, теңине албоо, киши ордуна санабоо.

10. *Кабыргасын бит жегенче көрбөө* – кенебөө, тоготпоо, камаарап да койбоо. **Кабыргасын бит чакканча болбоо.**

11. *Капарына албоо* – тоготпоо, кабагым-кашым дебөө.

12. *Камырап койбоо* – кенебөө, оюна, капарына албоо, кам санабоо. *Азырынча камырабай жата бер* (Каймов).

13. *Мурдун балта кеспөө* – кенебөө, тоготпоо, камаарап да койбоо, капарына албоо. *Мурдубузду балта кеспейт, кайгы-капа менен жумушубуз жок* (Убукеев).

14. *Оор басырык* – токтоо, көтөрүмдүү, эч кебелбеген, салмактуу. *Тойчубек ойчул, оор басырык киши эмеспи* (Баялинов).

15. *Өзү бүтөттүк* – иштин жүрүшүнө көңүл бурбай, таштап коюучулук, кенебестик.

16. *Тил учунан* – ойлонбой, алды-артын байкабай, терең ой жүгүртпөй. *Тил учунан айта салуудан оңой не бар* (“Ала-Тоо”).

17. *Этибарга албоо* – назар салбоо, көңүл бөлбөө.

18. *Изин суутуу* – көп убакыт өткөрүү, унуткаруу, эскиртип жиберүү, болгондугу ойдон чыгып кетишине шарт түзүү.

19. *Жандан түңүлүү* – өлдүм, өлгөн экенмин деп ойлоо, жашоодон үмүтүн үзүү, абдан коркуу. *Аны көргөн кырк бала, Өлдүк деп жандан түңүлүп* (“Сейтек”).

20. *Элес кылбоо* – байкас кылбоо; оюна албоо, көңүлгө албоо. *Эне сөзүн Үмөтбек, Элес кылып койгон жок* («Семетей») ...

V. Татаал нерселердин үстүнөн катуу ойлоону, оор маселени чечүү үчүн көпкө ойлоону, бир чечимге, тыянакка келе албай ой басуу (21):

1. *Акылга салуу* – ойлонуп көрүү, аркы-берки жактарын байкаштыруу. *Сабырлык менен акылга салып иш кылуу керек* (Жантөшев).

2. *Акыл токтотуу* – ойлоону, сабырдуулук менен ойлонуп иш кылуу. – *Акылыңды токтотуп, мага түшүндүрүп айтчы* (Жантөшев).

3. *Баш катырма* – оңой менен жөнү табыла койбогон, өтө татаал, абдан ойлоно турган нерсеге карата айтылат. *Жаңыдан гана кадам шилтеген өмүрүмдө ушунчалык баш катырмаларга кездешүүдөмүн* (Бейшеналиев).

баш катуу, баш катыруу, башы ман болуу.

- 4. Башы айлануу – 1.** Көңүлү караңгылоо, алсырап кетүү, өзүн начар сезүү.
- 5. Кандайдыр бир ишти аткарууда,** маселени чечүүдө ж.б. учурда көпкө чейин ойлонуп, эмне кылаарын билбей ыргылжың болуу, өзүнчө бир чечимге келе албоо. *Мындай кабарды уккандан бери Күмүштүн башы айланды* (“Ала-Тоо”)
- 6. Башы ишишүү – 1.** Бир нерсени көпкө ойлонуп абдан алек болуу, кыйналуу, аябай чаташуу, маң болуу. *Ойлой берип башым ишишиди, эч нерсе чыга турган эмес* (“Чалкан”). **2.** Акыл-эстен ажыроо, мээси иштебей калуу.
- 7. Ийри отуруп түз кеңешүү** – шашпай абдан ойлонуп иш кылуу, акылдашуу, бир пикирге, бир чечимге келишүү.
- 8. Кабыргага кеңешүү** – ары жак, бери жагын байкаштырып абдан ойлоноу, өзүнчө ойлонуп көрүү. *Ташполот мырза, мен бир-эки күнгө өз кабыргага кеңешейин* (Бектенов). *Кабыргага кеңешип туруп, жообунду берип кой, садага* (Сыдыкбеков),
- 9. Каңгы баш** – башы катып, эмне кыларын билбей калгандык, башын катырган абал. *Эки жол айры болсо, ит башы каңгы болот* (Макал).
- 10. Кирпик какпоо** – уктабай, уйку бетин көрбөө, уктабай чыгуу (көбүнчө бир нерсеге санааркап, катуу ойлонгондо). *Көзүмдөн чаар чымын учуп, таң атканча кирпик какпай чыктым* (Бейшеналиев).
- 11. Кош көңүл – 1.** Эки анжы, олку-солку, чечкиндүү эмес, көңүлсүз, кайдыгер гана. *Койчу кош көңүл болуп туруп жооп берди* (Сасыкбаев). **2.** Талгак.
- 12. Мээси айлануу – 1.** Акылынан айнып, келесоо болуп калуу, алжып калуу. **2.** Өзүнчө бир чечимге келе албай башы маң болуу, эмне кыларын билбей калуу. **Мээси айлануу, мээси катуу.**
- 13. Нес болуу** – дал болуу, жалдырап эстен танып эмне кыларын билбей калуу. *Къп ойлонуп нез болду* («Манас»).
- 14. Он толгонуу** – эмне кыларын билбей, бир чечимге келе албай, көпкө ойлонуп убаралануу, ыргылжың болуу. *Көзү так жетпеген Оросул он толгонуп ок чыгарбай токтоду* (Осмоналиев).
- 15. Тогуз толгонуу** – абдан катуу ойлоноу, тынчы кетүү, көңүлү бир жерде болбоо. *Оросул тогуз толгонуп ойго чөктү ... Карыяны аяды* (Осмоналиев).
- 16. Чачы агаруу** – катуу ойлоноу, азап чегүү, убара тартуу.
- 17. Эки анжы болуу** – олку-солку болуу, бир пикирге, бир чечимге келе албоо, чечкиндүү боло албоо. *Атабектин кымызы менен козусу Каныбекти сыйкырдап койгондой көңүлү эки анжы боло баштады* (Жантөшев).
- 18. Эки ойлуу болуу** – белгилүү бир пикирге, жыйынтыкка келе албоо.
- 19. Эси кетүү** – эмне кыларын билбей, дал болуу. *Эси кетип Чыйырды Жыгылып кетти сороюп* (“Манас”).
- 20. Эсине келүү** – акыл-эсине келүү, ойлонуп бир тыянак чыгаруу. *Ушунусунда эсине келсин, көзүн ачсын!* (Сыдыкбеков).
- 21. Теңирин таануу** – алды-артын байкоо, абайлоо, көзүн ачуу. – *Мындан кийин теңириңди таанып жүр, арам кул* (Сыдыкбеков).

VI. Башкаларга жамандык ойлобоо, кара санабоо, ак ниетте болуу (19):

- 1. Ак жүрөк** – чынчыл, өзүнүн көз карашы, сезими туруктуу, адилет, ак ниет. Ким жакшы, ким жаман, ким ак жүрөк, ким алдамчы экенин ал эми гана билди (Баялинов).
- 2. Ак көңүл** – көңүлүндө кири жок, арамдыгы жок, кишинин күңүлүн калтырбаган, оюна кек албаган, кекчил эмес. *Жүрүш-турушуна, кыял-жоругуна, сөзүнө караганда элпек, тил алгыч, ак көңүл адам көрүнөт* (Баялинов).
- 3. Ала көөдөн** – 1. Барбалактаган, ак көңүл, оюнда арамдыгы жок. *“Ала көөдөн эр Манас, Капканга кирсе өлөт” деп* (“Манас”). 2. Мактанчаак, менменсинип курулай күүлөнгөн, көкүрөгүн көтөргөн, жеңил мүнөз.
- 4. Ала-көөдөк, ала өпкө, оюнда кара жок** – бирүүгө кара санабаган, жамандык ойлобогон, ак пейил. *Оюнда кылдай кара жок Дүйшөнкулду кампачы кылып шайлашты* (Бөкөнбаев),
- 5. Жайдак тош** – 1. Ачык-айрым, даалдаган, көңүлүндө кири жок. **2.** Колунда эч нерсени жок, абдан жупуну, жарды, жайыз.
- 6. Жүрөгүндө кара жок** – 1. Тайманбас, баатыр, эр жүрөк. 2. Ак ниет, ичинде арамдыгы жок, ак пейил. **Жүрөгү майлуу, майлуу жүрөк.**
- 7. Жырык ийнесин албоо** – эч нерсесине тийбөө, бирөөгө кара санабоо. *Ал анын жырык ийнесин да албайт, даалдаган ак көңүл, ак ниет неме* (“Ала-Тоо”).

8. *Ичи кең* – пейли кенен, бир нерсеге ичи тардык кылбаган, ар нерсени терең ойлогон.

9. *Көзү түз* – мамилеси жакшы, ниети таза, арам ою жок.

10. *Көңүлүндө кири жок* – Ак көңүл, эч бир жаман ою жок. **Жүрөгүндө кири жок, көөнүндө кири жок.**

11. *Кылдай кара санабоо* – бирөөгө эч качан кенедей жамандык ойлобоо, жаманчылык кылбоо. *Ата-энемдин арбагын сыйлаган ак байбичеге кылдай кара санаба, - деди* (Сыдыкбеков).

12. *Саламы түз* – жаман мамиледе эмес, ниети түзүк.

13. *Сокур ийнесине кара санабоо* – эч жаманчылык кылбоо, зыян келтирбөө.

14. *Сүттөн ак* – таза, эч күнөөсүз. **Сүттөй ак.** *Мезгилсиз кеткен уулунун ниети сүттөй ак эле, сага жамандык ойлоочу эмес эле* (Абдукаримов).

15. *Ырыска шерик* – ак жолтой, кең пейил, асыл мүнөздүү.

16. *Көөнү агаруу* – бирөөгө болгон нааразылыгы, таарынычы тароо, жазылуу, ыраазы болуу. *Көөнүмдү агарттың деп көңүлү жайланды* (“Ала-Тоо”).

17. *Ак жолтой* – жолдуу, кандайдыр бир кубаныч алып келген, ойлогону орундалып турган.

18. *Ак саноо* – бирөөгө жакшылык ойлоо, жакшы ойдо, ак ниетте болуу.

19. *Ачык-айрым* – оюн ачык айткан, сыр сактабаган, жайдары.

VII. Сары санаа болуу, санааркоо, тынчсыздануу, жан дүйнөгө бүлүк салып, тынчтык бербеген ойдун басуусу (16):

1. *Жүрөгү зыр дей түшүү* – кандайдыр бир нерседен сестенгендей же бир нерсеге кайгыргандай абалда болуп, бүткөн бою дүр этүү, тынчсыздана түшүү.

2. *Жүрөгүн өйүү* – кандайдыр бир нерседен тынчсызданып сары санаа болуу, жүрөк заада болуу, санааркап ойлоно берүү. *Өзү менен бирге жүргөн адам жөнүндө анын санаасы тынса да, жүрөгүн өйүгөн дагы бир нерсе бар* (Баялинов). **Жүрөгүн өйкөө.**

3. *Жүрөгү опколжуу* – кандайдыр бир нерседен кооптонгондой, сестенгендей абалда болуп, тынчы кетүү, санааркоо. *Асылхандын көз карашынан улам бир шумдуктун белгисин сезгендей Анархандын жүрөгү опколжуй баштады* (Жантөшев).

4. *Жүрөгү титирөө* – кандайдыр бир кооптуу, айбаттуу нерсеге даай албай жүрөксүү, аябай коркуп, сары санаа болуу.

5. *Жегени желим, ичкени ирим болуу* – кандайдыр бир нерседен кооптонгондой тынчы кетүү, абдан санааркоо, сары санаа болуу, санаасы тынбай ойлой берүү. *Байкуш Сабира күнү бүгүнкүгө чейин жегени желим, ичкени ирим болуп, кан какшап жүрөт имиш* (Абдукаримов).

6. *Жүрөгү алып учуу* – кандайдыр бир кооптуу же кубанычтуу нерсени күткөндөй, анын эмне болуп бүтөрүн ачык билгиси келгендей тынчсыздана берүү, көңүлү эргип алеп-желеп болуу, чыдамсыздануу. *Жүрөгү алып учуп, көз алдында дагы эле уулу турду* (“Кыргызстан аялдары”).

7. *Жүрөгү түпөйлү болуу* – кандайдыр бир нерсеге сары санаа болуу, убайым жеп, жүрөк заада болуу. *Бүгүн да Жылдызкандын жүрөгү түпөйлү болду* (Байтемиров).

8. *Жүрөгү элп-желеп болуу* – токтоно албай тынчы кетүү.

9. *Жүрөк заада болуу* – санаасы тынбоо, сары санаа болуу, убайымдана берүү. *Өлөрүнө көзү жеткен Батийна жүрөк заада болуп, ичинен калтыраса да сыр алдырган жок* (Сыдыкбеков).

10. *Жүрөгү элп-желеп болуу* – токтоно албай тынчы кетүү.

11. *Жүрөк заада болуу* – санаасы тынбоо, сары санаа болуу, убайымдана берүү. *Өлөрүнө көзү жеткен Батийна жүрөк заада болуп, ичинен калтыраса да сыр алдырган жок* (Сыдыкбеков).

12. *Ичкени аш болбоо* – бир нерсеге санааркап тынчы кетүү, санаасы тынбоо, тамак ичмегинен артыгы чыгуу. *Колуктум ичкени аш болбой сары санаа болуп жүргөнүн кийин өзү айтып берди* (Абдукаримов).

13. *Көңүлү жарым* – санаасы бир жерде эмес, көңүлү тынч эмес. *Баласы Чагырды ойлоп санаага чөккөн апанын көңүлү жарым, сабыры суз* (Осмоналиев)

14. *Чийки (тоң) май жегендей* – кандайдыр бир нерседен кооптонгондой сары санаа болуу, бир нерсе жөнүндө ойлонуп тынчы кетүү.

15. *Кадырың жан болсун* – кам санабагын, убайым тартпагын, сөзсүз болууга тийиш деген мааниде колдонулат. *Сенин кадырың жан болсун, көп эле кабатыр боло бербе* (Абдукаримов).

16. *Камтама болуу* - санаасы сан болуу.

VIII. Ой-тилектин орундалбашы, максаттын ишке ашпоосу (16):

1. Ара жолдо калуу – болжолдуу жерге, максатына, мүдөөсүнө жетпей калуу.

2. Арам өлүү – 1. Ишеничи, үмүтү ордуан чыкпай, жаман абалда калуу. – *Сага ишенген киши арам өлөт тура, - деп Дөөттү кекете кобурады* (Осмоналиев). 3. Адамга карата киши көрбөй калып, бийманы айтылбай өлүү, малга карата мууздабай калуу.

3. Арманда калуу – тилеги орундалбай, мүдөөсүнө жетпей, өкүттө калуу. *Ага жетпей калып, арманда калды* (“Ала-Тоо”).

4. Бармагын тиштөө – өтүп кеткен ишке өкүнүү, арман кылуу, өкүттө калуу (көбүнчө ойлогон оюна жетпей, иши оңунан чыкпай калган учурда). *Барны жаштыгын, аял ала электигин эстеп бармагын тиштеди* (Байтемиров).

5. Дат деп отуруп калуу – тилеги, максаты ордуан чыкпай, ойлогонуна жете албай калуу, өкүнүчтө болуп оозун кармануу.

6. Колу жетпөө – жетишсиз, жоксуз абалда болуу, ойлогонуна, каалаганына жете албоо. *Үйдүн керегелерин камыш менен калкалап коюуга ойлору жеткен болсо да, колдору жеткен эмес* (Убукеев).

7. Көзү ачык өтүү – 1. Эч жакшылык же жыргалчылык көрбөй арманда кетүү, тилегине, максатына жетпей өлүү. 2. Жаштайында өлүү, өтө жаш өлүү. **Көзү ачык кетүү, көзү ачылбай кетүү.**

8. Сунсуну суу – тилеги, максаты ордуан чыкпай, ойлогонундай болбой, өкүнүчтө калуу, үмүтү үзүлүү. *Айдар аны чын көрүп сунсуну сууй түштү* (Сасыкбаев).

9. Талаада калуу – куру калуу, иши оңунан чыкпай максаты орундалбай калуу.

10. Таш кабуу – максатына, тилегине жетпей калуу, иши оңунан чыкпоо, ойлогон ою, үмүтү ойрон болуу. *Тилеги таш капканын туйду* (Каимов). *Таалайлуу элге катылган, Таш капсын анын тилеги* (Тоголок Молдо).

11. Таш тиштөө – тилеги ордуан чыкпай калуу, тилеги таш кабуу.

12. Тилеги катуу – иши оңунан чыкпоо, көздөгөн максатына жетпей калуу, каалаганы ишке ашпоо. **Тилеги таштай катуу.**

13. Тумшугу ташка тийүү – ойлогон ою, тилеги ишке ашпай калуу. **Тумшугу таштай катты, тумшугу катуу.**

14. Үмүтү таш кабуу – ойлогон ою, тилеги ордуан чыкпай калуу, максаты ишке ашпоо. *Үмүтүбүз таш каппай, ойлогонубуз ордуан чыкты* (Абдукаримов).

15. Ынданы өчүү – көңүлү чөгүү, көңүлсүз болуу, үмүтү үзүлүү. *Конторага кайта келгенден кийин эртеңкисин ойлоп, эски директордун ынданы өчө баштады* (Убукеев).

16. Арыз-арман, арыз-муң – кайгы-зар, орундалбай калган тилек.

IX. Ичтеги ой, самоо, көксөө, тилөө, көкүрөктөгү сагыныч (13):

1. Ичкен ашын жерге коюу – 1. Абдан кадырлоо, сыйлоо, жакшы көрүү. 2. Абдан самоо, эңсөө, берилүү, ак эткенден так этүү. **Ичкен аягын жерге коюу** – *Бекен болсо китеп дегенде ичкен ашын жерге кое койгон неме экен* (Каимов).

2. Кол сунуу – умтулуу, тилеген, көздөгөн максатын орундатуу, ойлогон оюна жетүү үчүн аракет кылуу. *Пайдаланып алтын жаштан, Кол сунгула жылдызга* (Аалы).

3. Көз артуу – бир нерсеге абдан кызыгуу, суктануу, жетсем деп эңсөө. *Кедейдин күлүк аты, жакшы жар болсо көз арткан бай-манаптын ит оорусу бар эле* (Баялинов).

4. Көздөн учуу – 1. Бир нерсеге абдан зарыл, муктаж болуу. 2. Бирөөнү көрүүнү абдан эңсеп, чыдамсыздык менен күтүү, сагынуу, көргүсү келүү. *О, чиркин эл менен жер көздөн учат* (Аалы).

5. Көзү кызаруу – бир нерсеге кызыгуу, көңүлү түшүү, суктануу, самоо, эңсөө. *Элимден кабар келсе деп, Эки көзүм кызарды* (Токтогул).

6. Көңүлү оо – бир нерсени аткарууга, иштөөгө ниеттенүү, каалоо, көңүлдөнүү. *Машина алууга көңүлүм ооп турат.*

7. Күкүк менен Зейнептей – бири-бирине жете албай, көрүшө албай өтө сагынышкан, көрүшсөк деп дегдешкен, аябай эңсешкен адамдарга карата колдонулат.

8. Оозунан көк түтүн буркуроо – бир нерсеге абдан нааразы болгондой жаалданып күйүнүү, же кандайдыр бир нерселерди аябай самап, абдан эңсеп, муңкана өксөө, сыздоо. **Оозунан көк түтүн чыгуу.**

9. Тал кармоо – 1. Толук ишенүү, үмүт кылуу. *Атасынын тал кармаган уулу сен элең дегенде мен уяла түштүм* (“Ала-Тоо”). 2. Бет-бетинден тарап кет, бытырап кет.

10. Таңдайы такылдоо – бир нерсени өтө самоо, эңсөө. *Аны көрсөк дегенде таңдайыбыз такылдачу эле* (“Чалкан”).

11. Үзүлүп түшүү – 1. Бир нерсеге өтө суктануу, ага жетсем деп аябай дегдеген абалда болуу, эңсөө. 2. Жан дили менен абдан берилип жакшы көрүү.

12. Эки көзү төрт болуу – кандайдыр бир нерсени жан дили менен тилөө, самоо, эңсөө же бирөөнү зарыга күтүү, ак эткенден так этүү.

13. Эт-бетинен кетүү – 1. Өтө каалаган, аябай самаган нерсенин болушуна жан-дили менен берилүү, үзүлүп түшүү. 2. Жан-дили менен абдан жакшы кабыл алуу. **Эт-бети менен кетүү.**

X. Каалоо-тилек, колдоочу ойду билдирүү, бата берүү, көңүл айтуу жана каргоо (11):

1. Ак жолуң ачылсын! – ишин оңолсун, сапарың ийгиликтүү болсун, көздөгөн максатыңа жеткин деген сыяктуу алкоо маанисинде айтылат. **Жолуң ачылсын.**

2. Аягыбыз жеңил болсун – көбүнчө оорулуу адамды көргөнү барган кишилер тарабынан сыркоо адамды “тезирээк сакайып кет, баш көтөр” деп тилек кылуу маанисинде колдонулат.

3. Бешик бооң бек болсун! – жаңы төрөлгөн баланын ата-энесин куттуктап, баланын аманчылыгын тилеген алкыш маанисинде колдонулат.

4. Жаткан жери жайлуу болсун! – өлгөн адамды эскерип, ага карата жакшы тилегин, ниетин билгизүү маанисинде колдонулат.

5. Жети атаңдын боорун же! – бирөөгө жамандык тилеген, жакшылык көрбөй кал деген каргоо маанисинде колдонулат.

6. Жолуң шыдыр, жолдошуң кыдыр болсун! – жолго чыккан адамга карата жолдон эч кандай кырсыкка учураба, бардыгы оюндагыдай болсун деген алкоо, жакшы тилек кылуу маанисинде колдонулат.

7. Иш илгери! – ишиңер илгерилесин, ишиңер ийгиликтүү бүтсүн деп иштеп жаткандарга карата айтылган каалоо, жакшы тилек. *Иш илгери, балдар эмне кылып жатасыңар?* (Турусбеков).

8. Кайрат айтуу – аза күтүп, катуу кайгырып турган адамга жакшы тилегин айтып көңүлүн көтөрүү. **9. Куш бооңор бек болсун!** – жаңы үйлөнгөн, аял алган кишиге карата куттуктоо иретинде айтылат. *Куш бооңор бек болсун! – деп Бекжан Карыптын колун кысты* (Абдукаримов).

10. Кудайга үнү жетүү – 1. Абдан катуу, ачуу үн чыгаруу. 2. Зыркырап-сыздап, зар какшап, муңканып тилек кылуу. **Кудайга үнү угулуу.**

11. Көңүл айтуу – көңүлүн жубатуу.

XI. Ойбоюна койбоо, ойлонууга мүмкүнчүлүк бербөө (5):

1. Ач кенедей асылуу – бирөөдөн бир нерсени сурап алуунун же кимдир бирөөнү макул кылуунун, көндүрүүнүн аракетин жасап асыла берүү, ой-боюна койбой тажатып жиберүү. **Ач кенедей жабышуу, акидей асылуу, ач кенедей жармашуу, ач күзөндөй асылуу, чап кенедей жармашуу.**

2. Көк бет – оюндагысын бербеген, айтканынан кайтпаган, абдан өжөр, албуут. *Көк бет эле адамдын тилин албаган* (“Ала-Тоо”).

3. Көк мелтей – айтканынан кайтпаган, тилдеп, урушуп жатса да кебелбеген, оюндагысын бербеген, көк бет. *Ал ошондой көк мелтей эле* (Элебаев).

4. Кургак чечен – көп сүйлөгөндү жакшы көргөн, сөз маанисин биле албаса да оюна келгенди сүйлөй берген.

5. Ой-боюна койбоо – акидей асылып, жан-алын койбоо, эркине, макулдугуна карабоо. *Ой-боюна койбостон, атын алып кетти* (Бейшеналиев).

XII. Ашыкча убайымчылдык (3):

1. Асан кайгы – болбогон бир нерселерди ойлоп кейий берген, абдан убайымчыл, сары санаачыл. *Үй-бүлөнү наалытуучу Асан кайгы баш жаман* (Жантөшев).

2. Бүк түшүү – 1. Буттарын бүтүп, көмкөрөсүнөн, бет алдынан бүрүшүп жатуу. Кайгыга, санаага жеңдирип же карылыгы жетип, абдан муңкүрөп калуу, алдан-күчтөн тайып, убайым тартып жатып калуу. *Жалгыз баласы өлүп, кемпир бүк түшүп калды* (“Ала-Тоо”).

3. *Зээни кейүү* – бир нерсеге же бирөөгө боору ооруп, жаны ачыган абалда катуу кайгыруу, капалануу. *Анархан зээни кейигендиктен эмне кыларында билбей кетет* (Жантөшев).

XII. Ашыкча убайымчылдык (3):

1. *Асан кайгы*- болбогон бир нерселерди ойлоп кейий берген, абдан убайымчыл, сары санаачыл. *Үй-бүлөнү наалытуучу Асан кайгы баш жаман* (Жантөшев).

2. *Бук түшүү*- абдан убайымчыл болуу, санаага жеңдирип, абдан мүнкүрөп, бирөөгө боору ооруп, катуу кайгырып калуу. *Үй-бүлөнү наалытуучу Асан кайгы баш жаман* (Жантөшев). *Жалгыз баласы өлүп, кемтир бүк түшүп калды* (“Ала-Тоо”).

3. *Зээни кейүү* – Келтирилген бирдиктер болбогон бир нерселерди ойлоп кейий берген, бирөөгө боору ооруп, жаны ачыган, убайымчыл адамдын жүрүм-турумун сүрөттөйт. Алардын арасында заттык да, этиштик да фразеологизмдер бар.

XIII. Ар дайым ойлоп жүрүү (4):

1. *Эси-көөнүнөн кетпөө* – *Гүлайым жан курбусу Алымкулду такыр көз алдынан кетирбейт* (Абдукаримов). *Ал сени оозунан түшүрбөйт*. Келтирилген сөз айкаштарында кимдир бирөөнү же кайсы бир нерсени ойдо сактоо, унутпоо, кайра-кайра элестете берүү, эсинен чыгарбоо, эскере жүрүү маанилери камтылган.

2. *Оозунан түшүрбөө* - дайыма айта жүрүү, эскере жүрүү, эсинен чыгарбоо. *Ал сени оозунан түшүрбөйт*

3. *Көз алдынан кетирбөө* - кайра-кайра элестете берүү, эсинен чыгарбоо. *Гүлайым жан курбусу Алымкулду такыр көз алдынан кетирбейт* (Абдукаримов).

4. *Сууга салуу* – Ойдон чыгарып коюу темасына ээ *сууга салуу* идиомасы семантикалык жактан жогорудагы мисалдарга каршы келип, аларга антоним боло алат.

XIV. Ойду толук жеткире албоо (2):

1. *Сөз кыска* – оюн толук, жеткире айта албай тартынып, кысылгандыкты же тийиштүү сөзүн, оюн айтууга мүмкүн болбогондукту билдирүү үчүн колдонулат.

2. *Тил кыска* (бул идиоманын бир нерсени айтууга, сүйлөөгө мүмкүнчүлүгү, укугу жок мааниси эске алынган жок).

XV. Ойду айттырбай туруп билип алуу, жакын болуу, сааналаштык (5):

1. *Сыр билги* - оюндагысын айттырбай билген, ага жакшы түшүнгөн

2. *Көңүлүн табуу, көөнүн табуу* - бирөөнүн оюндагысын, каалаганын аткаруу, билгендей мамиле жасоо.

3. *Үзөңгү жолдош* - көптөн бери бирге жүргөн, бирге эмгектенген, бир пикирде болгон ынак адам.

4. *Коюн-колтук алышуу* - Мындагы бирдиктерде кимдир бирөөнүн оюн айттырбай билүүнү, түшүнүүнү, оюндагысын аткарууну жана бир пикирде болгон ынак, сааналаш адамды мүнөздөөчү маанилер бар жана алардын көпчүлүгү сын атоочтук фразеологизмдер

5. *Көңүлү жакын* - бири-бири менен жакындыгы, ынактыгы бар, жакшы санаалаш.

XVI. Ойду алдын ала билип коюуга карата аракеттер (4):

1. *Тилин тартуу* - астыртан, тымызын байкоо жүргүзүү, сырын тартуу.

2. *Сырын тартуу* – кимдир бирөөнүн ички оюн билүүгө аракет кылуу, астыртан байкоо жүргүзүп көрүү. *Шектүү кишилердин тымызын сырын тартып жүргөнүн мен кантип сезбейин* (Бектенов).

3. *Жибин тартып көрүү, тамырын тартып көрүү* - алдыртан, акырындап сырын билүү, көңүлүн, оюн билүүгө аракеттенүү, байкоо. *Танабын тартып көрүү, жибин тартып көрүү, тамырын тартуу.*

4. *Тамагын майлоо* – белгилүү бир максат менен сыйлап көңүлүн алып коюу.

XVII. Ойго келген нерселерди айтууга, жаман ой жоруга карата тыюу салуу (2):

1. Тилиңди тарт/тилиңди тый - сөзүңдү токтот, сүйлөбө, оозуңа келгенди оттой бербө. **Тилиңди тый.**

2. Жаман апаз баштаба - бул мисалдарда изилденип жаткан концептинин ачык экспоненттери катышпайт. Мындагы мисалдарда ойлоону жөнүндө түз маалымат берилбегендиктен, аларды “Ой” концептинин чекебелине кошууга болот.

XVIII. Бирөөнүн ою менен болуу (6):

1. Көзүнүн агы менен тең айлануу - бирөөнүн ою менен болуп, анын каалаганын иштөө, ага толук көз каранды болуу, айтканынан чыкпоо. **2. Бирөөгө кошомат кылуу, ою менен болуп, эпилдеп жепилдөө. Көзүнүн кареги менен кошо айлануу, көзүнүн карасы менен тең айлануу, көзүнүн агы менен кошо тегеренүү.**

2. Көзүн кароо - бирөөгө көз каранды болуу, баш ийүү маанисинде. **2. Айткан-дегени менен, ою менен болуу.**

3. Жүгөн салуу – өз ою менен, өз эрки менен болуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратуу, моюн сунган абалга келтирүү. **Жүгөн катуу.**

4. Оозуң кайсы десе, мурдун көрсөтүү – таптакыр эч нерсе билбөө, бир нерсеге акылы жетип, өз алдынча ой жүгүртө албоо.

5. Ээн жердин бөрүсү – оюндагысын кылган, өзү билип, өзү бийлеген. Уркуя жөн эле ээн жердин бөрүсү көрүндү (Байтемиров).

6. Көзүнө карабоо – 1. Түгөнүп калат деп ойлобой, эч аянбай марттык менен жок кыла берүү, аянбай жумшоо. 2. Тартынбай туурасын айтуу, бетке айтуу.

XIX. Ойго келбеген, ойдо жок нерсе (2):

1. Үч уктаса түшүнө кирбеген/үч уктаса түштө жок - эч бир ойго келбеген, ойдо жок, капысынан болгон. **Үч уктаса түштө жок.**

2. Күтпөгөн жерден – Мен үчүн күтпөгөн жерден бактынын кени чыккандай болду (Аалы).

XX. Бирөөнүн жана өзүнүн камын ойлогондук (3):

1. Коңулгө алуу - (мунун таарынуу, иренжип калуу мааниси ашыкча). 1. Эске алуу, кам көрүү, бирөө жөнүндө ойлоо. *Көрүнбөйт, кайда кеткен деп, Коңулгө Бакай алыптыр* (“Манас”). 2. Таарынуу, иренжип калуу.

2. Оз көмөчүнө күл тартуу - өз кызыкчылыгын көздөө, өзүнүн гана камын ойлоо.

3. Эл көзүнө/душман көзүнө – башкалар ушундай деп ойлосун, сыр алдырбоо аракетин билдирүүдө колдонулат. **Душман көзүнө.**

Эч бир топко таандык эмес бирдиктер (6)

1. Беш кол тең эмес – бардыгы ойдогудай эмес, тегиз эмес деген мааниде колдонулат.

2. Ичине кирип чыккандай – көргөн-билгендей, оюндагысындай. *Туура айтасың, Салыке! Сен тим эле менин ичине кирип чыккандай сүйлөйсүң* (Каимов).

3. Колго салуу – көпчүлүктүн кароосуна, пикирине коюу, талкууга, добушка салуу.

4. Колтук ачуу – бирөөгө ички сырды айтып коюу, душманды дос катары эсептеп сыр берүү, сырын билдирүү. *Бир ооздуу болгула, туш келгендерге колтук ачпагыла* (Убукеев).

5. Жокко саноо – жокко эсептөө, жок болгон катары ойлоо.

3.1.2. «Ой» концептин уюштурган афоризмдерге когнитивдик анализ

3. Ой адамдын жан дүйнөсүнүн түпкүрүндө, жүрөгүнүн төрүндө жаралат пропозициясы 9 бирдиктин башын бириктирет. Абдан баалуу, өтө маанилүү, көрүнүктүү ойлор акылда жаралбайт, чын ыкылас менен жүрөктүн түпкүрүнөн чыгат. Мындай ойлор жасалмалуулуктан, ар түрдүү алдамчылыктан, арамдыктан алыс болот - *Улуу ойлор жүрөктөн чыгат* (Вовенарг); *Пикирди акыл эмес, жүрөк жаратат* (Монтескье). Акын-жазуучулардын, сүрөтчүлөрдүн, музыканттардын, искусство инсандарынын дил ааламы башкача болот, алар туйган жан дүйнө кайрыктарын кадыресе адам сезбейт. Алар көргөн адамзаттагы улуулукту, табигаттын сулуулугун жөнөкөй адамдар байкай алышпайт. Андыктан өзгөчө табиттеги кооз ойлор адабиятчылардын, акындардын, чыгармачыл инсандардын дилинен жаралат. *Илимпоз ойдун сүткору эмес, акын өндүрүүчүсү* (Гиршфельд).

Ойдун пайда болуу булагы катары акыл-эс эсептелбейт, ой адамдын ички психологиялык дүйнөсүндө, аң-сезимде жаралат. Ойдун жаралуу башатын психологдор өзүнчө, акын-жазуучулар, тилчилер өзүнчө чечмелешет. Кээде ойлор космостон келет деген мифологиялык көз караштар дагы кезигет - *Ойлор адам жашап жаткан абадан агып түшөт, анын жан дүйнөсүнүн эң тереңинде жаралат* (Тельман). Француз жазуучусу жана адабий сынчысы Анатолий Франстын ою боюнча, айлана-чөйрөдөгү нерселер, элементтер, предметтер оңой көрүнгөнү менен, аларды анализдеп, изилдеп, алар жөнүндө ойлонуп, балким, чыгарма жазуу абдан мүшкүлдүү иш. Бир нерсенин үстүнөн ойлоону, ой жүгүртүү, акылды, мээни иштетип сконворд толтуруу, табышмактын жандырмагын табуу, баш катырмаларды чечмелөө, эсеп чыгаруу ж.б.у.с. интеллектуалдык, менталдык иш-аракеттерди аткаруу оңой-олтоң жумуш эмес - *Ойлоно баптасаң, бардыгы оор болот экен* (Франс). Жүрөктүн түпкүрүнөн чыккан ойлор жүрөккө жетет. Жан дүйнөнүн тереңинин, чын дилден чыккан жасалма эмес ойлор, кеп-кеңештер, акыл-насааттар ар качан кулакка угумдуу болуп, баарына жагат. Чындап айтылган ойлорду баары туура кабыл алат - *Жакшы айтылган ой ар дайым уккулуктуу* (Шаплан).

Элдин калыс пикири, колдоосу эр жигитке дем берет, бел болот. Адилеттүү, акыйкат ойлорго эр жигит таянат, баатырдыкты даңазалоого арзый турган пикирлерди керегине жаратат, чындык камтылган ой эч нерседен жалтанбастыгын, алдап, сатып кетпестигин жана ыңгайсыз абалга дуушар кылбастыгын билет - *Татыктуу ойлор эрдин жүрөгүн чыңдайт жана күндүзгү жарыктан коркпойт* (Шиллер). Адамдын жан дүйнөсүндө, дилинде туйгулар ойлор аркылуу сыртка чыгат, башкаларга берилет, материалдашат. Ойлор адамдын ички, психологиялык ааламынын котормочусу - *Ойлор – бул жан дүйнөнүн канаттары* (Буаст). Эгерде адамдын ичинде кири, кара ниети, арам ою жок болсо, ал ачык айрым, ак көңүл, ак жүрөк адам, мындай ак ниет адамдардын дили, ою таза болот, бирөөгө жамандык ойлобойт, кара санабайт. Ачык-айрымдуулук, жайдарылык, таза пейилдүүлүк сыяктуу адамдык бийик касиеттер жан дүйнө, ой-толгоолор менен тыгыз байланыштуу - *Ак ниеттүүлүк – жан дүйнөнүн ачыктыгы; ачык-айрымдуулук – бул ойлордун ак ниеттүүлүгү* (Буаст).

4. Ой аяр мамилени талап кылат пропозициясына 9 бирдик бириктирилген. Ой – күлүк нерсе, ал ар дайым кыймылда, бир жерде токтоп турбайт, ойнок мүнөзгө ээ. Башка бирде келсе, бирде келбейт. Андыктан аны башка келген мезгилде дароо кармап калуу зарыл. Бул адамдан кылдаттыкты, сактыкты, кыраакылыкты талап кылат - *Ой бардыгын ошол замат айтып салышы керек, же эч нерсе айтпаш керек* (Гэзлит). Терең ойлоп иш кылган адам жабыркабайт, зыян тартпайт, ал эми жумушту ойлонбой, үстүрттөн ой жүгүртүп баштап, урду-кетти жасоо мыкты натыйжага алып барбайт. Демек, кайсы бир олуттуу ишти баштоодо жеңил ойлуулукка алдырбай, анын үстүнөн тыкыр ойлоону керектиги өзгөчө маанилүү. Жеңил ойлуулук адамдын терс сапаты катары мүнөздөлөт - *Жеңил ойлуу адамдар жеңил ишке олуттуу маани берет, олуттуу ишке жеңил баа берет* (Даламбер). Кимдир бирөөнүн пикирин уурдап, аны кошумчалап, кооздоп, бир аз толуктап башка бирөөгө айтууда эч кандай өзгөрүү болбойт, мындай кылган адам өз максатына жетпейт, тескеричинче коом алдында шермендеси чыгып, күнөөкөр болуп калышы мүмкүн. Ошондуктан жат ойду өзүмдүк кылып алуу маселесинде этият болуу сунушталат. Мындай иш-аракетти айыптуулук, жазык иш катары саноо туура болот. Негизинен, ой идея адамдын жүрөгүнөн, жан дүйнөсүнүн түпкүрүнөн чыгыш керек, мына ошондо гана ал ой суу кечет - *Алын сатарлык ойду канчалык курчутсаң деле, баары бир эки жерде эки төрттү түзөт* (Сэмюэл); *Кимдир бирөөнүн ойлорун уурдоо, кимдир бирөөнүн акчасын уурдоодон дагы кылмыштуураак* (Вольтер). *Экинчи ой ар дайым биринчисине караганда акылдуураак* (Еврипид) бирдиги дагы жеңил ойлуу болбоого

чакырат. Алгачкы таасирлерге, алдамчы кыялдарга азгырылбай, этият болуп, ар кандай нерсенин аркы-беркисин териштирип көрүү, иш жасоодон мурда мыктылап, терең ой жүгүртүү пайдалуу экендигине ыктайт. Бышып жетилбеген, бардык жагынан жакшылап ойлонулбаган ой максатына жете албайт, жеткире ойлонбой иш кылуу ийгиликке, натыйжага алып келбейт. Үстүрттөн ойлоп жумуш баштоо жемиштүү болбойт. Ойлоого келгенде адам баласынын жеңил мүнөздүүлүк кылуусу ойго карата чыккынчылык катары бааланат - *Ар бир ойлонбогон ой - же жолу болбогондук, же чыккынчылык* (Роллан). *Ойду ким өлтүрсө, ал үч жолку өлтүргүч* (Роллан) бирдигинде ойду дагы жандуу зат катары сыпаттоого боло тургандыгы, ага карата кастарлап, аяр мамиле кылуу керек экендиги, асыл максаттуу, жакшылыкка алып баруучу ойду жокко чыгаруу, андан пайдаланбай коюу оор кылмыш, оор жүк экендиги айтылган. Биздин ой-пикирлерибиз дайыма эле туура, кынтыксыз, идеалдуу боло бербейт. Кээ бир учурда ойлорубуз ынанымдуу туюлуп, көзүбүздү боеп коет же ишеничибизди актай албай калат. Алар сыяктуу эч нерсе бизди күчтүү адашууга дуушар кылбайт. Андыктан ойлорубузга сак болуубуз абзел - *Биздин пикирдей, эч нерсе анчалык бизди алдабайт* (Леонардо да Винчи). Лао Цзынын *“Оюңарга сак болгула, алар жүрүм-турумуңардан баиталат”* накыл кеби ою тунук, таасирдүү, алгылыктуу, өтүмдүү, мыкты болуу үчүн адам баласы коомдо өзүн жакшы алып жүрүп, эң оболу жүрүм-турумун, кулк-мүнөзүн, пейлин жана кылык-жоугун ондоосу, өзгөртүүсү зарыл экендиги айтылып жатат. Бирок кылык-жорук ойдон башталат, ойдон көз каранды, жүрүм-турумду акыл, ой башкарат деген пикир дагы эл арасында жашайт.

5. Бир ишти жасоодон мурда адам ойлонуш керек пропозициясы 8 афоризмдин семантикалык жалпылуулуктарынын негизинде түзүлдү. Адам ойлонбой, аркы-беркини териштирбей, алдын ала пландарды түзбөй туруп, иш-аракетинин натыйжасы кандай болорлугун болжобой туруп, бир ишке киришсе, анда ал ийгиликке, көздөгөн максатына жете албайт. Мындай кылык-жорук өкүнүүгө алып келет. Чоң бир жыйында эл алдында, ойлонбой туруп, бир нерсени келжиреп айтып алуу жетекчиликтин аброюна шек келтирүү же иштеген уюмуна карата чыккынчылык кылуу менен барабар - *Ар бир ойлонбогон ой - же жолу болбогондук, же чыккынчылык* (Роллан). Ар бир жумушту, ар бир кыймыл-аракетти ойлонуп туруп жасоо артыкчылык кылбайт, тескерсинче пайдасын тийгизет. Жашоодо эмгек менен ой өтө тыгыз байланыштуу. Аткарылуучу иш-аракеттер алгач ойго келет да мээде планы иштелип чыгат, андан ары эмгектенүү аркылуу турмушка ашырылат. Бул көз карашыбызды төмөнкү бирдик коштойт - *Эмгек жашоонун чырагына май тамызат, а ой аны жандырат* (Беллерс).

Адамдардын кылык-жоруктары, мүнөзү, көз караштары, дүйнөнү кабылдоосу ар түрдүү болгондуктан, түшүнүп болбойт. Балким, ушунусу менен жашоо кызыктыр. Бир топ адамдар алаңзар, ала көөдөн, жеңил мүнөздүү болушат. Алар алды-артын карап иш кылышпайт, жумуштарын шашкалактап урду-кеттиге салып бүтүрүшөт, ошондуктан алар ийгиликке жете беришпейт. Ал эми кыраакы, зээндүү, көрөгөч адамдар бир ишти баштоонун алдында анын аркы-беркисин ойлонушат, бирок алар инерттүү келишет. Аларга чечкиндүүлүк, тобокелчиликке баруу сапаттары жетишпейт - *Адамдардын көпчүлүк бөлүгү ойлонбой аракет кылышат, башкалары ойлонушат, бирок аракет кылышпайт* (Фосколо). Ишке ашпаган, орундалбаган, арасатта калган ой-максат сый-урматка, сыйлыкка, кубанычка, мактоого азыраак татыйт, ал эми ойлонулбай жасалган иш эч кандай ыраазычылыкка, бакытка татыктуу болбойт, көңүлдү көтөрбөйт, тескерсинче бармакты тиштетет, жапа чектирет - *Кыймыл-аракетке айланбаган ой аз нерсеге арзыйт, а ойдон чыкпаган кыймыл-аракет эч нерсеге арзыбайт* (Бернанос). Улуу ойчул, илимпоз, насаатчы, философ, акын Жусуп Баласагындын: *Ойлонгун үйлөнөөрдөн мурда шашпай, калбасын үйлөнгөн соң сага жакпай; Дагы да ойлоп көрүп келсе эбиң, байкагын өз жарыңдын ата-тегин* (Ж. Баласагын) накыл кептеринде бой жеткен, үйлөнүү алдында турган бойдок жигиттерди, боз уландарды келечектеги колуктусун, кайын-журтун тандоодо ашыкпастан, сабырдуу болуп бул маселенин үстүнөн терең ойлоонууга, мындай олуттуу мезгилде жеңил ойлуулукка алдырбоого, эгерде мүмкүнчүлүк болсо келинчегинин түпкү тегинен бери изилдеп чыгууга чакыруу жатат. Анткени ар кандай адамдык кемчиликтер, оорулар, акыл-эс дефекти, майыптык тукум куучулук касиетке ээ.

Ал эми *Конокту чакырарда ойлоп көргүн, эмне ичип, эмне жээрине көңүл бургун* (Ж. Баласагын) бирдигинде кыргыз элинин асыл сапаттарынын бири болгон мейман күтүү салты камылганы, алдын ала даярдыкты, түйшөлүүнү талап кылуусу назарга тутулган. Конок чакырардан алдың үй-бүлө менен кенешип, үйдөгү шарттарды караштырып, тамак-аш, жатак маселесин ойлонуштуу зарыл. Конок койдон жоош, берсең жейт, бербесең тим олтурат деген принцип менен ойлонбой туруп мейман күзөтүү туура эмес.

6. Акылмандардын 8 учкул сөзү **Ойдун ачык-айкын болгону жакшы** пропозициясын түзөт. Көмөскөдө турган айрым маанилүү идеяларга көпчүлүктүн көңүлүн бурдуруу, аларга басым жасоо, алардын актуалдуу экендигин белгилөө үчүн батымдуу болуп каршы келе турган ойлорду эч кандай тартынбастан ачык-айкын айта берүү абзел - *Идеяларга көңүл буруу үчүн, кайчы келе турган пикирлер керек* (Крейтон). Көпчүлүк адамдар кимдир бирөөнүн көңүлү, көөнү деп тартынып, адилет ойду билдире алышпайт. Бул туура эмес. Кыргыздар да “Сөздү келгенде айтпай койсо, атасы өлөт” деген макалды бекеринен жаратышпаса керек. Калыс пикир бар болсо, аны эч кандай сактабай дароо айтып салуу пайдалуураак. Ал эми жөндүү ойлор жок болсо, эң жакшысы унчукпоо - *Ой баардыгын ошол замат айтып салышы керек, же эч нерсе айтпаш керек* (Гээлит). Ар ким каалагандай ой жүгүртүүгө жана оюн ачык-айкын айтууга укуктуу. Адамдын эркин ой жүгүртүүсүнө эч ким тоскоолдук кыла албайт жана оюндагысын билдирүүгө эч кимдин кийлигишүүгө акысы жок. Кайсы бир ой жүгүртүүсү үчүн адам күнөөгө тартылбайт – *Ойлордун элеси жазалангыс* (Ульпиан). Улуу инсандардын, генийлердин, илимпоздордун гениалдуу ойлору көмөскөдө калбоосу керек. Алардын керектүү, пайдалуу ойлорун коомчулукка жеткирип, көпчүлүк менен бөлүшүп туруу талап кылынат. Кимдир бирөө өз оюн башкаларга айтууну, идеясы менен бөлүшүп, ага карата сын-пикирлерди уугуну каалабаса, ал адамда руханий өсүү болобойт. Элдер менен сүйлөшүп, пикир алмашууну жактырбаган адамдар элден алыстап, түнт, мерез болуп, эгоистке айланып, жан-дүйнөсү жакырланат, деградацияга дуушар болот - *Ойду айтууну каалабагандык - өзүнүн жан-дүйнөсүнүн жоголушун айткандык дегендик* (Швейцер). Мындай бир мисалга кайрылып көрөлү. Эгерде сен дүкөнгө барып бир нерсе сатып алууну кааласаң, анын плюсу-минустарын билгич келет. Бардык эле нерселери сатуучу мактап, жакшы жактарын айта берсе, алардын ичинен эң мыктысын аныктап алуу сага кыйынчылык жаратат. Андыктан мыктыны аныктоо үчүн ар бир нерсенин жакшы жана жаман жактарын карап чыгып, сын-көз менен баалап, акырында бир бүтүмгө келүү эң мыкты сунуш - *Эгерде карама-каршы ой-пикирлер айтылбаса, анда эч нерседен жакшысын тандай албайсың* (Геродот).

Ичте кир, кек сактоо, бирөөгө кара саноо, жамандык, арамдык ойлоо, тиш кайроо жан дүйнөгө зыянын тийгизет. Минтип жүрө берсе, акыр түбү адам ооруга чалдыгат. Ал эми ак жүрөк, ак ниет, адилет болуунун жан дүйнө үчүн пайдасы көп. Ошондуктан ойдогу нерсени, кимдир бирөөнүн кемчилигин катпастан бетке айтып, башкаларга кек сактабай жүрүү, бирөөнүн акысын жебей, ак иштөө узак өмүр сүрүүгө өбөлгө түзөт жана терең философиялык ойдон кабар берет - *Ак ниеттүүлүк – жан дүйнөнүн ачыктыгы; ачык-айрымдуулук – бул ойлордун ак ниеттүүлүгү* (Буаст); *Ачыктык чыныгы терең ойлордун эң мыкты жасалгасы болот* (Вовенарг).

Адамдын ички ойлорун, ички жашырын сырларын, кара ниеттерин эч ким билбейт, ойго эмнелер гана келбейт. Ар ким өз деңгээлине жараша ойлонот. Билимдүү, илимдүү, көптү көргөн көсөм инсандар тереңирээк, ойлонсо, орто билимдүү, түшүнүгү тар, карапайым адамдардын ой жүгүртүүсү чектүү болот. Бирок алар ойлорубуз илимпоздордукундай жогорку деңгээлде эмес деп, өз ойлорун айтуудан тартынбоосу керек - *Ойлонгондон уялбасак, айткандан дагы уялашыбыз керек* (Магноу).

Эгерде мамлекеттик сырды ачуу, конфиденциалдык маалыматтарды ачыкка чыгаруу, конфликт чыгарууга жөндөмдүү провокациялык маселелер туурасында ойлонсок, анда бул ойлорубузду гезит-журналдарга, китепке жазып, коомчулукка ачык-айкын жеткире албайбыз. Мындай маалыматтарды таркатууга көзөмөлдөөчү бийлик органдары тыюу салат. Бул үчүн жоопко тартылып калышыбыз мүмкүн. Ал эми эч кандай жышыруун маалыматты камтыбаган пикирлерибизди эркин түрдө, ачык-айкын кагазга түшүрүп, жарыялай алабыз. Эгерде жазуучу глобалдуу, актуалдуу, маанилүү нерселер туурасында ой толгосо, анын жазган чыгармалары дагы мазмундуу, кызыктуу болот. Ошондой эле шар ой жүгүрткөн адам, шыр жаза да алат - *Эгерде сиз ачык-айкын ойлосоңуз, анда ачык-айкын жазасыз, эгерде сиздин оюңуз баалуу болсо, жазгандарыңыз дагы баалуу болот* (Джек Лондон).

7. **Ойлор көлөмдүү/кубаттуу болушат** пропозициясы 8 афоризмди өз кучагына алат. Бул топтогу бирдиктер адамдын оюн абдан көлөмдүү, масштабдуу, кубаттуу, кайраттуу, таасирдүү нерсе катары элестетүүгө багыттайт. Чындыгында, мейкиндикти, чексиздикти толтуруу мүмкүн эмес. Бирок кыялдануу, фантазияга берилүү, терең билим алуу аркылуу аң-сезимдеги ар кандай боштукту толтуруу колдон келет. Сүйүнүчтүү, шаңдуу, жагымдуу ой гана толгон капа-кайгыны, сар-санааны, өкүнүч-кейиштерди жаап калат, көңүлдү көтөрүп, жан дүйнөнүн бөксө жерлерин толтурат. *Бир гана жалгыз ой менен ааламдын чексиз мейкиндигин толтурса болот* (Блейк). Дүйнөдө адам көп, алардын ар биринин бир нече ою бар. Эгерде алардын баарын топтой турган болсок, сан жеткиз, чексиз көп факты материал түзүлөт. Алар абдан көп болгондуктан иретсиз өкүм

сүрүп, бул жерде баш аламандык келип чыгат. Жер жүзүндөгү бардык адамдардын оюн топтоо жана системалаштыруу мүмкүн эмес иш. *Эгерде адамдардын баштарында болгон ойлордун баары айтылса жана аткарылса, дүйнө хаоско айланмак* (Борджезе). Учурда маалымат технологиясы гүлдөп-өнүгүп жатат, андыктан кабарларды, кайсы бир коомдук ой-пикирди Интернет булактары аркылуу таркатуу жеңил ишке айланды. Маалыматтын жайылуу темпи күчөдү. Провокация жаратууга жарамдуу, элди дүрбөлөңгө, араздашууга алып келүүчү материалдарды жана көз караштарды электрондук түрдө да, кагаз түрүндө да жарыялоо көп мээнетти талап кылбайт. Эгерде кимдир бирөө сиз тууралуу коомдук терс пикир жаратууну, кара пиар кылууну кааласа, муна ал соцтармактар аркылуу оңой эле жасай алат. Мындай иш-аракетти болдурбай коюу мүмкүн эмес. Бул ойду таланттуу француз жазуучусу бир кылым мурда эле айтып койгондой туюлат.

Армиянын басып киришине каршылык көрсөтүүгө болот, идеялардын басып киришине каршы турууга мүмкүн эмес (Гюго). Адамдын билими терең, кругозору кең, дүйнө таанымы бай, акылы тетик, ой жүгүртүүсү мыкты болсо, ал ошончолук күчтүү. Ар кандай кыйын кырдаалдан өз билимине таянып чыгып кете алат, алдыдагы максаттарын ишке ашырууга бардык мүмкүнчүлүгүн, потенциалын колдонууну билет. *Ой бар жерде, күч бар* (Гюго) бирдигинде акылдуу, зээндүү, илим-билимдүү, ойчул инсандар күчтүү адис/кызматкер катары баалануусу белгиленип жатат. Ошондой эле бул көз карашты кубаттаган теорема кыргыз элинде дагы жашайт. Кыргыздардын “Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат” макалы билим, акыл, ой бар жерде күч бар экендигин тастыктайт. Ар кандай ой-пикирлер, көз караштардын жыйындысы гезит/журнал, китеп беттеринен орун алат. Алар типографияда басма станогун деп аталган жабдыктын жардамында даярдалып чыгат. Андыктан мындай станокту байыркы Рим акыны жана ойчулу Публилий Сир адамдардын ойлорунун артиллериясы деп атаган чыгаар. *Басма станогун - бул ойдун артиллериясы* (Публилий Сир).

Эски ойлордун жаңы формасынын себинде бардык искусство жана бүт чыгармачылык камтылган (Франс), француз жазуучусу Анатолий Франстын пикири боюнча, байыркы философтордун, Бетховен, Бах, Шопен сыяктуу таланттуу музыканттардын унутта калган ойлорунун азыркы заманбап варианттарында искусствого байланыштуу бардык маалыматтар камтылган. Алардын өлбөс-өчпөс афоризмдеринин учурдагы трансформаларында искусствонун элементтерин жолуктурууга болот. Искусство - өзүнчө чалкып жаткан океан. Демек, адам ою чексиз көп нерселерди өз кучагына алууга, чагылдырууга жөндөмдүү. Адептүүлүк - адамзатка тиешелүү асыл сапаттардын бири. Эгерде адам ыймандуу, сылык-сыпа, тарбиялуу болсо, бул сапаттары ага көп жерде жардамын тийгизет, мындай адамдардын, орой, мүнөзү чорт, адепсиз адамдарга караганда мүмкүнчүлүктөрү, артыкчылыктары бир кыйла жогору турат. *Адептин күчү, ойдою эле чексиз* (Бальзак). Акылмандуулук, амалкөйлүк, айлакерлик аркылуу ар кандай кыйынчылыктардан чыгуу, чиелүү маселелерди чечүү, татаал иштерди аткаруу мүмкүн. Бир нече акмактар, жалгыз акылманды сөзгө жыгабыз, көзүн тазалайбыз деп келген болсо, акылман алардан алдап кутулуунун амалын ойлоп табат же абдан таамай, курч, таасирдүү ойду айтуу менен баарынын жаагын жап кылат. Бул көз карашыбызды *Эгерде бардык акылсыздар акылга каршы чогулушса, алардын бардыгынан бир эле жалгыз ой менен кутулса болот* (Туле) уткуул сөзү толуктайт.

8. Ой - ар кайсы нерселердин күзгүсү пропозициясы 8 афоризмдин алкагында жаралды. Ой айлана-чөйрөдөгү материалдык буюмдарды, адам баласынын аң-сезиминде орун алган нерселерди чагылдырат. Табият, айлана-чөйрө канчалык бай болсо, ой образдаштырган объекттердин саны дагы ошончолук кең болот. Андыктан инсан жаратылыштын сырларын, касиеттерин, заттарын билүүгө, өздөштүрүүгө канчалык көп умтулса, ал ошончолук билимдүү-илимдүү, түшүнүгү кең, кадыр-барктуу, бийик жан катары бааланат. Дүйнөдө аң-сезимдин, техниканын, технологиянын, компьютеризация коомунун өнүгүүсү, жаңы буюм-теримдердин пайда болуусу менен адам баласында дагы жашоонун жаңы предметтери туурасында ой-толгоолору, жаңыча көз караштары калыптана баштайт. Жаңы түзүлгөн, жасалган нерселерди көрүп, кабыл алып, алардын функциясын түшүүнү үчүн акылга көз менен кулак гана жетиштүү эмес. Ой татаал психологиялык процесстердин, ассоциациялардын системасынын очогу болуп саналат. Жаңы предметти өздөштүрүү үчүн акыл-эс салыштыруу ыкмасына муктаж. Башка нерселерди көз алдына элестетип, эски тажрыйбаларга таянып, салыштыруу менен гана тааныш эмес предметтерди үйрөнөбүз. Бул пикирибизди төмөнкү бирдиктер тастыктайт: *Ой - бул көрүнбөгөн табият, табият - бул көрүнгөн ой* (Гейне); *Ой - бул дүйнөнүн жаңы жаратылышы* (Камю); *Көрүү үчүн, көзгө жарык керек сыяктуудай эле, түшүнүү үчүн акылга идеялар керек* (Мальбрани); *Айлана-чөйрө канчалык тар болсо, биздин оюбуз ошончолук тар, умтулуу канчалык жогору болсо, биз ошончолук жогору* (Шиллер).

Немец философу жана экономисти Карл Маркстын “*Ой чындыкка ашуу үчүн умтулганы жетишсиз, чындык өзү ойго умтулушу керек*” деген парадокстуу ой корутундусунда ой объективдүү чындыктын, бизди курчап турган дүйнөнүн элементтерин кынтыксыз сүрөттөөгө жөндөмдүү экендиги, ой чындыкты чагылдыруунун куралы экендиги назарга тутулган. Жаратылыш кубулуштары, материялар аң-сезимде репрезентацияланыш үчүн реалдуу чындык өзү ойдун кучагынан орун алууга аракет кылышы зарыл. Бул пикирде жансыз, абстракттуу нерселерди жандандыруу, адам образына келтирүүгө умтулгандык дагы бар (*ой, чындык умтулушу керек*). Маданият менен искусствонун туу чокусуна жеткен улуу, таланттуу жана чыгармачыл инсандардын айткан таамай ойлору өлбөс-өчпөс касиетке ээ. Алар мезгилдин өтүүсү менен улам жаңыланып, замандын талабына ылайык бир аз өзгөрүшү мүмкүн, бирок түпкү маңызы дайыма сакталат. Искусствонун негиздери, объекттери, тармактары, өзгөчөлүктөрү, касиеттери жөнүндөгү баалуу тарыхый маалыматтарды дал ушул акылмандардын айткан сөздөрүнөн, жазып калтырган көз караштарынан кезиктирүүгө болот. Алардын жалпы адамзат коомуна таштап кеткен баа жеткис мурасы, түгөнбөс кенчи искусство менен чыгармачылыктын бүтүндөй дүйнөсүн кучагына алып, аларды дайыма чагылдырып турат - *Эски ойлордун жаңы формасынын себинде бардык искусство жана бүт чыгармачылык камтылган* (Франс). Адам баласынын кылык-жоругуна, жүрүм-турумуна, кылган иштерине, сүйлөгөн сөзүнө карата, анын оюнда эмне бардыгын, эмнени самап жаткандыгын, эмнени баалай тургандыгын, эмнеге жетүүнү каалап, эмнеге ишаарат кылып жаткандыгын билип алышат. Анткени адам оюндагысын жасайт, башкаларды сыңдоо менен өзүнүн мыкты экендигин көрсөтүүгө умтулат - *Адамдын жүрүм-туруму – анын оюнун мыкты котормочусу* (Дж. Локк); *Биз башкалар жөнүндө пикир айтып жатып, өзүбүздү көрсөтүп жатканыбызды далилдейбиз* (Гоаф).

9. Мыкты ойлор - жалпы адамзатка тиешелүү кенч. *Жаман ойлор ар бир адамда болот, акылдуулар гана аларды айтышпайт* (Буш) бирдигинде акылмандар, философтор, даанышмандар иргеп айткан тандалма курч кептер, учкул сөздөр, афоризмдер канат байлап, ташка тамга баскандай өлбөс-өчпөс касиетке ээ болуп, китепке кирип, коомчулукта муундан муунга өтүп, лозунг, чакырык, үлгү наасат катары жашап келе жаткандыгы назарга тутулууда. Ошондой эле бул жерде ойдун дагы ою боло тургандыгын байкоого болот. *Адамдардын жакшы жана эң сонун ойлорун жыйноо аябагандай кенч болмок; Элдердин жакшы жана кооз ойлорун үйүп жүрсөк, чоң кенчи сактаган болор элек* (Делиль) маанилеш паремияларында акылман карыялар, чечендер, төкмөлөр, эл шайырлары, дин аалымдары, акын-жазуучулар, журналисттер ж.б. айткан оозеки санаат сөздөр, акылман ойлор көпчүлүк учурда кагазга түшүрүлбөй, аларды топтоп-жыйноо боюнча системалуу иштер жүрбөй, айтылган жерде калып, унутулуп жаткандыгы жана аларды терип, иреттештирип, китеп кылып, басмадан чыгаруу, эртеңки муун үчүн түгөнгүс баалуу кенч таштап кетүү менен барабар экендиги белгиленүүдө. *Үстөмдүк кылуучу таптын ойлору ар бир доордо үстөмдүк кылуучу ой болуп саналат* (Маркс жана Энгельс) учкул сөзүндө өлкөдө көп жылдар бою бийлик жүргүзгөн атка минерлердин башкаруу системасы, саясаты, идеялары, каада-салты, тартиби узак убакыт бою күчүн жоготпой, сакталып келүүсү жана кайсы мезгилде болбосун дайыма басымдуулук кылуусу көңүлгө алынып жатат. Анткени доорлор доорлорго алмашып жаңыдан бийликке келген адам дагы мурунку бийликтин өкүлү болуп, ошол бийликтин ырын ырдап, саясатын жүргүзөт. Өткөн доордогу бийликтин сыноодон өтүп, такшалган тажрыйбасын, мыкты идеяларын авангард катары пайдалануу артыкчылык кылбайт.

Эң жакшы ойлор жалпы энчи болуп эсептелет (Кичүү Сенека) афоризми алгылыктуу, белдүү, сапаттуу идеялар, таалим-тарбия берүүчү үгүт-наасат берүүчү пикирлер, асыл ойлор, мисалы, макал-лакаптар, санаат сөздөр, жомоктор, кыска аңгемелер жалпы элдин үлүшү болуп саналат. Алардын автору эл. Аларды бардык адамдар пайдалана алат. Алар эч качан унутулуп калбайт, элдин аң-сезиминде стереотип катары сакталып, укумдан тукумга энчи катары берилип турат.

Акыл баштан, асыл таштан, көптүн акылы көл деп коюшат, андыктан даанышмандардын мыкты ойлору, таамай айтылган акылман кептери, гениалдуу идеялары ооздон-оозго өтүп, эл ичинде кеңири таркап, коомдук мүнөзгө ээ болуп кетет. Накыл сөздөр көпчүлүктүн арасында өтө чоң популярдуулукка жеткен кезде, алардын авторлору унутулуп калып, жалпы журтчулукка таандык болуп, бүтүндөй элдин мурасына айланып калат - *Мыктылардын акылдарынын ойлору дайыма аягында коомдун ою болуп калат* (Честерфилд). Кыргыз элинде *Калк айтса калп айтпайт* деген макал бар, демек көпчүлүк эч качан адашпайт, жаңылбайт, ар дайым туура жолдо, туура багытта болот. Коомдук пикир кадыресе текшерилген, такталган жана чындыкка негизделген фактылардан куралат. *Качан кандайдыр бир пикир жалпы болуп эсептелсе, ал адатынча туура* (Остин).

10. Идея/ой жана согуштук элементтер пропозициясын 6 бирдик түздү. Курал-жарак, күчтүү армия, бекем чеп менен тосуп, баскынчы аскерлердин жолун тороого болот. Ал эми адамдардын аң-сезимин өзгөртүү, коомдо таркап жаткан туура эмес маалыматтарды жокко чыгаруу, кара пиар кылуучу бурмаланган фактыларды жоюу, мамлекеттик идеологияга, андагы үстөмдүк кылуучу таптын, лозунгдарына, ураандарына жана чакырыктарына каршы чыгып, элди башка багытка үгүттөө – өтө татаал, аткарууга мүмкүн болбогон иш. Ааламдашуу доорунда дүйнөдө маалымат согушу жүрүп жаткандыктан, алдыңкы идеяларга, инновациялык ойлорго каршы туруп, консервативдүү көз караштарды кармануу, эскиче түшүнүк менен жашоо мүмкүн болбой калды. Бул оюбузду *Армиянын басып киришине каршылык көрсөтүүгө болот, идеялардын басып киришине каршы турууга мүмкүн эмес* (Гюго) *бирдиги тастыктайт*. Саясий аренада, коомдук элитада, илимпоздордун чөйрөсүндө диспут, дебаттар, талкуулар, кайым айтышуулар тынымсыз жүрүп турат. Алардын дүркүрөгөн кызуу талаш-тартыштары көбүнчө абдан актуалдуу, глобалдуу маселелерди чечүүгө арналат. *Дүйнөнүн үстүндө замбиректен дагы катуураак идеялар күркүрөйт* (Пэкстон).

Маанилүү, пайдалуу ойлорду, кеп-кеңештерди көрүнгөн эле адамга айта беришпейт, мыкты идеяларды ар кимге айтып, ысырап кылуу максатка ылайыктуу эмес. Муну *Идеяларды мылтыктан атышпайт* (Ривароль) бирдиги ырастайт. Мамлекеттик идеология - улуттун дүйнө көрүмүнүн, тутунган турмуш позициясынын негизи. Элдер идеологияда камтылган таалим-тарбия берүүчү, коомдо адам катары татыктуу жашоого үндөөчү ойлорго карата түздөнүшөт, идеологиянын принциптерин, жоболорун карманып жашоого аракет кылышат. Мындагы саясий, укуктук, диний ж.б. көз караштардын, түшүнүктөрдүн жыйындысын “артиллерия” деп атоого болот *Ой - ар бир улуттун кыймылдаткычы, ар бир армиянын жетекчиси, ар кайсы согуштардагы артиллерия* (Папини). Бир канча адамдын түрдүү ойлору түшүрүлгөн, топтолгон гезит-журналдар, китептер типографияда басма станогунун жардамында жарык көрүүсү *Басма станогунун - бул ойдун артиллериясы* (Публилий Сир) афоризминде чагылдырылат.

Ойду тартынбай, ачык билдирүүнүн пайдасы көп. Өз убагында айтылбаган ой кийин актуалдуулугун жоготуп, керексиз болуп калат. Бирөөлөрдүн катачылыгы, айбы туурасындагы ойду чечкиндүүлүк менен учурунда айтып, алардын кемчилигин оңдоо - мыкты сапат. Мындай пикир алгач ачуу болгону менен, кийин алардын сынды туура кабыл алышып, кемчиликтерин жоюусу чоң жетишкендикке татыйт. Бул көз караш *Чечкиндүү ойлор оюнда алдыңкы шахмат таштарынын ролун аткарышат: алар кыйрашат, бирок жеңишти камсыз кылышат* (Гете) ой корутундусунда берилет. Кыргыздын *Бетке айткандын заары жок* деген макалы улуу немец философу Гетенин бул учукул сөзүн белгилүү бир деңгээлде кубаттайт. Өзүңүздөр күбө болгондой, бул топтогу учкул сөздөрдө *артиллерия, замбирек, мылтык, армия* сыяктуу аскердик терминдер “Ой” концептинин элементтери менен биргеликте колдонулган.

11. 6 бирдиктин маанилеринин жалпылуулугунун негизинде Ой эч качан өлбөйт, түбөлүктүү жашай берет пропозициясын түздүк. Пайгамбарлардын калтырган ой-насаатары, улуу инсандардан, өлкө башчыларынан, илимпоздордон чыккан көрүнүктүү идеялар, таамай айтылган накыл кептер коомчулукка кеңири жайылып, муундан-муунга өтүп, элдин оозунан түшпөй, кылымдар бою жашай берет. Алар эч качан актуалдуулугун, маанилүүлүгүн жоготпойт. Эскирип, унутулуп, колдонуудан чыгып да калбайт, ар дайым аруу таза бойдон, кастарланып сакталат. Андыктан таасирдүү таасын, ташка тамга баскандай айтылган ойлор адамдын руху сыяктуу өлбөс-өчпөс касиетке ээ болушат - *Жалгыз идеялар, эч качан өлбөйт* (Гумбольдт); *Эгерде жакшы ойлор эстен чыгып калса дагы, алар баары бир өлүшпөйт* (Публилий Сир); *Ой, жан сыяктуу түбөлүктүү; кыймыл, дене сыяктуу таза* (Франс). Кайсы бир идеяны, пикирди жактап, кайым айтышып, талашып-тартышып, өз көз карашынан кайтпай бирөөлөр менен салгылашып адам өмүрү кыйылышы мүмкүн, ал эми идеянын өзү ар дайым тирүү бойдон калат. Бирок идея үчүн жан берүүнү, идея адам баласынын үстүнөн үстөмдүк кылат деп түшүнүүгө жатпайт - *Идея үчүн өлүү - бул идеянын жогору жагында туруунун жалгыз жолу* (Камю).

Философтордун, акын-жазуучулардын, карапайым элдин айткан мыкты афоризмдерин, ыр саптарын, санаат сөздөрүн, акылман ойлорун топтоп, картатекага түшүрүп, системага салып, китеп кылып жарыялоо кийинки муун үчүн турмуштук багыт, таалим тарбия берүүчү түгөнбөс казына катары кызмат кылмак жана бул эмгек элдин алтын фонду катары түбөлүктүү жашай калмак - *Адамдардын жакшы жана эң сонун ойлорун жыйноо аябагандай кенч болмок* (Делиль). Кимдир бирөөнүн каралоочу пикирин, туура эмес көз карашын далилдерди, фактыларды колдонуу менен, түшүндүрүп жойсо болот, ал эми көңүлгө так салуучу, жүрөктү жаралоочу, жан дүйнөгө терс таасир этүүчү негативдүү ойдон арылуу мүмкүн эмес экендиги, анын адамдын акыл-эсинде дайыма сактала

тургандыгын *Пикирди жокко чыгарса болот, жаман ойду - эч качан* (Эбнер-Эшенбах) накыл кеби тастыктайт.

12. Ой - күлүк нерсе пропозициясы 5 учкул сөздүн негизинде түзүлдү. *Биздин ойлор асман тереңдигинин түбүнө жетет* (Кичүү Сенека) бирдигинде адамдын ою абдан күлүк экендиги, ою менен адам алыс жактарга барып келе тургандыгы, кыялдануу менен жердин бир бөлүгүнөн экинчи бөлүгүнө көз ачып жумганча жете алуусу, ойдун, кыялдын кыймылы абдан тез учкан ракетадан дагы ылдам болуусу, адам ойлонгондо миңдеген километр алыстыкта жайгашкан объекттер көз алдына тартылуусу, аң-сезиминде пайда боло калуусу жөнүндө айтылып жатат. Алгылыктуу, белдүү, маанилүү ойлор башка дайыма эле келе бербейт, алар чагылган сыяктуу айрым бир учурда жарк этип, капыстан пайда боло калышы мүмкүн, ошол мезгилде аларды кетирбей кармап, пайдаланып калуу абзел. Мындай ойлордун кийин кайра кайтып келиши кыйын. Маңыздуу ойлор дайыма эле башка келе берсе, анда баркы кетип калат, алардын чыныгы баалуулугу мына ушунда турат. Чагылган менен салыштырылуусунун себеби эки объект тең күтүлбөгөн мезгилде абдан тез, ылдам пайда боло калышында турат - *Ой - бул болгону түндөгү чагылган гана. Бирок анын маңызы ошол чагылгандай жарк эткенинде* (Пуанкаре). Пуанкаренин бул пикирин Буастун *Ой - куш сыяктуу, учурунда кармап калбасаң, учуруп жибергенден кийин кармай албайсың* (Буаст) деген корутундусу дагы кубаттайт. Ошондой эле Уильям Гэзлиттин *Ой бардыгын ошол замат айтып салышы керек, же эч нерсе айтпаш керек* (Гэзлит) деген пикири жалпы мазмуну боюнча жогорудагы бирдиктердин катарын толуктайт. Белгилүү бир маселени чечүүгө карата капысынан келген керектүү, жарамдуу идеяны, тартынбастан дароо айтып салуу - айкөлдүктүн, акылмандыктын белгиси. Кайдагы маанисиз, сандырак, суу кечпеген ой-пикирлерди айтып, көп сүйлөй берүү тантыктыктан кабар берет. Андыктан учурунда гана сүйлөп, керексиз мезгилде учукпоо сунушталат.

Ой жүгүртүүнүн мүмкүнчүлүгү чексиз. Адамдын чеги жок, абдан көп нерселер жөнүндө ойлонууга мүмкүнчүлүгү бар. Анын ойлонуусуна эч ким чек кое албайт. Бул нерсе билимдүүлүк, акылмандуулук, дүйнө таанымдын, ой кампанын кеңдиги сыяктуу менталдык процесстер менен дагы тыгыз байланыштуу. Кругозору, түшүнүгү кең инсан масштабдуураак, кеңири ойлошу мүмкүн. Кыялдануу, демек, учу-кыйры жок мейкиндикте, эч кандай тоскоолдуктарсыз калкып учуп жүрүү - *Ойлоону - чексиздикте чабыттоо демек* (Лакордер).

13. Эмоция тунук ойго каршы келет, эмоцияга алдырганда адамдан алгылыктуу пикир чыкпайт пропозициясы 5 бирдиктин негизинде пайда болду. Адам баласы кубанычка, күйүткө, кайгыга, ачууга, толкунданууга, коркууга, сүйүүгө ж.б.у.с. сезимдерге алдырганда башына маңыздуу, чечкиндүү, белдүү ойлор келбей калат. Эмоцияга алдырган учурда адам өзүн жоготуп коет, эмнени айтып жатканын, эмнени назарга тутуп, эмнеге жетүүгө умтулуп жаткандыгын өзү дагы сезбей калат. Мындай абалда же ачууга алдырган мезгилде чыгарылган тыянактар кийин тескери таасирин, зыянын тийгизип, өкүнүүгө дуушар кылат. Буркан-шаркан болуп долуланып, жээликкен кезде чыгарылган чечимдер, бири-бирин толуктап, логикалык жактан бири-бири менен тыгыз байланышып, эч качан ыраатуу түрдө болбойт. Алар акыл сейрек мезгилде кабыл алынган пикирлерге каршы келет - *Биздин эң маанилүү ойлорубуз - биздин эмоцияларга каршы болгон ойлор* (Валери). *Кайчы келе турган пикир - бул аффект абалдагы ой* (Гауптман). Кайсы бир кооз шаарды көргөндө, жигиттер сулуу кызды жолуктурушканда, чоң суммадагы акча таап алганда же эпилдеген-жепилдеген, жалмандаган адам менен таанышып, достошуп калганда ж.б. ушундай учурларда пайда болгон алгачкы ойлорго караганда, кийин жаралган бүтүмдөр алгылыктуураак болот. Анткени адам биринчи таасирлерге, алгачкы сезимдерге берилип, азгырылбоосу абзел. Орустардын *“Кечки ойго караганда эрте мененки ой акылдуурак”* деген пикири да адамды алгачкы таасирлерге алданбоого үгүттөйт. Алгач эле шашылып тыянак чыгаруу жеңил ойлуулук катары мүнөздөлөт - *Экинчи ой ар дайым биринчисине караганда акылдуураак* (Еврипид). Кайсы бир акылдуу менен кайым айтышып, эмоцияга алдырып, желпинип сүйлөгөн маалда адам далил, аргумент, фактылар менен эсептешпей, долулана ар нерсени айта берет. Маанилүү, алгылыктуу пикирлери айтылып бүткөн соң, эрежени сактабай, келжирек, сандырак сөздөрдү чыгара баштайт. Мындайда жанындагы адамдын башына ой, тилине сөз келбей калат. *“Отуз чеченди/акылманды бир дөөдүр”* деген макалыбыз бул пикирибизди тастыктайт - *Далилсиз жоболор баишталган жерде, ой-пикир бүтөт* (Сенкевич).

Толкундануу ойго түрткү берет, кай бир учурда кыймыл-аракетти токтотот (Илья Шевелев) бирдигинде адам толкунданып, кабатырланып, бир нерсеге санааркап, жүрөгү элөп-желөп болуп жаткан кезде эмнелерге гана ою кетпейт, башына кандай гана ойлор келбейт, бирок ушундай абалда кээде ал күйпөлөктөп эч кандай иш кылып, жумуш аткара албоосу жөнүндө айтылган.

14. Ойлоого дагы улуулулук тиешелүү. Бул пропозицияга 3 гана бирдик таандык. Аларда улуу ойлордун жаралуу булагы, касиеттери, өзгөчөлүктөрү ж.б. жөнүндө сөз болот: *Улуу идеялар катаал болот* (Монтерлан); *Улуу ойлор жүрөктөн чыгат* (Вовенарг); *Гениалдуу ойдон бардык сөздөрдү алып салууга болот* (Станислав Ежи Лец).

15. Ойтор алгач укканыңда жөнөкөй сезилет, алардын терендигин кийин түшүнөсүң пропозициясынын курамы чектелүү, 2 гана мисал кирет. Философтордун терең мазмундуу ойлорун дароо түшүнүү, байкай калуу кыйын. Кылт эткен акылман ойду, баалуу кеңешти андоо үчүн адамга кыраакылык, зээндүүлүк, билимдүүлүк керек: *Терең ойлор дайыма ушунчалык жөнөкөйдөй өңдөнөт, бизге биз өзүбүз аларды ойлоп койгонсуп көрүнөт* (Маре); *Ой - бул болгону түндөгү чагылган гана. Бирок анын маңызы ошол чагылгандай жарк эткенинде* (Пуанкаре).

16. Ойтор бири-бири менен өтө тыгыз байланышта болот пропозициясы эки гана учукул сөздү кучагына алат. *Идеялар электр учкуну сыяктуу бири-бири менен тутанат* (Энгельс); *Идеяларды идеялар менен гана зыянсыздандырсан болот* (Бальзак) бирдиктеринде ой-пикирлер, көз караштар бири-бири менен ажырагыс биримдикте болуп, бири-бирин толуктап, бир бүтүндүктү түзүүсү, саясий курал катары пайдаланылган, бирөөнүн бетине көө жабуучу жалган фактыларды, чыныгы далилдер менен жокко чыгарууга боло тургандыгы айтылып жатат. Француз жазуучусу Оноре де Бальзактын “*Идеяларды идеялар менен гана зыянсыздандырсан болот*” афоризмин бир нече варианттарга ажыратуу мүмкүн:

1) *Идеяга идея гана каршы тура/таасир эте алат. Идеяга идея менен гана каршы турууга болот.*

2) *Идея деген ооруну идея деген дары менен сакайтуу керек.*

3) *Кайсы бир идея зыянын тийгизбеш үчүн, ага каршы дагы бир идея ойлоо зарыл/кайсы бир идея залал келтирбеш үчүн, дагы бир идея табуу абзел.*

4) *Идеяга идея гана пар келет/барабар болот.*

5) *Идеяны идея менен гана жок кылууга/басууга болот.*

6) *Идеянын дабасы/дарысы/шытаасы идея.*

Мындагы бардык варианттар идеяны идея менен, ойду ой менен гана жокко чыгарууга мүмкүн деген жалпы маанини билдиришет.

4. Ойлоонун объектиси ар кыл болот тобундагы пропозициялардын сыпатталышы

1. Адам ар-намыс үчүн ойлонот пропозициясы 16 макал-лакаптын биримдигинин негизинде жаралды. Адам өзүн-өзү коомдо татыктуу, туура алып жүрүш керек. Ар-намысы, абийири, уяттуулугуна кам көрүү ар бир инсандын ыйык милдети. Кыргыз эли баатыр, жоокер эл келет, андыктан салгылашууда өмүрүнөн айрылып жатса да, намысты колдон берген эмес. Кыргыздар намыстуулукту ар качан бийик тутуп жашайт. Коом алдында, эли-журттун көзүнчө уят болуп, айыбы ачылып, ынгайсыз абалда калууну өтө мүшкүл иш, баш көтөргүс оор кайгы катары санашат. Ушул себептүү уул-кыздарын намыстуу, уяттуу болуп, абийир жөнүндө ойлонуп жүрүүгө тарбиялашат. Төмөнкү бирдиктер бул көз карашыбызды кубаттайт: *Ар-намыстан айрылганча – алты саныңдан айрыл; Жоокердин ар-намысы ыйык (211-б. К.К.); Колдон намысты кетиргенче, канжыгадан баи кетириши керек; Уялгандан өлөйүн десе жан таттуу, кирейин десе жер катуу ж.б.* Ар-намысты, абийирдүүлүктү ойлоп жүрүү адамды улуу иштерге түртөт, жашоосунун оңолуусуна өбөлгө түзөт. Бирок ошол эле учурда чукул кадамдарга барууга, ойго келбеген терс кыймыл-аракеттерди жасоого мажбурлайт, кырсыктуу иштерге дуушар кылат: *Ар-намыс асманга учурат, абийирсиздик чиритип жок кылат; Эрди намыс өлтүрөт, коенду камыш өлтүрөт; Уят өлүмдөн катуу; Уяты катуу уу ичет ж.б.*

2. Ар кимдин/нерсенин өзү жөнүндө ою бийик пропозициялуу бирдиктердин саны 15 болду. Кем акыл, олдоксон, көйрөң, чалагайым, чала сабат, түшүнүгү тар адамдар өздөрүн бийлерге, алдуу-күчтүү, бай кадыр-барктуу адамдарга теңей турган тенденция бар. Алар өздөрүнүн ким экендигин билишпейт, коомдо канчалык орду бардыгына маани беришпейт да, ар дайым өздөрүн жогору санашат. Бул туура эмес. Кимдин ким экендигин эл билет, эл тараза. Албетте, билимдүү, улуу инсандардай болууга умтулган жакшы, бирок өзүнүн деңгээлин билип туруп, мен баарынан кыйынмын деп өзүн бийик баалоо максатка ылайыктуу эмес. Ар ким өзүнө адам. Тескерисинче башкалардын жөндөмдөрүнө, мүмкүнчүлүктөрүнө туура баа берүү керек. Өзгөлөрдү өзүңдөн төмөн саноого болбойт: *Акмак өзүн эр ойлойт, аңгек өзүн жер ойлойт; Кыян өзүн сел ойлойт, чоркок өзүн эр ойлойт; Өзүңдү эр ойлосоң, башканы (өзгөнү) шер ойло ж.б.*

Өзүн мыкты деп эсептөө, жогору саноо адамдарга гана тиешелүү касиет эмес. Жада калса, жан-жаныбарлар, канаттуулар, жаратылыш кубулуштары дагы өздөрүн бийиктеткиси келет. Мисалы, кичинекей чымчык өзүн кушка окшоштурат, бир тал чыбык килейген даракмын деп айтат, жепирейген үңкүр өзүн заңыраган бийик үйгө салыштырат, кургаган камыш өзүн топ болуп бийик өскөн чийге теңейт ж.б. Негизинен, ар бир нерсе масыштабдуу, көлөмдүү болууга умтулат: *Чымчык өзүн куш ойлойт; Камыш өзүн чий ойлойт, бака өзүн бий ойлойт (112-б. Э.А.); Таибака өзүн элмин дейт, үңкүр өзүн үймүн дейт, чымын өзүн биймин ж.б.* Ал эми акыркы мисалында ойлоо, саноо, теңөө маанилери ачык түрдө эмес имплициттик түрдө берилген. Алар бул *де* этишинин жардамында репрезентацияланган.

3. Келечекти ойлогон адам күчтүү болот пропозициясын 7 бирдик түзөт. Адамдын күчтүүлүгү алысты көрө билген көсөмдүүлүгүндө. Күн өтсө болду деп, күнүмдүк турмушун ойлоп, жеңил ой менен жалкоолонуп жашаган адамга караганда элдин эсинде түбөлүккө сакталып калууну пландап, улуу иштерди жасап, тынымсыз эмгектенүүгө бел байлаган, ошого өзүнүн эркин тарбиялаган адам бир топ кайраттуу. Этностук менталитет жашоодо убактылуу нерселерди ойлбой, ал-күч барында эмгек кылып, жаркын келечекке жетүүгө аракеттенүү керектигин сунуштайт: *Акылдуу алыс ойлойт; Түбөлүктү ойлогон киши сонун, калкы үчүн иштеген иши сонун; Күнүмдүктү ойлобой, кулак байлап, жер жибит.*

Тилегине жетүүгө тынбай талпынган кишилер кыйынчылыктарды, убарагерчиликтерди сезбей калышат, алар иштин түйшүгүнөн коркушпайт. Максат, үмүт адамга канат бүтөп учурат. Эртенки күнү эмне жасоону, эмнеге умтулууну билбеген, адамдарды мүмкүнчүлүгү чектелген алсыз деп саноого болот: *Максатсыз киши – канатсыз куш; Максаттуу адамга түйшүк жок.*

Келечекке карата зор ой-максаттары бар адам бирөөлөрдүн азгырыгына кирбейт, убакытты текке кетирбейт, ичкилик ичүү, жалкоолонуу сыяктуу жаман адаттарга өзүн алдырбайт: *Максаты бийик адатпайт, кыялы күлүк карматпайт.* Тынымсыз алдыга жылууга аракет кылган элдер жеткен ийгиликтерине магдырып, бир жерде токтоп калышпайт, бир кырды ашса, экинчи кырды багынтууга умтулуп, улам жаңы пландарды алдына коюп турушат. Алардын күчтүүлүгүнүн сыры ушунда: *Тозор элдин жаңжалы бүтпөс, озор элдин максаты бүтпөс.*

4. Ата-энелер балдары туурасында ойлонушат – 6. Балдарынын тарбиясыздыгы, адепсиздиги, ызатсыздыгы, маданиятсыз кылык-жоругу, тил албастыгы ж.б. жаман адаттары ата-энелердин жүрөгүн түйпөл кылат, тынчын кетирет. Тентек балдары аларды дайыма сарсанаа кылышат: *Ат жаманы арада калтырар, бала жаманы санаага калтырар; Уулу жамандын убайымы көп, үйүрү жамандын субайы көп; Уулу укпаган – убайчыл.*

Ата-энелер ар качан балдарын ойлоп турушат. Аман-соо бекен, курсагы ач калдыбы деп, балдарынын көйгөйлөрү менен убара. Ошондой эле алар балдарын элден кем кылбай ичирип-жедирип, кийинтип багуу, татыктуу билим алууга шарт түзүү, жаркын келечек куруп берүү ж.б. жөнүндө баш катырышат: *Эненин ою балада, баланын ою талаада; Ата ойлоп жүрөт, бала ойноп жүрөт; Урпактын убалын ойлоо – улуу жоопкерчилик.*

Жогорудагы бирдиктерге семантикалык жактан карама-каршы келген *Эр жеткен эркек бала жок, балалууда санаа жок* мисалында үй-бүлөдөгү кол арага жараган эркек балдар атанын чоң таянычы экендиги, алар үйдөгү бардык иштерди аткара тургандыгы, андыктан атасы үйдөгү майда-чүйдө жумуштарды, көгөйлөрдү ойлоп, сарсанаа болбостугу белгиленген.

3.4. Обондуу ырлардагы «Ой» концептинин
когнитивдик аспектиде сыпатталышы

4. ЭЛЕС тобу - Сени ойлосоң ...	
<p>Сөзү С.Шимеевдики Обону Ү.Сыдыковдуку</p>	
<p>1. Сени ойлосоң, канат бүткөн көңүлгө, Бек сакталып жүрөгүмдүн төрүндө. (Бийик-бийик тоолордо жүргөндүгүм, аа, Бийиктигин талашып сүйгөндүгүм, аа. Ойлогонум, ойлорум, күлүк ойлорум, Ошол бийик тоолордун ак карындай, аа. БИЗ тобу - Аппагым). (Ойлоруң кайда учат ... Сагыныч болуп жүрөгүмө. Жоодарбешим - Сени ойлоң...).</p> <p>2. Алыс жакта жүргөнүңдө сагынып, Жалынчумун, жаным, сага кагылып. Киртик какпай таң атырам далай түн, Карааныңды бир көргөнгө зарыгып. (Отурам жалгыз сени ойлоп, Отурам карек жумулбай. Дайыр Исмадияров - Ойлодуң бекен?). (Сары оору кылып жүрөктү, Санаага салып, эзбегин. Түндөрүм да сенсиз уйкусуз өтөт, Ойлорумда жалгыз сен. ACCORD тобу - Сагынуу).</p> <p>3. Сен унутсаң, мен унута албадым. Элесиңди көңүлгө бек кармадым.</p>	<p>1. Ой – күлүк нерсе.</p> <p>. Ой жан дүйнөнү кыйнайт, ой баскан адам уктабай коет.</p> <p>3. Ой эстен чыккыс, жоюлгус касиетке ээ.</p>
<p>1. Ой, ойлоо сөздөрүнүн синтагмалары: <i>кимди ойлоо? сени.</i> 2. Ой, ойлоо сөзүнүн синонимдери, антонимдери: <i>эстен чыгаруу, унутуу, жүрөк, элес, көңүл.</i></p>	
5. Ильяз Андаш - Ойлорум сен	
<p>Сөзү К. Тайчабаровдуку Обону А. Бержебаевдики</p>	
<p>1. Күндө кирип түшүмө, Сүйүү салды түшүккө. Бүт оюмду ээледиң, Бүлүк салып сезимге. (Жалгыз сени ойлоймун, Тагдырым бир сага болжоймун. А, сен неге жылмайып койбодуң, Баары бир ээлеймин ойлоруң. Жийдеш - Сен).</p> <p>2. Сүйүүм сенсиз үшүгөн, Түшүмдөнсүң, түшүнөм. Куса кылбай жүрөктү, Чыгып келчи түшүмдөн.</p> <p>3. Күндө сен деп ойгоном, Бассам-турсам ойлоном. Жомоктогу перимсиң, Түшкө тынбай киресиң. Саргартпастан жүрөктү, Айтчы, качан келесиң? (Мен болсо сени ойлоп, мен, Ар күнүм сагыныч, куса менен өткөрөм. Жоодарбешим – Сени ойлоң ...)</p>	<p>1. Ой менчик сыяктуу. Аны бүтүндөй ээлеп алууга болот.</p> <p>2. Ойдогу нерсе жүрөктү жаралайт.</p> <p>3. Ой көңүлдөн кетпес касиетке ээ. Ал жабышса, такай ээрчип алат.</p>

<p>4. Сүйүп калдым бир көрүп, Издеп жүрөм көшөрүп. Үмүт бердиң сезимге, Жашоом калды өзгөрүп.</p>	<p>4. Ой жашоого мотивация берет.</p>
<p>1. Ой, ойлоо сөздөрүнүн синтагмалары: <i>ойду ээлөө, бүт ой, качан ойлоонуу? Басса-турса.</i> 2. Ой, ойлоо сөзүнүн синонимдери, антонимдери: <i>туш, сезим, үмүт, жүрөктү саргартуу.</i></p>	
<p>6. БИЗ тобу - Ойлогон ой</p>	
<p>1. Ким, кимдерди сагынат? Ким, кимдерден айрылат?</p> <p>2. Кантип сезим жаралат? Жан дүйнөңө таралат?</p> <p>3. Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңсе да, Чуркаган эмес буюрган ала кетсе да. (Сезим талды, көңүл тойду, Ойлонгон ойлорду тагдыр жеңип койду. Ирлан Таалайбеков - Тагдыр).</p> <p>4. Жүрөгүмдө жашайсың сен тунук сүйүүң менен, Үзүлбөс үмүт менен. Эсиңдедир жан эркем? Сырдашкан түн таң менен.</p> <p>5. Же унутуп калдыңбы? Биз ойногон гүлзарды, Же кайтарып алдыңбы? Мага айткан сырларды.</p> <p>6. Ойлорумда басамын биз бараткан жолдорду, Ашуулады, тоолорду. Биз экөөбүз эңсеген ак-мөңгүлүү зоолорду,</p> <p>7. Бак бар дечи арманым. Бар маңдайга жаганым, Бак бар дечи а бирок жок сүйүүдө жалганым.</p>	<p>1. Ким ким жөнүндө ойлой турганы белгисиз.</p> <p>2. Ой-сезимдин булагын эч ким билбейт.</p> <p>3. Убакыт, турмуштук шарттар, тагдыр ойду өзүнө багындырат.</p> <p>4. Сүйгөн адамың дайыма оюнда болот. Ал ар качан оюнду, акыл-эсинди бийлеп турат.</p> <p>5. Ойдо бардык нерселерди, окуяларды сактап жүрө бериш кыйын.</p> <p>6. Ойдо саякаттоо эң жеңил жана ыңгайлуу.</p> <p>7. Орундалбаган ойдун артында бакыт бар.</p>
<p>1. Ой, ойлоо сөздөрүнүн синтагмалары: <i>ойлогон ой, ойлордо басуу.</i> 2. Ой, ойлоо сөзүнүн синонимдери, антонимдери: <i>сагынуу, жүрөк, үмүт, сырдашуу, унутуу, сыр, арман.</i></p>	
<p>7. Роза Шакирова - Сен дегенде</p>	
<p>Сөзү Н.Алымовдуку Обону С.Бактыгуловдуку</p>	
<p>1. Сен дегенде сен дегеним сен деген, Сезимдердин бүтпөгөнү бүтпөгөн.</p> <p>2. Сени ойлосо ойлогонум ойлогон, Сени ойлобой койбогонум койбогон Сен дегенде жарк дей түшөт кабагым, Сезимдердин тойбогону тойбогон.</p> <p>3. Көңүл сен деп түтпөгөнү түтпөгөн, Көп санаанын бүтпөгөнү бүтпөгөн. Сенден калган күн курусун, курусун, Сезимдерден ким өчүрөт күч менен.</p> <p>4. Сен дегенде кыялдарым кыялдай, Кыйналамын кыялдарды тыя албай. Сенден мага жалгыз гана сөз керек, "Сендикмин!" деп шыбырап кой уялбай.</p>	<p>1. Ой өжөр жана түгөнгүс.</p> <p>2. Ой – узакка созулуучу жана үзгүлтүксүз жүрүүчү процесс.</p> <p>3. Ойлоонун азабы көп, ойдон орун алган нерселерди жок кылуу - татаал иш.</p> <p>4. Ой башка оргуштап келе берет, аны токтотуу мүмкүн эмес.</p>

<p>1. <i>Ой, ойлоо</i> сөздөрүнүн синтагмалары: <i>ойлоо кимди? сени, ойло-со-м ойло-гон-ум ойло-гон, ойлобой койбоо.</i></p> <p>2. <i>Ой, ойлоо</i> сөзүнүн синонимдери, антонимдери: <i>де (деш), сезим, көңүл, санаа, кыял.</i></p>	
<p>8. Гүлнур Сатылганова - Ойлой берем</p>	
<p>1. <i>Мен сени ойлой берем, кышта, жазда, Майрамда, ысык-суукта, сезим азда. Өмүрдүн өр тарттырып дөңгөлөгүн, Жыл улап чыккан сайын ар бир жашка.</i></p> <p>2. <i>Жашым жаш, чачым кара болгон менен, Эң алыс өмүр деген жолдон келем. Ошол жол такыр бүтүп калмайынча, Мен сени миң жаңырттып ойлой берем.</i></p> <p>3. <i>Мен сени ойлой берем таңда, кечте, Жарым түн жакын калып, жарык өчсө. Алыстан из калтырып учкан жылдыз, Арылап жер чегине сүңгүп кетсем.</i></p> <p>4. <i>Өзүңдү өмүр бою ойлой берем, Турмуштун кең дайрасын бойлой келем. Экөөбүз түбөлүккө бир болсок деп, Түшүмдө да, өңүмдө ойлоор элем. (Ойлоп-ойлоп, ой түбүнө жетпедим, Сенден кеттим, ак сүйүүмдөн кетпедим. Бекнур - Сүйүүмдөн кетпедим).</i></p>	<p>1. Ой адамды ар качан коштоп жүрөт. Ал мезгилден, аба-ырайынан, жаштан көз каранды эмес.</p> <p>2. Бир эле адамды/нерсени кайра-кайра ойлоодон адам тажабайт.</p> <p>3. Ой түнкүсү күч алат. Сүйүшкөндөр көбүнчө түнү кыялданышат.</p> <p>4. Ойлор чексиз болот, алардын түбү, учу-кыйры жок.</p>
<p>1. <i>Ой, ойлоо</i> сөздөрүнүн синтагмалары: <i>ойлой берүү, миң жаңырттып, өмүр бою ойлоо, ойлоо качан? таңда, кечте, кышта, жазда ж.б.</i></p> <p>2. <i>Ой, ойлоо</i> сөзүнүн синонимдери, антонимдери: <i>сезим, түш, де (деш).</i></p>	
<p>9. Гүлзинат Суранчиева - Сезим ойлору</p>	
<p>Сөзү К.Абдрахмановдуку Обону Ж.Малдыбаеваныкы</p>	
<p>1. <i>Асылзатым, сени мен издеп, Көздү кадаймын көлдү тиктеп. Сезим козгогон ойлорго багынып, Жүрөмүн сагынып, үмүт үзбөй карайм талып... Сырыңды айтпай жүрөсүңбү камыгып?</i></p> <p>2. <i>Кыялдарды толкундар жетелейт алыска, Сагынуу шаштырат, салчудай жарышка. Көрүнүп сен калчудай, тиктеймин мен тунжурай, Жалыны жүрөктү, кубатсың мүрөктүн, Чыккан айы тилектин.</i></p> <p>3. <i>Сырдын түйүнүн бирге чечип, Сүйүү шаарын жүрдүк биз кечип. Экөөбүзгө бакыт-таалай берген, Көл жээгин эстечи, жүрсөң кайда тапкын айла, Ар дайым самайм, акмалаймын, караймын.</i></p>	<p>1. Ойду жашырып жүрө берүүгө болбойт, аны билдирип койгон жакшы.</p> <p>2. Ой ийкемдүү келип, жетеленет. Ой адамды дегдетет.</p> <p>3. Эки адамдын ою кубатуу болот. Эки баштан мыкты ой чыгат.</p>
<p>1. <i>Ой, ойлоо</i> сөздөрүнүн синтагмалары: <i>ойго багынуу.</i></p> <p>2. <i>Ой, ойлоо</i> сөзүнүн синонимдери, антонимдери: <i>сезим, үмүт, сыр, кыял, сагынуу, тилек, самоо.</i></p>	
<p>10. Бактыгүл Бадыева - Жүрөлүчү жүрөк оорутпай</p>	
<p>1. <i>Тайкы ойлоп, сараң болушпай, Таң да салкын жайкы конуштай.</i></p>	<p>1. Терең ой жүгүртүү пайдалуу. Адам үстүрттөн ой жүгүртпөөсү керек.</p>

<p><i>Жүрөк сырын бирге чечишип, Жүрөлүчү көңүл оорутпай.</i></p> <p>2. <i>Түнт мүнөздүү, түркөй болушпай, Ойноп-күлсөк, ойго коюшпай. Гүлдөй назик адам көңүлү, Жүргөн жакшы эч бир оорутпай.</i></p>	<p>2. Адамды ойго салган жаман. Адам сар саана болгондо түнт болуп кетет. Оюн-күлкүгө көңүлү чапай калат.</p>
<p>1. <i>Ой, ойлоо сөздөрүнүн синтагмалары: тайкы ойлоо,</i> 2. <i>Ой, ойлоо сөзүнүн синонимдери, антонимдери: көнүл, ойлонтуу, ойго салуу, сар санаа кылуу, кейитүү, көнүл оорутуу, жүрөк оорутуу.</i></p>	
<p>11. Мирбек Атабеков - Кыялымда</p>	
<p>Сөзү Урмат Усеновдуку Обону Азамат Такырбашевдики</p>	
<p>1. <i>Кыялымдасың, айтпайм эч кимге, Кыйналып жаздым, жаз келип сезимге.</i></p> <p>2. <i>Ойлорумдасың, сансыз аткан күн батты, Ойлонуп жаттым, нечен таңдар атты. (Түндүн көзүн тиктемей кирпич ирмебей, Таңды тосом ойлонуп сагынып сени. Асамиддин Мухиддинов - Сагынып сени).</i></p> <p>3. <i>Сезимимдесиң гүлзар менен курчалган, Сезбейт экенсиң ансайын күч алган.</i></p> <p>4. <i>Ойгонгум келбейт. Түшүмдө гана жүзүңдөн сүйө алам.</i></p>	<p>1. Адамдар өздөрүнүн ички ойлорун ар кимге айта беришпейт.</p> <p>2. Ойго чөккөн адам түнкүсү уктабай коет.</p> <p>3. Ойдогу нерсени аздектешет.</p> <p>4. Ойдогу нерсеге түшүндө жете аласың.</p>
<p>1. <i>Ой, ойлоо сөздөрүнүн синтагмалары: ойлонуп жаттуу.</i> 2. <i>Ой, ойлоо сөзүнүн синонимдери, антонимдери: кыял, түш, сезим.</i></p>	
<p>12. Таалай Бектурганов - Ата-эне</p>	
<p>Сөзү Т. Бектургановдуку Обону Т. Бектургановдуку</p>	
<p>1. <i>Дегендер боор көтөрүп үй-жай күтсө, Унутат ата-энесин эминеге?</i></p> <p>2. <i>Оокат таап адилеттүү эмгек менен, Адамдык сапатыңды тилеп келген.</i></p> <p>3. <i>Турмуш оор жүз каталык кеткен күндө, Ойло дос, жаңылыштык кылып жүрбө.</i></p> <p>4. <i>Туурдан учурганын унут койбой, Адамдык сапатыңды астиң ойло.</i></p> <p>5. <i>Өзүңдөй ташбоордуку балдарыңдан, Көргөндө өкүнбөгүн ушуну ойлон.</i></p>	<p>1. Эр жеткен мезгилде балдары ата-энесин ойлобой калышат.</p> <p>2. Ата-энелер балдарынын сылык, сыпайы болуусун ойлошот.</p> <p>3. Жашоодо ойлонуп иш кылган жакшы.</p> <p>4. Адам болууну ойлоону асыл сапат.</p> <p>5. Балдарыңдын күйүмдүү болуусун кааласаң, аларга мээримдүү ата болуу туурасында ойлон.</p>
<p>1. <i>Ой, ойлоо сөздөрүнүн синтагмалары: ушуну ойлоо, астиң ойлоо, ойло дос.</i> 2. <i>Ой, ойлоо сөзүнүн синонимдери, антонимдери: тилөө, унутуу.</i></p>	
<p>13. Кыз-бурак тобу - Ким элең? 14. Каныкей - Жүрөк сыздайт 15. Роза Шакирова - Ойлойсуңбу? 16. Нургазы Абдуллаев - Апаке</p>	
<p>1. <i>Ойлоп көрсөң сен ошондо ким элең. Маңдайымда жанып турган күн элең.</i></p> <p>2. <i>Ойлономун, ойлономун, Өткөн күндү элестетип.</i></p>	<p>1. Адамдар көбүнчө өткөндү ойлошот</p>

3. Балким сен ойлонорсуң, Ардагым мени эстеп, А балким көргүң келер, Ардагым эрте-кеч деп. 4. Тартылып сага ойлорум апа, Өткөндү эстеп ойлодум апа.	
17. Ильяз Андаш - Ойлорум сен	
Сөзү К. Тайчабаровдуку Обону А. Бержебаевдики	
1. Күндө кирип түшүмө, Сүйүү салды түйшүккө. Бүт оюмду ээледим, Бүлүк салып сезимге.	1. Сүйүү ойду бүтүндөй ээлеп алат.
18. Мирлан Абдыраев - Жалжал көз 19. Асамиддин Мухиддинов - Сагынып сени	
Сөзү Асамиддин Мухиддинов Обону Х_MAN	
1. Уктабай сени ойлодум, Ойлосом ойго тойбодум. Куру дегенде сый кылып, Кубантып, карап койбодуң. 2. Тапкан аргам эңсемей түтпөйм эстебей, Таттуу ойго толгонуп сагынып сени.	1. Ой ширин болот, ага тойбойсуң.
20. Саламат Садыкова - Биз экөөбүз	
1. Уктаганда сенин уйкуң менде бар, Ойлорумда, ойлоруңа киришкен. Сен экөөбүз, эки сандай барабар, Сен экөөбүз, эки суудай бириккен.	1. Адамдардын ойлору бири-бирине дал келет.
21. Ынак Осмоналиев - Айлуу кеч 22. Абидин Темиров - Ойлойсуңбу?	
1. Ох, жаным, сен мени ойлойсуңбу? Ойлосоң сүйөмүн деп койбойсуңбу? 2. Кайдасың, азыр мени ойлойсуңбу? Какшанып жүргөнүмдү торгой сындуу.	1. Ашыгыңа сен аны ойлорун абдан маанилүү.
23. Мээрим Карыпова - Ден соолук 24. Жони - Аярым менин	
1. Ойлоп, ойлоп сыздап кетет кабыргам, Ден соолугум оорун алчы жанымдан. 2. Мен сени ойлосом жүрөгүм эзилет, Элесиң алтыным ойлорумдан кетпейт.	1. Көп ойлоо адамга зыян.
25. Асамиддин Мухиддинов - Сагынып сени	
1. Сабыр жетпей сан ойлор санааман кетпей, Самап көңүл заарыгат сагынып сени.	1. Ойду ченөөгө болбойт.
26. Өсөр Козуев - Атама	
1. Калкымдын иши жылса деп алга, Талыкпай ойлоп, издедиң айла.	1. Ойлонууда адам өжөр болуш керек.
Жалпы – 26 топ, 54 пропозиция	

«Ой» концептинин пропозицияларын түзгөн провербиалдык бирдиктер

I. Адам менен ойдун ажырагыс биримдиги (256)

1) Алгач ойлонуп, анан сүйлөсө, ишке киришсе туура болот (44):

1. Айры-айры бел болот, ойлонбой айтсаң жел болот (260-б. К.К.).
2. Аңдабай сүйлөгөн оорубай өлөт.
3. Ар ишти акыл токтотуп кыл.
4. Акылдашсаң чечерсиң, акылдашпасаң – кем кесерсин
5. Арбактуу сөз айтууга – салмактуу ой керек (253-б. К.К.).
6. Аш ичсең - акылың менен, тон кийсең - сактыгың менен.
7. Ашыкпай ойлоп, тез бүтүр (225-б. К.К.).
8. Балага байкап сүйлөсөң – акылыңа көнөр, байкабай сүйлөсөң – көрсөтөр бир өнөр (280-б. К.К.).
9. Балага ойлоп айтсаң – угат, ойлобой айтсаң – отко жыгат.
10. Алгың келсе түшүм, алдын ала күтүн (33-б. Э.А.).
11. Жаздын камын кыш ойло, бир ойлобо үч ойло.
12. Жебей туруп сиңирериң ойло.
13. Жаптыкта кеткен бир ката – карылыкта түгөнбөгөн кайгы.
14. Жээриңди майда чайна, айтаарыңды мыкты ойло.
15. Иш кылсаң артын ойло.
16. Кеңешип кескен бармак оорубайт (197-б. К.К.).
17. Кечинде жатып ойлон, эртең менен туруп сүйлө (122-б. Э.А.).
18. Кечинде ойлон, таң менен ишке кир (394-б. К.К.)
19. Кирбей туруп, чыгарыңды ойло, иштебей туруп, тиштериңди ойло.
20. Кыштын камын жазда ойло.
21. Кыздын кумарын ойлосоң – убалын да ойло (301-б. К.К.).
22. Ойлобой «о» дебе.
23. Ойлобой сүйлөгөн онтобой ооруга жолугат.
24. Ойлобой сүйлөсөң – онтобой ооруйсуң (244-б. К.К.).
25. Ойлобой туруп баштаба, баштаган ишти таштаба (225-б. К.К.).
26. Ойлонбой иш баштаба, баптасаң таштаба.
27. Ойлонбой сүйлөсөң кырсык келет, акылдуу сөз ар дайым пайда берет.
28. Ойлонбой сүйлөсөң, оорубай өлөсүң.
29. Ойлоп сүйлө, шамалыктын чыры көп.
30. Ойлоп сүйлөгөн алкыш алар, ойлобой сүйлөгөн каргышка калар (240-б. К.К.).
31. Оймо бычсаң да ойлоп быч
32. Ойноп айт, ойноп айтсаң да ойлоп айт (148-б. Э.А.).
33. Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө
34. Оозду ойлонуп ач.
35. Оолуккан ооз ойго түшөт (251-б. К.К.).
36. Өз ишинин акырын ойлобогон хан – элине шор (194-б. К.К.)
37. Сабыры сузда санаа бар, башы катканда балаа бар (238-б. К.К.).
38. Сөз маанисин он жолу ойлоп, бирин сүйлө.
39. Тилим бар деп ой келди сүйлөй бербей.
40. Тогуз сөз айтсаң да, токсон ойлон (234-б. К.К.).
41. Төбөңдү ойлоп төрөгө тийиш (187-б. К.К.).
42. Колуңдан келбес жумушту оюң менен бүтүрбө.
43. Буудай бышып жеткиче, орок ойго түшүптүр.
44. Сексен жашың – сөөк, анардай кызыл бет кетет, бүткөн бойдон эт кетет, ойлонуп кылган иш кетет, отуз эки тиш кетет.

2) Адам ойлоноудан тажабайт, ал үмүт-тилек менен жашайт (38):

1. Адам ойго тойбойт, кулак сөзгө тойбойт (18-б.).
2. Адам ойго тойбойт, бөрү койго тойбойт.
3. Адам үмүткө тойбойт, кыял азгырып.
4. Адамдын ойлогону – миң, аткарганы – бир.

5. Бала ойнобой койбойт, баш ойлобой койбойт (236-б. К.К.).
  6. Бар балааны баш ойлойт (236-б. К.К.).
  7. Бөрү - койго тойбойт, көңүл – ойго тойбойт, жер – жутканга тойбойт, көз – көргөнгө тойбойт, куш – учканга тойбойт
  8. Адамды адам кылып алга үрөгөн – үмүт.
  9. Ар кимдин арманы бар тереңдерде.
  10. Ар кимдин тилеги өзүнө чоң.
  11. Байга күндө майрам, күндө той, кедейге күндө кайгы, күндө ой.
  12. Берешенден бешиктеги бала да үмүт кылат.
  13. Жаны бардын үмүтү бар.
  14. Жакшылык, үмүт, тилек турмушта тоодой тирек.
  15. Жакшынын тилегин Теңир берет (173-б. К.К.).
  16. Каары болбой хан болбойт, кайгысы болбой, жан болбойт.
  17. Кайгысы жок кан болбойт, азабы жок жан болбойт.
  18. Каары болбой кан болбойт, кайгысы болбой жан болбойт.
  19. Көздөн уйку качса, көңүлгө ой үйүү.
  20. Кемчиликсиз киши болбойт, үмүтсүз жан болбойт.
  21. Кибиреген кишинин да килейген тилеги бар (355-б. Э.А.).
  22. Киши күндө, аны сыртынан билиш кыйын.
  23. Киши күндө жаңы тилек тилейт, жаман күндө ар кимди каргап-шилейт.
  24. Күн эмгекти жетелейт, түн үмүттү бөпөлөйт.
  25. Кыялың өсүп жетилет, кырсыктын баары кесилет.
  26. Максат – адамга канат, максатсыз адам алыска барбас.
  27. Максатсыз жерде жашоо жок.
  28. Максатсыз киши – канатсыз куш.
  29. Ойнобой коюшка болот, ойлобой коюшка болбойт (230-б. К.К.).
  30. Өлгөнгө өкүнбө, тирүүлүгүңдү тиле.
  31. Өмүр үзүлбөй, үмүт үзүлбөйт.
  32. Өмүрдү сүрүп адамзат жүз жылга жетип толбогон, түйшүктө келет түбөлүк миң жылдар камын ойлогон
  33. Санаанын изи жок, санаасыз киши жок.
  34. Сойлогон жыландын да ойлогон ою бар.
  35. Тозор элдин жаңжалы бүтпөс, озор элдин максаты бүтпөс.
  36. Үзүлбөгөн үмүтүң – бул жашоонун белгиси.
  37. Үмүт адам менен жашайт.
  38. Үмүт – жүрөктүн күйгөн шамы.
- 3) Ар ким өзүнүн муктаждыгы жөнүндө ойлонот (27):**
1. Адашкан күлүк жерди ойлойт, акылман жигит элди ойлойт.
  2. Ачка кишинин оюнан тамак кетпейт.
  3. Ачканын оюнан тамак кетпейт.
  4. Ачтын акылы тамагында, жөөнүн акылы таманында.
  5. Баканын өзү чөлдө болсо да, көзү көлдө.
  6. Бийдин максаты – бийлик кылуу, байдын максаты – байлык жыйуу.
  7. Адам жакшылыкты тилейт, акмак жамандыкты тилейт.
  8. Аюу аманын тилейт, жакшы жаманын тилейт.
  9. Доо мүдөөсү - бүтүү, соода мүдөөсү - утуу, кыз мүдөөсү - күйөөгө чыгуу, жол мүдөөсү - жетүү.
  10. Жаман ит жазгы тамактан дама кылат.
  11. Жаман ит жайлоодогу жармадан үмүт кылат.
  12. Жаптын ою - жашта, ачканын ою - ашта.
  13. Капканчы тилейт түлкүнү, боз балдар тилейт күлкүнү.
  14. Кара эчкиге жан кайгы, касапчыга мал кайгы.
  15. Карышкырдын көзү койдо, молдонун көзү аш менен тойдо.
  16. Карышкырдын ойлогону – арамдык, койдун ойлогону – амандык (316-б. К.К.).
  17. Касапчыга мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы (318-б. К.К.).
  18. Койчунун санаасы – койдо, ойчулдун санаасы – ойдо.
  19. Мергендер тилейт кийикти, кийиктер тилейт бийикти (143-б. Э.А.).

20. Кул жеймин дейт куйрукту, Кудай билет буйрукту.
21. Сагызгандын санаасы – жоордо, соргоктун санаасы – куйрук-боордо.
22. Сокурдун тилегени (же сураганы) эки көз.
23. Сокурдун тилегени эки көз, көйнөксүздүн тилегени бөз, дүлөйдүн угайын дегени жакшы сөз (162-б. Э.А.).
24. Соодагерге мал кайгы, кара эчкиге жан кайгы.
25. Текенин өзү ойдо болсо да, көзү зоодо.
26. Тооктун түшүнө тару кириптир.
27. Төө чөлдү ойлосо, бака көлдү ойлойт.
28. Улуган иттин убайы бар.

4) Ар бир адамдын өзүнүн ою, санаасы болот (22):

1. Ар кимде бар бир кыял, ал кыялды ким тыяр.
2. Ар ким өз оюнун очогунда жылуу жашайт.
3. Ар кимдин арманы бар тереңдерде.
4. Ар кимдин бир ою бар, короосунда миң кою бар (236-б. К.К.).
5. Ар кимдин убайымы өз башында.
6. Ар кимдин тилеги өзүнө чоң.
7. Ар адамда бир кыял, ал кыялды ким тыяр.
8. Аюу аманын тилейт, жакшы жаманын тилейт.
9. Баатыр майданда өлүмдү ойлобой жеңишти ойлойт (211-б. К.К.).
10. Байга күндө майрам, күндө той, кедейге күндө кайгы, күндө ой.
11. Жакшы эл камын ойлойт, жаман өз камын ойлойт.
12. Карылар жаштыгын ойлоп уктабайт, жаштар карырын ойлоп уктабайт.
13. Ой өзүңдө, нарк колуңда.
14. Улуган иттин убайы бар.
15. Эрди-катын бир төшөктө жатып, эки башка түш көрөт.
16. Башы башканын – ою башка.
17. Бойго чак кийим табуу оңой, ойго чак киши табуу кыйын.
18. Боюңдай бой табылса да, оюңдай ой табылбайт.
19. Казаны башканын кайгысы башка.
20. Казаны бөлөктүн камы бөлөк.
21. Кою бирге эмес, бою бирге эмес – ою бирге сөзсүз бурула жүргүлө.
22. Менин акылым сенде эмес, сенин акылың менде эмес.

5) Эң оболу адам оюн оңдош керек (22):

1. Пейили жакшыны Теңир табат, пейили жаманды ит кабат.
2. Пенде пейилинен табат.
3. Түш оңолбой, иш оңолбойт.
4. Түшү оңолгондун иши оңолот.
5. Түшү жакшынын иши жакшы.
6. Адамдын пейили тойбой, карды тойбойт.
7. Адамдын пейилине жараша – тилеги, тилегине жараша – иши.
8. Жамандык менен жакшылыкты ниетиңден табасың.
9. Тулпардын изи жоголбойт, бузуктун иши оңолбойт (202-б. К.К.).
10. Тилеги жаманды ит кабат.
11. Тетири болсо кыялың, тартарсың зыянын
12. Эл байлыгы хандын ниетине байланыштуу (193-б. К.К.).
13. Оюн оңдобогон оңбойт.
14. Ниетиң оңолсо, оюң да, сөзүң да, ишиң да оңолот.
15. Ой-тилек, дил менен таза, дили кирдеген оңолбойт.
16. Ой оңолбой, иш оңолбойт.
17. Ичи жаманды ит кабат, пейили жаман ниетинен табат.
18. Ичи жаманды ит капсын, ниети жаманды Теңир тапсын.
19. Жерди түзөгөндөй эле пейилди да оңдоо керек.
20. Кең пейилдүү кемибейт, тар пейилдүү жарыбайт.
21. Кыял-насили таза болмоюнча – адамдын пейилинен ыймандуу сөз чыкпайт (267-б. К.К.).
22. Кыялы бузулгандын сыягы бузулат.

б) Эгерде адамдын ою, ниети таза болсо, ал бактылуу жашайт (23):

1. Ак көңүлдөн арамдык чыкпайт (29-б. Э.А.).
2. Ак ниеттүү кишиге жамандык жабышпайт.
3. Жүрөгүндө кири жок киши бактылуу (198-б. К.К.).
4. Ак ниеттүү иштесең, жарык болот бешенең.
5. Ак ниеттүү кишиге жамандык жабышпайт.
6. Ак ниеттин жүргөнү күлкү, арамзанын жүргөнү түлкү, таянганы мүлкү.
7. Ак ниет болсоң – жетерсиң муратка, арамдык кылсаң – каларсың уятка.
8. Арам ойдон алыс жүр, алып келбейт жакшылык (225-б. К.К.).
9. Жакшы ээсиз калбайт, ак ниет киши жолдошсуз калбайт (201-б. К.К.).
10. Жамандык менен жакшылыкты ниетиңден табасың.
11. Ак көңүл ачылып сүйлөйт, арсыз асылып сүйлөйт, арамза сасык сүйлөйт.
12. Ичи жаманды ит кабат, пейили жаман ниетинен табат.
13. Ичи жаманды ит капсын, ниети жаманды Теңир тапсын.
14. Ичи тар адам баши болбойт, ашык ичкен аш болбойт.
15. Ичи тардын иши тар.
16. Кара ниеттин карды тойбойт, кара өзгөйдүн иши оңолбойт.
17. Кайгысы жок кан болбойт, азабы жок жан болбойт.
18. Ниети тазанын уйкусу тынч.
19. Ооруймун деп сестенбе, айыкпайм деп шектенбе.
20. Ою арамдын жолу арам.
21. Оюн оңдобогон оңбойт.
22. Ою кир, ээн ооздук чыныгы адамды кордойт.
23. Таза үрөндөн өнгөн дан дыйканды байытат, ак ниеттен чыккан сөз адамды марытат.

7) Адамга ар кандай нерселер/кырдаал жөнүндө ойлонууну сунушташат (19):

1. Жакшы уктагың келсе, жатаарда тое ичпе, болбосту ойлонуп капага чөкпө (359-б.).
2. Жашыңда элдин ишин ойло, карыганда жердин камын ойло (179-б. К.К.).
3. Жашыңдын кетерин ойлобо, жалыныңдын кетерин ойло.
4. Жебей туруп сиңирериң ойло.
5. Жамандыкты унуткан жакшы, жакшылыкты унуткан жаман.
6. Адамдан жамандык издебе, адамдык изде.
7. Ак ойлоп, адал иште (268-б.).
8. Битиктен тамга издебе, ой изде (225-б. К.К.).
9. Дыйкан болсоң буурусунуңду шайла, чарба болсоң – мал жайын ойло.
10. Жайдын узагын тилебей, жылуусун тиле.
11. Келечекти ойлосоң, өткөндү эске сал.
12. Коногум, үйүңдү ойлой отур, кулу-бийиңди ким билет.
13. Өлөрүн ойлобогон хандын эли ойрон болот.
14. Тойлоп отурсаң да, ойлоп отур (347-б. Э.А.).
15. Ээк астында элди ойло.
16. Улуунун сөзүн ук, кичүүнүкүн ойлон.
17. Чай болуп төргө өткөн суу бир кезде арыкта акканын унутпаса.
18. Көктө баратсаң жерди ойло.
19. Жакшылык-жамандыкты бирдей ойлон.

8) Адамдын тулку бою оюна карама-каршы коюлат (18):

1. Бирөөнүн бою алача, бирөөнүн ою алача (282-б. К.К.).
2. Бой жетпеген жерге ой жетет, кыраан жетпеген жерге кыял жетет.
4. Бой жолдош күтпө, ой жолдош күт.
5. Бой көтөргөнгө ой көтөр.
6. Бой картаяр, ой картайбас.
7. Бойго чак кийим табуу оңой, ойго чак киши табуу кыйын.
8. Бою келменин ою келте.
9. Бою кыска – ою нуска (230-б. К.К.).
10. Бою пакененин ою бийик.
11. Боюна карабасаң да, оюна кара.
12. Боюңдай бой табылса да, оюңдай ой табылбайт.
13. Досуңдун көзүндө болгончо, көңүлүндө бол.
14. Кеп бойдо эмес, ойдо (252-б. К.К.).

15. Кою бирге эмес, бою бирге эмес – ою бирге сөзсүз бурула жүргүлө.

16. Ойдун да, бойдун да ортосу жакшы.

17. Бетим жаман болсо да, ниетим ак (жакшы).

18. Байдын ниети кара, колу ак, кедейдин колу кара, ниети ак.

9) Адамдын оюн оозунан/көзүнөн билүүгө болот (17):

1. Кыздын сырын көзүнөн оку.

2. Ойдогуну ооз айтат

3. Ой акылдан күлүк эмес.

4. Көңүлдөгү сырды көз билдирет (241-б. К.К.).

5. Ойноп айтса да, оюндагысын айтат.

6. Ойноп сүйлөсө да оюндагысын айтат (244-б. К.К.).

7. Ойноп айтам деп, оюндагысын айтат.

8. Ооз бир болсо – ой кир болбойт (250-б. К.К.).

9. Ооз деген – дарбаза, чыга берет андаза (ой, пикир).

10. Оозум айткысы келет, оюм кайткысы келет.

11. Оюна алы жетпеген оозунан чыгарат (251-б. К.К.).

12. Тузак коенду тутуш үчүн керек, сөз ойду тутуш үчүн керек.

13. Тил – ойдун сандыгы.

14. Чечен ойду ээритет, сулуу бойду ээритет (249-б. К.К.).

15. Жүрөк сыры тилден чыгат.

16. Жүрөк сырын көз билдирет.

17. Бозойдун мыйыгынан күлгөнү - селкинин оюн билгени.

10) Санааркабоо үчүн, тың болуу зарыл (11):

1. Чебиң бек болсо, көңүлүң ток болот.

2. Чек арачың сак болсо, сар-санааң жок болот.

3. Улуунун сөзүн урматта, уурулар менен сырдаша (270-б. К.К.).

4. Ээр качкы талаага таштайт, эрден качкан санаага таштайт (206-б. К.К.).

5. Камсыз кандын казынасын ууру алат.

6. Көсөмдүн ою, баатырдын жолу эки болбойт.

7. Оюңа келсе дей бербе, оозуңа келсе жей бербе (251-б. К.К.).

8. Иш кылсаң артын ойло.

9. Жакшы уктагың келсе, жатаарда тое ичпе, болбосту ойлонуп капага чөкпө (359-б.).

10. Амалын тапкан ажалдан кутулат.

11. Ак ойлоп, адал иште (268-б.).

11) Жакшы адамда жакшы ой, жаман адамда жаман ой (8):

1. Жакшы кишиден бак калат, жамандан ойдо так калат (351-б. Э.А.).

2. Жакшы менен жүрсөң жарыйсың, жаман менен жүрсөң, убайым менен карыйсың (363-б. К.К.).

3. Жакшы эл камын ойлойт, жаман өз камын ойлойт.

4. Жакшыга акыл айтсаң, таап алгандай сүйүнөт, жаманга акыл айтсаң, алдап алчудай күйүнөт (359-б. К.К.).

5. Жакшыга барсаң, жашарып жарыйсың, жаманга барсаң, убайым менен карыйсың.

6. Жакшынын акылы ташка тамга баскандай, жамандын акылы түз жерге казан аскандай (360-б. К.К.).

7. Жаман этиңе келет, жакшы ниетиңе келет.

8. Киши күндө жаңы тилек тилейт, жаман күндө ар кимди каргап-шилейт.

12) Ичтеги ойду эч ким билбейт (6):

1. Кимдин оюн ким билет.

2. Киши аласы ичинде.

3. Адам ичине катылган кара түтүндү, Күндүн жарыгында да көрүш кыйын.

4. Кибиреген кишинин да килейген тилеги бар (355-б. Э.А.).

5. Тоголок башта – толгон сыр.

6. Бетим жаман болсо да, ниетим ак (жакшы).

13) Ачууланганда алгылыктуу ой башка келбейт (4):

1. Ачууга алдырба, санаага жеңдирбе.

2. Ачуулуу башта акыл жок.

3. Ачуусу чукул айыпка жыгылат.

4. Ачуу – душман, акыл – дос.

II. Ойдун табияты (125)

1. Ой – бул байлык/бакыт (23):

1. Жакшы ой алдыга жетелейт.
2. Акыл – алтын (казына), ой – күмүш (199-б.).
3. Бой жолдош күтпө, ой жолдош күт.
4. Жакшы санаа (жакшы ниет) – жарым ырыс.
5. Жакшы тилек – жарым ырыс.
6. Жакшы ниет – жарым ырыс.
7. Кастын ою - бөлөк, достун ою - жөлөк.
8. Сөз тыңшаган жакшы ойдон акыл табат.
9. Кою көптүн ою көп.
10. Коюң болсо, байлыкта оюң болсун (317-б. К.К.).
11. Ой – адамдын өзөгү, жерпайы.
12. Ой өзүңдө, нарк колуңда.
13. Ой кууган оомат табат (Ой кууган - оомат) (230-б. К.К.).
14. Ой түбүндө алтын бар, ойлой билсең табасың.
15. Ой түбүндө алтын бар - ойлой берсең табарсың, канча узак болсо да – жүрө берсең барарсың (236-б. К.К.).
16. Ойду жатка сыйгызба, катка сыйгыз.
17. Ою байдын - сөзү бай.
18. Оюндун түбү - от, ойдун түбү - алтын.
19. Сөөлөттү сөздөн табасың – ооматты ойдон табасың (255-б. К.К.).
20. Ою аткарылбагандын ооматы келбейт (230-б. К.К.).
21. Үмүттүн өз дөөлөтү бар.
22. Чыдамдуу эмгек, алгыр ой – анык досуң билип кой (399-б. К.К.).
23. Эмгектүүнүн – эмгеги байлык, билимдүүнүн пикири байлык.

2) Акыл, ой, баш - булар бири-бирин толуктайт (23):

1. Акыл – ойдун азыгы.
2. Акылдуу алыс ойлойт.
3. Акылдын көркү - ой, сулуунун көркү - бой.
4. Акылдын убайы да бар, пайдасы да бар.
5. Акылзаада сөзгө да бай, ойго да бай.
6. Баш – акыл-эс, баш – ой, баш – өмүр (238-б. К.К.).
7. Баш – ойлоого, бала – ойноого (237-б. К.К.).
8. Башта үмүт да бар, күйүт да бар.
9. Башы башканын – ою башка.
10. Башы ооруп, балтыры сыздабагандын, эчтеме менен иши жок.
11. Ойдо калган баш жаман, оюндан калган жаш жаман (368-б. К.К.).
12. Ойдун гүлдөгөнү - акылдын өркүндөгөнү (өскөнү, ашканы).
13. Ойлонбогон баш оңбойт, ойгонбогон жаш оңбойт (238-б. К.К.).
14. Ойсуз баш – баш эмес, отсуз жаш – жаш эмес.
15. Ойсуз баш - талаада жаткан таш (238-б. К.К.).
16. Ойсуз башты дат алат (238-б. К.К.).
17. Ойсуз башты ороо де (238-б. К.К.).
18. Ойсуз жашаган баш – ойрон баш (238-б. К.К.).
19. Сергиген баштан сезимдүү ой чыгат (238-б. К.К.).
20. Тоголок башта – толгон сыр.
21. Көп сүйлөө – бакыл, көп ойлоо – акыл (49-б.).
22. Жез маңдайдан алтын ой чыкпайт, акмак баштан акылдуу ой чыкпайт (243-б. К.К.).
23. Билгенин билдире албаган киши – арымсыз, дармансыз; билгенин билгениндей билдире билген киши – ойкен да, арымдуу да, терең да, күчтүү да, акылдуу да.

3) Ой – күлүк нерсе (20):

1. Адамдын ойлогону – миң, аткарганы – бир
2. Бой жетпеген жерге ой жетет, кыраан жетпеген жерге кыял жетет
3. Кыял – кармалбаган куш (267-б. К.К.).
4. Кыял кырга чыгарат.

5. *Максаты бийик алдатпайт, кыялы күлүк карматпайт.*
6. *Ой акылдан күлүк эмес.*
7. *Ой жеткен менен кол жетпейт.*
8. *Ой күлүк алыска кетет (267-б. К.К.).*
9. *Ой күлүк, дүйнөнү айланат*
10. *Ойдо жээк жок, тилде сөөк жок (256-б. К.К.).*
11. *Ойдон күлүк эч нерсе жок.*
12. *Ойду оюна койбо*
13. *Ойлогон ойдо жазык жок.*
14. *Ойлоп-ойлоп отурсаң, түбү чексиз дүнүйө.*
15. *Санаа куюндан (же коендон) да күлүк (160-б. Э.А.).*
16. *Санаадан өткөн күлүк жок, санаадан катуу бүлүк жок*
17. *Сарт санаа менен байыйт, убайым менен карыйт (161-б. Э.А.).*
18. *Соодагер санаасы менен байыйт, убайым менен карыйт.*
19. *Тил - жүгүрүк, ой – күлүк*
20. *Шамал минсең жетпесиң санаа менен өмүргө.*

4) Ой – сөздүн (ойдун) башаты, сактагычы (15):

1. *Ой – сөздүн сандыгы (булагы), тил – ойдун сандыгы.*
2. *Ой – кептин булагы (230-б. К.К.).*
3. *Ою байдын - сөзү бай.*
4. *Ою тетиктин сөзү жетик.*
5. *Оюң жагымдуу болсо, сөзүң арымдуу болот.*
6. *Сөздөн ой туулат.*
7. *Сөздүн наркы – ойдун баркы*
8. *Макал кайдан чыкмак ой болбосо? (53-б.)*
9. *Макал кайдан чыкмак ой болбосо, кийиз кайдан чыкмак кой болбосо (267-б. К.К.).*
10. *Кыялдан кымбат ой жаралат (230-б. К.К.).*
11. *Макал кайдан чыкмак ой болбосо, кийиз кайдан чыкмак кой болбосо?*
12. *Көңүлдүн черинен сөз чыгат.*
13. *Көңүл тилмечи – көз, ой тилмечи – сөз (242-б. К.К.).*
14. *Койдон кой туулат, ойдон ой туулат.*
15. *Кеп бойдо эмес, ойдо (252-б. К.К.).*

5) Ойлогон ой түзүлгөн кырдаалдан көз каранды (12):

1. *Ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңет.*
2. *Ойлогону оңунан чыккандын ооматы жүрөт.*
3. *Ойлобогон жерден түлкү чыгар, оюлбаган жерден коен чыгар (426-б. К.К.).*
4. *Ой да оңунан чыга бербейт.*
5. *Жакишылык-жамандыкты бирдей ойлон.*
6. *Кыялданган тилекти кыстаган турмуш бийлейт.*
7. *Кырсыкты болжоп болбойт.*
8. *Ойдогону жолдогу бузат.*
9. *Талаадагыны үйдө болжобо (169-б. Э.А.).*
10. *Үйдөгү ойду базардагы нарк бузат.*
11. *Буюрбаган аштан үмүт этпе.*
12. *Конок айтып келбейт, өлүм кам жедирбейт.*

6) Ой терең, түпсүз, чексиз, көлөмдүү (9):

1. *Билимпоздун адаты – терең ойлоп, тез айтмак.*
2. *Жакишы адамдын ою кенен, сөзү терең, пейили таза, ниети ак.*
3. *Жакишылык, үмүт, тилек турмушта тоодой тирек.*
4. *Ойдо жээк жок, тилде сөөк жок (256-б. К.К.).*
5. *Ойдун түбү - терең, акылдын түбү - берен (279-б. К.К.).*
6. *Тил муунсуз, ой түпсүз (257-б. К.К.).*
7. *Тоголок башта – толгон сыр.*
8. *Убайым түбү - туңгуюк, батасың да кетесиң, тобокел түбү - желкайык, өтөсүң да кетесиң.*
9. *Чексиз аалам – түпсүз ой.*

7) Ойлоону - кыйын иш (8):

1. *Уктаган ойгонот, ойлогон толгонот.*

2. Отура билген ойчул болот.
3. Ойчулдун ою – оор жүк.
4. Окумалдын баары ойчул эмес (276-б. К.К.).
5. Ой азабы да кыйын, кой азабы да кыйын.
6. Ой ойлосоң тең ойло, тең ойлосоң кең ойло.
7. Калыпсыз кыш болбойт, ойлонбосо иш болбойт
8. Бөрүдөн корккон кой бакпас, ойдон корккон ой бакпас.

8) Ойду ишке ашыруу үчүн аракеттенүү зарыл (8):

1. Ишке ашпаган илим – жемишсиз дарак, ишке ашчу илим инсанды ойго жеткирет.
2. Максатка жетем десең, күчүң корот, пендеден бийиктигиң ошол болот.
3. Ой күч алган жерде иш чыңалат.
4. Ойду да ойготуп турбаса – ойрону чыгат.
5. Өмүрдү сүрүп адамзат жүз жылга жетип толбогон, түйшүктө келет түбөлүк миң жылдар камын ойлогон.
6. Талынбай тилекке жетпейт.
7. Тек тилек менен бий болбос.
8. Башы ооруп, балтыры сыздабагандын, эчтеме менен иши жок.

9) Ой түбөлүк жашайт (5):

1. Картайганча үмүт эскирбейт.
2. Бай өлөт, ой өлбөйт (230-б. К.К.).
3. Бой картаяр, ой картайбас.
4. Өчпөгөн үмүт-жылдыз бар, өлбөгөн жанга турмуш бар.
5. Эр карыса да, ой карыбайт.

10) Ойдун жашоосу ой менен байланыштуу (4):

1. Койдон кой туулат, ойдон ой туулат.
2. Ойдо жок ойду ой табат.
3. Ойду ой ойготот.
4. Ой түйүнүн ой чечет

III. Ойлоонун натыйжалары (103)

1) Көп ойлоону ден соолукка зыян. Оорулуу көп ойлонот (27):

1. Адамдын кыйноосу – санаа, өлүмү - оору.
2. Дарттууда санаа бар, дарыгерде дабаа бар (287-б. К.К.).
3. Дартты ойлой бергендин дарманы кетет.
4. Дартыңды ойлобо, артыңды ойло (287-б. К.К.).
5. Ичкени - ирим, жегени – желим, Сар-санаа баскан адамдын.
6. Калп адамдын сөзүн иритет, кайгы адамдын өзүн чиритет (248-б. К.К.).
7. Оору ойду жейт, санаа жанды жейт.
8. Оору ойчул кылат.
9. Ооруганда ден-соолук ойго келет.
10. Оорuluуга жардам берсең, эзели эсинен кетпейт.
11. Оорuluунун ою онго бөлүнөт (388-б.).
12. Оорuluунун оюна эмне келип, эмне кетпейт.
13. Ооруну жөн койсоң – эсиңди эки кылат (286-б. К.К.).
14. Ооруп турсаң – ойноп турдум де.
15. Санаа оорудан жаман.
16. Санаа саргайтат, убайым картайтат.
17. Санаа эрди саргайтат, сары жел чөптү кубартат.
18. Санаа эрди саргайтат, убайым эрди картайтат.
19. Тарп – талаада, дарт – санаада.
20. Сарман тоодо салкын жок, санаалуу элде уйку жок.
21. Сарт санаа менен байыйт, убайым менен карыйт (161-б. Э.А.).
22. Соодагер санаасы менен байыйт, убайым менен карыйт.
23. Убайым уудан жаман, уудан ушакчы жаман.
24. Бий көздү алат, күйүт көкүрөктү алат.
25. Тоң моюндун тоюна барба, тороңдосо оюңа алба.

26. Үмүт менен тилек бар, кубантып кубат алдырган, кайгы деген азап бар, кубартып отко жандырган.

27. Түйшүк адамды кургатат, кайгы адамды карытат.

2) Көпкө ойлонуп, убайымчыл болууга караганда, чечкиндүүлүк жогору бааланат (17):

1. Асанкайгы өз үйүндө жек көрүндү болот.

2. Адамдын ойлогону – миң, аткарганы – бир.

3. Акылдын убайы да бар, пайдасы да бар.

4. Акылы жок ойлонгуча акылдуу карап турмак беле.

5. Асанкайгы ойлонуп отурганча, тобокелчи барып келиптир (маарага жетиптир) (207-б.).

6. Ичкени - ирим, жегени – желим, Сар-санаа баскан адамдын.

7. Көптөн үмүт эткен аздан куру калат (130-б. Э.А.).

8. Көптү үмүт кылып, аздан куру калба (349-б. Э.А.).

9. Кыял менен кыр ашпа, кыярга сыр ачпа.

10. Ойлоп-ойлоп отурсаң, түбү чексиз дүнүйө.

11. Ойчул оюна жеткенче (ойлогуча), тобокелчил барып келиптир (үйүнө барат).

12. Ойчул ойлоп отургуча, тобокелчи кечип өтүптүр.

13. Отурган киши ойлонгуча, баскан киши мал табат.

14. Сар-санаа болбо жогоңа, санаа жокко жеткирбейт.

15. Убайым муңайым кылат, баарын Теңирим кылат.

16. Убайым түбү - туңгуюк, батасың да кетесиң, тобокел түбү - желкайык, өтөсүң да кетесиң.

17. Эки тоонун чөбүн эңсеген кийик ачтан өлөт (681-б.).

3) Көбүрөөк ойлоп, аз сүйлөө артыкчылыкка ээ (15):

1. Көп ойлогон табар, көп үрлөгөн жагар (236-б. К.К.).

2. Көп ойлоп, жакшы сүйлө – нуска болсун, сураса жообуң дагы кыска болсун (241-б. К.К.).

3. Көп сүйлөө – бакыл, көп ойлоо – акыл (49-б.).

4. Кепке - сараң, ойго – кенен (243-б. К.К.).

5. Кечинде жатып ойлон, эртең менен туруп сүйлө (122-б. Э.А.).

6. Жээриңди майда чайна, айтаарыңды мыкты ойло.

7. Көсөм көп ойлоп – аз сүйсөйт, көөдөн аз ойлоп – көп сүйлөйт (234-б. К.К.).

8. Кыялдан кымбат ой жаралат (230-б. К.К.).

9. Ой ойлосоң тең ойло, тең ойлосоң кең ойло.

10. Ой жеткис сөзгө ооз ачпа.

11. Ойду да ойготуп турбаса – ойрону чыгат.

12. Сөз маанисин он жолу ойлоп, бирин сүйлө.

13. Тогуз сөз айтсаң да токсон ойло (234-б. К.К.).

14. Устат акындын ою көп, сөзү аз.

15. Азаматтын белгиси – көбүрөөк ойлоп аз сүйлөйт.

4) Адамды ой арыктатат, кайгы жейт (14):

1. Кайгысы жок кара сууга семирет, катыны жок кыздуу үйгө теминет.

2. Кайгысыз кара сууга семирет, курсагы тойсо элирет.

3. Карды токтун кайгысы жок.

4. Курсак ток болсо, көңүл шок болот.

5. Курсагы токтун кайгысы жок.

6. Санаасы жок сары сууга семирет, катыны жок кыздуу үйгө теминет.

7. Санаасы жок - уйкучул, акылы (ары) жок – күлкүчүл (160-б. Э.А.).

8. Сарман тоодо салкын жок, санаалуу элде уйку жок.

9. Ток бала эч нерсени ойлобойт (174-б. Э.А.).

10. Башы ооруп, балтыры сыздабагандын, эчтеме менен иши жок.

11. Ашык ойногон азар, топ ойногон тозор.

12. Ары (акылы) жок – күлкүчү, санаасы жок – уйкучу.

13. Арымак, семирмек ойдон.

14. Акылы жок – уйкучу, санаасы жок – күлкүчү.

5) Башкаларга жамандык ойлобоо керек (11):

1. Адамдан жамандык издебе, адамдык изде.

2. Бирөөгө жамандык ойлобо, жамандык кылба.

3. Бирөөнүн өлүмүн тилегенче, өзүңдүн өмүрүңдү тиле.

4. Душманга өлүм тилегенче өзүңө өмүр тиле (76-б. Э.А.).

5. Ниетиң оңолсо, оюң да, сөзүң да, ишиң да оңолот.
6. Ой-тилек, дил менен таза, дили кирдеген оңолбойт
7. Ою кир, ээн ооздук чыныгы адамды кордойт.
8. Оюна арамдык келгендин колунан жамандык келет.
9. Өзгөгө өлүм тилегиче, өзүңө өмүр тиле.
10. Сындаганды жоо дебе, оңолсун деген ою бар.
11. Эл тилеги жакшылык.

6) Кер баштын пайдасын эмес, көпчүлүктүн камын ойлоо жакшы (9):

1. Жашыңда элдин ишин ойло, карыганда жердин камын ойло (179-б. К.К.).
2. Жетимге санаалаш бол, жесирге каралаш бол (276-б. К.К.).
3. Көпчүлүк камын ойлосоң – озосуң, өз камыңды ойлосоң – тозосуң (130-б. Э.А.).
4. Өз камын ойлогон жарыбайт, жарыса да марыбайт.
5. Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт.
6. Өзүн гана ойлогон – жамандыктын белгиси; өзгөнү да ойлогон – адамдыктын белгиси (378-б. К.К.).
7. Түбөлүктү ойлогон киши сонун, калкы үчүн иштеген иши сонун.
8. Эл камын ойлоп башкаргандык – кемеңгердик, эл тагдырына кол көтөргөндүк – текебердик.
9. Ээк астында элди ойло.

7) Ушактабастан бирөөнүн артынан ойлонуу сүйлөгүлө (6):

1. Калптан табарың – кайгы (250-б. К.К.).
2. Кулактан кирип ойду алган, андан кийин бойду алган.
3. Убайым уудан жаман, уудан ушакчы жаман.
4. Улуу ойлор – угут, ушак ойлор – унут.
5. Ушак-айың кеп уксаң, көңүлүңдү аздырба.
6. Ушак уксаң унутуп сал, эстүү айтылган кеңешти эсиңе сал (183-б. Э.А.).

8) Өткөн/кеткен иштерди ойлоп кайгырбагыла (4):

1. Өткөн иш үчүн кайгы чегүү - акылдуу адамдардын иши эмес.
2. Өткөн ишке айла жок, өкүнгөн менен пайда жок.
3. Өткөн ишке өкүнбө, кеткен ишке кейибе.
4. Өчпөгөн үмүт-жылдыз бар, өлбөгөн жанга турмуш бар.

IV. 4. Ойлоонун объектиси ар кыл болот (44)

1) Адам ар-намыс үчүн ойлонот (16):

1. Ар-намыс акыл жаратат, а абийирсиздик менен коркоктуу акыры намысыңды жок кылат.
2. Ар-намыс асманга учурат, абийирсиздик чиритип жок кылат.
3. Ар-намыстан айрылганча – алты саныңдан айрыл.
4. Жигитке намыс кымбат, ар кыйын (98-б. Э.А.).
5. Жоокердин ар-намысы ыйык (211-б. К.К.).
6. Колдон намысты кетиргенче, канжыгадан баш кетириши керек.
7. Катын намыс үчүн кара кийет.
8. Уят өлүмдөн катуу.
9. Баатыр намыс үчүн туулуп, намыс үчүн өлөт.
10. Намысың сынганча – жилигиң сынсын.
11. Ой чабыттуу, эр намыстуу болсун.
12. Эрди намыс өлтүрөт, коенду камыш өлтүрөт.
13. Уялгандан өлөйүн десе жан таттуу, кирейин десе жер катуу (284-б. К.К.).
14. Уят – өзүнчө бир уруу журт.
15. Уяты катуу уу ичет.
16. Уяты чыккан уугат.

2) Ар кимдин/нерсенин өзү жөнүндө ою бийик (15):

1. Акмак өзүн эр ойлойт, аңгек өзүн жер ойлойт.
2. Аңгек өзүн жер ойлойт, ар ким өзүн эр ойлойт.
3. Аңыр өзүн куш ойлойт, ар ким өзүн эр (киши) ойлойт.
4. Бетеге өзүн бий ойлойт, караган өзүн кан ойлойт.
5. Жамгыр өзүн сел ойлойт, кудук өзүн көл ойлойт.
6. Жаман өзүн сел ойлойт, кудук өзүн көл ойлойт.
7. Камыш өзүн чий ойлойт, бака өзүн бий ойлойт (112-б. Э.А.).

8. *Карга өзүн куш ойлойт.*
9. *Кемер өзүн жар ойлойт, акмак өзүн эр ойлойт.*
10. *Кыян өзүн сел ойлойт, чоркок өзүн эр ойлойт.*
11. *Өзүңдү эр ойлосоң, башканы (өзгөнү) шер ойло.*
12. *Ташбака өзүн элмин дейт, үңкүр өзүн үймүн дейт, чымын өзүн биймин дейт.*
13. *Чалдыбар өзүн бай ойлойт, жаман өзүн тоо ойлойт (351-б. Э.А.).*
4. *Чымчык өзүн куш ойлойт.*
15. *Чымчык айтат кушмун деп, чырпык айтат талмын деп.*

3) Келечекти ойлогон адам күчтүү болот (7):

1. *Түбөлүктү ойлогон киши сонун, калкы үчүн иштеген иши сонун.*
2. *Максатсыз киши – канатсыз куш.*
3. *Максаттуу адамга түйшүк жок.*
4. *Максаты бийик алдатпайт, кыялы күлүк карматпайт.*
5. *Күнүмдүктү ойлобой, кулак байлап, жер жибит.*
6. *Акылдуу алыс ойлойт.*
7. *Тозор элдин жаңжалы бүтпөс, озор элдин максаты бүтпөс.*

4) Ата-энелер балдары туурасында ойлонушат (6):

1. *Ат жаманы арада калтырар, бала жаманы санаага калтырар.*
2. *Ата ойлоп жүрөт, бала ойноп жүрөт (337-б. К.К.).*
3. *Уулу жамандын убайымы көп, үйүрү жамандын субайы көп.*
4. *Урпактын убалын ойлоо – улуу жоопкерчилик (334-б. К.К.).*
5. *Уулу укпаган – убайчыл.*
6. *Эр жеткен эркек бала жок, балалууда санаа жок.*